

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 16

Київ 2011

УДК [008+316.75+32]: (477) “19”

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М.Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — Вип. 16. — 328 с.

Збірник містить статті, присвячені різним аспектам соціально-економічної, соціально-політичної та соціально-культурної історії України. Дослідницький інтерес науковців привернули питання історичної фемінології, соціального захисту, студентського життя, релігійної сфери. Акцентується також увага на проблемах матеріально-побутового повсякдення, особливостях поведінки та свідомості населення, які стали реакцією на реалії державно-політичного життя країни тощо.

Збірник розрахований на науковців та широке коло читачів.

Автори вміщених матеріалів висловлюють особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія збірника

С.І.Білокінь, В.М.Даниленко (відп. редактор), О.В.Добржанський,
Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький, О.П.Рабенчук (відп. секретар).

Тексти статей подані в авторській редакції.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії
України НАН України протоколом № 11 від 23 грудня 2010 р.

Засновник: Інститут історії України НАН України.

Видається з 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації.

Серія КВ, № 6932, видане 04.02.2003 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України
до переліку фахових видань України з історичної науки.

SUMMARY

Ukraine XXth century: Culture, ideology, politics. The collection of articles. Editor-in-chief V.Danylenko. Kyiv: Institute of history of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 2011. Issue 16.

The collection encloses articles which deal with different aspects of socio-economic, socio-political and socio-cultural history of Ukraine. The main interest is given to gender studies, social defense, students' live, religion etc. The other themes under research are material everyday life, peculiarities of behavior and consciousness as reaction on political changes.

The collection is addressed to researchers and wider range of readers.

Даниленко Віктор (Київ)
94:33(477)“1955/1965”

СПРОБИ «СОЦІАЛІЗАЦІЇ» РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (1955–1965 рр.)

В статті розкриваються зміни в радянській соціально-економічній системі, спроби «соціалізації» економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.).

Ключові слова: економіка, М.Хрущов, «соціалізація», «відлига».

Період правління М.Хрущова увійшов в історію СРСР і України як період суттєвих зрушень в усіх сферах соціально-економічного, політичного й суспільно-культурного життя. Реформаторський курс М.Хрущова мав об'єктивні і суб'єктивні підстави, був обумовлений всім ходом попереднього розвитку країни. В останні роки правління Й.Сталіна тоталітаризм досяг тих меж, за якими вже не міг існувати, не підриваючи при цьому всіх соціальних зв'язків суспільства. Іншими словами, сталінізм вичерпав по суті себе як система, система неорганічна, штучна, непродуктивна і антигуманна. В країні наростала демографічна криза, скорочувалася в результаті репресій кількість населення. Концентраційні табори доводили цю тенденцію до загрожуючих розмірів. Репресії, як метод управління державою, вичерпали себе. Сталінізм і сталінщина могли перетворитись у свою протилежність, тобто створити реальну загрозу існуванню самої системи. Тим більше, що в нових умовах можна було управляти вже іншими способами і іншими методами. Адже мета репресій, терору — це, в першу чергу, — залякати масу населення, створити систему тотального страху. Цього вже було досягнуто: страх, як домінанта в суспільстві, уже був не тільки на рівні суспільному, а й на індивідуальному. Страх домінував на генетичному рівні. Крім контролю державного, крім цензури влади, з'явилися такі чинники, як самоцензура, самоконтроль.

Найбільш повно стан соціально-економічної перенапруги радянського суспільства серед політичного керівництва країни відчував саме М.Хрущов. Влітку 1971 р., за кілька місяців до смерті, він писав у своїх мемуарах: «Ми отримали після Сталіна важку спадщину. Країна була розорена... Країна була доведена до межі безупинними капіталовкладеннями в оборону. Воєнна промисловість розвивалася і в ширину, і в глибину. Численна армія тиснула на бюджет. Вона коштувала величезних матеріальних засобів. Відволікались чисельні міські ресурси, які могли б бути використані для розвитку мирної економіки»¹.

Реформаторський курс М.Хрущова обумовлювали об'єктивні чинники і зовнішнього характеру. Хоча радянські керівники мало бували за кордоном, але вони знали, як жили люди в іншому, капіталістичному світі. Та й маси радянських людей, побувавши в Європі, психологічно змінилися. З'явилося інше сприйняття радянської дійсності, інші надії і сподівання. Досвід Європи мав великий вплив на рішення радянського партійно-державного керівництва. Треба було йти в ногу з життям. Норман Дейвіс писав: «Після війни Захід виявився незмірно динамічнішим за Схід. З допомогою США Західна Європа швидко піднеслася з повоєнних руїн і взяла курс на незрівнянне процвітання». Основна і корінна причина і закономірність реформаторського курсу М.Хрущова, на справедливую думку С.Кульчицького, Ю.Шаповала, С.Білокона та інших істориків, полягала в тому, що система, створена більшовиками, не була природною. Азіатський тип російської соціал-демократії не міг витворити європейський тип соціалізму. Більшовицька система була штучним витвором, який виник спочатку в умах, головах людей, теоретиків, які потім цю теорію впровадили, насадили в реальному житті. А оскільки це була неприродна соціально-економічна система, то, зрозуміло, вона не могла існувати довго. Так чи інакше вона мала бути трансформована або шляхом радикальним, або еволюційним. Суспільство, без сумніву, повинно було повернутися до свого природного стану і природного розвитку.

За повоєнне десятиріччя Радянський Союз ціною великої крові, величезних зусиль став дійсно наддержавою. І це також один із чинників того, що інновації мали з'явитися.

Серед суб'єктивних чинників реформ М.Хрущова — це, без сумніву, прагнення до самоствердження, до особистого лідерства, до особистої влади. Переживши період так званого колективного керівництва, М.Хрущов зумів подолати всіх суперників на шляху до політичного олімпу, вніс власний колорит і своєрідність до реформаторського курсу. Хоча його зміст і загальна спрямованість були наперед визначені: розширення меж політичної демократії, прискорений економічний розвиток і поліпшення матеріального життя народу.

У 1950–1960-ті роки в країнах Західної Європи інтенсивно зростав життєвий рівень населення. Головними критеріями суспільного статусу, пише Норман Дейвіс, як і в Америці, стали багатство і прибуток. Швидко розвивалась автоматизація, а також масове запровадження побутової техніки. Починаючи з 1960-х років кілька мільйонів селян стали більш-менш заможними фермерами. Глухі села, надто у Франції, Німеччині та Південній Італії, швидко модернізувались і механізувались². Очевидно, що співвідношення між продукуванням засобів виробництва і споживання в Західній Європі було дещо іншим, ніж в СРСР. І це не могло не впливати на політику радянського партійно-державного керівництва.

Ідеї «соціалізації» економіки, засновані на баченні реального життя народу, час від часу виникали в середовищі правлячої партійно-радянської верхівки. Ще з 30-х років у владних коридорах у різних формах циркулювали думки і пропозиції щодо зміни пропорцій господарського будівництва, підвищення рівня матеріального життя народу, забезпечення його продуктами харчування, розгортання виробництва предметів масового попиту, житлового будівництва та ін. Вони навіть озвучувалися представниками влади. Так, дискредитований пізніше М. Вознесенський намагався проводити курс на розвиток товарів народного споживання. В. Молотов і А. Мікоян виступали з пропозиціями про підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Однак виходу «на поверхню» соціально-політичного життя, тим більше втілення в конкретні рішення і практику вони не мали і не могли мати в умовах тоталітарної адміністративно-командної системи. Пріоритети були інші. Модель соціально-економічного розвитку країни, сформована Сталіним, структура і розміщення економіки, розподіл національного доходу залишалися незмінними. Соратники Сталіна, включаючи М. Хрущова, прагнули лише надати радянській системі «людського обличчя». Тим більше, що умови для цього як внутрішні, так і зовнішні, уже визріли.

На початку 50-х років став очевидним той факт, що ресурси для поступального розвитку аграрного сектору економіки вичерпані і надалі він не зможе бути донором для розвитку промисловості. Високі податки, низька продуктивність праці, мізерні капіталовкладення і, як результат, проблеми з продовольчим забезпеченням країни. Урожаї зерна за 1948–1952 рр. були рівними приблизно середнім за 1928–1930 рр.: 77,9 і 76,1 млн. т.³ З 1929 по 1952 р. в СРСР за офіційними даними в порівняльних цінах у важку промисловість було вкладено 638 млрд. руб., а в легку — у 8,8 раза менше, у сільське господарство — у 6,7 раза менше коштів⁴.

Прагнення радянського керівництва під проводом М. Хрущова зробити економіку більш «соціальною» неминуче вело до перегляду ставлення до легкої промисловості і сільського господарства. Процес зміни акцентів в економічному розвитку диктувався вимогами повоєнного часу, загрозами набутого досвіду населення щодо рівня життя радянських людей і населення інших країн Європи. До уваги був взятий і гіркий досвід відбудови зруйнованого війною господарства, який не приніс громадянам СРСР ні бажаних свобод, ні хоча б якогось полегшення матеріального становища, оскільки всі ресурси були мобілізовані на відбудову. Тож зростання уваги влади до соціальних проблем було закономірним, тим більше в умовах боротьби за владу в Кремлі після смерті Сталіна, коли кожен з претендентів на найвищу посаду прагнув заручитися підтримкою народу.

На початок 1950-х років зміцніло зовнішньополітичне становище СРСР. «Холодна війна» продовжувалася і в змаганні з капіталістичним світом Радянський Союз досяг, як вважало його керівництво, помітних успіхів, був досягнутий певний паритет у військовій потузі. «Сполучені Штати не є монополістами... у виробництві водородної бомби», — було заявлено на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 р.

Названі чинники спонукали партійно-державне керівництво СРСР до більш активної соціальної політики, спрямованої на поліпшення життя народу. На згаданій сесії Верховної Ради СРСР був прийнятий план розвитку легкої і харчової промисловості, який породив серед населення певні надії і досить скоро дав деякі результати: у магазинах побільшало продуктів, почалися закупки окремих товарів за кордоном. Хоча проблема залишалася дуже гострою: у 1955 р. випуск товарів народного споживання в Україні становив усього 48,1% порівняно з 1940 р.⁵

В жовтні 1955 р. М.Хрущов направив членам ЦК КПРС записку з питань майбутньої звітної доповіді ЦК ХХ з'їзду партії. В ній він ставив питання про необхідність розширення соціальних зобов'язань держави. Особливо його турбувала наявність у «державі робітників і селян» великої кількості низькооплачуваних робітників, які за свою заробітну плату не можуть звести кінці з кінцями, живуть, по суті, у бідності. Водночас М.Хрущов акцентував увагу на тому, що в країні існувала відносно невелика група людей, яка отримувала дуже високу заробітну плату. Партійний лідер наголошував на необхідності підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям, розв'язання проблем, пов'язаних з пенсійним забезпеченням населення.

Порушені М.Хрущовим питання, знайшли відображення у звітній доповіді ЦК КПРС ХХ з'їзду по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956–1960 рр. На кінець шостої п'ятирічки зростання виробництва предметів споживання (група «Б») було заплановано на 60%, виробництва засобів виробництва (група «А») — на 70%⁶. Передбачалося «повністю використати могутній важіль матеріальної зацікавленості для підвищення продуктивності праці»⁷.

В коригуванні соціальної політики партії і держави були враховані також і пропозиції В.Молотова, як заступника голови Ради Міністрів СРСР, який з 8 по 15 серпня 1956 р. перебував в Україні. Результатом його поїздки стала відповідна записка в ЦК КПРС, в якій він теж доводив необхідність підвищення заробітної плати робітникам та інженерно-технічним працівникам, звертав увагу на гостроту житлової проблеми, перебої в постачанні населення продовольчими і промисловими товарами. На прикладі робітників конкретних українських підприємств Г.Молотов констатував зниження заробітної плати (завод «Запоріжсталь»), вкрай

низький рівень забезпеченості житлом (Дніпропетровський алюмінієвий завод), труднощі з працевлаштуванням, особливо молоді (підприємства Миколаєва та всієї України), проблеми в торгівлі, екології, умовах праці (м. Кривий Ріг) та ін.

Друга половина 1950-х років — період наростаючих, інтенсивних змін у соціальній сфері. Декларації, заяви і наміри партійно-державних керівників почали втілюватись в життя. 8 березня 1956 р. прийнятий указ Президії Верховної Ради СРСР «Про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців у передвихідні і передсвяткові дні». Протягом 1958–1960 рр. був здійснений перехід на семи- і шестигодинний робочий день у промисловості та центральному апараті управління. При цьому раднар-госпам, міністерствам і відомствам дозволялося вводити на підприємствах п'ятиденний робочий тиждень двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

3 1 липня 1956 р. вступив в силу указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1956р. «Про встановлення шестигодинного робочого дня для підлітків від 16 до 18 років». Того ж року був відмінений закон 1940 р. про заборону на зміну місця роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу і прогули. Відповідним рішенням втратив силу закон про примусовий набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку.

Все це свідчило про кінець мобілізаційної економіки і поступовий перехід до лібералізованої, «м'якшої» форми адміністративно-командної системи. Хоча «генеральна лінія» залишалася незмінною: у будівництві комунізму мусили брати участь поголовно усі. Праця залишалася бути примусовою. 1961 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Відповідно до цього указу, люди, котрі не працювали більш як чотири місяці на рік, притягувалися до кримінальної відповідальності. Не працювати дозволялося лише домогосподаркам, які мали дітей. Інші непрацюючі переслідувалися відповідно до кримінальних кодексів союзних республік, які містили статті про переслідування осіб, які не працювали за наймом. Ці закони прямо суперечили міжнародним угодам, що забороняли примусову працю.

М.Хрущов прагнув на практиці довести переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. У травні 1957 р. він заявив, що у найближчі роки СРСР повинен догнати і перегнати США по виробництву м'яса, молока і масла на душу населення. Підвищення матеріального рівня життя народу тісно пов'язувалося із зростанням доходів робітників, колгоспників і службовців.

Партійно-державним керівництвом було вжито заходів для ліквідації, як вважалося, несправедливого і соціально небезпечного для влади розриву, який склався між високо- і низькооплачуваними групами населення. Визначивши курс на стабілізацію цін, держава направляла додаткові ресурси на підвищення заробітної плати окремим категоріям працівників. При цьому прагнули дотримуватись принципу: підвищення зарплати низькооплачуваним працівникам, упорядкування оплати середньооплачуваним, збереження прибутків високооплачуваним

З 1 січня 1957 р. в СРСР була підвищена заробітна плата низькооплачуваним робітникам і службовцям. Ті з них, які були зайняті безпосередньо на промислових підприємствах стали отримувати 300–350 крб. за місяць, а в сільській місцевості — не менше 270 крб. на місяць. В наступні роки більшість працівників було переведено на скорочений шести і семи-годинний робочий день. Для збереження на підприємствах кадрового складу робітників і службовців, заохочення їхньої постійної праці на одному місці в законодавство була введена така норма як «безперервний трудовий стаж». Її дотримання передбачало певні пільги. З січня 1958 р. перестали брати податок з неодружених, одиноких та малосімейних громадян. Через кілька років був прийнятий закон про відміну податків із заробітної плати робітників і службовців. Зростання заробітної плати, збільшення доходів робітників і службовців активізувало споживчий попит, давало поштовх до подальшого розвитку легкої і харчової промисловості.

Значні зміни розпочалися у сфері пенсійного забезпечення населення. 14 липня 1956 р. Верховна Рада СРСР прийняла новий закон про пенсії, який вступив у силу з 1 жовтня 1956 р. Відповідно до нього було розширено коло осіб, які мали право на пенсію, підвищено її розміри. Було введено пенсію за неповного стажу, встановлено мінімальні та максимальні пенсії у фіксованих розмірах. Законом установлювався досить високий рівень мінімальної пенсії за віком — 300 крб. на місяць. Середньомісячна зарплата робітників і службовців у промисловості у 1950 р. складала 508 крб., у народній освіті — 689⁸. Відповідно до закону, всім, хто отримував зарплату до 350 крб. у місяць пенсії призначалися у повному обсязі ставки, але не менше 300 крб. Іншим встановлювався відповідний коефіцієнт. Тим, хто отримував зарплату від 350 до 500 крб. за місяць пенсія встановлювалася у розмірі 90% від ставки, від 500 до 600 крб. на місяць — 80%, від 600 до 800 крб. — 70%, від 800 до 1000 крб. — 60%, з оплатою 1000 крб. і більше — 55% від заробітної плати, однак не вище максимального розміру пенсії — 1200 крб. Робітники і службовці, які були зв'язані з сільським господарством і мешкали постійно у сільській місцевості, також отримали право на пенсійне забезпечення, але в розмірі 85% від встановлених норм для міських працівників. Середній розмір пенсії за старістю після введення

в дію нового закону зріс більше, ніж удвічі, пенсії з причини інвалідності збільшилися приблизно у 1,5 рази, пенсії робітникам і службовцям, які втратили годувальника — на 64%. Зростання рівня пенсійного забезпечення було невід’ємною складовою загального процесу зростання доходів населення, зокрема збільшення заробітної плати.

Грошові доходи населення України в 1959 р. склали майже 150 млрд. крб. і вирости порівняно з 1955 р. більш, ніж на 45,5 млрд. крб. або на 43,7%⁹. Загалом реальні доходи населення за 50-ті роки збільшилися в 1,6 рази.

Зростала роль суспільних фондів споживання. У 1963 р. вони становили в СРСР 17% національного доходу. За їх рахунок забезпечувалися безплатне навчання, охорона здоров’я. Раціональнішою ставала структура споживання. Однак видатки на харчування були високими. Зокрема, у робітника промисловості на неї йшло майже 50% заробітної плати.

У роки хрущовської «відлиги» суттєво поліпшилося забезпечення населення непродовольчими товарами. У побуті з’явилися наручні годинники, фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, швейні та пральні машини, холодильники. Розпочався продаж товарів довготривалого користування в кредит. Це свідчило про суттєві зміни у структурі попиту. Якщо раніше більша частина витрат припадала на долю продовольчих товарів, тканини, одягу, взуття, то в кінці 50-х — на початку 60-х років зріс попит на автомобілі, меблі, килими, холодильники, піаніно та інші товари. Причому, різко вирости вимоги покупців до якості товарів, постійно зростала сума неповного задоволення платоспроможного попиту.

Значне місце у витратах населення займали витрати на оплату послуг — 8,7%. У витратах на душу населення на оплату послуг витрати на квартирну плату і комунальні послуги склали 1,8% до суми прибутків населення (за рубежем — 25–30% бюджету сім’ї). Зростали витрати населення на оплату транспорту, на дитячі установи¹⁰.

Гострою соціальною проблемою у 50-ті роки залишалася проблема житла. Мільйони людей продовжували жити в бараках, напівземлянках, комунальних квартирах, гуртожитках та ін. В ході поїздки в Дніпропетровськ В.Молотов зафіксував кричуще становище у сфері забезпечення населення житлом. Зокрема, середня забезпеченість житлом на Дніпропетровському алюмінієвому заводі становила 3,1м² житлової площі на робітника. У згаданій записці до ЦК КПРС В.Молотов зазначав, що «житлове питання з побутового перетворилося у політичне». Потреба в його розв’язанні була дійсно нагальною.

31 липня 1957 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». В ній була намічена програма виходу з житлової кризи, яка полягала в тому, щоб: 1) Оголосити

про необхідність ліквідації в найближчі 10–12 років нестачі житла для трудящих, збільшити обсяги державного житлового будівництва. 2) Збільшити обсяги житлового будівництва за рахунок коштів населення з допомогою державного кредиту. 3) Здійснювати будівництво на вільних територіях, без знесення існуючих будівель і переважно крупними масивами. 4) Підтримати будівництво своїми силами, методом народної будови. Для реалізації цих завдань підприємствам і організаціям за певних умов надавалось право надавати підтримку житлового будівництва із своїх коштів. Постановою передбачалося введення протягом 1956–1960-х рр. 215 млн. м² житла замість 205 млн. м², передбачених рішеннями XX з'їзду КПРС. З 1958 р. почали розгортати свою діяльність житлово-будівельні та дачно-будівельні кооперативи*.

Державні та кооперативні організації розгорнули масове будівництво. Будинки зводилися індустріальними методами на основі серійного виробництва. Було обрано найдешевший швидкісний варіант будівництва житла, розрахованого на 30–40 років, з перспективою будівництва більш якісних помешкань в умовах розвинутої економіки. Тоді ж у проектах типових будинків до фізіологічного мінімуму скорочувались «додаткові площі». Значно знижувалося стеля і звужувалися проходи. Кладовки, сміттєпроводи і ліфти не передбачалися як «здорожуючі» чинники. Недостатньою була звукоізоляція таких квартир. Однак і про такі квартири мріяли мільйони людей.

Нове житло від держави надавалося безкоштовно. Відповідно на підприємствах, за місцем роботи, і за місцем проживання, у райвиконкомках, організовувалися черги тих, хто потребував житла або прагнув його поліпшення.

Державне фінансування, ентузіазм та ініціатива будівельників, забудовників, зацікавлених громадян помножені на нові технології, застосовані при зведенні житла, дали помітний результат. Житла було введено в дію на 9 млн. м² більше, ніж заплановано. Хоча загалом рівень забезпеченості населення житлом залишався низьким. На 1 січня 1959 р. на одну людину припадало в середньому 6,35 м² житлової площі при установленій санітарній нормі 9,1 м². У 1965 р. цей показник становив уже 10,9 м².

«Житлова революція» М.Хрущова була, між тим, видатною подією того часу. Міста «на очах» змінювали своє обличчя. Нові мікрорайони виникали з неймовірною швидкістю. Переселення міських жителів з комунальних квартир, бараків, сараїв, підвалів та ін. в окремі, хай навіть і малометражні, з тісними кухнями і сумісними санвузлами, квартири з усіма зручностями —

* Житлово-будівельні кооперативи існували в СРСР з 1924 р. і були ліквідовані у 1937 р.

реальне досягнення соціальної політики М.Хрущова, один із важливих чинників соціального оптимізму, що поширився серед населення в другій половині 50-х років.

Заохочення ініціативи громадян самостійно розв'язувати житлову проблему, яке мало місце уже в згаданій постанові 1957 р., знайшло свій розвиток у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1 червня 1962 р. «Про індивідуальне і кооперативне житлове будівництво». В ній визначалися обсяги житлово-кооперативного будівництва і доручалося будівельному банку СРСР надавати житлово-будівельним кооперативам кредит на будівництво в розмірі 60% вартості будинків на 10–15 років за умови внесення кооперативами в банк власних коштів в обсязі 40% вартості будинків. Плановим органам доручалося забезпечити виділення ЖБК матеріалів і обладнання, а відповідним Радам — виділяти земельні ділянки. 19 листопада 1964 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про подальший розвиток кооперативного руху», якою для ЖБК встановлювалася процентна ставка за користування кредитом у розмірі 0,5%. ЖБК став для багатьох громадян країни реальною можливістю поліпшити свої житлові умови.

Зміна міжнародної обстановки, досягнення, на думку радянського керівництва паритету у військовому протистоянні з капіталістичним світом, давали можливість скоротити і збройні сили і їх фінансування, що створювало умови для більш активної і дієвої соціальної політики. Водночас пошуки додаткових коштів для цієї сфери в кінцевому підсумку, як і раніше, замикалися на власному населенні. У 1957 р. було вирішено відтермінувати на 20 років погашення позик, випущених до 1957 р. А з 1958 р. через зростаючі виплати в рахунок погашення державного боргу за позиками їх випуск був припинений.

В роки хрущовської «відлиги» суттєво змінився трудовий потенціал і України, і всього СРСР. Щорічно збільшувалася кількість робітників і службовців. Високим був рівень зайнятості населення. Відбувалися масові переміщення людей, інтенсифікувалися міжреспубліканські міграції. Помітно зростав культурно-технічний рівень працюючих. З 1 вересня 1956 р. була відмінена плата за навчання в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Вже до 1959 р. чисельність інтелігенції в СРСР порівняно з 1939 р. збільшилася більше, ніж у 2,3 рази, тоді як загальна кількість населення за цей же період зросла всього на 22%¹¹. В невиробничих галузях України (освіта, охорона здоров'я, мистецтво, наука та ін.) у 1960 р. працювало 2,9 млн. осіб, а в 1965 р. — 3,8 млн. осіб¹². Основна частина трудових ресурсів (понад 80% зайнятого населення республіки) використовувалась у галузях матеріального виробництва, переважно у промисловості і будівництві. В сільському господарстві України у 1965 р. було зайнято 8,7 млн. осіб, що на 7,4% менше, ніж у 1960 р.¹³

Поступово почали долатися дискримінація й нужденне становище колгоспного селянства, яке довгі роки перебувало під непосильним державним гнітом. Було зроблено спробу подолати «залишковий принцип» оплати праці колгоспників, який утвердився ще в часи колективізації, коли основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці і згубно позначалася на рівні матеріального життя колгоспників. Нерідко траплялося, що у колгоспів у кінці року не залишалось ресурсів для розподілу за трудовими днями. Тож у середині 1950-х рр. окремі колгоспи почали переходити до іншої системи розподілу доходів: щомісячного авансування працівників колективних господарств. Частина колгоспів, економічно найміцніших, запровадила гарантовану оплату трудового дня, інша — гарантовану оплату грошима без нарахування трудових днів.

Грошове і натуральне авансування колгоспників було нерегулярним і спочатку поширювалося здебільшого на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У директивах XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР усім колгоспам рекомендувалося широко застосовувати щомісячне авансування колгоспників, як важливий стимул підвищення продуктивності праці. У березні 1956 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах», відповідно до якої господарства за рішенням загальних зборів могли видавати членам артілі щомісячно протягом року авансом на трудові дні не менш як 25% грошових доходів, фактично одержаних з усіх галузей громадського господарства, і 50% грошових засобів, що надходили у вигляді авансів з контракції, закупок та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції¹⁴.

Українські колгоспи скористалися відкритими можливостями і уже в другій половині 1956 р. 61% їх здійснював регулярне авансування. У 1958 р. грошові фонди для авансування мали більш як 80 % колгоспів республіки, 4%, а це понад 500 господарств, запровадили гарантовану оплату трудового дня. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці створювалися при необхідності за допомогою держави. Виросли натуральні і грошові прибутки селян. У 1958 р. були відмінені обов'язкові поставки продовольства із особистих підсобних господарств. Із введенням щомісячного авансування грошова оплата праці колгоспників поступово ставала переважаючою. У 1960 р. її середньомісячний розмір становив 24,3 крб., або близько 45% загальної оплати трудового дня.

У червні 1963 р. в Україні була прийнята партійно-урядова постанова, що давала змогу Міністерству виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР запровадити, як експеримент, у колгоспах

Каховського виробничого управління Херсонської області, Тульчинського управління Вінницької області та Ковельського управління Волинської області оплату праці механізаторів залежно від кількості виробленої продукції. Це забезпечувало більш ефективне матеріальне стимулювання і разом з тим — стабільніше соціальне становище сільських трудівників.

Однак втілення згаданих заходів не завжди давало позитивні результати. Перевірки, проведені органами контролю, показали: у багатьох колгоспах Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Ровенської, Харківської та інших областей взагалі не було створено грошових фондів для щомісячного авансування колгоспників. В інших господарствах засоби зі спеціальних рахунків на оплату праці колгоспників часто використовувалися не за призначенням: ці кошти йшли на оплату сільгосподатку, страхових платежів, придбання лотерейних білетів, передплату на газети і журнали тощо. У ряді колгоспів значна частина засобів, передбачених на авансування працівників, використовувалась на купівлю автомашин, запчастин, худоби тощо.

Професор В. Баран справедливо звертає увагу ще на одну обставину. За часів М. Хрущова склалася практика, коли плани державних заготівель продукції колгоспів систематично коригувалися, часто необґрунтовано збільшувалися. Ставилось завдання будь-що прискорити розвиток аграрного сектору, якнайшвидше «наздогнати і перегнати» США. В результаті фонд оплати праці скорочувався, що виявлялося у зменшенні видачі на трудовні важливих продуктів харчування. Так, у 1963 р. грошова оплата трудовня порівняно з 1953 р. зросла у 3,6 рази, в той час як натуральна частина оплати зменшилася: зерном — на 39%, овочами і картоплею — на 38%¹⁵.

«Жити було дуже важко, — згадувала колгоспниця А. Чемерисюк із с. Єлешівка Хмельницької області. — Роботи дуже багато, потрібно було ще слідкувати за власним присадибним господарством. Панував дух нужди. Але всі жили світлим майбутнім, на нього надіялись. Була страшена гонка. Інколи доводилося здавати своє молоко і м'ясо. Стало жити ще важче»¹⁶.

Повільно, але зростали обсяг торгівлі і грошовий обіг на селі. Здійснювалися заходи і щодо забезпечення житлом колгоспників, упорядкуванню сільських населених пунктів. Хоча у більшості сіл комунальних вигод не було. Так, станом на 1965 р. в Україні електрифіковано було всього 60% дворів колгоспників, газифіковано — 2%, центральним опаленням забезпечено 4%, а гарячим водопостачанням — 0,3%. Найпоширенішим атрибутом сільських осель були газові лампи, печі, дерев'яні лави. Зведене самотужки житло було, як правило, простим, позбавленим будь-якого архітектурного оформлення.

Великою подією сільського буття стала паспортизація селян. Сільські мешканці одержали нарешті паспорти, яких вони не мали з часу введення в

Україні паспортної системи у 1933 р. Це означало, що 40% населення стало соціально мобільним, позбавилось формально колгоспно-кріпацької залежності. Колгоспники одержали право змінювати місце проживання, переїжджати в міста чи інші населені пункти. На селі, як і в місті, розширювалася мережа закладів охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування й громадського харчування, вдосконалювалася їхня структура, поліпшувався кадровий склад та матеріально-технічна база, розширювався асортимент товарів і послуг.

Суттєво змінився соціальний статус колгоспного селянства. З ненадійного союзника, класу, який «постійно і у великій кількості міг породжувати капіталістичні елементи, капіталізм», селяни за М.Хрущова перетворювалися в «активних будівників комунізму», «повноправних членів радянського суспільства». Кількість селян, як у абсолютній чисельності, так і в питомій вазі серед загальної маси населення неухильно зменшувалася.

Тривалий час селяни були позбавлені державного пенсійного забезпечення. Соціальна підтримка від колгоспів людей старшого віку була мінімальною. Колгоспні каси взаємодопомоги були фактично безпомічними. Кожен колгосп самостійно встановлював пенсії для літніх людей. Їх розміри залежали від прибутків колгоспу. Загалом же рівень колгоспних пенсій був вкрай низьким. В таких умовах держава почала брати на себе частину функцій щодо пенсійного забезпечення колгоспників. Пенсійне забезпечення було поширене на фахівців і керівних кадрів колгоспів, а також працівників, які перейшли на роботу в колгосп у зв'язку з реорганізацією машинно-тракторних станцій. Право на державні пенсії отримали й інші категорії колгоспників: колишні робітники та службовці державних підприємств, які мали необхідний трудовий стаж; інваліди, які втратили працездатність на військовій службі або під час виконання державних та громадських обов'язків; колгоспники, які навчалися у вищих навчальних закладах, аспірантурі, докторантурі, школах, курсах з підготовки колгоспних кадрів.

15 липня 1964 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон, відповідно до якого була створена єдина система пенсійного забезпечення колгоспників. Установлено пенсії за віком, інвалідністю, у разі втрати годувальника, вагітності та пологів. За віком колгоспники-чоловіки отримали право на пенсію від 65 років (при стажі роботи не менше як 25 років), колгоспниці — від 60 років (при стажі роботи від 20 р.). Мінімальний розмір пенсії дорівнював 12 крб., а максимальний 102 руб. щомісяця. Пенсії колгоспникам були значно нижчими, ніж робітникам і службовцям, не говорячи вже про персональні пенсії.

Персональні пенсії в Україні, як і загалом в СРСР, призначалися за особливі заслуги перед радянською владою. У 1956 р. максимальні розміри

персональних пенсій були: союзного значення — 2000 руб., республіканського — 1200 руб., місцевого — 600 руб. Розрив між колгоспником-пенсіонером і пенсіонером союзного значення був майже 17-кратним. До того ж, персональним пенсіонерам надавався значний набір соціально-побутових пільг, до якого входили: 50% знижка в оплаті житлової площі і комунальних послуг, прикріплення до спеціальних поліклінік, оплата ліків за рецептами лікарів у розмірі 20% їхньої вартості. Особи, які мали тривалий партійних стаж, мали щорічно отримувати безкоштовно путівку чи компенсацію або щорічну грошову допомогу в розмірі двомісячної пенсії. Такі диспропорції у сфері пенсійного забезпечення населення не могли сприяти встановленню соціальної рівноваги в суспільстві і не були стимулом для його інтенсивного розвитку. Вони засвідчували лише про посилення соціальної диференціації в радянському суспільстві і подальше обособлення партійно-державної номенклатури в його соціальній структурі. Тиск на соціальну сферу з боку парт-держструктур наростав, оскільки кількість управлінців постійно збільшувалася. Протягом 1960–1965 рр. вона зросла з 273 до 304 тис. осіб¹⁷.

Загалом же, період хрущовської «відлиги» характеризується помітним зростанням добробуту населення порівняно із періодом сталінської диктатури.

Одним із свідчень цього може бути зменшення показників малюкової смертності. Якщо у 1953 р. з кожної тисячі новонароджених до одного року не доживали 68 дітей, то в 1964 р. цей показник знизився до 29¹⁸.

Важливим показником були середньорічні темпи приросту грошових доходів населення протягом 1961–1965 рр. Всього грошові доходи населення зростали щорічно на 8,1%, грошові доходи від колгоспів — на 15,8%, надходження від продажу продуктів сільського господарства і кооперації — 1,2%, пенсії і додаткові виплати — 7,9%¹⁹.

Соціально-економічні реформації змінили на краще життєві стандарти українців. Збільшення грошових доходів населення дозволило підвищити зростання витрат грошових коштів населення на купівлю товарів, а також на оплату різних видів послуг. За ті ж роки, 1961–1965, темпи зростання витрат щорічно становили: на купівлю товарів — 6,9%, оплату послуг та інші нетоварні витрати — 8%, обов'язкові платежі і добровільні внески — 7,5%²⁰. Розрив між доходами і витратами населення України, як бачимо, був суттєвим і пояснювався недостатнім забезпеченням системи торгівлі товарами широкого вжитку та відставанням сфери послуг. Так, у республіці майже не зростали витрати населення на відвідування кіно. Повільно розвивався туризм, різні атракціони та інші видовищні послуги. Між тим, ряд послуг і товарів не були адекватними заробітній платі і залишалися недоступними для переважної більшості населення. Зокрема, у 50-х роках

автомобіль «ЗИМ» коштував близько 40 тис. крб. при місячній зарплаті близько 800 крб. На початку 60-х років в Україні розпочався випуск малолітражок «Запорожець», але вони також були недоступними для людей. Радянському громадянину на початку 60-х років дозволялося поміняти не більше 30 крб. на гроші країни, яку він мав намір відвідати під час туристичної поїздки.

Посилення соціальної складової у внутрішній політиці радянської держави в роки хрущовської «відлиги» не базувалося на відповідному матеріально-фінансовому та науково-технічному забезпеченні, зростанні матеріальної зацікавленості працівників у підвищенні продуктивності праці, її результативності. Продуктивність праці в промисловості СРСР у 1960 р. складала 40–50% від такого ж показника у США. Сукупний суспільний продукт, національний дохід і промислова продукція складала приблизно 60%. А зовнішньополітичні амбіції радянського керівництва вимагали дотримання хоча б паритету у військово-промисловій сфері. Це означало, що витрати на оборону мали все більше і більше зростати, а соціальна сфера все більше і більше звужуватися. На практиці це вело до зростання соціальної напруги у суспільстві, яке стало особливо помітним вже на початку 60-х років. Рішення уряду підняти з 1 червня 1962 р. роздрібні ціни на ряд продовольчих товарів викликало різкий протест по всій країні. В ряді міст він вилився у пряме протистояння влади і народу. Трагічні події у Новочеркаську викликали посилення жорсткості політичного режиму і прискорили його падіння.

У 1962 р. Україна не добрала товарного зерна. Сувора зима і засуха 1963 р. стали причиною неврожаю в 1963 р. У Києві поширились панічні чутки, що будуть введені картки на хліб і суттєво зрізані фонди на продаж населенню крупи, цукру, мила, солі. Великі перебої з постачанням хліба сталися у місті суднобудівників Миколаєві. Щоденні поставки хліба з необхідних 150 тонн були знижені до 102. У місті склалась напружена обстановка, було багато невдоволення. Вантажники в порту відмовились вантажити борошно на кораблі, які відправлялися на Кубу, і на завантаження були кинуті військові підрозділи. «Щоб уникнути відкритих виступів і просто страйків або ще гірших явищ», перший секретар ЦК Компартії України П.Шелест «на свій страх і ризик» дав вказівку заступникові голови Ради міністрів України збільшити фонди на хліб для Миколаєва²¹.

Не кращою була ситуація на селі. Спроба догнати і перегнати Америку по виробництву сільськогосподарської продукції на душу населення завершилася повним провалом. В усій країні не вистачало хліба для задоволення потреб населення і з 1963 р. його почали закупувати за кордоном.

У листопаді 1963 р. П.Шелест записав у своєму щоденнику: «На станції Роздільна у 12 вагонах демобілізовані з армії грузини влаштували п'ятий

дебосш, відкрито висловлювали незадоволення на адресу Хрущова, захищали всі дії і порядки при Сталіні, вихваляли політику Маленкова. У Стамбулі з нашого туристичного пароплава залишилася 21 людина... Все це доволі неприємні речі, і це надто прозоро говорить про наш політичний стан... Зараз у нас катастрофа з сільським господарством, і це не може не відобразитись на політичному престижі в цілому і зокрема на престижі Хрущова»²². Гострота соціальних проблем у суспільстві не знімалась і політична напруженість не спадала. Загострення продовольчої проблеми означало крах аграрної політики М.Хрущова, який не зумів здійснити модернізації сільського господарства і відмовитися від екстенсивного шляху розвитку. Іншого результату і не могло бути. «Соціалізація» економіки за М.Хрущова відбулася у тих межах, в яких дозволяли можливості лібералізованої адміністративно-командної системи. На більше вона просто не була спроможна в силу об'єктивних законів її функціонування.

В статье раскрываются изменения в советской социально-экономической системе, попытки «социализации» экономики в годы хрущёвской «оттепели» (1955–1965 гг.).

Ключевые слова: экономика, Н.Хрущёв, «социализация», «оттепель».

Changes in the system of Soviet social-economic system, attempts to «socializing» economy in the years of Khrushchov's «thaw» are considered in the article (1955–1965 yy.).

Keywords: economy, M.Khrushchov, «socializing», «thaw».

¹ Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания: в 4-х кн. — М., 1999. — Кн. 4. — С. 167–169.

² Дейвіс Норман. Європа: Історія. — К., 2000. — С. 1111.

³ Ясин Е. Российская экономика. Истоки и панорама рыночных реформ. — М., 2002. — С. 62; Шестаков Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — С. 166.

⁴ Заседание Верховного Совета СССР. Пятая сессия. 5–8 августа 1953 г. Стенограф. отчет. — М., 1953. — С. 260.

⁵ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — С. 187.

⁶ КПРС в резолюціях... — М., 1986. — Т. 9. 1956–1960. — С. 30.

⁷ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза, 14–25 февраля 1956 г.: Стенограф. отчет. — М., 1956. — Т. 1. — С. 73.

⁸ Труд в СССР... — М., 1988. — С. 148; Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — С. 185.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5192. — Арк. 51.

¹⁰ Там само. — Арк. 59.

¹¹ Народное хозяйство СССР в 1960 г.: Стат. ежегодник. — М., 1961. — С. 28.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 550. — Арк. 87.

¹³ Там само.

¹⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 4. — М., 1968. — С. 288, 290.

¹⁵ Див.: Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — С. 190–191.

¹⁶ Цит. за: Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. — М., 2004. — С. 353.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 550. — Арк. 93.

¹⁸ Народное хозяйство СССР в 1964 г. Стат. сб. — М., 1970. — С. 34.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 550. — Арк. 70.

²⁰ Там само. — Арк. 72.

²¹ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»... — С. 159.

²² Там само. — С. 164.

Янковська Оксана (Київ)

УДК 94(477)338.24.021.8“1953/1964”

СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА РЕФОРМ М. ХРУЩОВА

Проаналізовано причини та дії державних і партійних органів у соціальній сфері, що внаслідок їх у країні сформувався звичайний мінімум добробуту пересічних громадян, яким влада відтоді вже не могла нехтувати.

Ключові слова: соціальне забезпечення, пенсійна реформа, масове житлове будівництво.

На тлі немалої уваги вітчизняних дослідників до періоду післясталінського відновлення життя в країні (1953–1964 рр.) вивчення добробуту пересічних громадян становить ще широкі й доволі не оране поле. З відомих нам трудівників цієї ниви зазначимо праці С.Кульчицького, В.Даниленка, Л.Ковпак, А.Бобровського, В.Нікольського, І.Романюка.

Зі смертю Сталіна держава опинилася на роздоріжжі. Не стало очільника, який єдиний знав (чи вдавав це), куди країні йти і навіть, та міцно тримався керма. Його оточення, діставшись керма, мало вибір: підхопити весь тягар диктаторської влади або спробувати змінити сформовану Сталіним систему.

Перша задача — поділити владу. Протягом трьох років керівників було спочатку троє, потім двійко (спершу насправді, потім формально), нарешті лишився тільки один. Поділ влади завершив XX з'їзд КПРС (хоча підклимові інтриги не вщухали). Переміг, зрештою, Хрущов — енергійний прагматик, чи не найяскравіша індивідуальність серед соратників Сталіна.

Далі перед переможцем постали питання вироблення стратегії і тактики розвитку держави. Як і раніше, стратегічною метою було підтверджено побудову «світлого майбутнього». Тактика мала визначатися відповідно до наявних ресурсів (матеріальних, інтелектуальних, трудових) та впливу оточуючого середовища. За будь-яких обставин очільники держави не могли не розуміти, що вибудований режим потребував змін.

Міжнародне становище визначалося, головне, тим, що СРСР формував світову соціалістичну систему, і його основні дипломатичні зусилля були спрямовані на узаконення положення, що склалося в Європі після війни. Натомість США з союзниками (4 квітня 1949 р. створений НАТО) відмовлялися визнавати дві Німеччини, що тягнуло і невизнання земель між ріками Одер і Нейсе, які відійшли до Польщі після закінчення війни. Відтак, вирувала холодна війна, в якій за ворогом стояла найпотужніша економіка світу.

Прихильність союзників живилася, здебільшого, військовою міццю СРСР та економічною прив'язкою до нього; зрештою, у травні 1955 р. для військового співробітництва соціалістичних країн було створено Організацію Варшавського Договору. Водночас здійснення звичного тоталітарного контролю сталінського типу над країнами соціалістичного табору було проблематичним, позаяк потребувало колосальних адміністративних і військових витрат.

Стосовно ж внутрішніх ресурсів, в економіці СРСР на зміну доволі швидкому зростанню 1947–1948 рр. прийшло сповільнення, що тривало до 1954 р. і припинилося саме завдяки сподіванням на зміни. І хоча країна працювала, не покладаючи рук, все скидалося на «дежа вю» 30-х рр. — недостатня координація між різними секторами народного господарства, дезорганізація виробництва, планованого в кількісних показниках без врахування якості, хиткість фінансів, розпорошення грошей і капіталовкладень, поширення незавершеного будівництва, суцільний дефіцит, упослідження дрібних трудових порушень, безправ'я працівників, періодичні «чистки» в керівництві, широке використання підневільної праці тощо. Проте, якщо у 30-ті за допомогою пригнічення і терору система змогла здійснити індустріалізацію — з усіма недоліками поверхневого планування, зумовленого ідеологією і політикою, — тепер бракувало кваліфікованих робітників, що їх поглинули війна, величезна армія, ГУЛаг, панувало невдоволення і апатія працездатних верств, люди вже призвичаїлися до життя під загрозою репресій; навіть комуністичні вожді почувалися вкрай непевно — вочевидь, створена в 30-ті рр. система вичерпала можливості свого розвитку і під керівництвом «великого вождя» СРСР просто надірвався, його економіка вже була неспроможна здійснювати «грандіозні предначертанія». Все це спільно і призвело до того, що план четвертої п'ятирічки було виконано частково, та й то завдяки «коригуванню».

Для порівняння — на той час економіка ФРН, вщент зруйнована наприкінці війни, була, загалом, відновлена; набирала сили процес, що згодом одержав назву «економічного дива», коли 1953–1956 рр. щорічний приріст промислової продукції держави становив 10–15%, і за обсягом промислового виробництва ФРН вийшла на третє місце у світі після США і Великої Британії. На початок шістдесятих років за обсягом виробництва і експорту ФРН поступалася вже самим лише США.

Поза тим, на час післясталінського напіввладдя в СРСР передові країни Заходу вже майже десять років охоплював процес, що одержав назву науково-технічної революції. Показником економічного розвитку держави стали технологічний прогрес і розвиток нових галузей хімії, кольорової металургії, приладо- і машинобудування, а не рівень видобутку вугілля і

виплавки чавуну та сталі. Радянські вчені, проаналізувавши за завданням компартійного керівництва країни півтора десятки основних напрямів, виявили, що в усіх, за винятком одного-двох, СРСР відстає від країн-лідерів і, фактично, знаходиться на узбіччі технологічного розвитку¹. До того ж домінантою вітчизняної промисловості і науки було забезпечення військової могутності. Все, що вміла Країна Рад — це готуватися до військових дій: успіхи і досягнення стосувалися або виробництва озброєнь, або безпосередньо дотичних до нього галузей. Висока мобілізаційна здатність централізованої економіки використовувалася виключно для підсилення «обороноздатності» проти ворога — зовнішнього або внутрішнього. Навіть виняткова успішність галузі освоєння найближчого космосу підкреслює це. (До речі, саме тоді для ліквідації відставання головним пріоритетом радянських розвідорганів стала науково-технічна розвідка — полювання за науковими та технологічними секретами зорганізовувалося на рівні Ради міністрів. У грудні 1957 р. було призначено Комісію з військово-промислових питань при президії РМ СРСР², яка стала головним органом управління оборонною промисловістю і, водночас, координатором інформаційної роботи науково-технічної розвідки³. Вона збирала заявки міністерств і складала щорічний розвідплан, який направляла не лише до Управління «Т» Першого головного управління КДБ СРСР, але й до розвідслужб країн Варшавського блоку. Перші роки щорічний бюджет Комісії на фінансування закордонних операцій сягав 12 мільярдів французьких франків.)

Та чи не найбільшою проблемою був стан трудових ресурсів. Роки повоєнної відбудови ще за Сталіна показали, що традиційні для системи методи примусу до праці вичерпали себе. Терор (спочатку плинний, а з кінця 20-х рр. тотальний), що певний час давав результат, як метод управління, став помітно втрачати ефективність. Навіть надійний локомотив економіки — розвинута централізована система таборів, до якої належав і сумнозвісний ГУЛаг — щораз давав збої. І справа не лише в тому, що епізодичні у 1931–1945 рр. повстання засланих «поселенців» і в'язнів таборів після 1946 рр. відбуваються одне за одним. (1946–1952 рр. — понад 20 повстань, а після смерті Сталіна місяця не було, аби у якомусь таборі не виник предстрайковий стан. Повоєнний контингент в'язнів вирізнявся великими групами колишніх військових, оунівців, бійців УПА і рухів опору Балтії і Білорусі, а також тих, хто їм співчував та допомагав. Вони ініціювали низку повстань, зокрема українці — в Красноярську (1948), Екібастузі (1952), Норільську (1953), Кенгірі (1954) тощо; здебільшого повстанці намагалися вийти з таборів і розпочати звичну їм партизанську боротьбу). Ціла країна стала іншою, соціальна напруга зростала, навіть, незважаючи на те, що форми терору розвивалися — наповнювалися

перевірконо-фільтраційні табори для тих, хто вижив на окупованій території або був вивезений на роботу до Німеччини, репресувалися цілі народи. Відтак, ще за життя Сталіна було згорнуте будівництво заполярних залізниць, скорочене будівництво важких і легких крейсерів, торгових суден. 21 березня 1953 р. Берія подав до президії Ради міністрів СРСР листа, в якому пропонував в поточному році припинити або взагалі зліквідувати будівництво 22 крупних об'єктів, серед яких канали, гідровузли, порти, верфи, залізниці, автошляхи, заводи.

Як можна було стимулювати населення до праці? Методи економічного стимулювання ап'рїорі відкидалися, як ідеологічно чужі. То ж слід було винайти щось в межах патерналістської розподільчої системи. Затаврувавши культ особи Сталіна і звинувативши в посібництві політичних конкурентів Хрущова, панівна верства — партійне керівництво — аби забезпечити свою владу від «загрози знизу», була змушена, по-перше, вдатися до пом'якшення режиму, а по-друге, вжити заходів для того, щоб народ, тобто непривілейоване населення, не просто мав змогу підтримувати своє існування і працездатність, а одержав відчуття «покращення життя вже сьогодні». При цьому певна корекція соціально-економічних орієнтирів жодним чином не могла зачіпати принципів системи (виробничих відносин, форм власності); йшлося про подолання лише кричущих її крайнощів, як-от жалюгідний рівень життя народу, майже повна відсутність матеріального стимулювання працівників, тощо; водночас переваги соціалізму розглядалися як щось назавжди і безповоротно дане, здатне саме по собі забезпечити розвиток і процвітання.

Поворот економіки обличчям до людини вперше на офіційному рівні проголосив Г.Маленков 8 серпня 1953 р., заявивши на п'ятій сесії Верховної ради СРСР про необхідність переходу до політики поліпшення добробуту народу, турботи про максимальне втілення його матеріальних потреб і закликаючи за «2–3 роки домогтися створення у країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості». Він пропонував змінити інвестиційну політику на користь галузей групи «Б», орієнтованих на випуск товарів для народу, залучити до виробництва товарів народного споживання машинобудівні заводи й підприємства важкої промисловості, щоб забезпечити випереджаюче зростання виробництва предметів споживання порівняно з важкою промисловістю. Тобто декларував соціальне переорієнтування економіки. Зауважимо, що тези виступу Маленкова попередньо не розглядалися партійним пленумом, відтак, решта партійного керівництва, що потроху підпадало під вплив Хрущова, не виявили підтримки цього спрямування (схвально зустріненою була лише оголошена 25 серпня 1953 р. реформа робочого часу, якою нормалізувався робочий день в установах, що унеможливило примусову роботу вночі,

поширену за Сталіна). Крім того, вочевидь, довління Сталіна за інерцією ще не дозволяло відійти від його розуміння держави — бракувало усвідомлення того, що кардинальне покращення становища «населення» може позитивно впливати на цілу державу, адже досі вистачало його якось «нагодувати».

Однак декларації голови Ради міністрів СРСР — за тогочасними уявленнями лідера країни — Хрущов, ще не готовий до відкритого конфлікту, мусив використати в своїй доповіді на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС. І, звичайно, вони не могли не отримати розвитку на рівні республік. Найближча сесія ВР УРСР невідкладним завданням визнала «організувати круте піднесення легкої, харчової та інших галузей промисловості, які виробляють предмети народного споживання ... щоб ... різко підвищити забезпеченість населення продовольчими і промисловими товарами, м'ясом і м'ясними продуктами, рибою і рибними продуктами, маслом, цукром, тканинами, одягом, взуттям та іншими товарами народного споживання»⁴. Нова мантра про необхідність «далі збільшувати виробництво товарів легкої і харчової промисловості, подолати відставання житлового, соціально-культурного і комунально-побутового будівництва, усувати хиби в організації торгівлі» щораз повторюється на подальших з'їздах і пленумах компартії УРСР.

Для регулювання постачання населення міст і промислових центрів Рада міністрів УРСР і ЦК КПУ прийняли низку постанов, зокрема, 4 листопада 1953 р. «Про заходи по збільшенню виробництва і заготівлі картоплі та овочів у колгоспах і радгоспах УРСР в 1953–1955 роках»⁵, 2 грудня 1953 р. «Про розширення виробництва промтоварів широкого вжитку і поліпшення їх якості»⁶. 22 грудня 1953 р. в Києві відбулася Республіканська нарада працівників легкої промисловості з питань розширення виробництва промислових товарів масового вжитку і поліпшення їх якості⁷.

Дійсно, протягом наступних років на всіх щаблях влади приймалися рішення, постанови, програми, закони тощо з цих питань, влаштовувалися наради, семінари, виставки, інші заходи. На додачу до продовжуваної сталінської практики щорічного зниження цін на окремі продукти уніфікувалися тарифи за послуги⁸, освоювалися нові види продукції масового вжитку⁹ — холодильники, телевізори, магнітофони тощо — та фасони одягу¹⁰, на оборонних підприємствах відкривалися цехи з виробництва посуду та речей побутового призначення¹¹. Було навіть скасовано заборону на шлюби між громадянами СРСР та іноземцями¹² та кримінальну відповідальність вагітних жінок за вчинення абортів¹³.

Як би там не було, держава дивним чином ступила на шлях змін. Дивним — тому, що зміни, проголошені головою Ради міністрів СРСР Маленковим, отримали підтримку й розвой в цілій країні, а надто на селі, але тихе несхвалення компартійної верхівки в Москві.

31 січня 1955 р. пленум ЦК КПРС усунув Маленкова з посади голови Ради міністрів СРСР, звинувативши його, зокрема, у прагненні дешевої популярності та теоретично неправильному і політично шкідливому протиставленні темпів розвитку важкої промисловості темпам розвитку легкої і харчової промисловості, що виявилось у вже згадуваному нами виступі на п'ятій сесії ВР СРСР. Уряд СРСР очолив Булганін, який на той час не був самостійною політичною особистістю, і, фактично, політична влада зосередилася в руках Хрущова.

Після вирішення проблеми з концентрацією повноважень, Хрущов взявся до реформ. Тепер цілий партійно-державний апарат консолідовано підтримував реформатора, підіймаючи його престиж, очевидно, нарешті усвідомивши, що вибудована система потерпає від жорсткої кризи. Проте і надалі у всіх народногосподарських планах темпи зростання групи «А» закладалися переважаючими над групою «Б»; потім, як правило, проводилася «корекція» планів, як правило, за рахунок групи «Б»; зрештою, і зкоригований план не виконувався по групі «Б» за перевиконання по групі «А».

XX з'їзд КПРС в галузі внутрішньої політики схвалив програму створення єдиного господарчого комплексу, що мав охопити усі ланки суспільного виробництва, розподілу та обміну цілої держави. Декларувалося, що реалізація програми дозволить в стислий термін наздогнати й перегнати економічно найрозвинутіші країни світу за виробництвом найважливіших видів промислової продукції на душу населення — це «історичне завдання» висував ще Сталін на XVIII з'їзді ВКП(б). Висувались такі завдання:

- забезпечити зростання промислового виробництва;
- піднести сільське господарство;
- запровадити семигодинний робочий день;
- провести пенсійну реформу;
- збільшити темпи житлового будівництва.

Інакше кажучи, дійсну мету реформ можна сформулювати так:

- виведення з кризи промисловості і сільського господарства,
- пришвидшення науково-технічного розвитку,
- скорочення економічного відставання від розвинутих країн Заходу.
- До цієї мети посувалися шляхом вирішення таких задач:
- певного розширення прав республік і місцевих органів влади з економічних питань;
- зацікавлення трудових колективів у результатах своєї праці коштом розширення їх прав;
- поліпшення кооперації і розподілу праці в рамках економічного регіону.

Одним з факторів успіху програми зазначалося підвищення рівня життя народу. За такої умови соціальні гарантії стають чи не найвпливовішим чинником. Ймовірно, тому протягом досліджуваного періоду система соціального забезпечення робітників і службовців (про колгоспників тоді і не йшлося!) в СРСР і, зокрема, УРСР набула справді системного, практично, завершеного вигляду. Загальновідомо, що за правління Сталіна трудові стосунки та пенсійне забезпечення регулювалися окремими, здебільшого не пов'язаними між собою законодавчими та підзаконними актами. Основу складало положення про державні пенсії 30-х рр., доповнюване змінами, що приймалися на користь окремих груп населення, залежно від тогочасних пріоритетів держави. Відтак, панував відомчий принцип, за якого працівники різних відомств, виконуючи однакову роботу, одержували неоднакові платню і пенсію. Згідно даних міністерства соціального забезпечення УРСР, на початок 1956 р. в республіці були чинними понад 600 нормативних актів з пенсійного забезпечення¹⁴.

Систематизацію законодавства було розпочато 1954 р. Вже 5 лютого 1955 р. Президія ВЦРПС затвердила «Положення про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням». 14 липня 1956 р. Верховна рада СРСР прийняла Закон СРСР «Про державні пенсії», що набув чинності 1 жовтня 1956 р.¹⁵ Постановою від 4 серпня 1956 р. Рада міністрів СРСР затвердила «Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій», внаслідок чого повністю або частково втратили чинність близько 1000 нормативних актів СРСР і союзних республік про пенсійне забезпечення. Було сконсолідовано основні види пенсій, розширено коло осіб, що мали право на пенсію, та встановлено єдині правила і порядок їх призначення й виплати. Нараховували пенсії місцеві органи соціального забезпечення. Залежно від стажу роботи розмір щомісячної пенсії міг бути від 300 до 1200 крб. Чоловіки отримували право на пенсію у віці 60 років за не менш, ніж 25-річного стажу роботи, жінки — у віці 55 років за 20-річного стажу; жінкам, які народили та виховали до 8 років п'ятеро та більше дітей, встановлювався на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсії і необхідний трудовий стаж¹⁶; також могли нараховуватися пенсії за неповного стажу.

Однак обов'язкового виходу на пенсію при досягненні пенсійного віку закон не вимагав, що надавало можливість довічно працювати чиновникам вищих щаблів, а, натомість, розширював систему персональних пенсій:

— за вислугу років для певних категорій спеціалістів (працівників освіти, охорони здоров'я, театральних-видовищних підприємств, льотного складу цивільної авіації);

— працівникам науки у зв'язку зі старістю та інвалідністю, а членам їхніх сімей — у зв'язку з втратою годувальника;

— генералам, адміралам і офіцерському складу радянської армії та їхнім сім'ям;

— персональні пенсії у зв'язку зі старістю й інвалідністю громадянам, що мали особливі заслуги перед державою, а їхнім сім'ям у зв'язку з втратою годувальника.

Власне, термін «персональна пенсія» закріпився лише за останнім з перелічених типом, з цього і виходитимемо надалі.

Комісії з призначення персональних пенсій діяли при Раді міністрів СРСР, РМ союзних республік та при облвиконкомах рад депутатів трудящих. Існували три види персональних пенсій:

1) пенсії союзного значення — за заслуги перед СРСР (максимальний розмір 2000 крб.);

2) республіканського значення — за заслуги перед союзною республікою (максимальний розмір 1200 крб.);

3) місцевого значення — за заслуги місцевого значення (максимальний розмір 600 крб.).

Від 1956 р. такі пенсії призначалися чоловікам після досягнення 55 років, жінкам — 50 років, а за наявності інвалідності — незалежно від віку. Поза тим, що персональні пенсії були вищими від загальнодержавних пенсій, з ними були пов'язані різноманітні привілеї та пільги: 50% знижки зі сплати за житлову площу та комунальні послуги, лікування в спеціальних лікарнях та поліклініках, оплата ліків за рецептами лікарів у розмірі 20% їх вартості, безплатне протезування (за винятком протезів з дорогоцінних металів), безплатний проїзд у міському транспорті, безплатний проїзд один раз на рік (в обидві сторони) залізничним, водним, повітряним або автомобільним міжміським транспортом. Щорічно персональний пенсіонер мав право на грошову допомогу в розмірі до двох місячних пенсій, а за наявності тривалого партійного стажу — ще й на безплатну путівку в санаторій або будинок відпочинку (за бажанням путівку заміняли грошовою компенсацією), а також інші соціальні пільги.

Беззаперечно, реформа 1956 р. поліпшила пенсійне забезпечення всіх верств трудящих, за виключенням колгоспного селянства. Правда, одних більше, інших — менше...

Система соціального забезпечення охоплювала й інші категорії громадян. Постановою Ради міністрів СРСР від 25 жовтня 1963 р. за № 1108 «Про виплату допомоги на дітей військовослужбовців строкової служби» з 1 січня 1964 р. встановлювалася допомога на дітей військовослужбовців строкової служби дружинам солдатів, матросів, сержантів і старшин строкової служби у розмірі 15 крб. на одну дитину та 22 крб. на двох і більше дітей на місяць, а дружинам, які постійно проживали у сільській місцевості й були пов'язані з сільським господарством, — 7 крб. 50 коп. на одну дитину та 12 крб. на

двох і більше дітей. На виконання цієї постанови 12 грудня 1963 р. Міністерство фінансів СРСР і Міністерство оборони СРСР затвердили Інструкцію № 360 «Про порядок призначення допомог на дітей військово-вслужбовців строкової служби», а 20 грудня 1963 р. Міністерство фінансів СРСР затвердило Інструкцію № 367 «Про порядок виплати допомог на дітей військовослужбовців строкової служби».

25 квітня 1956 р. указом президії ВР СРСР скасовано антиробочий закон 1940 року, що забороняв зміну місця роботи за власним бажанням, та прирівнював до карного злочину спізнення на роботу і прогул; 15 серпня президія ВР УРСР внесла відповідні зміни до республіканського законодавства¹⁷. 8 вересня того ж року було встановлено мінімум заробітної плати (в містах 300 крб., в робітничих селищах 270 крб.), нижче якого підприємства не мали права оплачувати працівникам виконану роботу; з 260 до 370 руб. було підвищено неоподатковуваний мінімум зарплати¹⁸. На кінець хрущовського періоду мінімальна зарплата в промисловості зросла до 60 крб. Середньомісячна зарплата з 780 крб. в 1958 р. зросла до 95 крб. в 1965 р. Проте лишався значним розрив між нижчим і вищим рівнем зарплати. Традиційно до категорії працівників з низьким рівнем зарплати входили вчителі, лікарі і медичний персонал, працівники музеїв, бібліотек тощо.

Від 10 березня 1956 р. у передвихідні і передсвяткові дні встановлено скорочений робочий день тривалістю 6 годин¹⁹, отже робочий тиждень скоротився з 48 до 46 год. З 1 липня 1956 р. для трудящих віком до 18 років встановлено 6-годинний робочий день і відпустка в цілий календарний місяць²⁰, а в грудні того ж року було заборонено працю підлітків, молодших від 16 років. В травні 1957 р. відповідні зміни в регулюванні умов праці неповнолітніх були внесені в Кодекс законів про працю УРСР²¹. В 1960 р. робочий тиждень скоротився в середньому до 40 годин²². Відтепер робітники і службовці працювали п'ять днів на тиждень по 7 годин, а в суботу — 5 годин.

15 серпня 1956 р. президія ВР УРСР також внесла зміни до законодавства²³, якими, відповідно до указу президії ВР СРСР від 26 березня, при тимчасовій втраті працездатності через хворобу за трудящими зберігалась посада не менше двох місяців; тривалість оплачуваної відпустки вагітним жінкам і молодим матерям збільшувалася з 70 до 112 днів (56 днів до родів і 56 днів після), а при аномальних родах або народженні двох і більше дітей післяродова відпустка встановлювалася в 70 календарних днів²⁴. Невдовзі було підвищено розмір допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання в розмірі 100% заробітку незалежно від стажу; передбачена виплата в повному обсязі допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок

побутової травми, збільшено мінімальний розмір допомоги з тимчасової непрацездатності²⁵.

Звісно, можна розцінювати ці кроки радянського уряду як, певним чином, вимушені — внаслідок ратифікації 9 червня 1956 р. низки конвенцій Міжнародної організації праці, що її країна-лідер системи соціалізму вже не могла відтермінувати далі — № 29 від 28 червня 1930 р. стосовно примусової або обов'язкової праці, № 47 від 22 червня 1935 р. про скорочення робочого часу до 40 годин на тиждень, і № 100 від 29 червня 1951 р. щодо рівної винагороди чоловіків і жінок за працю рівної цінності²⁶; 11 серпня — одразу 11 конвенцій МОП стосовно регламентації праці дітей та підлітків, а також конвенції № 103 про охорону материнства та № 98 про застосування принципів права на організацію та укладання колективних договорів²⁷. Хай там як, та трудові стосунки ставали об'єктом права, збільшувалася вартість робочого часу, зростала тривалість особистого часу, радянський трудівник потрохи усвідомлював, що сенс життя не вичерпується виснажливою працею в ім'я «світлого майбутнього». Але до систематизації законодавства про працю ще не дійшло.

Селяни ж діждалися пенсій «по старості, по інвалідності, в зв'язку з втратою годувальника і допомоги для жінок-членів колгоспів по вагітності і родах» лише в 1964 р. Згідно Закону СРСР «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» пенсії за старістю призначалися чоловікам при досягненні 65 років (стаж роботи — не менше 25 років), жінкам при досягненні 60 років (стаж роботи — не менше 20 років); мінімальний розмір пенсії встановлювався 12 крб., максимальний — 102 крб. Допомога жінкам — членам колгоспів на період відпустки з вагітності та пологів, як і сама тривалість такої відпустки, визначалась за нормами, аналогічними для жінок — робітниць і службовців²⁸.

6 червня 1956 р. скасовано плату за навчання в школах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах²⁹. Це сприяло певному покращенню життя, перш за все, низькооплачуваним категоріям трудящих, як і запровадження продажу в кредит товарів тривалого користування, коли покупець одержував товар, сплативши одразу лише 20–25% його вартості, а решту виплачував протягом 6–12 наступних місяців³⁰. Вартість кредиту встановлювалася в 1–2%.

Від воєнних років практика державних позик, що побутували у вигляді облігацій і забирали понад 10% зарплати, стала нормою життя громадянина СРСР. Але на середину 50-х рр. виплати держави за позиками минулих років щороку зростали і найближчим часом загрожували перевищити поточні запозичення. То ж від 1958 р. держава припинила випуск облігацій держпозики, а виплату коштів за державними позиками заморозила на 20 років, мотивуючи браком коштів³¹. Останнє люди зустріли неоднозначно.

Як і заборону з 1 жовтня 1959 р. на утримання худоби в особистій власності «населенням міст та прилягаючих до них околиць», чим законодавець пояснював зростаючі перебої з постачанням торгівлі хлібом, крупами тощо, позаяк саме це «приводить до значного втрачання хліба та інших продовольчих товарів з державних фондів, відвертає робочу силу від продуктивної праці в суспільстві і створює, крім того, антисанітарні умови в містах»³². Власне, цей указ повторював рішення союзних органів влади. У травні 1963 р. за згодування домашній худобі і птахам хліба та хлібопродуктів встановили кримінальну відповідальність³³.

Зауважимо, що в досліджуваній період зростала доля статків, що їх мешканці міст могли одержати через систему розподілу негрошових доходів — безкоштовне або за пільговими цінами санаторно-курортне оздоровлення, відпочинок для дітей в піонерських таборах, туристичні маршрути в межах СРСР. Все це розподілялося, здебільшого, через профспілки. Характерна закономірність — чим значнішим було підприємство, тим кращу мережу об'єктів соціальної сфери воно могло розвинути для своїх працівників. А над усім цим існувала невідома пересічній людині ієрархія закритих закладів для забезпечення партійно-державного апарату та членів їх сімей — від буфетів, їдалень з високоякісними продуктами, що надходили зі спеціальних підсобних господарств (ціни встановлювалися на рівні цін робітничої їдальні 3-ї категорії, нижчих від якої не було), ательє пошиву/ремонту модельного одягу та взуття — до клубів (з репертуаром концертів і кінофільмів, недоступним простим смертним), санаторіїв, будинків відпочинку, піонерських таборів тощо. В цій системі навіть житло будували і опоряджували спеціальні будівельні управління та утримували окремі експлуатаційні контори.

Чи не найбільший вплив на рівень життя людей протягом 1953–1964 рр. справило масове житлове будівництво. В сталінські часи будівництво житла навіть не наближалось до державних пріоритетів, хоча мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах і просто аварійних будинках. Перманентну житлову кризу посилив процес урбанізації. Очевидна неспроможність подальшого традиційного житлового будівництва спонукала будівельників 1954 р. запропонувати скористатись досвідом промислового будівництва зі збірних залізобетонних конструкцій. У грудні того ж року Всесоюзна нарада будівельників схилилася до рішення про індустріалізацію будівництва за типовими проектами (яке від початку 30-х рр. вважалося «спрощенством»). Прийшовши до влади, Хрущов своєю протонародною інтуїцією відчув, що саме масове житлове будівництво має стати наріжним каменем соціальної політики.

Поворотним в організації житлового будівництва в УРСР став 1955 рік. 5–7 травня Республіканська нарада будівельників запропонувала шляхи

здійснення заходів, розроблених Всесоюзною нарадою³⁴, що їх 22 вересня затверджено спільною постановою ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості та зниженню вартості будівництва». Відтепер житлове будівництво мало здійснюватися за типовими проектами, виключення допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — міськвиконкому³⁵. Основні правила у житловому будівництві встановили знаменита постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві»³⁶, постанова ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР від 24 серпня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в УРСР», яка відводила на усунення нестачі житла для трудящих 10–12 років³⁷, та постанова Ради міністрів УРСР від 26 травня 1958 р. «Про застосування типових проектів у будівництві», що зменшила висоту житлових приміщень до 2,5 м і започаткувала будівництво будинків для мало-сімейних та одиноких мешканців (відомих, як «гостінки»)». Було обрано найдешевший швидкісний варіант будівництва житла «індустріальними методами на основі серійного виробництва» — із залізобетонних панелей, з низькою стелею, маленькими кухнею і коридором, суміщеними санвузлами, прохідними кімнатами тощо. Безумовно, всі розуміли тимчасовість обраного розв'язку проблеми: інженерні рішення, будівельні технології і матеріали — все відверто було розраховано на 30–40 (за документами — 75) років експлуатації зі сподіванням на те, що ось зміцніє економіка і країна перейде до будівництва справді комфортабельного і довговічного житла.

Індустріалізація будівництва зменшувала витрати на будівництво, знижувала собівартість житлової площі та витрати на експлуатацію основних механізмів. Втім, вона привела до перебудови галузі. Замість дрібних створюювалися великі спеціалізовані підприємства (трести і будівельно-монтажні організації, об'єднані спеціалізованими управліннями), які потребували нової техніки — баштових кранів, екскаваторів, бульдозерів, компресорів. А це вимагало часу і коштів. Капіталовкладення в житлове будівництво за 1950–1958 рр. зросли майже в 3,5 рази³⁹.

Джерелами фінансування були державні асигнування, кошти підприємств, індивідуальні кошти громадян. Значного поширення набули житлові кооперативи за умови сплати вартості квартири протягом 15 років помісячно.

Реалізація програми житлового будівництва в УРСР сприяла швидкому зростанню житлового фонду — в 1956–1965 рр. було введено в експлуатацію понад 182 тис. кв.м житлової площі; майже 18 млн. громадян переїхали з бараків, підвалів і напівпідвалів та комуналок до індивідуальних квартир з незвичними зручностями. Гострота житлової проблеми дещо

спала. Відтак, нехай і поганенькі, але саме «хрущоби» на той час урятували систему від краху.

Незважаючи на небувалі розмах будівництва, житлова проблема залишалася далекою від вирішення. В черзі на отримання державного, відомчого або кооперативного житла люди просувалися повільно, чекаючи багато років. Впливати на швидкість просування могли виробничі показники, ступінь участі в житті колективу, стосунки з начальством тощо, що відкривало необмежені можливості для тиску на працівників.

Втім, навіть за всіх своїх негараздів, житлове будівництво стало чи не найбільш успішним проектом в 1953–1964 рр. Якщо на початковому етапі реформ майже всі верстви населення підтримали десталінізацію та перші паростки перетворень, то після повернення Хрущова до єдиновладдя, через проблеми в забезпеченні товарами першої необхідності і продуктами, а також внаслідок непродуманих, а то й авантюрних кроків, що спричинили кризу у промисловості і сільському господарстві, авторитет Хрущова став швидко танути.

З початку 1960-х рр. в УРСР, як і по СРСР в цілому, кризові явища поглиблювалися. Погіршилось постачання міст продуктами харчування й промисловими товарами, проблема «дефіциту» ставала тотальною. Звично занепадало побутове обслуговування населення. Влада вдалася до непопулярного реформування умов праці (виробничих норм і розцінок, зарплати та її оподаткування⁴⁰); підвищення закупівельних цін на молоко, худобу і птахів⁴¹ спричинило підвищення цін на десятки похідних продуктів — кроки вимушені та, ймовірно, правильні, але вони знизили реальну купівельну здатність, і до того невисоку. 1963 р. черги за хлібом і молоком продовжували зростати, а восени хліб зник з вільного продажу, на нього встановили талони. Того року СРСР вперше імпортував зерно, що відтоді стало звичайною практикою.

Відтак, зростання масового невдоволення трудящих погіршенням повсякденного життя виливалося в наростаючу протидію. Від 1960 р. стали частішати випадки поширення листівок (від кількох примірників до сотенних тиражів) з критикою внутрішньої політики, порівнянням обіцянок в партійно-урядових резолюціях з реаліями життя, закликами до спротиву, часом аж до збройних акцій; географія їх охоплювала всю республіку — Донбас, Київщину, Наддніпрянщину, Одещину, Поділля, Полтавщину, Прикарпаття, Сумщину, Чернігівщину, навіть місто Київ⁴². Спонтанні масові ексцеси-збурення виникали в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві, інших містах; вони не були організованими і швидко гасилися партійними і державними органами. Проте, стрімке підвищення цін на продукти харчування в 1962 р. спричинило справжні страйки й маніфестації робітників в Донецьку й Жданові, 28 серпня відмовилися ставати до роботи

близько 400 робітників харківського заводу «Серп і молот»⁴³. 1963 року вантажники Одеського порту відмовилися вантажити масло для відправки на Кубу, як «братерську допомогу». Того ж року у червні в Кривому Розі внаслідок робітничих заворушень було на тиждень введено військовий стан⁴⁴, а у жовтні мітингували робітники оборонного заводу п/с № 46⁴⁵. Прояви невдоволення, страйки, маніфестації і відкриті протистояння робітників владі прокотилися іншими регіонами СРСР.

Розчарування жорстким обмеженням лібералізації духовного життя і постійним втручанням партійних органів у творчу сферу, розуміння косметичності десталінізації, яка не стала демонтажем тоталітарного режиму, втрата сподівань на зміни життєвого рівня, нарешті, сором за низьку культуру лідера країни поширювалися серед інтелігенції. Натомість, з кінця 50-х років наростає пропагандистський і агітаційно-масовий тиск партійних органів, кадровий склад яких за час «перетворень» зріс більше, ніж вдвічі. Від постійних пропагандистських обіцянок, більшість з яких лишалася на папері, народ просто втомився, зневірився в успіху метушливого будівництва «світлого майбутнього» за щодальшого зниження рівня життя.

Нарешті, на знищення поваги до Хрущова спрацювали числені принизливі анекдоти про нього, що посипалися на суспільство на схилі його правління.

Водночас (а, вірніше, по-перше!), втомилася від Хрущова й компартійна верхівка країни, й, головне, усвідомила, що він навряд чи зможе надалі бути корисним для неї, адже у вирі бурхливих перетворень останнього десятиріччя країна, здавалося, переборола кризу сталінізму. Зініційовані Хрущовим зміни внутрішньопартійного життя, перманентні кадрові ротації збурювали невдоволення номенклатури середніх ланок. Отже, оновлена ним партійна, радянська і господарська бюрократія всіх щаблів була певна, що з його самовпевненістю, заповзятістю та зневагою до чужої думки годі сподіватися на таку бажану стабільність. За цих обставин найближчі соратники без особливої реакції суспільства усунули незручного і вже непотрібного їм лідера від влади, обізвавши його волюнтаристом і призначивши винуватцем за всі негаразди в СРСР. В жовтні 1964 р. Хрущова звільнено від усіх займаних посад і відправлено на пенсію. Розпочалася нова ера, нові реформи.

Звісно, спадкоємці Хрущова опинилися перед низкою нагальних проблем. Однак, навряд чи варто покладати відповідальність за них виключно на нього, бо, здебільшого, це системні вади, що лишалися нерозпізнаними зсередини системи до кінця її існування.

У підсумку, вважаємо очевидним, що:

■ відома під назвою «хрущовська відлига» трансформація системи ініціювалася задля її порятунку від жорсткої кризи і була зумовлена сукупністю факторів, що неминуче визрівали в ній самій;

■ почалася вона ще до встановлення одноосібної влади Хрущова (пом'якшення політичного режиму, зменшення витрат на армію та репресивний апарат, помічання потреб громадян тощо — все вже стало поточною політикою і саме тому, що воно мало беззаперечну підтримку суспільства, його мусив очолити Хрущов після сконцентрування ним влади) і, ймовірно, без нього могла відбутися більш зважено й послідовно, отже факт, що ця спроба реформування, зрештою, уособлена Хрущовим, свідчить лише про те, що він виявився тогочасним улюбленцем фортуни в клубку внутрішньопартійних інтриг;

■ реформування відбувалося, не маючи під собою бодай-якої концепції або плану, відтак, питання відповідності результату меті не має сенсу, а непослідовність і фактичний провал реформ є закономірним — стратегічним плануванням традиційно нехтувалося, навіть на рівні гасел до лінійки «Коммунізм — это советская власть плюс ...» додалося лише «Нинешнєє покоління буде жити при комунізмі»;

■ реформування в соціальній сфері стосувалося, переважно, міського населення, втім, саме протягом 1953–1964 рр. законодавство про соціальне забезпечення виділилося в самостійну галузь;

■ найбільш радикальні кроки в галузі трудової, пенсійної та гендерної політики додатково обумовлювалися зовнішньополітичними чинниками — внаслідок потуги компартійної верхівки СРСР аби країна виглядала привабливо, як лідер соціалістичного табору;

■ незважаючи на суперечливий характер та невтішний результат реформ, внаслідок звернення уваги до галузей, що мали вплив на побут, в країні вперше сформувався звичайний мінімум добробуту пересічних громадян, яким, як показали події 1962–1963 рр., влада надалі вже не могла нехтувати.

Висновки:

В умовах кризи система вперше проявила імманентну нездатність до трансформації. Проявила масштабно і яскраво, але ніхто з її власників і апологетів цього не зрозумів і не спробував виправити стратегічні вади. Десталінізація згори не призвела (і не мала цього на меті!) до демонтажу тоталітарного режиму. Незначна лібералізація допомогла тактично уникнути політичної нестабільності, що, вкупі з усвідомленням пересічними людьми певних зрушень на краще у добробуті, дало змогу експлуатувати ентузіазм комуністичного будівництва, який став новим стрижнем розвитку країни — все більше місце посідали моральні стимули; відтак, сподівання людей на розвиток цієї тенденції, всупереч розчаруванню й незадоволенню особисто Хрущовим, стало підґрунтям стабілізації режиму, чим сприяло його подовженню ще на чверть століття. Побічний результат виявився в тому, що підвищення добробуту, не прив'язане до ефективності праці,

стимулювало процес розбещення трудящих мас соціальною опікою держави. До того ж в суспільстві наростали «синдром втоми» та певне відчуження народу від держави.

Проанализированы причины и действия государственных и партийных органов в социальной сфере, в результате которых в стране сформировался минимум благосостояния простых граждан, которым с той поры власть уже не могла пренебрегать.

Ключевые слова: социальное обеспечение, пенсионная реформа, массовое жилищное строительство.

Reasons of actions and actions of state and partisan organs in social sphere were analyzed in the article. It has resulted in the formation of a common wealth minimum for average citizen, which from that time authorities couldn't have forgotten.

Key words: social providing, pension reform, mass construction of houses.

¹ Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964). — УІЖ. — 1998. — № 3. — С. 120.

² Быстрова И.В. Развитие военно-промышленного комплекса // СССР и холодная война / Под ред. В.С.Лельчука, Е.И.Пивовара. — М., 1995. — С.176–179.

³ Чертопруд С.В. Научно-техническая разведка от Ленина до Горбачева. — М., 2002. — С. 366.

⁴ Засідання Верховної ради Української РСР (Третя сесія) 10–12 вересня 1953 р. Стенографічний звіт. — К., 1954. — С. 6.

⁵ Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. — К., 1963. — Т. III (1952–1956). — С. 251–254.

⁶ Там само. — С. 264–269.

⁷ Радянська Україна. — 1953. — 23 грудня.

⁸ Хронологічне зібрання законів... — К., 1963. — Т. III (1952–1956). — С. 371.

⁹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1951–1958. Сб. документов и материалов. — К., 1984. — С. 91.

¹⁰ Радянська Україна. — 1954. — 4 серпня.

¹¹ Правда Украины. — 1955. — 14 января.

¹² Відомості Верховної ради УРСР. — 1954. — № 2 (20 квітня). — С. 38.

¹³ Відомості Верховної ради УРСР. — 1954. — № 6 (15 жовтня). — С. 144.

¹⁴ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003. — С.43.

¹⁵ Радянська Україна. — 1956. — 15 липня.

¹⁶ Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960. — Ч.2. 1953–1960 / уп. М.Смольницька. — С. 413.

¹⁷ Відомості Верховної ради УРСР. — 1956. — № 7 (15 вересня).

¹⁸ Постанова РМ СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям» // Радянська Україна. — 1956. — 9 вересня; Указ президії ВР СРСР від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення розміру неоподаткованого мінімуму заробітної плати робітникам і службовцям» // Молодь України. — 1956. — 9 вересня.

¹⁹ Указ президії ВР СРСР від 8 березня 1956 р. «Про скорочення тривалості робочого дня робітників і службовців у передвихідні і передсвяткові дні» // Радянська Україна. — 1956. — 9 березня.

²⁰ Указ президиума ВС СРСР от 26 мая 1956 г. «Об установлении 6-часового рабочего дня для подростков от 16 до 18 лет» // Правда Украины. — 1956. — 29 мая.

²¹ Відомості Верховної ради УРСР. — 1957. — № 4 (31 травня).

²² Відомості Верховної ради УРСР. — 1960. — № 23 (7 липня).

²³ Відомості Верховної ради УРСР. — 1956. — № 7 (15 вересня).

²⁴ Радянська Україна. — 1956. — 27 березня.

²⁵ Постанова РМ УРСР від 19 лютого 1957 р. «Про поліпшення забезпечення робітників і службовців допомогою по державному соціальному страхуванню» // Хронологічне зібрання законів... Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 20–22.

²⁶ Збірник законів Української РСР в 2-х тт. Т. 1: Укази президії Верховної ради Української РСР 1938–1973. — К., 1974. — С. 343.

²⁷ Хронологічне зібрання законів... — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 936–937.

²⁸ Відомості Верховної ради УРСР. — 1964. — № 30. — С. 441–445.

²⁹ Постанова РМ СРСР від 6 червня 1956 р. «Про відміну плати за навчання в старших класах середніх шкіл, в середніх спеціальних і вищих учбових закладах СРСР» // Радянська Україна. — 1956. — 10 червня.

³⁰ Постанова РМ УРСР від 14 вересня 1959 р. «Про продаж робітникам і службовцям в кредит товарів тривалого користування» // Хронологічне зібрання законів... — Т. 5. 1959 рік. — К., 1964. — С. 314–315.

³¹ Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 19 квітня 1957 р. «Про державні позики, розміщені по передплаті серед трудящих Радянського Союзу» // Радянська культура. — 1957. — 21 квітня.

³² Указ президії ВР УРСР від 11 серпня 1959 р. «Про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах» // Відомості Верховної ради УРСР. — 1959. — № 23 (20 серпня). — С. 107.

³³ Указ президії ВР УРСР від 16 травня 1963 р. «Про посилення відповідальності за згодовування худобі і птиці хліба та хлібопродуктів...» // Відомості Верховної ради УРСР. — 1963. — № 21. — С. 544–545.

³⁴ Правда Украины. — 1955. — 6 мая.

- ³⁵ Хронологічне зібрання законів... — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 700–709.
- ³⁶ Радянська культура. — 1955. — 10 листопада.
- ³⁷ Хронологічне зібрання законів... — Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 265–275.
- ³⁹ Ковпак Л.В. Вказ. праця. — С. 46.
- ⁴⁰ Указ президиума Верховного совета СССР от 22 сентября 1962 года «О перенесении сроков освобождения рабочих и служащих от налогов с заработной платы» // Ведомости Верховного совета СССР. — 1962. — № 39. — С. 401.
- ⁴¹ Робітнича газета. — 1962. — 1 червня.
- ⁴² Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К., 2000. — С. 127–128, 404, 405, 407, 408, 410, 411; Національні відносини в Україні. XX століття: Зб. док. і матер. — К., 1994. — С. 341–345.
- ⁴³ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Вказ. праця. — С. 413.
- ⁴⁴ Дольчук А.В. Червневі події 1963 року в Кривому Розі // Україна: минуле і сучасність: Збірник наукових праць. — Кривий Ріг: Вид-во «І.В.І.», 2001. — С. 216–232.
- ⁴⁵ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Вказ. праця. — С. 416.

Білокінь Сергій (Київ)

УДК: 94(477)321.01:161.237

КЛУБ ТВОРЧОЇ МОЛОДІ «СУЧАСНИК» ОЧИМА ВЛАДИ

Розглянуто культурну спадщину Клубу творчої молоді — головної організації шістдесятництва. Вперше публікуються доповідні записки КГБ до ЦК КПУ, що виявляють діяльність Клубу напередодні арештів 1965 р. Низький рівень цих матеріалів як історичного джерела.

Ключові слова: Клуб творчої молоді, КГБ, доповідні записки.

Суспільно-культурне і соціально-політичне явище Клубу творчої молоді об'єднало всю талановиту, ба навіть найталановитішу частину повоєнного студентського покоління Наддніпрянщини¹. Київський клуб був центральною структурою шістдесятництва. Недарма Богдан Горинь темі «Львів будять кияни» присвятив кілька чулих і надзвичайно важливих сторінок². До складу клубу входили найкращі, знакові поети того часу — Василь Симоненко³, Микола Вінграновський, Ірина Жиленко⁴, Василь Стус, Ліна Костенко⁵, Микола Холодний, прозаїки — Євген Гуцало, Євген Концевич, Валерій Шевчук⁶, літературні критики — Іван Світличний⁷, Іван Дзюба⁸, Євген Сверстюк⁹, Михайлина Коцюбинська¹⁰, художники — Алла Горська¹¹, Віктор Зарецький¹², Людмила Семикіна¹³, Галина Севрук¹⁴, Опанас Заливаха¹⁵, Веніамін Кушнір, Галина Зубченко.

Лідери Клубу творчої молоді вказували на розходження між декларованими принципами та наявною практикою, прагнули до духовності, правдивості та національно-культурної самобутності. На практиці це означало давати справжнє мистецтво замість заробітчанської халтури й брехні. Митці домагалися вільної творчості, протестували проти вимог дотримуватись принципів класовості (партиїності) та канонів соцреалізму¹⁶. Щоразу наштовхуючись на проблему масового терору в недалекому минулому, Клуб творчої молоді у найяскравіший спосіб визначив напрямок реабілітацій. Цей напрямок різко відрізнявся від офіційного.

Про заснування українського Клубу творчої молоді є запис у 60-томовому щоденнику його першого президента Леся Танюка¹⁷ під 8 березня 1960 року. Йшлося про святкові збори у Київському театральному інституті: «А потім залишились, почекали до сьомої: перші збори нашого клубу, який ми вже ніби створили. Був Костя Кримець і Женя Ганін від музикантів, був Ігор Ткачиков від архітекторів, була вся наша «щедрівна група» з консерваторії, Олесь Бердник представляв письменників. Ну, про це окремо — блокнот 8Б. Звичайно, тон задавав театральний інститут; а полум'яна промова Загоруйка — так просто залп «Катюші». Відчуваєш, що все це дуже потрібно людям, що ідея дозріла, і яблуко от-от відірветься від гілки. Я

говорив про аксіому нового циклу й спробував дати огляд загальноукраїнської картинки, по всіх спілках і напрямках. Разом зійшлося чоловік з вісімдесят, майже повен зал. Начальству — директорів ми пояснили, що це комсомольський актив. Розплився в усмішці»¹⁸.

Галина Зубченко увійшла до Клубу на самому початку разом з Аллою Горською, Віктором Зарецьким та іншими митцями. Вона потім пригадувала: «Почалося з загальнодемократично-інтернаціонального напрямку, а у нас була національна ідея — відродження нашої історії, культури. Ми вже мали сформульовані проблеми. З нами рахувалися. Потім прийшла ще група художників — і нас стало дуже багато»¹⁹. Оскільки російськомовні перше юнаки й дівчата дерусифікувались і національно усвідомлювались, Клуб творчої молоді на очах ставав організацією українською. У паперах Алли Горської я бачив диктанти, які вона писала з Надійкою Світличною, а вони познайомилися, згадувала Надійка, 1963–64 року²⁰.

Осередком українізації не могло бути що інше, як приватна колекція, яку називали не інакше, як Музей Івана Гончара (утворився 1959 року). Хтось колись з усмішкою оповів мені, начебто Іван Макарович як прикровенною таїною поділився з ним, що в його музеї Дзюба став українцем. Теперішнім це може видатись, мабуть, несподіванкою, але свою роль у національному усвідомленні дерусифікованих людей Музей Івана Макаровича таки відігравав.

Були й інші шляхи. Ярослав Дзира вийшов із селянського роду, був сином офіцера УГА, репатріанта з Чехії. Сформувався в традиційному національно-християнському середовищі на ґрунті історичної пам'яті, національної церкви, національної обрядовості й національної пісні, а також товариства «Просвіта». Вчився він за підручниками Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Володимира Кубійовича, і за ними відповідав на уроках, навіть на совєцьких²¹. Волиняк Сверстюк так само вчився в українській школі, і про його родинну «заангажованість і приналежність» писали, коли «викривали» Український культурологічний клуб.

Масовою організацією клуб став завдяки щедрувальникам і танцюристам із ансамблю «Веснянка» Володимира Нероденка²². Галина Зубченко згадувала: «Ми не знали наших українських обрядів. Тоді вже з нами був Володимир Нероденко. Не пам'ятаю, чи він до засідань Клубу з Аллою Горською познайомився, чи в Клубі, але був одним з найактивніших. Звичай, обряди — тут він був неперевершений»²³. До них приєднались хористи із «Жайворонка» — хору, що виник 1961 року при Київській консерваторії (керували ним Борис Рябокляч, Вадим Смогитель і Володимир Завойський). Його заступив народний фольклорно-етнографічний хор Леопольда Яценка «Гомін», що утворився, як відомо, дещо пізніше, 1969 року на дніпровських схилах. Автентичні народні строї надавав молоді Іван Гончар.

У слідчих справах членів Клубу творчої молоді знаходимо як «вещдоки» не лише самвидавні вірші, а й *тамвидав* (у різному вигляді), наприклад, «Україна і українська політика Москви» Мирослава Прокопа (Ч.І.Мюнхен, 1956), які шістдесятники поширювали. У формуванні ідеології шістдесятництва вирішальну роль відіграли антології Яра Славутича «Розстріляна муза» ([Detroit:] Прометей, 1955), Б.Кравцева «Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920–1945» (Нью-Йорк: НТШ, 1955) та Юр.Лавріненка «Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933» ([Paris:] Instytut literacki, 1959), збірник документів «Вивід прав України / Впорядкування, вступна стаття і довідки Б. Кравцева» ([Нью-Йорк:] Пролог, 1964). Важко переоцінити безпосередній вплив активного укапіста, секретаря київського обкому УКП, відтак і політика, прозаїка Б.Антоненка-Давидовича, широко ерудованого перекладача Гр.Кочура, мистецтвознавця Ів.Врони, що ознайомив молодих митців з творчістю монументаліста М.Бойчука. Усі троє були в'язнями комуністичних таборів, тож їхнє соціальне становище принципово відрізнялось від офіційних провідників соцреалізму як творчого методу. Охоче підтримував лідерів клубу режисер М.Крушельницький. Михайлина Коцюбинська слушно писала з цього приводу: «Клуб вабив до себе передусім, звісно, молодь, але різних вікових категорій: тут об'єдналися як люди дещо старі, з окресленими інтересами, певним фаховим досвідом, переважно уже сімейні, з дітьми, так і значно молодші, що робили перші кроки на самостійній творчій ниві»²⁴. Мені особисто дуже несподівано було найтрапити на відомості про ту симпатію, якою був перейнятий Іван Світличний до видатного мистецтвознавця С.Таранушенка, в'язня 1930-х років. Виявилось, вони були особисто знайомі, й Таранушенка він з повагою згадував на засланні²⁵. У листі Ів.Світличного від 16 травня 1976 року до дружини читаємо: «Дуже добре зробила Ти, що придбала книгу Таранушенка, я з автором був знайомий, він гідний найвищих похвал; якщо книга навіть дуже урізана, вона, принаймні, не буде фальшива. Тут її ще немає, але таку літературу тут хтось обов'язково випишує, і я збираюся ближчим часом побачити її»²⁶.

Власну історію й творчість письменників Клубу творчої молоді оперативно підсумували літературні критики еміграції — монографія Ів.Кошелівця «Сучасна література в УРСР» ([Нью-Йорк:] Пролог, 1964), де розгорнуто концепцію чотирьох поколінь радянської літератури й визначено роль останнього («Шістдесятники»), видання О.Зінкевича «3 генерації новаторів — Світличний і Дзюба» (Балтимор: Смолоскип, 1967) та Б.Кравцева «Шістдесят поетів шістдесятих років: Антологія нової української поезії» (Нью-Йорк: Пролог, 1967).

1965 року І.Світличний передав невідцензурні вірші й щоденник Симоненка нелегальним шляхом для публікації в мюнхенському журналі

«Сучасність». Паралельно І.Кошелівець видав їх окремою книжкою п.н. «Берег чекань» ([Нью-Йорк:] Пролог, 1965). Світличний передав на Захід також матеріали, які склали видання «Українські юристи під судом КГБ» (1968), а В.Чорновіл — «Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців» (Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1967). Видавництво «Смолоскип» вислало в Україну свого першого зв'язкового Н. Воляник з Клівленда лише 1970 року.

Чи не найпоказніше діяльність КТМ виявилась в урочистих масових вечорах, що відбувались у найкращих тодішніх київських залах, відбруньковуючись у поетичних вечорах по київських інститутах.

14 травня 1962 року (понеділок) у Жовтневому палаці культури, колишне НКВД із в'язницею для політичних, відбувся вечір Леся Курбаса, який організував Л.Танюк. На цьому реабілітаційному вечорі виступили причетні до «Березоля» народний артист СРСР В. Василько, ректор Харківського театрального інституту Дм.Власюк, народний артист СРСР Лесь Сердюк, народна артистка СРСР Н. Ужвій, народний художник СРСР Ан.Петрицький, дружина Остапа Вишні Варвара Губенко-Маслюченко, заслужений артист УРСР Ол.Романенко, народний артист СРСР М.Крушельницький. Всі вони знаходили щонайкращі слова, щоб згадати про свого розстріляного вчителя. Щоразу наштовхуючись на проблему масового терору в недалекому минулому, КТМ у найяскравіший спосіб визначив напрямок громадських реабілітацій.

В обстановці хрущовської «відлиги», у Клубі виникла група ентузіастів («створено комісію»), що збирала матеріали про репресії тридцятих років. В.Симоненко, А.Горська й Л.Танюк поїхали у вказані їм місця і в лісі в районі Биківні виявили рештки людських кістяків.

У неділю, 23 грудня 1962 року, теж у Жовтневому палаці КТМ провів вечір пам'яті розстріляного драматурга М.Куліша. Із вступним словом виступив М.Бажан, що дозволив собі дисидентський вираз «Россия — родина слонов».

1 червня 1963 відбувся вечір Маяковського, сценарій якого написав Ів.Дзюба. Там було публічно прочитано вірш «Долг Украине».

Широким відгомонам розійшовся вечір Ів. Франка, що відбувся 8 червня 1963 року в Інституті харчової промисловості ім. Мікояна на Володимирській вулиці. На історичних скрижалях він відзначився тим, що пройшов зі смолоскипами. Після нього біля пам'ятника І.Франка читали вірші, зокрема Ст.Тельнюк — «Пісеньку останнього гурона» .

Під грифом Клубу творчої молоді «Сучасник», Київської державної філармонії, де працювала Т.Цимбал, й Українського театрального товариства було надруковано афішу вечора Л.Українки, призначеного на середу, 31 липня 1963 року. На Першотравневій естраді мав відбутись вечір, у якому

мали виступити Державний симфонічний оркестр УРСР (диригент Є.Шабалтіна), артисти театру опери та балету, Київської державної філармонії та Укрконцерту. В останній момент вечір було заборонено. Ів.Дзюба як ведучий провів його «під штахетами», «на лавках». Т.Цимбал прочитала яскраво політичні твори Л.Українки «Товарищі на спомин», «Мрії», «І ти колись боролась». Нові вірші прочитали Ір.Жиленко, М.Вінграновський, І.Драч, Ст.Тельнюк, Л.Костенко. Виступив також Є.Сверстюк.

За рік, 12 березня 1964 року відбувся останній, шевченківський вечір КТМ у Жовтневому палаці. Режисером дійства був Б.Головатюк, учень М.Крушельницького. Стрижем програми стали Шевченкові твори, які читав («І мертвим, і живим» — повністю) диктор українського радіо, згодом священник, П.Бойко.

У своїй повсякденності діяльність клубу провадилась за секціями — театральною, мистецькою та ін. З лекціями виступали І.Світличний, Г.Логвин, що керував поїздками по історичних місцях України з вивченням архітектурних пам'яток. Велику роль відігравали міжособистісні контакти з молодими діячами Львова та інших міст. КТМ «Сучасник» відіграв ключову роль у громадсько-політичному й культурному житті української столиці. Активні контакти з колами студентської молоді, численними старшими людьми поширили їхні впливи на всю територію України.

Діяльність КТМ викликала шалену протидію і всілякі перешкоди з боку влади. Активну діяльність членів Клубу у їхніх попередніх формах припинили арешти 1965 р. (Є.Кузнецова, Яр.Геврич, Ол.Мартиненко, Ів.Русин, Ів.Світличний, М.Гринь). 1970 р. було вбито А.Горську. Молодеча діяльність КТМ, сповнена надій і радісної творчості, скінчилась. 1972 року прокотилась нова хвиля арештів. Набувши інакших форм, діяльність шістдесятників перейшла на інші рівні. Ширше коло опозиції набуло згодом характеру дисидентства. У 1960-х роках самого слова *дисидент* у вжитку ще не було. Це стверджує й Василь Лісовий²⁷.

У політичному сенсі це однозначно був Рух опору. Характерно, що у «словнику дисидентів»²⁸ немає, і це правильно, Івана Гончара з його Музеєм, немає людей його кола, а це не просто гурт людей, а увесь український Київ. Іван Макарович Гончар присутній в іншому довіднику — «Рух опору в Україні»²⁹. Можна говорити ширше — зрештою, про всю Україну, себто про тисячі громадян, які між Україною й інтернаціоналом вибирали першу. Нарешті, ще одне слабке місце в застосуванні поняття. У значенні «незгідний» воно має сенс вторинності. Отже, виникає питання: чому магістральну лінію українства мають представляти республіканські керівники (Щербицький і його Політбюро³⁰), їхні прислужники й помічники, а діячі «Клубу творчої молоді», що формували нашу культуру і втілювали «сіль землі», визначаються як похідне від них?

Підсумовуючи, треба визнати, що на початку 1960-х років Клуб творчої молоді «Сучасник» відіграв ключову роль у громадсько-політичному й культурному житті української столиці. Активні контакти з колами студентської молоді, численними старшими людьми поширили їхні впливи на всю територію України.

Окремі згадки про Клуб можуть зберігатися в діловодстві ЦК КП(б)У. Було чи й досі існує широке коло джерел по інших сховищах. Повинна існувати літерна справа Клубу серед діловодства КГБ, тепер — в архіві СБУ. У відповідних підрозділах СБУ повинні зберігатися давні матеріали зовнішнього спостереження, перлюстрації, нарешті, діяльність Клубу мала відбиватись у справах агентури. Якщо усі ці папери, замітаючи сліди, начальство досі не знищило, за кілька поколінь вони можуть бути розсекречені як історичні джерела, що мають лише суто академічний інтерес. Тоді майбутні представники вищезгаданої «магістральної лінії українства» у ході ідеологічної боротьби, яка навряд чи коли припиниться, претендуватимуть на основоположну роль цих документів для розуміння історичного процесу. Поки ще цього не сталося, основоположними історичними джерелами до історії шістдесятництва лишається його власна документальна спадщина.

Провідну роль у видаванні джерел з історії Клубу творчої молоді, а відтак і всього шістдесятництва відіграли самі його члени й учасники. Важко переоцінити наукове й культурницьке значення цієї археографічної роботи. Найпомітніше тут: усе, що з огляду на цензуру називалось непрямо, тепер одержало імена. Усі персонажі ідентифіковано. Джерельна база для майбутніх досліджень готова.

Хочеться звернути увагу на позиції тодішньої адміністрації в УРСР. Прошарок добре поінформованих функціонерів, вони мали певну ідеологію, що виявлялась у їхньому власному діловодстві та пропагандистських матеріалах. Характерно те, що багато чого в Україні вони не любили. Багато разів на місяць голова Комітету державної безпеки надсилав «першій особі» республіки П.Шелесту, потім — В.Щербицькому, що керували боротьбою проти «українського буржуазного націоналізму» (формально до ЦК КПУ) «Інформаційні повідомлення» й «Доповідні записки» російською мовою про політичний стан ввіреної їм території.

2 вересня 1964 року Комітет державної безпеки при Раді міністрів УРСР (голова Комітету — В.Никитченко) надіслав до ЦК КПУ (є запис завідувача окремим сектором ЦК О.Однороманенка: «Доложено т. Шелесту П.Е. 5/IX <підпис>») важливий документ — «Справку о националистических элементах в западных областях Украины» («Секретно. Экз. № 1»). Тут констатовалось, що за останні роки (на жаль, не визначено, з котрого року й до котрого) на територію західних областей України повернулось понад

121 тисячу раніше засуджених «учасників ОУН, бандпособників и других лиц, находившихся в заключении за государственные преступления, а также выселенных на спецпоселение членов семей участников и пособников участникам ОУН»³¹.

Далі йдуть формули, що видаються за підсумки певного аналізу, але насправді мали бути й були попросту політично грамотними: «Анализ имеющихся в распоряжении органов госбезопасности данных позволяет сделать некоторые выводы о поведении и действиях этих лиц.

Большинство возвратившихся из мест заключения и спецпоселения, особенно из числа рядовых участников ОУН и их родственников, занялись общественно-полезным трудом, не высказывают намерений возвращаться к националистической деятельности.

Часть прибывших из мест заключения и спецпоселения до конца не порвала с националистическим прошлым, легко поддается влиянию активных украинских националистов, может представлять опасность при возможном осложнении внутренней и международной обстановки.

Наконец, определенное количество бывших украинских националистов продолжает твердо придерживаться старых идейных убеждений, проводит или намеревается проводить националистическую или иную враждебную деятельность».

Такі стереотипні фрази можна було вписувати в «довідку», не заглядаючи в жодні документи. Відомий історик Анатолій Русначенко за розпорошеними по архівних сховищах архівно-слідчими справами КГБ та приватними збірками розглянув діяльність групи «Об'єднання» (біля м. Інти, 1956), Українського національного комітету (Львів, 1956), Української національної партії (Тернопільщина, 1961), Ходорівської групи (Львівщина, 1958), Української робітничо-селянської спілки (Львівщина, 1959), Українського національного фронту (Львівщина, 1963). За відповідними першоджерелами вчений наголосив на спадковості національно-визвольного руху різних періодів: улітку 1964 року Дм.Квецко (УНФ) виявив у горах ящики зі старою оунівською літературою, Михайло й Богдан Горині оперували старими виданнями УГВР³².

У цитованій вище довідці після політологічних вправ далі наводиться найцікавіше — фактографія про репресії влади проти осіб, звинувачених в українському буржуазному націоналізмі: «За период с 1954 года по первую половину 1964 года включительно в целом по республике органами КГБ привлечено к уголовной ответственности за националистическую деятельность 793 человека.

За это время вскрыто и оперативно ликвидировано 77 националистических организаций и групп с числом участников 601 человек, в том числе непосредственно в западных областях — 54 группы и организации с 463

участниками. Наиболее активные участники из числа всех вскрытых организаций и групп в количестве 201 человека привлечены к уголовной ответственности, в отношении 400 человек проведены профилактические мероприятия.

Из числа лиц, избличенных в совершении уголовных преступлений, расследованием которых занимались органы милиции и прокуратуры в 1961–63 г.г. и за 5 месяцев текущего года в западных областях республики, бывшие участники ОУН–УПА, бандпособники, родственники бывших националистов составляют 5 процентов. Больше всего они участвовали в таких преступлениях, как хищение государственного или общественного имущества, незаконное хранение огнестрельного оружия, хулиганство.

В настоящее время органы КГБ в западных областях республики ведут активное оперативное изучение 1628 человек, подозреваемых в националистической деятельности. Некоторые из этих лиц проявляют интерес к секретным сведениям, стремятся установить связь с разведками противника и закордонными националистическими центрами. 167 изучаемых предпринимают попытки или высказывают намерения создавать националистические группы, 29 — вынашивают планы совершать открытые враждебные проявления, 363 — ведут обработку своих связей в националистическом духе, 47 — хранят или изыскивают возможности приобретения огнестрельного оружия, 67 — приобретают, хранят или распространяют националистическую литературу»³³.

Борючись проти ворогів, комуністи всебічно берегли кордони, охороняючи «залізну завісу». В «Інформаційному повідомленні» В.Никитченка до П.Шелеста № 98/н від 13 лютого 1965 року («Секретно. Экз. № 1») повідомлялось, що протягом 1964 року було конфісковано 5561 лист з-закордону, куди було вкладено «друковані видання українських націоналістів (1963 року їх було менше — 4421). Найбільше листів з друкованими виданнями українських націоналістів надійшло зі США — 2767 (49,8%) та Канади — 2005 (36%). Всупереч сучасному міфологічному мисленню «украинские националисты письма с печатными изданиями направляли: в восточные области республики около 70%, в том числе: в Киевскую область — 977, Харьковскую — 412 и в западные области около 30%, в том числе: во Львовскую область — 928»³⁴.

У середовищі, де концентрувалось найбільше енергійної української молоді і яку влада особливо боялась, власне й виникли спрямовані проти неї твори. Передусім ідеться про головний твір, що виринув із надр «Клубу творчої молоді», — працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Як формулювала М.Коцюбинська, «в тому й полягає конкретно-історичне значення Дзюбиної правди для тієї доби: розбивати стереотипи зсередини, вносити нові ідеї, розхитувати догми на звичній для загалу ідеологічній

території»³⁵. Агентура, що щільно обіклала Дзюбу, повідомляла КГБ вже про процес підготовки цього твору. 14 листопада 1964 року Никитченко доповідав П.Шелесту в «Інформаційному повідомленні» № 1421/н («Секретно. Екз. № 1»): «В дополнение к № 1392/н от 28 октября с.г. сообщаем, что в КГБ при СМ УССР продолжают поступать данные о том, что отдельные представители творческой интеллигенции намерены обращаться в партийные и советские органы с письмами по вопросу национальной политики на Украине.

В этой связи высказывается мнение о необходимости подготовки документа, в котором был бы дан научный анализ национальной политики на Украине за период советской власти и сформулированы предложения по исправлению ошибок, которые якобы имели место в прошлом.

ДЗЮБА Иван Михайлович, член Союза писателей УССР, в частной беседе заявил:

«Национальный вопрос на Украине за советский период надо изучить досконально, на всех его этапах, в отображении конкретных материалов партийных съездов, конференций, постановлений, которыми засвидетельствовано, что на протяжении продолжительного периода, до ареста Косиора и Чубаря, на Украине проводилась правильная национальная политика. Русификаторская линия нашла свое начало при Сталине, а особенно выразительный и целенаправленный характер приобрела за время работы Хрущева на Украине и затем в ЦК КПСС».

Высказываются намерения тщательно изучить первоисточники, включая сюда, кроме постановлений и материалов партийных съездов и конференций — произведения Ленина, Сталина, Скрипника, речи и доклады Косиора, Чубаря, Попова и др., «чтобы доказать теперешнему руководству неопровержимо и документально, что с определенного времени, вопреки высоким ленинским указаниям, в жизни страны взяла верх неверная, великодержавная тенденция в национальном вопросе, которая, безусловно, приносит лишь вред коммунистическому строительству, дружбе народов как в СССР, так и за его пределами».

Один из вариантов возможного письма в партийные органы предусматривает 4 раздела: в I-м разделе высказывалось мнение изложить вопросы экономики Украины; во II-м — снабжение населения, в частности, продуктами питания, отметить низкий уровень жизни трудящихся, особенно крестьян-колхозников; в III-м — вопросы национальной политики на Украине; в IV-м — конкретные предложения, высказанные теми представителями творческой интеллигенции, которые подпишут письмо»³⁶. Як бачимо, йшлося про підготовку нехай і великого тексту, як на листа до партійного начальства (правдоподібно, до ЦК КПУ), але малого як на книжку, у яку він втілювався. Спершу майбутній твір уявлявся як колективний

лист із чотирьох розділів (остаточно текст «Інтернаціоналізму» склався з 14 розділів). Супровідний лист до Шелеста й Щербицького датується груднем 1965 року. Цікаво, що автор того тексту про Дзюбу, що писав про нього до КГБ, явно йому симпатизував, заклавши до його вуст навіть своєчасну в листопаді критику Хрущова, знятого з посади щойно у жовтні. Дзюбі нав'язувалось датування «Правильної національної політики» аж до арештів Косіора та Чубаря. Чи не головне в його праці було найстрашніше для партноменклатури — ідеального Леніна й сучасну партноменклатуру розвести, піддавши різкій критиці діяльність як сучасного московського Політбюро, так і його київської експозитури.

У ті місяці й роки критичні міркування про владу висловлювали сотні осіб. У черговій доповідній записці КГБ до Шелеста від 3 лютого 1965 року («Секретно. Экз. № 1») зазначалося: «В 1964 году в республике 742 авторами было всего изготовлено и распространено 973 анонимных письма и в 99 случаях 2496 листовок антисоветского, идеологически вредного, клеветнического или угрожающего содержания»³⁷. Протестанти особисто слабкорозвинені бачили головне зло у діяльності голів сільради і вивішували відповідні летючки з погрозами на людних місцях. Інші звертали свої думки взагалі проти влади. Щоб «пресечь зло на корню», зусилля багатотисячної армії чекістів спрямовувалось на виявлення авторів цих летючок.

31 жовтня 1964 року В.Никитченко переслав П.Шелесту інформаційне повідомлення (Секретно. № 1): «В дополнение к № 1392/н от 28.X.64 года направляем копию письма, которое готовится (sic) членом Союза писателей УССР НАЗАРЕНКО³⁸ Ю.И. для рассылки в различные партийные и советские инстанции»³⁹. У додатку до супровідного листа у справі ГДА СБУ підшиито т.зв. «возврат» — статтю «За ленінський облік і на ниві культурній!» за підписом робітника-будівельника М.В.Лисенка з датою 22 жовтня 1964 року. Як і Дзюба, автор відштовхується від думки Леніна (січень 1918 р.), мовляв, соціалізм — це й облік та контроль. «Антиленінці, — пише він за кілька рядків, — призвели до того, що до ХХ з'їзду КПРС у міських школах Української РСР навчалось ледве 113899 дітей мовою Тараса Шевченка — Максима Рильського із загальної кількості в 543065 або двадцять один процент. [...] Член редколегії журналу «Вопросы философии», либонь, білорус, Іван Кравцев у редагованій тодішнім головою Спілки журналістів УРСР газеті «Радянська Україна» 13 квітня 1960 року надрукував велику статтю, в якій тішить, що зменшується кількість українців та білорусів, за даними перепису 1959 року. Відомо, що з початку ХХ століття ПОДВОЇЛОСЯ на Землі населення, а Іван Кравцев радий, що східних слов'ян — працюючих українців та білорусів з їхньою тисячолітньою культурою меншає. За кордонами СРСР живе понад 4 млн. українців, виходить різного напрямку

понад сто газет, на 92 радіостанціях, аж до Ватикану, ведуть мовлення українською мовою. Антирадянські писаки передрукували в буржуазних українських газетках отой опус Івана Кравцева, якому послужливо надав шпальти (тираж 450 000) теперішній голова Державного комітету в справах преси при Раді Міністрів Української РСР Іван Педанюк. Поступові українські діячі з Канади, як відомо, приїздили до А. Скаби і протестували проти опублікування статті І. Кравцева, яка лле воду на млин паліїв війни. Товариш Скаба відповів, що він не надав ваги отій статті. Лише згодом І. Кравцев змушений був змінити місце роботи, за станом здоров'я»⁴⁰.

Авторкою докладних і ґрунтовних листів до ЦК була Валентина Павлівна Драбата (1908, с. Северинівка Под. губ. — 1983, Київ), що протестувала проти становища української мови, культури і шкільництва. Як і Дзюба і Ю. Назаренко, вона теж покликалась не на малопрístupних Донцова чи Сціборського, а на твори Леніна. Але на відміну від Івана Михайловича писала про ленінську жорстокість і свавілля, про його бажання визискувати й грабувати Україну⁴¹. На високому теоретичному рівні працював Святослав Караванський (нар. 1920, Одеса; нині живе у США), який 24 лютого 1965 року звернувся до Прокурора УРСР з клопотанням: «Прошу притягнути до кримінальної відповідальності Міністра вищої та середньої освіти УРСР Даденкова Юрія Миколайовича, за ст.ст. КК УРСР, що передбачають покарання за:

1. Порушення національної та расової рівноправності (ст. 66 КК УРСР).
2. Протидія відновлення ленінських принципів у практиці постановки вищої освіти в УРСР (ст.ст. 69, 167 КК УРСР).
3. Невиконання резолюції XX з'їзду КПРС щодо ліквідації наслідків культу особи та гальмування відновлення нормальних умов розвитку української соціалістичної нації (ст. 66 КК УРСР).
4. Підготовка некваліфікованих кадрів та дезорганізація педагогічного процесу в системі середньої та неповно-середньої освіти (ст. 167 КК УРСР)».

Клопотання Караванського у формі «Інформаційного повідомлення» КГБ при РМ УРСР (В. Никитченко) 22 березня 1965 року справно довело до відома ЦК (П. Шелеста; «Секретно. Екз. № 1»). Але паралельно до звичайного шляху «на Банкову» (потім — «у Білий дім») листи В. Драбати, С. Караванського поширювались порядком самвидаву.

У січні 1965 року в Києві на Байковому кладовищі громада провела в останню путь Володимира Сосюру. У пам'яті присутніх закарбувалась промова Андрія Малишка: «Яке безмежне повинно бути почуття людини, що могла так сказати («Так ніхто не кохав... Через тисячі літ...» — С.Б.), і як жаль, що і велику любов твою хотіли вирвати з твого серця і заслати в далекий Сибір. Скільки передчасних сивин впало тоді на твою голову, і, мабуть, тепер доречні були б слова Шекспіра:

«Ах, как жестока жизнь и сколько злодеяний!»

Хай прокляття впаде на голови тих, що це робили, вкоротивши цим тобі віку. Ми, осиротілі, лишаємось з своєю великою любов'ю до людей, до слова, до поезії, до великої нашої матері — України. Камінь розпадеться, і дерево тисячоліття розцвіте і опаде, а твоя поезія залишиться, і хай не ждуть сноби, що наше слово, наша рідна Україна зникне, бо Україна безсмертна, як безсмертний ти в ній. Холодно тобі зараз, поете, і сніг над тобою йде дуже холодний. Над твоєю труною в цей зимовий холодний день ми клянемося, що будемо любити свою мову, свій кароокий народ, свої звичаї так, як ти заповів в своєму вірші «Любіть Україну» [...]

І хай тупість кретинів і невігласів, прелатів і ієзуїтів, які вкоротили твоє життя після написання цього вірша ... /2 сл.⁴²/ ... їх згадає над могилою великого українського поета. Пробач, що ми не покрили тебе славною козацькою китайкою по нашому звичаю і не поклали на твоє серце червону калину. Ти так те любив. Та червона калина твоєї України червонітиме в твоєму серці і в твоєму слові. Комусь, може, набридли ці символи нашої вічної свободи і гіркоти, а для нас вони зацвітатимуть вічно — від молодих і до старших, від покоління до покоління. Ми б хотіли поховати тебе так як годиться великому співцеві і пронести тебе на своїх плечах по всьому Хрещатику, по всій нашій рідній землі. Що ж, кажуть, «не можна!» А як жаль, що і в цім ми схиляємось до циркулярів, а не до вікових традицій нашого народу»⁴³.

Шелест розписав це інформаційне повідомлення на Скабу, тож останній приписав поруч (до речі, українською мовою): «На президії про цю промову я доповідав зразу ж після похорон. Скаба».

Мабуть, Шелест одержав розшифровку магнітофонного запису, бо у спогадах Володимира П'янова наводиться явно відредагований і яскравіший текст. Критик і посадовець Спілки письменників, разом з тим дуже гарний чоловік, розповідав: «На машині — комісія з похорону. Жалобний мітинг відкриває схвильованим словом голова комісії — заступник голови Ради Міністрів республіки Петро Тимофійович Тронько. Хоча й закуте в тенета офіційної ідеології, його слово проміниться щирістю, любов'ю, сповнене болю за велику втрату, що її із відходом у вічність Володимира Сосюри понесла Україна»⁴⁴. І ось текст промови Андрія Малишка у відтворенні В.П'янова: «Дорогий друже, Володю. Ти волів би, щоб тебе на оцей цвинтар по останній твоїй земній дорозі везли не на катафалку, а, за давнім козацьким звичаєм, несли на плечах по устеленому житньою соломою шляху. Але тепер це не дозволено! Ти волів би, аби домовину твою, за давнім козацьким звичаєм, було покрито червоною китайкою. Але тепер це не дозволено! Ти волів би, аби, за нашим народним звичаєм, тобі на груди було покладено червону калину. Але тепер це не дозволено! (І тут же, наперекір всіляким заборонам, хтось таки поклав пучок калини до

складених рук небіжчика). А натхненний промовець вів далі: [...]» [...] Зі слів Малишка знаємо, що відбулося потім. Як тільки зачинилися дверцята урядового авто, Скаба люто ошкірився:

— Як ви, Андлію (він не вимовляв звука «р») посміли зводити національні рахунки над розритою могилою?!

— А мені, — запально відповів поет-трибун, — більше ніде сказати про наболіле ...»⁴⁵.

Подаючи до ЦК зведення «реагування» представників окремих категорій людності чи, як тепер кажуть, електорату, співробітники КГБ залежно від потреб покликались на думку «репатріантів», «раніше засуджених за антирадянську діяльність», «колишніх учасників ОУН, що повернулися з ув'язнення», «українських націоналістів» тощо (розуміється, державною, себто російською мовою).

Особливий інтерес викликав у співробітників ГБ колишній секретар київського обкому УКП, відтак і політик, відомий письменник, близький наставник і товариш одного з лідерів Клубу творчої молоді Івана Світличного Борис Антоненко-Давидович. 19 квітня 1965 року В.Никитченко з заступником Б.Шульженком у звичайному порядку надіслали П. Шелесту довідку про бесіди з ним («Секретно. Экз. № 1»): «5, 12 и 16 апреля в Комитете государственной безопасности Украины были проведены беседы с Антоненко-Давидовичем Б.Д.

В общей сложности беседы продолжались свыше 15 часов. Два перерыва в несколько дней нужны были для изучения его реагирования на беседы и учета этого при последующих встречах.

Справка о характере беседы прилагается.

Наблюдение за ним нами будет продолжено»⁴⁶.

Зізнаючись, що стежать своїми методами за письменником, чекісти у своїй довідці не могли утриматись від грубих висловів про нього. Виникає питання, навіщо вони зустрічалися з ним тричі, вивчали його реакцію й готувались враховувати її в дальших зустрічах: «В итоге разговоров сложилось твердое убеждение, что Антоненко-Давидович не имеет систематизированных знаний по истории Украины, по истории СССР, по национальному вопросу, и о вопросах политики рассуждает примитивно, мелко, но пытается держаться в роли идеолога, запросто трактуя важнейшие политические вопросы прошлого и настоящего. Эта пророческая спесь Антоненко-Давидовича может быть легко разрушена несложной дискуссией с ним, так как судя по поведению Антоненко-Давидовича на беседе, он не встречался с оппонентами и привык, что его оценки воспринимаются безоговорочно.

В беседах с Антоненко-Давидовичем мы также убедились в том, что он отстал примерно на 20–25 лет от общественной жизни народа, в том числе

и от тех процессов, которые происходят в писательской среде. После возвращения из мест заключения всего лишь дважды выезжал на очень короткий период за пределы города Киева»⁴⁷.

Сказане виявляє убогість «возвратов» як історичного джерела і низький інтелектуальний рівень співробітників, яким доручали розмовляти з видатними українськими письменниками.

В.Никитченко — П.Шелесту, 28 квітня 1965 року («Секретно. Экз. № 1»): «В дополнение к нашей информации о проведенном 20 апреля сего года в Киевском госуниверситете диспуте «О национальных традициях и духовной культуре народа»⁴⁸ и намерении продолжить эту дискуссию в последующем сообщаем, что 27 апреля к 19 часам у гуманитарного корпуса КГУ собралось около 170 человек молодежи города.

В связи в том, что администрация университета отменила диспут и установила пропускной режим в здание, собравшиеся перешли в парк Т.Г.Шевченко, разбившись на группы.

Присутствовавший комсомольско-партийный актив вступил в полемику с отдельными лицами, которые пытались отстаивать концепции о якобы имеющей место неправильной политике по национальному вопросу в республике. Значительная часть собравшихся поддерживала и одобряла неправильные суждения и действия последних.

Установлено, что в проведенном сборище принимали участие известные своими идеологически неправильными суждениями по национальному вопросу БИНЯШЕВСКИЙ Эраст, 1928 года рождения, беспартийный, сотрудник института ортопедии и травматологии МЗО УССР; ГОРСКАЯ Алла, 1929 года рождения, беспартийная, художница; СВЕТИЛИЧНЫЙ Иван, 1929 года рождения, беспартийный, работает в обществе по охране природы; ДЗЮБА Иван, 1931 года рождения, беспартийный, критик; СВЕРСТЮК Евгений, 1928 года рождения, научный сотрудник института психологии Министерства психологии Министерства просвещения УССР и ряд других.

В 22 часа наряд милиции предложил собравшимся разойтись, что вызвало отрицательную реакцию у отдельных лиц, заявлявших о нарушении конституционных гарантий.

3 человека, неподчинявшихся (sic) требованиям наряда, были задержаны и доставлены в Советский райотдел милиции и после беседы отпущены.

После этого собравшиеся постепенно разошлись»⁴⁹.

В.Никитченко — П.Шелесту, 15 травня 1965 року. № 309/н. Секретно. Экз. № 1: «Специальное сообщение. По поступившим в КГБ при СМ УССР данным, отдельные представители молодежи и творческой интеллигенции намереваются 22 мая с.г., в годовщину похорон Т.Г.Шевченко на Чернечьей горе, самоинициативно собраться у его памятника в г. Киеве, возложить венки и исполнить несколько песен на слова поэта»⁵⁰.

За кілька місяців, одержавши сукупність надзвичайно тенденційної інформації, Політбюро ЦК Компартії України (П.Шелест) під керівництвом Політбюро ЦК КПРС (Л.Брежнев) разом із КГБ при РМ УРСР (В.Никитченко) розпочало терор проти української інтелігенції. Це провадилось у дусі панівного марксистсько-ленінського вчення.

Активну діяльність членів Клубу творчої молоді у їхніх попередніх формах припинили арешти. Перелік лише заарештованої тоді молоді беру з книжки Вячеслава Чорновола⁵¹, зіставляючи її відомості зі смолоскипівською енциклопедією «Рух опору в Україні»⁵². Ув'язнені тоді діячі — це була краса й гордість української культури. 24 серпня 1965 року були арештовані Іван Гель і Мирослава Зваричевська (Львів), 25 серпня — Ярослава Менкуш (Львів), 26 серпня — музейник і мистецтвознавець Богдан і його брат Михайло Горині (Львів), хімік-лаборант Євгенія Кузнецова (Київ), 27 серпня — музейник Ігор Герета (арештований в Одесі, переведений до Тернопільської тюрми) та живописець і графік Панас Заливаха (Івано-Франківськ), 28 серпня студент-стоматолог Ярослав Геврич, та інженер геолого-розвідувального НДІ Олександр Мартиненко (Київ), Михайло Осадчий (Львів). Того самого дня зробили трус у інженера-геодезиста інституту «Київоблпроект» Івана Русина (дати арешту немає). 31 серпня відбувся трус у Світличного, 1 вересня його заарештували, але за кілька місяців випустили. У серпні (дати немає) — співробітник Інституту геофізики Микола Гринь (Київ), Дмитро Іващенко (Луцьк), учитель музики Методій Чубатий (Тернопіль). Наприкінці серпня забрали Михайла Озерного (Івано-Франківська обл.), 1 вересня — історика Валентина Мороза (викладав в Івано-Франківську, суджений у Луцьку). Невдовзі до них приєднали й старших: 4 вересня 1965 року узяли письменника й педагога Михайла Масютка (арештований у Феодосії й доправлений до Львова, вперше арештований 1937), 13 листопада — лексикографа Святослава Караванського (Одеса, вперше арештований 1945). За випадкових обставин 23 травня 1966 року посадили письменника Анатолія Шевчука, Валерієвого брата (Житомир). На кілька порядків більше людей було звільнено з посад, навчальних закладів та аспірантур, зазнало адміністративних переслідувань.

6 вересня 1965 року В.Никитченко доповідав П.Шелесту у «Спеціальному повідомленні» № 539/ш («Секретно. Екз. № 1»): «4 сентября 1965 года в 20-00 в гор. Киеве в кинотеатре «Украина» перед началом сеанса состоялась встреча зрителей с творческой группой, принимавшей участие в создании кинофильма «Тіні забутих предків».

После выступления режиссера-постановщика ПАРАДЖАНОВА на сцену поднялся литературный критик ДЗЮБА Иван Михайлович, который обратился к зрителям с речью.

Со слов присутствовавших на премьерe граждан, ДЗЮБА заявил:

«Сейчас происходят массовые политические аресты украинской интеллигенции и молодежи в Киеве, Львове и других городах. Повторяется 1937 год. Молодежь должна заявить протест властям, заклеить позором за несправедливость!

Некоторая часть зрителей возгласами одобрения и аплодисментами пыталась поддержать ДЗЮБУ.

Присутствовавший в зрительном зале корреспондент (sic) ЧЕРНОВОЛ обратился к публике с призывом подняться с мест в знак протеста против «политических репрессий». Некоторая часть публики последовала этому призыву.

Большинство граждан с возмущением реагировали на выступление ДЗЮБЫ, требуя призвать его к порядку.

Выступление ДЗЮБЫ вмешательством администрации кинотеатра было прервано.

В 22 часа после окончания демонстрации фильма один из зрителей (личность устанавливается) стал выкрикивать: «Где же правда? Почему не дают говорить правду? Это безобразие!..»

В это же время группа молодежи в количестве 20–25 человек пыталась создать пробку у выхода из зала и задерживать зрителей. Находившиеся вблизи граждане оттолкнули этих лиц, и публика покинула зал.

КГБ при СМ УССР проводятся мероприятия по документации провокационных действий ДЗЮБЫ и его единомышленников»⁵³.

На документі мається ще кілька резолюцій, записів і записів:

тов. Шульженко. Доложите. 6 IX. Шелест.

т. Шелесту доложено. 7.09.65. Шульженко.

Доложено т. Каллаш. 8 IX. <підпис>.

У справі СБУ за цим документом підшито інший, що характеризує інформаційний рівень співробітників, яким вони найбільше пишалися, ввівши до загального обігу навіть термін «компетентні органи»:

«Справка.

Человеком, выкрикивавшим 4 сентября 1965 г. в кинотеатре «Україна» слова «Где же правда? Почему не дают говорить правду? Это безобразие!..», является

Стус Василий Семенович, 1938 года рождения, уроженец Винницкой области, украинец, беспартийный, с высшим образованием, бывший аспирант Института литературы АН УССР, проживает по ул. Вернадского (общезитие аспирантов АН УССР).

Стус В.С. известен ЦК КП Украины.

Ст. о/у [оперуполномоченный] 6 отд. 2 Упр. КГБ УССР ст. л-нт [лейтенант] А. Костыгин. 20.X.65 г.»⁵⁴.

На цю довідку в компетентних органів пішло два тижні часу. Михайлина Коцюбинська оприлюднила важливий факт: «Досі не можу збагнути, як це КГБ прогавив, що перший передрук «Інтернаціоналізму...» зроблено на моїй машинці, і саме такий примірник було вилучено на кордоні в Миколи Мушинки [...]»⁵⁵. Сукупність наведених документів характеризує інтелектуальний рівень цієї установи, а відповідно й значення тих інформацій («Информационных сообщений» и «Докладных записок»), які вона постачала ЦК КПУ, як історичного джерела.

Останній епізод, на якому хочеться зупинитись:

В «Інформаційному повідомленні» В.Никитченка до П.Шелеста № 662/н від 20 жовтня 1965 року («Секретно. Экз. № 1») повідомлялось:

«По поступившим в КГБ при СМ УССР данным, в различные организации гор. Киева поступают копии адресованного в Президиум ЦК КПСС письма, подписанного –

ДРАБАТОЙ Валентиной Павловной, 1908 года рождения, уроженкой села Севериновка Межировского района Винницкой области, украинкой, беспартийной, с высшим образованием, пенсионеркой, проживающей в гор. Киеве, по проспекту 40-летия Октября, 118-Б кв. 7.

ДРАБАТА является связью арестованного за антисоветскую деятельность бывшего художника-декоратора Киевского государственного ордена Ленина Академического Украинского Драматического театра им. Франко МОРГУНА П.С.»

Нотатка: «К документу № 3690 / 16. т. Никитченко В.Ф. т. Шелест П.Е. просит доложить ему этот вопрос лично. А. Однороманенко. 21/Х.65».

«Копія.

ПРЕЗИДІЇ ЦК КПРС

Київ-101, просп. 40-річчя Жовтня, 118-в, кв. 7.

ДРАБАТА В.П.

Шановні товариші!

На жаль, я не була на зустрічі творців фільму «Тіні забутих предків» з глядачами Київського кінотеатру «Україна», що відбулася 4 вересня з нагоди прем'єри цього фільму, а тому й не була свідком і учасником висловлюваного там протесту проти арештів серед української інтелігенції, яка бореться з дискримінацією української мови і української національної культури. Отже, індивідуально заявляю свій гнівний протест проти таких репресій і, коли б було можливо в наших умовах, висловила б його у відкритому листі.

Не повинно повторитися те, що було в 30-х роках. Хоч зараз той період називають «періодом культу Сталіна», але і тоді все робилося «іменем закону» і «во ім'я справедливого соціалістичного суспільства».

Скільки каралось, скільки загинуло тоді людей, які самі були активними і полум'яними поборниками цього справедливого суспільства. Загинули: Скрипник, Чубар та інші, про яких відкрито сказано, що вони впали жертвою «культу». А скільки знищено української інтелігенції, про знищення якої ніде не згадується. Всі вони (в тому числі Скрипник і Чубар) обвинувачувались головним чином у буржуазному націоналізмі.

І досі на Україні ярлик «буржуазного націоналіста» не перестає використовуватись як опудало проти висловлення будь-якої думки на захист української національної культури.

Прояв «буржуазного націоналізму» вбачається навіть в покладенні квітів біля пам'ятника Шевченкові в день прощання Києва з прахом поета (22 травня), бо ж заздалегідь попереджувалось, щоб не сміли цього робити.

Або ж, ціла епопея з пам'ятником Шевченкові в с. Шешорах на Івано-Франківщині... Чи може бути що більш диким в наші дні: двічі забороняти відкриття пам'ятника Кобзареві, що був зруйнований фашистами, а тепер люди його поновили власними силами, і після цього законне обурення таким актом кваліфікувати «проявом буржуазного націоналізму».

Напередодні 150-річного ювілею Шевченка знищено вітраж «Пролог» на слова поета «Возвеличу малих отих рабів німих і на сторожі коло них поставлю слово», виготовлений групою українських художників під керівництвом художника Заливахи... Зараз, можливо, саме цей вітраж ставлять у вину художникові.

Закони природи і суспільства об'єктивні, і державним діячам теж треба бути об'єктивними: уважно вивчити питання, чи справді серед українців так багато проявів націоналізму (та ще й з обов'язковим епітетом «буржуазний»), і якщо це так, то чим це обумовлено, і чи справді серед росіян нема таких же «буржуазних націоналістів» (принаймні про них ніде не згадується).

В.І. Ленін говорив про існування двох видів націоналізму: націоналізму гноблених націй і націоналізму панівної нації, першопричиною їх існування вважав прояв саме другого з цих видів, тобто великодержавного шовінізму. Що російський великодержавний шовінізм становить загрозову силу і після повалення Російської імперії, документально свідчиться «Запискою в Політбюро про боротьбу з великодержавним шовінізмом», написаною Леніним [...] жовтня 1922 р.

З великою повагою Драбата.

28 вересня 1965 р.

Верно: <підпис> Комяков».

Брутальним побиттям було вкорочено життя Симоненкові. 28 листопада 1970 року хтось, досі не відомий на ім'я, убив Аллу Горську. Перед членами Клубу творчої молоді і шістдесятниками в цілому розпочався новий період життя. Період їхньої молодості, сповнений надій і радісної творчості, скінчився. Почалися 1970-ті. 1972 року прокотилась нова хвиля арештів. Набувши інших форм, діяльність шістдесятників перейшла на інші рівні.

Героїко-драматична історія Клубу творчої молоді ще чекає на повніше висвітлення.

Рассматривается культурная деятельность Клуба творческой молодежи — главной структуры шестидесятников. Впервые публикуются докладные записки КГБ — ЦК КПУ, выявляющие деятельность Клуба накануне арестов 1965 г. Низкий уровень этих материалов как исторического источника.

Ключевые слова: Клуб творческой молодежи, КГБ, докладные записки.

There has been considered cultural heritage of the Creative Youth Club, main organization of the men of the sixties. For the first time there were published KGB memos for the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, which reveal activity of the Creative Youth Club before arrests prior to Club members. Low level of these materials as historical source.

Key words: Creative Youth Club, KGB.

¹ Корогодський Роман. Брама світла: Шістдесятники. — Львів: Вид-во Укр. кат. ун-ту, 2009. — 656 с., [16] с. іл.; Білокінь С. Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. — Вип. 10. — К.: Кий, 2010. — С. 248–298; Тарнашинська Людмила. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (Історико-літературний та поетикальний аспекти). — К.: Смолоскип, 2010. — 632 с.

² Горинь Богдан. Не тільки про себе: Роман-колаж у трьох книгах. — Кн. 1. — К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2006. — С. 178–183.

³ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 11: Василь Симоненко: «Україно, ти моя молитва...»: Біобібліогр. нарис / Бібліограф-укладач Г.Гамалій; Нац. парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — К., 2007. — 120 с. 1339 записів.

⁴ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 2: Ірина Жиленко: «Я так люблю життя земне!»: Біобібліогр. нарис / Бібліограф-укладач Тетяна Михайлівна Заморіна; Нац. парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — К., 2001. — Тир. 100 пр. 152 записи.

⁵ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 3: Ліна Костенко: «Я вибрала Долю собі сама»: Біобібліогр. посібник / Бібліограф-укладач Т.М.Заморіна; Нац.

парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — К., 2002. — 60 с. — Тир. 100 пр. 304 записи.

⁶ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 1: Валерій Шевчук: «Мав дерзновення бути самим собою»: Біобібліогр. нарис / Бібліограф-укладач Валентина Олексіївна Кононенко; Нац. парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — К., 2002. — 111, [1] с. Тир. 100 пр. 838 записів.

⁷ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 4: Іван Світличний: «... Бо вірую»: Біобібліогр. нарис / Бібліограф-укладач Заморіна Тетяна Михайлівна; Нац. парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — К., 2002. — 67, [1] с. Тир. 100 пр. 322 записи.

⁸ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 7: Іван Дзюба — талант і доля: Біобібліогр. нарис / Бібліограф-укладач Заморіна Т.М.; Нац. парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — К.: Київська правда, 2005. — 118, [2] с. Наклад 2000 прим. 880 записів.

⁹ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 5: Євген Сверстюк: «Це — вибір»: Біобібліогр. нарис / Бібліограф-укладач Валентина Василівна Патока; Нац. парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — К., 2002. — 126, [2] с. Тир. 500 пр. 145, 723 записи.

¹⁰ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 8: Михайлина Коцюбинська: «Бути собою»: Біобібліогр. нарис / Бібліограф-укладач В. Патока; Нац. парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — К., 2005. — 59, [1] с. Тир. 100 прим. 345 записів.

¹¹ Алла Горська; Червона тінь калини: Листи, спогади, статті / Упор. Ол.Зарецький та Мик. Маричевський. — К.: Спалах, 1996. — 239, [1] с.

¹² Художник Віктор Зарецький. Пошуки коріння: Листи, нариси, спогади, статті / Упор. Ол.Зарецький. — К., 2009. — 268 с.

¹³ Людмила Семикіна: Високий замок. Б.м.: Задумливий страус, 1996. — 112 с.

¹⁴ Галина Севрук: Кераміка, малярство, графіка. — К.: Vona mente, 1996. — Без паг.

¹⁵ Опанас Заливаха: Альбом / Упор. Б.Мисюга. — [К.:] Смолоскип, 2003. — 160 с.

¹⁶ Лісовий Василь. У багатоголосі політичних дискусій: Статті та інтерв'ю. — К.: Києво-Могилянська академія, 2007. — С.54.

¹⁷ Шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Вип. 6: Лесь Танюк: «Вітру не буде — треба гребти руками»: Біобібліогр. нарис / Упорядники: Кононенко В.О., Негрейчук І.О., Сінькова Т.М.; Нац. парламент. б-ка України; Ін-т літератури ім. Т.Шевченка НАН України. — К., 2003. — 148, [4] с. Тир. 500 пр. 1456, 112 записи.

¹⁸ Танюк Лесь. Твори. В 60-и томах. Т. IV. Щоденники 1959-1960 рр. — К.: Альтерпрес, 2004. — С. 385.

¹⁹ Зубченко Галина. А було це так // Алла Горська; Червона тінь калини: Листи, спогади, статті. — К.: Спалах, 1996. — С. 150.

²⁰ Образотворче мистецтво. — 1990. № 5. — С. 5.

²¹ Miscellanea: Ярослав Іванович Дзира (12.05.1931–21.08.2009): [Некролог] // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 13/14. — К.: Укр. письменник, 2009. — С. 824–832. Підп.: Білокінь Сергій, Дмитрієнко Марія.

²² Будьмо!: Світлій пам'яті Володимира Нероденка: [Док.-худож. вид. / упоряд. Г.Шумська, О.Гутянська]. — К.: Вища школа-XXI, 2010. — 599, [1] с.

²³ Зубченко Галина. А було це так. — С. 153.

²⁴ Коцюбинська Михайлина. Книга споминів. — [К.:] Акта, [2006.] — С. 38.

²⁵ Таранушенко С.А. Наукова спадщина: Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. — Харків: Атос, 2009. — С. 23.

²⁶ Світличний Іван. Голос доби. Кн. 1: Листи з «Парнасу». — К.: Сфера, 2001. — С. 325.

²⁷ Лісовий В. У багатоголоссі політичних дискусій. — С. 53.

²⁸ Міжнародний біографічний (sic) словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Част. 1. — Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. — С. 1–516; Част. 2. — С. 517–1020.

²⁹ Рух опору в Україні, 1960–1990: Енци. довідник / Гол. ред. Осип Зінкевич. — К.: Смолоскип, 2010. — 804 с.; 56 іл.

³⁰ Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К.: Генеза, 2005. — 368 с.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3. — 1965 р. — № 1. — Арк. 276.

³² Русначенко Ан. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: Вид-во ім. Ол.Теліги, 1998. — 720 с.

³³ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3. — 1965 р. — № 1. — Арк. 276–282.

³⁴ Там само. — Арк. 289–290.

³⁵ Коцюбинська М. Книга споминів. — С. 50.

³⁶ Там само. — Арк. 283–285.

³⁷ Там само. — Арк. 357.

³⁸ Назаренко Юрій Іванович (1904 — [21 січня 1991]), перекладач. Мешкав на Великій Житомирській вул., 18, помешк. 3. Збирав матеріали на тему «Україна у світі». — Дж.: Письменники Радянської України, 1917–1987: Біобібліогр. довідник / Авт.-упор. В.К.Коваль, В.П.Павловська. — К.: Рад. письменник, 1988. — С. 427.

³⁹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3. — 1965 р. — № 2. — Арк. 106.

⁴⁰ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3. — 1965 р. — № 2. — Арк. 150.

⁴¹ Рух опору в Україні, 1960–1990. — С. 218.

⁴² Очевидячки, так позначався пропуск двох слів.

⁴³ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3. — 1965 р. — № 2. — Арк. 57–60.

⁴⁴ П'янов В. Визначні, відомі й «та інші»: Спогади, есеї, нариси. — К.: Укр. письменник, 2002. — С. 75.

⁴⁵ Там само. — С. 77.

⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3. — 1965 р. — № 2. — Арк. 106.

⁴⁷ Там само. — Арк. 109–110.

⁴⁸ Про цей диспут докладно пише й А.Русначенко (Русначенко Ан. Національно-визвольний рух в Україні. С. 147). Він наводить відомості І.Коляски, згідно яких кияни називали йому й інше число — 300 присутніх.

⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3. — 1965 р. — № 2. — Арк. 120.

⁵⁰ Там само. — Арк. 134.

⁵¹ Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців»: Зб. матеріялів / Уклав Вячеслав Чорновіл. Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1967. — 336, [2] с.

⁵² Рух опору в Україні, 1960–1990: Енци. довідник / Гол. ред. Осип Зінкевич. — К.: Смолоскип, 2010. — 804 с.; 56 іл.

⁵³ⁱ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 3. — 1965 р. — № 4. — Арк. 32–33.

⁵⁴ Там само. — Арк. 34.

⁵⁵ Коцюбинська М. Книга споминів. — С. 50–51.

Подкур Роман (Київ)

УДК: 323.325:631.115,6:341.38(477)

РЕАКЦІЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ВИМОГУ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОГО МІНІМУМУ КОЛГОСПНОГО ТРУДОДНЯ У ПОВОЄННІЙ УРСР

У статті досліджується ставлення сільського населення до практики покарання селян через невиконання мінімуму колгоспного трудодня у повоєнній УРСР.

Ключові слова: трудодень, мінімум, репресії, виселення.

Введення в обіг нових архівних матеріалів, опублікування наукових праць з повоєнної історії УРСР окреслили чимало дослідницьких проблем. Серед них не лише економічні, демографічні втрати після Другої світової війни, голод 1946–1947 рр., політичні репресії, а й настрої, поведінка населення, мотив та механізм прийняття політичних рішень вищим і місцевим партійно-державним керівництвом СРСР й УРСР в умовах відбудови економіки країни.

Сучасні дослідники аграрної історії України повоєнного періоду дійшли висновку, що відбудовчий період сільського господарства СРСР — УРСР не обмежився межами 1945–1950-х рр., як це декларувалося у радянській історіографії¹. Кризова ситуація у сільському господарстві УРСР лише поглиблювалася. Масові конфіскації майна та продовольства нацистською окупаційною владою, військові дії на території УРСР практично знищили матеріально-технічну базу колгоспів і радгоспів, поголів'я худоби, залишили населення з мінімальним запасом продовольства необхідним для виживання. Валова продукція сільського господарства УРСР в 1945 р. складала 48,4% довоєнного рівня². Врожайність зернових складала 7 цнт. з га (1940 р. — 12, 4 цнт. з га)³.

В 1945 р. бюджетом УРСР витрати на сільське господарство склали всього 743 млн. крб.⁴. Головна увага уряду СРСР та УРСР спрямовувалася на відновлення промисловості. Матеріально-технічне забезпечення колгоспам направлялося за залишковим принципом. Повільно надходила техніка із східних областей СРСР. Збільшення поставок техніки після війни не вирішувало проблему якості обробітку землі через низьку кваліфікацію працівників МТС та МТМ. Техніка використовувалася не завжди ефективно.

Отож, головним інструментом у забезпеченні продовольством населення УРСР, а промисловості — сировиною — залишався колгоспник. Але демографічна структура сільського населення УРСР змінилася — основною робочою силою стали жінки та підлітки, чоловіки склали лише 40%

довоєнної чисельності. Повернення з Червоної армії в УРСР 1,8 млн. осіб не вирішувало проблему робочої сили. Більшість демобілізованих червоноармійців осідали в містах, частина з них була або непрацездатними, або частково працездатними інвалідами. В УРСР проживало 16,3% осіб з ампутованими кінцівками від загальної кількості інвалідів⁵. Загалом по СРСР у 1950 р. чоловіки у сільському господарстві виробили лише 39% трудоднів.

На тлі браку матеріально-технічного забезпечення, демографічних змін були відсутні будь-які економічні стимули для роботи у колгоспі. Система оплати праці — трудодень — був рекомендований Примірним статутом сільськогосподарської артілі, затверджений спільною постановою ЦВК та РНК СРСР від 13 квітня 1930 р. Спочатку основні види робіт розподілялися за п'яти розрядами, з початку 1933 р. — за семи розрядами. Трудомісткі види робіт (трактористами, ковалями, слюсарями, бригадирами та ін.) 1,5–2 трудодні. Різниця між розрядами складала 0,25 трудодня.

У 1941 р. ЦК КП(б)У, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) у проекті постанови «Про норми виробітку і розцінок робіт у трудоднях у колгоспах Української РСР», який був розроблений НКЗС УРСР у 1940 р. розглядалися приблизні норми виробітку. Однак, через початок війни введення цих норм не було реалізоване.

У 1944 р. Наркомат земельних справ УРСР розробив нові приблизні норми виробітку у колгоспах з рільництва і тваринництва. Ці приблизні норми були складені з урахуванням зниження виробничої потужності колгоспів і були нижче норм, розроблених у 1941 р. Але норми виробітку, розроблені у 1941 р., були складені, виходячи з виробничого рівня передових колгоспів⁶.

Чернігівський історик В.Гаврилов докладно висвітлив на прикладі колгоспів Північного Лівобережжя можливості колгоспів щодо рівня оплати праці колгоспників⁷. Він зробив висновок, що селяни, фізично ослаблені, без технічних засобів та робочої худоби були запрограмовані на невиконання норм виробітку. За його підрахунками середні показники видачі зерна у колгоспах регіону у 1946–1948 рр. на трудодень не перевищували 400 г, грошова оплата становила від 8 до 18 копійок⁸. Робота у колгоспі, за підрахунками С.Кульчицького давала українському селянину 5% грошових доходів, 35% — зернових, 1% — м'яса і сала, 0,5% — молочної продукції⁹.

Водночас, сільськогосподарська продукція ставала основою у модернізації СРСР. Так, на початку 1950-х рр. держава закупала у колгоспів кілограм пшениці по 1 коп., продавала борошно у роздрібній торгівлі по 31 коп. за кг, яловичину по 23 коп. за кг, продавала в середньому — 1,5 крб. кг, молоко — 2,8 коп. за літр, продавала — 22 коп. в роздріб. Відсутність

фінансової зацікавленості селянина у кінцевому результаті впливала на темпи зросту продукції. Тому середньорічні темпи росту валової сільськогосподарської продукції складали 1,6%¹⁰.

За відсутності мінімального продовольчого та матеріального забезпечення у післявоєнний час селянин змушений був приділяти значну частку робочого часу присадибній ділянці, промислу, заробітчанству, спекуляції тощо.

Однак, вище партійно-державне керівництво СРСР та УРСР задіяло черговий адміністративний важіль — вироблення мінімуму колгоспних трудовнів. Як форма «укріплення трудової дисципліни» він був введений в дію постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи щодо охорони колгоспних земель від розбазарювання». В залежності від регіону «мінімум» складав 100 трудовнів для «бавовняних» районів, 60 — у північних районах та Нечорнозем'ї та 80 — в інших районах. Колгоспники, які не виконали «мінімуму» виключалися з колгоспу, у них відбиралися присадибні ділянки, на них накладався більший податок.

В умовах війни з 13 квітня 1942 р. згідно постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудовнів» кількість трудовнів буда збільшена відповідно до 150, 100 та 120. Дія постанови розповсюджувався на членів їх сімей віком від 12 до 16 років. Невиконання обов'язкового мінімуму тягнуло кримінальну відповідальність — засудження до виправних робіт з утриманням 25% на користь колгоспу. Встановлювалася норма, що працездатні колгоспники, які не виробили протягом року обов'язкового мінімуму вибували з колгоспу і втрачали право на присадибну ділянку¹¹. В умовах військового часу подібні норми мали певне виправдання.

Однак, колгоспники не розуміли мотивів прийняття Радою Міністрів СРСР 31 травня 1947 р. постанови, яка залишала дискримінаційні норми у повоєнний час. Тому у перші повоєнні роки спостерігається тенденція до зменшення кількості вироблення трудовнів за рік у значної кількості працездатних колгоспників, які не виробляли мінімуму трудовнів. Зокрема, 7 червня 1947 р. на засіданні Іваницького райвиконкому Чернігівської області розглядалася справа колгоспників с. Ольшана подружжя Ярмач. Протягом 1946 р. П. Ярмач виробив лише 105, а Ф. Ярмач — 108 трудовнів. Члени виконкому визнали правильним виключення з колгоспу, однак взяли до уваги покаяння подружжя і зобов'язання виробити у 1947 р. обов'язковий мінімум трудовнів.

Інше подружжя Мірошниченків з с. Верескуни було виключене з колгоспу «за втрату зв'язку з колгоспом». Керівнику районним фінансовим відділом Федоренку та районному уповноваженому із заготівлі Феню доручалося нарахувати податки та грошові платежі подружжю Мірошни-

ченків як одноосібникам¹². У 1945 р. на Чернігівщині не виробили мінімуму трудоднів 9 340 чоловіків, 786 чол. взагалі не виробили жодного трудодня, 78 721 колгоспниця та 2 881 підліток не виконали «мінімум», 24 119 колгоспниць і 8 275 підлітків не виробили жодного трудодня. У 1945 р. було притягнуто до відповідальності 2 381 осіб і виключено з колгоспів 1 225 людей¹³.

Враховуючи досвід хлібозаготівель 1946–1947 рр. та відверте небажання селян працювати у колективних господарствах, М.Хрущов запропонував «підвищити рівень трудової дисципліни». Вже 10 лютого 1948 р. він звернувся до Ради Міністрів СРСР з пропозицією дозволити загальним зборам колгоспників або села виносити вироки щодо виселення із сіл за межі УРСР осіб, які не беруть участь у суспільному виробництві. Посилаючись із застереженнями на царський досвід боротьби з «ледарями» (Свод Законів Російської Імперії, т. 1X, ст. 683), він писав: «У наш час варто було б для посилення охорони соціалістичної власності вивчати закон, який надає право загальним зборам виносити вироки про виселення за межі республіки найбільш небезпечних, антигромадських і злочинних елементів, що вперто не бажають прилучатися до суспільно-корисної праці»¹⁴.

Через 11 днів (21 лютого 1948 р.) Президія Верховної Ради СРСР прийняла безпрецедентний у правовій практиці Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя»¹⁵. Він став підґрунтям для розгортання масового адміністративного тиску та висланя.

Вище політичне керівництво розуміло, що реалізація Указу може викликати невдоволення селянства. Враховуючи досвід кінця 1920-х — першої половини 1930-х рр. органи державної безпеки розробили ряд заходів, направлених на нейтралізацію небажаних ексцесів. Подібні заходи були затверджені, приміром, УМДБ Вінницької області 6 березня 1948 р. Начальників районних відділів державної безпеки зобов'язали направити роботу райапарату на «вияв фактів погроз, терористичних намірів і диверсійних актів по відношенню сільського партійно-радянського активу з боку осіб, що підлягали виселенню». Стосовно таких осіб вимагалось негайно застосовувати оперативні заходи до винесення на загальних зборах рішення про їх виселення. Співробітники держбезпеки мали виявляти й фіксувати позитивні і негативні настрої населення та регулярно інформувати УМДБ та партійне керівництво області¹⁶.

Однак, як показала практика, реакція на Указ в регіонах УРСР була неоднозначною. Повідомлення на адресу обласного та республіканського керівництва стверджували, що більшість селян схвально зустріли Указ Президії Верховної Ради СРСР.

Для досягнення позитивного рішення на колгоспні збори направлялися представники обкомів чи райкомів партії, виконавчих органів. Зокрема, секретар Чернігівського обкому КП(б)У 2 квітня 1948 р. М.Рогінець провів нараду перших секретарів райкомів КП(б)У щодо втілення в життя Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. Головним завданням наради було виявити помилки при проведенні сільських зборів, які приймали рішення про виселення громадян. Секретар Малодівицького райкому КП(б)У Артемчук розповів про досвід проведення таких зборів у декількох колгоспах району. Так, у колгоспі «Комінтерн» бригадир Хомко на засіданні активу відмовився виступати на загальних зборах щодо виселення окремих громадян «за паразитичний спосіб життя». Районні партійні функціонери розробили сценарій загальних сільських зборів, однак одностайної підтримки селян так і отримали. Хоча заздалегідь визначені виступаючі активісти різко критикували колгоспників, які не виробили мінімум трудовднів, виступ бригадира Хомко миттю змінив настрої колгоспників: «Товариші, оскільки це жінка. То я вважаю, що вона може виправитися і вношу пропозицію, щоб вона покалася, просила пощади, і на перший раз її можна простити». Частина колгоспників підтримала його пропозицію. Колгоспниця, яка підлягала виселенню, звернулася зі сльозами до зборів: «Люди добрі, вибачте мене». В результаті за виселення голосувало лише 140 осіб із 525 осіб. Подібний результат був повним провалом для районних партійних керівників¹⁷.

Ситуація у колгоспі «Комінтерн» була цілком типова для області. Колгоспники при найменшій можливості противилися адміністративному тиску. Засуджуючи «паразитів», колгоспники, водночас, розуміли, що створюють прецедент для виселення будь-якої людини з села. Досвід масового виселення у селян уже був — пам'ять сільського населення ще зберігала події масової депортації 1930-х рр. Також голосуванням колгоспники протестували проти безкоштовної праці в колгоспах. Високі грошові та натуральні податки, низька вартість трудовдя змушувала селян шукати підробітки для забезпечення добробуту сім'ї.

Водночас, однією з особливостей реалізації Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р., наприклад, у Чернігівській області стало активне голосування селян за виселення осіб, які активно співробітничали з фашистською окупаційною адміністрацією. Вірогідно, що селянська громада, скориставшись ситуацією, мстилася за знущання, грабунки¹⁸. Ці особи unikнули кримінального переслідування через відсутність фактів щодо причетності до розстрілів чи боротьби з партизанами. У бажанні вижити вони перейшли незриму межу політичної мімікрії і втратили підтримку громади. Разом з тим, місцевий партійно-державний апарат був зацікавлений у вилученні нелояльних до радянської влади громадян і виселенні їх за межі адміністративної одиниці.

Загалом учасники наради констатували, що Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. стимулював вихід колгоспників на роботу. Місцеві керівники отримали черговий адміністративно-репресивний важіль впливу на селян.

Проте місцеві чиновники змушені були визнати, що частина селян чинила опір реалізації Указу (в деяких колгоспах зривала збори) і не приховувала критичного ставлення до влади. Так, у Гайсинському районі Вінницької області з чотирьох колгоспів, де були проведені зібрання, у трьох не вдалося зібрати двох третин голосів «За» виселення односельців. Колгоспники не голосували ні «За», ні «Проти», саботуючи таким чином реалізацію Указу¹⁹. У колгоспі «Червона зірка» Оратівського району Вінницької області виселенню підлягали двоє колгоспників. Під час голосування за присутності обласного прокурора Тернавського «За» проголосувало лише шість чоловік, інші колгоспники участі в голосуванні не брали. Тому кандидатам на виселення винесли лише попередження²⁰. Один із учасників зборів заявив: «Уряд хоче зробити невдоволення серед колгоспників, цькує один проти одного. Хто буде голосувати проти своїх людей? Їм відомо, хто не виробив мінімуму трудоднів, хай беруть і самі саджають їх»²¹.

Жителька с.Стрижавка Вінницької області Ф.Войтенко з приводу Указу заявила: «Тепер, як бачу, ці бандити-кровопивці хочуть задушити народ. Хочуть репресіями заставить виходить на роботу. Бо в них іншим шляхом нічого не вдається, тому вирішили видати такий Указ»²².

Деякі колгоспники — члени партії, незважаючи на партійну дисципліну та неминучість покарання, відмовлялись виконувати розпорядження керівництва. Вони попереджали односельчан про виселення. Кандидати на виселення не з'являлись на збори і зривали винесення вироків. Окремі комуністи не погоджувались виступати на зборах з обвинуваченнями.

Станом на 6 квітня 1948 р. загальні збори пройшли у 36 районах Чернігівської області з 39. На 76 колгоспних зборах було вирішено виселити 129 осіб, попереджено про можливість адміністративного виселення 157 колгоспників²³. Станом на 15 червня 1948 р. в області було проведено 770 зборів (брало участь понад 154 тис. колгоспників, виступило лише понад 7 тис. громадян), винесено 395 вироків про виселення, з них 190 (48%) — чоловіки, 1998 колгоспників підписали зобов'язання про виконання встановленої кількості трудоднів (з них 525 чоловіків). Райвиконкоми відмінили лише 20 вироків про виселення, в облвиконком надійшло 368 громадських вироків, з них відмінено 23²⁴.

У Вінницькій області станом на 26 березня 1948 р. провели 187 колгоспних зборів, на яких винесено вироків і затримано 583 осіб, попереджено 1287 осіб. Незважаючи на тиск, у зборах взяли участь 83% колгоспників, з них «За» голосувало 94,6%, «Проти» — 0,9%, утрималися — 4,5%²⁵.

Рада у справах колгоспів при Уряді СРСР у вересні 1948 р., звітуючи про результати реалізації Указу, відзначала, що «в результаті проведених заходів у колгоспах значно підвищилась трудова дисципліна, збільшився вихід на роботу колгоспників, які раніше не брали участі в суспільному виробництві». Згідно із інформацією відділу спецпоселень МВС СРСР, за період з 1948 до початку 1953 рр. було виселено 33 266 колгоспників і 13 598 членів їх сімей. У 1948 р. виселили 27 335 осіб²⁶. З УРСР на кінець серпня 1948 р. виселили понад 9 тис. колгоспників, з ними виїхали майже 3 тис. членів сімей²⁷. Українські дослідники І.Волков та В.Гаврилов стверджували про динаміку зростання кількості засуджених, як більш дієвого впливу на селян і зменшення кількості виключених, з огляду на брак робочої сили в колгоспах. На рівні України цей показник коливається від 420 тис. в 1946 р. до 358 тис. в 1948 р.²⁸

Станом на 5 березня 1956 р. за інформацією ЦК КПУ до Чернігівської області повернулося лише 279 осіб, які були вислані за невироблення колгоспних трудовднів, у Вінницьку область — з 1131 осіб висланих повернулося 685²⁹.

Однак М. Хрущов був впевнений у необхідності подібного кроку і жорсткого партійного контролю за виселенням. На пленумі ЦК КП(б)У 25 травня 1948 р. він заявив: «Боротьба за зміцнення трудової дисципліни в колгоспах, за зразкову організацію праці повинна весь час знаходитися в центрі уваги парторганізацій. Борючись з ледарями, із злісними порушниками дисципліни, з паразитуючими елементами сільські комуністи [...] розчищають шлях для ще більш успішного просування вперед по шляху до комунізму»³⁰.

Остаточне закріплення за колгоспом селян стало причиною масових втеч з села. Міністр юстиції СРСР К. Горшенін доповідав 25 грудня 1950 р. секретарю ЦК ВКП(б): «Міністерство юстиції вважає, що колгоспники, які не виробили обов'язкового мінімуму трудовднів у зв'язку із самовільним, без дозволу колгоспу відходом у відхід, повинні нести відповідальність за указом від 13 квітня 1942 р. за той період, протягом якого вони пішли з колгоспу, із відбуттям покарання за місцем роботи». Пропонувалося карати також дітей колгоспників, які досягли 16-річного віку навіть у випадках, коли їх членство не було оформлено у колгоспах. Дана пропозиція не була прийнята³¹. Однак у разі її прийняття «колгоспне кріпосне право» набуло б правового підґрунтя.

Але у червні 1952 р. президія Ради у справах колгоспів при Раді Міністрів СРСР констатувала, що у 1951 р. майже 63 тис. колгоспників не виробили обов'язкового мінімуму трудовднів. Так, у Бобровицькому районі Чернігівської області не виробили мінімуму трудовднів у 1951 р. 20%, Остерському — 21%, Добрянському — 32% працездатних колгоспників³². Стало очевидним,

що ресурс репресивно-адміністративного тиску на селян закінчився. Необхідно було знаходити економічні засоби зацікавленості для роботи у колгоспі.

Отже, в умовах відсутності матеріально-технічної бази колгоспів та радгоспів основне навантаження у виробництві сільськогосподарської продукції лягло на жінок та підлітків УРСР.

При відсутності матеріальної зацікавленості у кінцевому результаті виробництва значна частина колгоспників відверто відмовлялася працювати у колгоспах, звертаючи основну увагу на власну присадибну ділянку, займалася спекуляцією, відходництвом. Тому для підвищення темпів зросту сільськогосподарського виробництва вище партійно-державне керівництво СРСР та УРСР вдалося до жорстких репресивних заходів та адміністративного тиску на селянство.

Формально підтримуючи у присутності партійних та державних чиновників заходи щодо адміністративного виселення односельців, селяни у багатьох колгоспах різко негативно сприйняли намагання влади збільшити сільськогосподарське виробництво. Основними типами негативної реакції селян стали відмова від голосування, перекваліфікація вибору на зборах — від виселення до підписки зобов'язання про виконання «мінімуму», прилюдна та кулуарна критика дії влади та партійно-державних чиновників.

Як показала практика, адміністративне виселення дало лише короткочасне збільшення виконання колгоспних трудовнів. На початку 1950-х рр. селяни знову відмовлялися активно працювати у колгоспах. Для вищого партійно-державного керівництва СРСР стала зрозумілою необхідність кардинальних реформ у сільському господарстві, де одним із головних принципів мала бути матеріальна зацікавленість колгоспника у кінцевому результаті сільськогосподарського виробництва.

В статье исследуется отношение сельского населения к практике наказания крестьян за невыполнение минимума колхозного трудового дня в послевоенной УССР.

Ключевые слова: трудовень, минимум, репрессии, выселение.

The article explores the relationship of the rural population of USSR to the practice of punishment for non-minimum peasants collective workday in the postwar USSR.

Key word: work-day, minimum, repressions, sending.

¹ История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5 т. — Т. 4. — М., 1988. — 395 с.; Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву.

— М., 1992. — 224 с.; Бажан О.Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 1940-х — на початку 50-х рр. XX ст. // Наукові записки НаУКМА. — 2005. — Т. 41: Історичні науки. — С. 20–28. та ін.

² Волков И.М. Деревня СССР в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х — 1990-е годы) // Отечественная история. — № 6. — 2000. — С. 114.

³ Історія українського селянства. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 372.

⁴ Там само. — С. 318–319.

⁵ Там само. — С. 375.

⁶ Гаврилов В.М. Оплата праці селян-колгоспників в перші повоєнні роки (на прикладі областей Північного Лівобережжя України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К.: Інституту історії України НАНУ, 2008. — № 13. — С. 223–224.

⁷ Там само. — С. 223–233.

⁸ Там само. — С. 227.

⁹ Історія українського селянства. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 383; Кульчицький С. Новітня історія // УІЖ. — 1991. — № 10. — С. 13.

¹⁰ Історія українського селянства. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 369.

¹¹ Правда. — 1942. — 22 августа. Див також: Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы. 1945–1956 годы. — М.: Олма-Пресс, 2002. — С. 139.

¹² Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі — НВ ДАЧО). — Ф. Р-5306. — Оп.1 — Спр.11. — Арк. 63–67 зв.

¹³ Гаврилов В.М. Оплата праці селян-колгоспників ... — С. 230.

¹⁴ Попов В.П. Неизвестная инициатива Хрущева (О подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян) // Отечественные архивы. — 1993. — № 2. — С. 35–36.

¹⁵ Романюк І. Репресивна політика держави стосовно селянства на початку 1950-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип 7. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. — С. 450.

¹⁶ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО) — Ф. П-136. — Оп. 13. — Спр. 167. — Арк. 42.

¹⁷ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. П-470. — Оп. 6. — Спр. 805. — Арк. 1–47.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ДАВО. — Ф. П-136. — Оп. 13. — Спр. 152. — Арк. 121.

²⁰ Там само. — Арк. 134–135.

²¹ Там само. — Арк. 144.

²² Там само. — Арк. 116.

²³ ДАЧО. — Ф. П-470. — Оп. 6. — Спр. 810. — Арк. 18–24.

²⁴ Там само. — Арк. 38–40.

²⁵ ДАВО. — Ф. П-136. — Оп. 13. — Спр. 152. — Арк. 122.

²⁶ Попов В.П. Неизвестная инициатива Хрущева (О подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян) // Отечественные архивы. — 1993. — № 2. — С. 245.

²⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відповід. ред. В.А.Смолій. — К., 2002. — С. 710.

²⁸ Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. Гаврилов В.М. Вказ. праця — С. 230.

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4307. — Арк. 15; Политическое руководство Украины. 1938–1989. / Сост. В.Васильев, Р.Подкур, Х.Куромия, Ю.Шаповал, А.Вайнер. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 200.

³⁰ Історія українського селянства. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 381.

³¹ Там само. — С. 382.

³² ДАЧО. — Ф. П.-470. — Оп. 8. — Спр. 627. — Арк. 105–108.

Плющ Микола (Київ)

УДК 94(477)631.1.016:167.1

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.)

У статті зроблено спробу з'ясувати проблеми українського села у повоєнні роки: намагання тоталітарної системи вирішити кризові явища в аграрному секторі за рахунок трудящих; пагубні наслідки реформаторської політики М.Хрущова, невдалі експерименти у сільському господарстві.

Ключові слова: аграрна політика, врожайність, хлібозаготівля, командна система, реформи, українське село, експериментаторство.

За роки війни Україна зазнала величезних втрат. Катові війни з німецькими загарбниками двічі прокотилися по її території і супроводжувався руйнацією міст і сіл, заводів і фабрик, шахт і рудників. Радянська влада почала відбудовувати господарство на основі четвертого п'ятирічного плану (1946–1950 рр.). Цей план базувався на характерній особливості тоталітарної системи: можливості розпоряджатися ресурсами без огляду на бажання й потреби людей. Директиви п'ятирічки ставили завдання відбудувати розорені регіони, підняти промисловість та сільське господарство на довоєнний рівень і навіть перевершити його¹. Особливо у тяжкому становищі опинилося сільське господарство України.

Втративши під час війни більшу частину поголів'я худоби, маючи запусілі поля й спалені села, трудящі України приступили до відбудови в умовах нечуваних труднощів. Сільське господарство завжди було хронічно хворою галуззю радянської економіки, а у повоєнні роки опинилося на краю прірви.

Велика посуха 1946 р., а також згубна політика радянських чиновників і плануючих органів привели до голоду 1946–1947 рр., внаслідок якого в 16-ти східних, в Ізмаїльській та Чернівецькій областях у 1946 р. померло понад 280 тисяч людей, у 1947 р. — більш як 528 тисяч². І це лише ті випадки смертей, які були зареєстровані ЗАГСами УРСР.

Хоча постанов партії щодо заходів з метою піднесення сільського господарства у повоєнні та в наступні роки не бракувало, і проте хронічні хвороби галузі так і не були подолані. Пленуми ЦК партії України дублювали постанови ЦК КПРС, але командна система так і не змогла домогтися серйозних успіхів у боротьбі із важким становищем в аграрному

комплексі. Партиїні форуми, на яких розглядалися завдання партійних організацій з метою подальшого розвитку сільського господарства, регулярно проходили і в республіці, але суттєвих зрушень в галузі вони не принесли.

Аграрна політика післясталінського періоду відзначалася протиборством двох тенденцій — прагматичної та ідеологічної. Перша відображала назрілу потребу в реформуванні цієї відсталого галузі господарства, друга — традиційну лінію соціалістичної й комуністичної перебудови аграрного сектора економіки згідно з офіційними ідеологічними догмами, нерідко всупереч здоровому глузду та елементарній господарській доцільності. Перша з названих тенденцій означала спробу хоча б часткового переходу від реквізичійних до паритетних стосунків з селом, а друга — подальше одержавлення сільського господарства, «підтягування» кооперативно-колгоспної форми власності до рівня власності «вищої», «передової», якою визнавалася тільки державна.

Перші заходи нового керівництва в сфері економіки стосувалися сільського господарства. Воно було пасинком соціалізму і з часів колективізації перебувало в стані хронічного застою. Колгоспи й радгоспи працювали, як правило, малоефективно і досягли довоєнних показників значно пізніше, ніж підприємства промисловості. Численні обмеження стримували розвиток особистих підсобних господарств, хоча ті й давали вагому частку продукції аграрного сектора економіки. Кілька років не зростало зернове виробництво: заява Г.Маленкова, зроблена на XIX з'їзді КПРС про те, що зернова проблема в СРСР повністю вирішена, не відповідала дійсності. По суті, критична ситуація 1952 року склалася у тваринництві в умовах браку кормів, почались великий падіж і масовий забій тварин. Тому поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 2,2 млн. голів.

Незважаючи на явні хронічні проблеми колгоспів, радянське керівництво рішуче відновило політику колективізації й стало навіть активніше проводити її. У 1946 р. було вжито заходів, щоб відібрати у селян землю та реманент, які їм вдалося «приватизувати» під час війни. Наступного року Микита Хрущов розпочав в Україні, цій сільськогосподарській лабораторії Радянського Союзу, гучний проект, спрямований на розв'язання аграрних проблем. Він передбачав об'єднання колгоспів у гігантські «агроміста», що теоретично мало сприяти вискоєфективному використанню гостродефіцитної сільськогосподарської техніки. Водночас кожне з них мало забезпечити близько 5-ти тис. мешканців усіма благами міського життя. Проект також передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Нарешті, він обіцяв надати режимові право ще суворішого контролю над

сільським населенням. Проте, оголосивши про ліквідацію крихітних, але таких життєво необхідних для селян ділянок, режим зайшов надто далеко: пасивний опір і гучні протести набрали такого розмаху, що уряд мусив відмовитися від проекту «агроміст». На додаток, породжені цим проектом хаос і невдоволення лише перешкоджали виробництву зерна. На 1950 р. воно досягло близько 60% рівня 1940 р., й ситне харчування лишилося рідкісною розкішшю.

Низька продуктивність сільського господарства означала нестачу продуктів, що, звісно, викликало сумніви (як у самій країні, так і за кордоном) у перевагах радянської системи. Тому, вирішивши, що роки, проведені в Україні, зробили його спеціалістом із сільського господарства, Хрущов удався до широких заходів для покращення ситуації на селі. Для України, житниці Радянського Союзу, його заходи мали особливе значення, оскільки вже вкотре Україна мала слугувати майданчиком сільськогосподарського експериментаторства.

До питань занепаду українського села звернувся історик Сергій Тимченко. У монографії «Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959–1989» він дійшов висновку, що в останні роки в результаті хибної соціальної політики падіння кількості сільського населення стало некерованим і набуло катастрофічного характеру³.

Слід зазначити, що подібне становище мало місце в українському селі і раніше. У монографії «Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті — середина 90-х рр.)» М.М.Вівчарик відзначає, що протягом цих років на селі відбувається скорочення корінної національності — українців⁴.

Інший експеримент Хрущова передбачав несподіваний перехід до вирощування величезної кількості кукурудзи на загальній площі 28 млн. гектарів по всьому Радянському Союзові. За американською моделлю її мали використовувати як корми для збільшення продукції виснаженого тваринництва.

У зв'язку з неврожаєм 1946 р. в Україні з осені та зими 1947 р. розгорталася кампанія з метою посилення роботи партійних і радянських органів для «викачування» хліба з областей, колгоспів і радгоспів, одноосібних господарств. У республіці під грифом «Цілком таємно» приймалися постанови про серйозні недоліки у виконанні хлібозаготівель⁵. І все це при тому, що в органи МДБ УРСР постійно надходили скарги від населення на тяжкі матеріально-побутові умови, голод та зменшення норм, позбавлення пенсіонерів пайкового постачання хліба⁶.

Місцеві органи влади в Україні на вимоги Москви докладали зусилля з метою нарощування заготівлі хліба та вивезення зерна за межі республіки, в сусідні країни. Протягом 1947 р. прес на керівництво областей зростав, а це супроводжувалося голодом і загибеллю населення⁷.

Особливо складне становище склалося у західних областях України, де розгорталася колективізація. Лише в 1947–1948 рр. після того, як радянський режим подолав опір УПА, розпочалася колективізація. Взагалі вона повторювала модель радянської України двадцятирічної давності. Спочатку процвітаючих селян (куркулів) обклали такими важкими податками, що вони не змогли утримувати свої господарства. Найбунтівливіших депортували до Сибіру. Тоді радянські агітатори на зборах і тривалих особистих розмовах змушували селян вступати до колгоспів. Політичний контроль у колгоспах, що у Західній Україні був особливо жорстким, здійснювали партійні осередки, організовані на машинно-тракторних станціях (МТС). На щастя для західних українців, колективізація не йшла пліч-о-пліч із голодом.

Іншою рисою, яка відрізняла колективізацію у Західній Україні від Східної, було те, що її супроводжувала збройна боротьба ослабленої, але від того не менш смертоносної УПА. Цитуємо одне радянське джерело: «Найзапекліші вороги трудового селянства — куркулі та буржуазні націоналісти — чинили впертий опір колгоспному рухові на західних територіях, спалюючи господарські будівлі в колгоспах, вбиваючи активістів і поширюючи серед селян чутки, щоб вселити сумніви щодо колгоспів». Але опір виявився марним, позаяк до 1955 р. майже всі 1,5 млн. селянських господарств Західної України вступили до колгоспів, яких налічувалося 7 тис. Таким чином, на шойно анексованих українських територіях непорушно постала одна з основних підвалин радянської соціально-економічної системи. Як і належало сподіватися, колективізація розгорталася одночасно з індустріалізацією. За австрійського та польського панування Галичина була убогим, економічно визискуваним аграрним регіоном, який слугував звалищем для готових продуктів.

Підтриманою в Україні була реформа (власне, саме українці були її ініціаторами), що стосувалася машинно-тракторних станцій. Але невдовзі через постійні сутички між МТС і колгоспами навколо того, як обробляти землю, українці переконали уряд ліквідувати МТС, а техніку продати колгоспам⁸. До того ж при проведенні реорганізації МТС мали місце й певні труднощі.

Економічно міцні господарства розраховувалися за техніку відразу. Для слабких колгоспів одноразові великі фінансові витрати були надто обтяжливими. Це викликало у них значні економічні труднощі, знижувало оплату праці. Погіршилася ремонтна база. Не було в достатній кількості запасних частин до тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин. Як наслідок, не відремонтована техніка простоювала, а борги колгоспів росли.

Технічний прогрес потребував висококваліфікованих і технічно вправних фахівців, яких дуже не вистачало в українському селі. В 1953 р. з 15 тис. голів колгоспів в Україні менш як 500 мали вищу й неповну вищу освіту. Для поліпшення ситуації з міст на роботу в колгоспах залучали досвідчених інженерів і техніків. Відстаючі колгоспи прикріплялися до промислових шефських підприємств, які забезпечували технічну допомогу. В результаті на селі з'явилася нова соціальна група «сільськогосподарських технократів». Тим часом уряд підняв колгоспникам заробітну плату, й розрив, що існував до цього між промисловими та сільськогосподарськими робітниками, почав повільно звужуватися.

У наступні роки держава вживала заходів до покращання економіки колгоспів і радгоспів. У 1961 р. були знижені в середньому на 40% ціни на сільськогосподарські машини та запасні частини до них, пальне й автомобілі. Колгоспи дістали пільги з прибуткового податку від реалізації громадського тваринництва. У 1962 р. для колгоспів було знижено ціни на будівельні матеріали, метал і металоконструкції, водночас підвищено державні закупівельні ціни на молоко, молочні продукти, худобу і птицю в середньому на 35%.

Усе це сприяло нагромадженню коштів, та все ж не покривало всіх видатків колгоспів. Слабким місцем у керівництві колгоспами та радгоспами було й те, що не всюди дотримувался науковий підхід до розвитку різних галузей сільського господарства.

Важливе значення для дальшого розвитку сільського господарства мала електрифікація і механізація виробництва. В Україні у 1959–1965 рр. збільшився парк основних видів техніки та сільськогосподарських машин. Проте, кількість таких важливих машин, як зернозбиральні комбайни, зменшилась загалом на 10,6%, а в колгоспах — на 20,7%. Причиною такого становища стали прорахунки, допущені при плануванні виробництва сільськогосподарської техніки. Так, у 1959–1963 рр. через суб'єктивний підхід до цього важливого питання безпідставно було розширено випуск окремих видів машин. Тому утворилися лишки машин для вирощування і збирання кукурудзи, гороху, а тракторів для міжрядного обробітку, зернових сівалок, культиваторів не вистачало. До того ж колгоспи використали значні суми на придбання техніки в попередні роки і мали обмаль коштів, щоб купувати нові машини.

У 1960–1964 рр. темпи піднесення врожайності основних сільськогосподарських культур значно уповільнилися. Подібне становище склалося і в тваринництві. Середньомісячний приріст сільськогосподарської продукції в Україні дорівнював лише 2,4%.

Причини полягали у певних прорахунках планування виробництва зернових культур, структур посівних площ. Зокрема, зменшилися площі

озимої пшениці з 37,5 млн. га у 1958 р. до 5,2 млн. га в 1963 р, тобто на 31%, більш ніж утричі скоротились і посіви ярої. Зменшилися посіви інших зернових, а також кукурудзи на зерно. Господарства не постачалися необхідною кількістю мінеральних добрив, недостатньо вносили в ґрунт органічних добрив, не мали в належній кількості техніки. На посушливому півдні України не вистачало вологи, тим часом тут були майже ліквідовані чисті пари.

Після проведення істотного скорочення збройних сил в Радянському Союзі почалося суттєве вкладання зекономлених коштів у сільське господарство. Так, лише за п'ять років, до 1958 р. включно, в українському селі використали удвічі більше державних коштів, ніж за попередні роки радянської влади разом узяті. У республіці почало розгортатися широкомасштабне житлове будівництво. Розпочалися заходи з метою поліпшення життя колгоспників: збільшуються державні заготівельні ціни на зерно і продукцію тваринництва, з колгоспів списується заборгованість перед державою.

У розвитку аграрної політики певне значення відіграли пленуми ЦК КПУ, КППС, які відбулися у 1953–1955 рр. Вжиті тоді заходи сприяли піднесенню сільського господарства й поліпшенню становища трудящих⁹. Серед найважливіших кроків М.Хрущова — підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, поліпшення технічного й кадрового забезпечення господарств. Істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, з колгоспів списано всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва в минулі роки. Вирішено не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів'я тих видів худоби і птиці, розведення яких у даних умовах економічно не вигідне. З метою кращого стимулювання дозволено видавати колгоспникам грошовий аванс — 25% від прибутків, що надходили від реалізації худоби і продуктів тваринництва.

На початку 1954 р. пленум ЦК КППС прийняв постанову про освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу¹⁰. У цьому питанні не було однастайності: В.Молотов, наприклад, вважав за доцільніше вкласти кошти в піднесення сільського господарства центральної нечорноземної смуги та України. 22 лютого на цілину виїхала перша група української молоді — кілька десятків трактористів, комбайнерів, механіків, робітників заводів і будов Київщини.

Ця група прибула в Казахстан і працювала у Федоровському районі Кустанайської області. На початку березня до Казахстану прибули великі загони молоді з Харківщини, Дніпропетровщини, Хмельниччини та інших

областей України. Колективи ряду колгоспів, утворених на цілих землях, майже повністю склалися з переселенців-українців. Так було, наприклад, у радгоспах «Київський», «Харківський» Кустанайської, «Київський», «Херсонський» Акмолінської областей та ін. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру та Північного Кавказу працювало понад 75 тисяч українських юнаків і дівчат.

Цілинна програма дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний характер сільського господарства. Збір зерна мав вирости і внаслідок значного збільшення посівів кукурудзи, яке почалося в 1955 р. Нова кампанія здійснювалася майже повсюдно і часто без належного економічного обґрунтування. У 1953 р. посіви кукурудзи займали в Україні близько 2,2 млн. гектарів, у тому числі на зерно — 1,8 млн. гектарів. За рішенням лютневого (1955 р.) пленуму ЦК КП України вже в 1955 р. планувалося сіяти понад 5,2 млн. гектарів цієї культури, зокрема 4,3 млн. гектарів на зерно. У південних, лісостепових та поліських районах республіки істотно скоротилися посіви озимої пшениці, зменшилися площі під окремими кормовими культурами. У 1961 р. колгоспи та радгоспи республіки «за порадою товариша М.Хрущова» виділили 3 млн. гектарів кращих земель під кукурудзу, що мало забезпечити перемогу в боротьбі за «велику кукурудзу». Таким чином, за короткий час посіви «цариці полів» досягли в Україні понад 20% усієї посівної площі. У цій кампанії яскраво проявилися суб'єктивізм хрущовського керівництва, а також вади самої командної економіки. Зернову проблему повністю розв'язати не вдалося; після неврожаю 1963 р. зерно почали імпортувати із США й Канади.

Протягом 1950-х років відбувалось укрупнення колгоспів, внаслідок чого частково зменшився апарат управління. Проте піднесення, досягнуте внаслідок правильного ціноутворення, стимулювання та інших заходів, виявилось нетривалим, нестабільним. Як тільки економіка села зміцніла, коли намітилось зростання урожайності зернових, поголів'я худоби, почались дальші обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 р. удвічі зменшено розміри присадибного господарства. У 1959 р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. прийнято указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах і робітничих селищах.

У 1956 р. М.Хрущов запропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспові, а молоко одержували на трудовні, вважаючи, що особисті підсобні господарства втрачатимуть своє значення і що незабаром їх не стане. У 1957 р. ЦК Компартії України поставив перед партійними, радянськими, сільськогосподарськими органами завдання: забезпечити різке збільшення поголів'я корів на 100 гектарів земельних угідь. Виступаючи на

пленумі ЦК КП України М.Хрущов знову порушив питання щодо добровільного продажу колгоспниками корів господарствам, у яких були належні умови для утримання худоби. Однак на практиці кампанія здійснювалася за більш звичними і краще знайомими керівництву принципами — примусу й адміністрування, викликавши невдоволення трудящих і не давши очікуваних результатів¹¹.

Особливо енергійно цю кампанію здійснювали на Запоріжжі, хоча об'єктивних умов для подібної активності там не було. У 1957 р. в області налічувалось 7 корів на 100 гектарів угідь, тоді як ЦК КП України вимагав у найближчі три-чотири роки збільшити цей показник удвічі. Під тиском адміністрації в колгоспі «Прапор комунізму» Мелітопольського району протягом трьох днів було закуплено у колгоспників 150 корів, у колгоспі «Перемога» Приморського району — 115 корів і т. д. Проте згодом з'ясувалося, що в багатьох випадках корів у селян просто забрали, грошей чи обіцяного молока не давали, худобу утримували надзвичайно погано, що викликало обурення людей і хвилю скарг на адресу ЦК КПРС та ЦК Компартії України.

Уже на початку 1958 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про помилки, допущені в окремих колгоспах Запорізької області при закупівлі корів у колгоспників». У цьому документі зазначалося, що деякі правління й голови колгоспів Мелітопольського, Приморського, Пологівського районів під виглядом закупівлі примушували колгоспників усупільнювати корів, які належали їм особисто, порушували принцип добровільності, чинили тиск на людей тощо. Такі ж факти мали місце в Осипенківському, Андріївському, Приазовському, Велико-Токмацькому та інших районах області. Однак варто зазначити, що справа не зводилась до «окремих прорахунків», допущених «деякими керівниками» — за цими найбільш яскравими прикладами адміністрування простежувалася загальна політична орієнтація, традиційна управлінська практика.

Після прийняття названої постанови почався зворотний процес: колгоспники забирали корів, «добровільно» проданих господарствам. Але навіть тоді, коли став очевидним провал розпочатої кампанії, загальний політичний курс на обмеження, а в перспективі ліквідацію особистих підсобних господарств вважався цілком правильним і незаперечним. Виступаючи на пленумі Запорізького обкому Компартії України, Голова Ради Міністрів УРСР Н.Кальченко говорив про закупівлю корів у колгоспників як про «комуністичні паростки», «частковий перехід до комунізму».

Заходи партії щодо обмеження індивідуальних підсобних господарств призвели до помітного зменшення поголів'я худоби, що знаходилося в

особистому користуванні колгоспників. Уже вкотре економічна доцільність і розрахунок були знехтувані на догоду ідеологічним догмам. У травні 1963 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів» та «Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються суспільно корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення». За 1954–1964 рр. поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників в Україні скоротилося на 14,4%, в тому числі корів — на 9%, поголів'я свиней — на 20%, а овець і кіз — на 53,3%. На колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни¹².

Доба реформ була десятиліттям урочистих обіцянок, більшість із яких залишилась невиконаною. Людина вольова й енергійна, М.Хрущов здійснював постійні кадрові перестановки, численні перебудови й реорганізації, намагаючись досягти негайного результату. Лідер сміливий і рішучий, він брався за вирішення багатьох складних завдань, але при цьому часто діяв непродумано, надто імпульсивно, незважаючи на реальні можливості. Фраза про те, що «ми за два-три роки вирішимо проблему», стала рефреном майже кожної його доповіді чи промови. На початку 1956 р. XX з'їзд КПРС констатував, що в СРСР склалися всі необхідні умови, щоб у найкоротший термін вирішити основне економічне завдання — наздогнати й перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни з виробництва продукції на душу населення¹³.

Навесні 1957 р. М.Хрущов виступив із твердженням, що вже можна досягти цього по маслу й молоку, а в січні наступного року з цим твердженням оптимістично погодилася республіканська нарада передовиків сільського господарства У своїй доповіді на XX з'їзді Компартії України перший секретар ЦК М.Підгорний поставив питання про те, щоб завдання семирічки в галузі сільського господарства виконати за п'ять років, а в окремих господарствах і районах — за ще коротші строки. Навіть тоді коли відбувся серйозний спад виробництва, М.Хрущов запевняв: якщо добре попрацювати, Україна може наздогнати Америку з виробництва м'яса на душу населення за три, максимум — чотири роки.

Улітку 1962 р. в усіх союзних, республіканських та обласних газетах з'явилося звернення ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР до трудящих країни. У ньому вказувалося, що труднощі в сільському господарстві спричинили складну ситуацію з продуктами. Щоб виправити становище, поліпшити постачання населення, необхідно здійснити ряд заходів. Усе зводилося до вирощування за рік свині вагою в 100 кг на гектар орної землі. Окремі голови колгоспів рушили у гонитву за рекордами, і при тому за всяку ціну.

Після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизилися, становлячи в середньому 2% на рік, виробництво продуктів тваринництва майже не зростало. У 1960 р. валовий збір зерна в Україні становив 1,33 млрд. пудів замість 2 млрд., що намічалось одержати; продано хліба державі 358,5 млн. пудів, тоді як у минулі роки республіка продавала його понад 500–600 млн. пудів. Цей врожай ледь перевищував валовий збір 1950 р., але не досягав навіть довоєнного рівня. Не було виконано план виробництва й закупок м'яса, молока, яєць, цукрових буряків і картоплі. Тому на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС М.Хрущов різко критикував керівників республіки. Зокрема, він згадав імена колишнього першого секретаря ЦК КП України О.Кириченка і тодішнього голови Ради Міністрів УРСР Н.Кальченка, назвавши їх «горекерівниками». Такі події погіршили стосунки між М.Хрущовим і деякими лідерами в Україні¹⁴.

Проте в проведенні реформ виявилася їхня непослідовність суперечливість, обмеженість. У промисловості реформи дещо сприяли підвищенню ефективності виробництва, поглибленню спеціалізації та кооперації виробництва певних регіонів та територій, але разом з тим їхня непослідовність призвела до різкого зростання капіталовкладень та кредитів, які перевищували можливості державного бюджету, до розриву економічних зв'язків між підприємствами однієї галузі, до зростання дефіцитів. У сільському господарстві внаслідок реформ на 35% зросло валове виробництво, покращився матеріальний рівень життя колгоспників.

Однак фантастичні надпрограми в сільському господарстві, впроваджені з ініціативи Хрущова, перетворювали гарні починання на їхню дискредитацію. Насильницьке запровадження кукурудзи і гороху призвело до 10-разового збільшення їхніх посівів, що перевищувало здоровий глузд (кукурудзу змушували вирощувати навіть в Архангельській області), не вирішило кормової проблеми і зменшило врожайність зеленої маси за 5–7 років удвічі. Спроби наздогнати США з виробництва м'яса, молока, олії до 1960 р. зазнали краху. Для виконання завдання збільшення виробництва м'яса в 3,5 рази під ніж пустили краще поголів'я худоби, яке незаконно вилучалося в населення. З 1962 р. розпочалася закупівля зерна і м'яса за кордоном. З 1958 по 1962 рр. поголів'я корів в особистому подвір'ї скоротилося з 22 млн. до 10 млн. голів¹⁵.

Найбільш позитивні наслідки мали реформи у соціальній сфері, призвівши до дійсного підвищення рівня добробуту трудящих, хоча при цьому гострота житлової проблеми так і залишилась незмінною. Реформи М.Хрущова не мали радикального характеру в плані докорінної модернізації командно-адміністративної системи радянського суспіль-

ства, вони лише повинні були ліквідувати найбільш одіозні прояви її сталінської моделі, зняти певну соціальну напругу в суспільстві. Загальне невдоволення реформаторською діяльністю М.С.Хрущова наростало. У жовтні 1964 р. він був звільнений від усіх посад і став пенсіонером.

В статье сделана попытка выяснить проблемы украинской деревни в послевоенные годы: стремление тоталитарной системы решить кризисные явления в аграрном секторе за счет трудящихся; пагубные последствия реформаторской политики Н.Хрущова, неудачные эксперименты в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: аграрная политика, урожайность, хлебозаготовка, командная система, реформы, украинское село, экспериментаторство.

In the article the attempt to find out the problems of the Ukrainian village in the postwar years has been made: the attempts of totalitarian system to solve the crisis in the agrarian sector at the expense of workers, the adverse effects of the reforming politics of N. Khrushchov, unsuccessful experiments in agriculture.

Keywords: the agricultural policy, prolificness, grain procurement, command system, reform, Ukrainian village, experimentation.

¹ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства республіки на 1946–1950 рр. — К.

² Історія України. Курс лекцій. — К., 1992. — С. 355.

³ Тимченко С.М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959–1989. — Запоріжжя: ЗДУ, 1995. — С. 28.

⁴ Вівчарик М.М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті — середина 90-х рр.). — К., 1998. — С. 17.

⁵ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. — Київ–Нью-Йорк, 1996. — С. 104–108.

⁶ Там само. — С. 111–112.

⁷ Там само. — С. 116–118.

⁸ Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій. Постанова Пленуму ЦК КПРС. — К., 1958. — 63 с.

⁹ Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР. Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 7 вересня 1953 р. — К., 1954. — 63 с.

¹⁰ Про дальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель. Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 2 березня 1954 р. — К., 1954.

¹¹ М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. — К., 1995. — 199 с.

¹² Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС). — К., 1997. — 131 с.

¹³ Україна: друга половина XX століття. Нарис історії. — К., 1997. — 349 с.

¹⁴ Нарис історії України XX століття. — К., 2002. — 471 с.

¹⁵ Історія України XX — початку XXI століття. — К., 2004. — 582 с.

Швидкий Василь (Київ)

УДК [7.038.531:316.64:316.62] (477) «1953»

ПОДІЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПОВЕДІНКУ ТА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ (1953 р.)

У статті зроблена спроба вивести закономірності поведінки та стану свідомості громадян в Україні від непрогнозованих історичних подій (на прикладі 1953 р.). Визначено основні події, які своїм перебігом корегували соціальні процеси, видозмінювали усталені взаємостосунки у суспільстві та формували типологічні характеристики окремих соціальних груп.

Ключові слова: подія, свідомість, поведінка, настрої, девіації.

Значення випадковості, її вплив на сутністність того, що відбувається, характер перебігу наступних подій — все це в історичних процесах давно залишається контроверсійним питанням. Адже прогнозованість і випадковість завжди існували поряд, демонстрували взаємозалежність і взаємовпливність. Їхнє співіснування цілком відповідало законам причинно-наслідкових зв'язків. Явлення в повоєнній історії України непередбачуваних подій викликало серед населення насамперед емоційний сплеск. Далі активізувалися міжособистісні стосунки, посилювалася громадська активність індивідів, все це сприяло певному руйнуванню, переформатуванню усталеного життєвого ритму громадян України. Обраний рік знаменний непересічними подіями, і є показовим для дослідження впливів подій на поведінку та свідомість громадян. Тому метою дослідження є спроба виокремити засадничі події, які кардинально вплинули на соціальний клімат в УРСР та міжособистісні стосунки громадян. Щодо історіографії питання, то подія як фактор впливу на поведінку і свідомість громадян, соціальних груп, тема з царини історії повсякденності та історії уявлень, як предмет дослідження залишається практично невивченим в сучасній українській історіографії.

Вранішнє повідомлення республіканської преси¹ про смерть Й.Сталіна неабияк вплинуло на зміну настроїв і поведінки громадян, хоча очікування неминучого вже закладалося напередодні. 5 березня в «Радянській Україні» було опубліковане «Урядове повідомлення про хворобу Голови Ради Міністрів Союзу РСР і Секретаря Центрального комітету КПРС товариша Йосифа Віссаріоновича Сталіна» з докладними бюлетенями про стан здоров'я на 4 та 5 березня², а вже 6 березня було опубліковано офіційне повідомлення «Від Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, Ради Міністрів Союзу РСР і Президії Верховної Ради

СРСР. До всіх членів партії, до всіх трудящих Радянського Союзу» про смерть вождя, а також «Медичний висновок про хворобу і смерть Й.В.Сталіна»³.

Сам факт смерті Й.Сталіна безумовно відносимо до неочікуваних подій, проте її наслідки для пересічних громадян і для партійно-державної номенклатури часто мали переломний, цілком прогнозований характер. Перш за все відбулися деякі внутрішньопартійні пертурбації. 7 березня на спільному засіданні ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР та Президії ВР СРСР прийнято рішення про укрупнення верхівки керівних партійних органів та об'єднання низки міністерств і відомств⁴, а 15 березня IV сесія Верховної ради СРСР змінила деяких вищих очільників⁵. Наслідки напряду стосувалися переважно вищого владного ешелону, проте опосередковано кулуарною метушнею пронеслися усією партійною вертикаллю. Це і для пересічних громадян слугувало сигналом про очікування деяких неминучих перемін.

Влада і люди по різному спланувували свій визиск від цієї не прогнозованої події. Для вищих політичних угруповань це стало приводом для переформатування влади, інша їх частина сподівалася не втратити владні повноваження і впливи. Державним і партійним управлінцям середньої і нижчої ланок це надало можливість, стало поштовхом для оборони й утримання посад, боротьби за кар'єрні здобутки та, відповідно, життєві вигоди.

Але більш драматично ця подія вплинула на повсякдення пересічних громадян, окремих груп⁶. Життя з новими сумбурними відчуттями, в умовах загострених оточуючих поведінкових настроїв не залишали байдужими нікого із громадян. Для більшості смерть вождя викликала відчуття особистої трагедії, і люди її виказували відповідним чином⁷. Це також стимулювало раніше глибоко затаєні побоювання щодо нової війни із супротивниками СРСР, деякі більш імпульсивні особи буквально були охоплені панічним очікуванням цього і часто ситуативно виступали несвідомими провокаторами для народних заворушень⁸.

Природна істерія, яка охопила українських громадян, активно підтримувалася друкованими органами. Офіційна інформація з їхніх шпальт безпосередньо впливала на стан громадського спокою, на рівень громадської обуреності, задавала теми для обговорень тощо. Вона містила численні телеграми до ЦК КПРС про співчуття від органів влади, іноземних держав, політичних лідерів. Країну охопила суцільна кампанія траурних мітингів («Сталінські накреслення втілимо в життя», «Ім'я товариша Сталіна — символ наших перемог», «Натхненник боротьби за комунізм»)⁹, свою скорботу на сторінках преси виказували відомі постаті республіки, активісти від робітників і службовців («Скорбота наша — мужня»,

«Великий корифей науки», «Творець колгоспного ладу», «Наш рятівник»¹⁰, їхні емоційні виступи, особисті переживання передавалися й простим громадянам. Передовиці з траурним обрамленням слів «Йосиф Віссаріонович Сталін» справляли гнітючий настрій, щира скорбота вразила переважну більшість громадян («серце стискається від болю, очі застилають сльози...») та т. п.).

Влада цілком прагматично підійшла до манери інформування громадян про цю смерть. Протягом значного періоду шпальти центральних газет залишалися обрамленими траурними стрічками, в купі з промовистими заголовками вони повсякчас наvertsали читачів до майже фізичного відчуття непоправної втрати. Партійні ідеологи уміло використовували стан природної психологічної розкритості громадян перед тягарем горя для гуртування навколо ідей Й.Сталіна, навколо «партії Леніна–Сталіна», для утримання суспільства на шляху подальшого поступу до комунізму. Єдиним же виходом для трударів із горісного ступору вбачався загальносоюзний рух за підвищені трудові зобов'язання. Це оформлювалося на траурних мітингах, де давались «Всенародні клятви» трудових колективів («Потроїмо наші зусилля в боротьбі за торжество комунізму», «Достроково виконаємо накреслення п'ятої п'ятирічки», «Трудящі Радянської України ще тісніше згуртуються навколо Центрального Комітету і Радянського уряду» і т. п.)¹¹, організовано складались також колективні й індивідуальні листи-обіцянки до редакцій в рубрику «Сталін з нами!»¹².

Психологічна напруга всередині суспільства була настільки сильною, що навіть вплинула на комфортність перебування в СРСР іноземних громадян. За спогадами, ця подія формально їх мало стосувалася, але настрої оточуючих, неприхований сум людей у спілкуванні переймали і їхні почуття щирою скорботою. Небувала раніше насиченість газетних шпальт закордонною інформацією, десятки опублікованих і зачитаних офіційних співчувань із закордону наочно переконували радянських людей у світовій масштабності постаті Й.Сталіна та його справи. А такі повідомлення, як із паризької тюрми Френ («Друг пригноблених народів»)¹³, Лондона («Ми повинні бути щасливі, що є сучасниками Сталіна»), Нью-Йорка («Скорбота простих людей Америки») чи Пекіна («Наше щастя нерозривно зв'язане з ім'ям товариша Сталіна»)¹⁴ — у непоправності для світової спільноти такої втрати!

Дещо видозмінився також дозвіллевий складник життя радянських трудящих, він ще більше набув ідеологічно витриманого характеру. Так, переважно стали обов'язковими колективні екскурсії виставок, присвячених життю і діяльності Й.Сталіна, почастишали їх індивідуальні відвідини. Тоді відмічалось, що, наприклад, у Харківському історичному

музеї «щодня можна побачити робітників, колгоспників, учених, студентів, школярів, домогосподарок, які приходять сюди, щоб надовго запам'ятати все, пов'язане з дорогим ім'ям»¹⁵. Відповідно змінювалася і тематика художніх виробів народних майстрів, типовими стали вишиті панно «Й.В.Сталін і К.Є.Ворошилов», «Й.В.Сталін і Мао Цзедун», «Спасибі Сталіну за щасливе дитинство», полотно «Й.В.Сталін з матір'ю в м. Горі» та ін.¹⁶.

Для частини скептиків (якщо такі і залишалися) ця подія стала приводом до перегляду своїх попередніх поглядів щодо значущості постаті Й.Сталіна та його праць. За деякою інформацією, наприклад, у Одесі й Миколаєві суттєво зріс попит на його твори. Особливо це стосувалося ідеологічно основоположних праць, як-то: «Питання ленінізму», «Короткий курс історії ВКП(б)», «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», «Марксизм і питання мовознавства» та «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». Остання була наділена особливою увагою, тому, реагуючи на підвищений попит читацького загалу, республіканські та регіональні видавництва збільшили її наклади мовами народів СРСР: її друге видання вийшло латиською¹⁷, грузинською, білоруською (15 тис. прим.), узбецькою (100 тис. прим.)¹⁸ та татарською мовами (45 тис. прим.). Виокремилася хабаровське книжкове видавництво, яке приступило до друку творів мовами народів Півночі: коряцькою та чукотською вийшла «Промова на першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 року», готувалися й інші праці Й.Сталіна¹⁹. В Україні також зріс попит на цю книгу, лише на Дніпропетровщині було реалізовано 600 тис. прим., тому в березні «Державне видавництво політичної літератури УРСР» випустило ще 1 мільйон книжки²⁰. Ця книга суттєво посприяла посиленню лекторської пропаганди, організації тематичних виставок, «круглих столів», особливо наполегливо це проводилося на новоприєднаних Буковині й Закарпатті²¹; 16–18 березня наукова сесія відділу суспільних наук АН України також обговорила цю працю²².

Лише в другій половині березня траурна істерія поступово відійшла, і громадяни повернулися до звичного ритму життя. Відповідним чином це відобразилося на настроях пересічних громадян, ставало домінуючим у їхньому повсякденні, корегувало поведінку й висловлювання тощо. Загалом можна сказати, що смерть Й.Сталіна емоційно згуртувала громадян, вирівняла їхню поведінку. У побутових комунікаціях люди переважно обережно включали до вжитку інформацію про смерть Й.Сталіна, а тим паче своє ставлення до цього, їхня поведінка вказувала невпевненість навіть у перевірених довірливих стосунках, а загальна наляканість від очікування завтрашніх наслідків ще довго залишалася у міжособистісному спілкуванні.

Частина оптимістично налаштованих громадян, які за соціальною стратифікацією могли очікувати репресій, отримала надію на гарантію, що переслідування будуть припинені. Тому навіть у своєму соціальному повсякденні вони могли вільніше почуватися, сприймати і поширювати ще вчора небезпечну інформацію, поступово позбуватися настороження у життєвому, робочому оточенні. Вони також наважувалися і на демонстративне виказування свого ставлення (наприклад, дехто відмовлявся носити траурну стрічку)²³. Це також дещо підсилювало прогресивні сподівання на подальше покращення не заангажованої владою інтелігенції та частини управлінців. Звичайно, їх переважна частина була далекою від надії на рішучі зміни в ідеології чи управлінні державою, проте впровадження деяких елементів для демократизації країни бачилося можливим²⁴. Окрім того, особливо на місцях, фіксувалися прояви більш сміливих заяв, у виступах звучали ще не вимоги, але пропозиції до активізації демократичних реформувань життя та системи управління в республіці.

Як бачимо, соціально розшароване суспільство по різному реагувало на цю подію, а соціальні групи через поведінку виказували різні сподівання. Проте все це не чіпало засадничих життєвих умов та правил міжособистісного спілкування. Після такого соціально-психологічного зламу очікування радянських громадян були пов'язані переважно з одним: яким шляхом піде далі СРСР, які пріоритети будуть залишені, а які змінені? Адже це напряму впливало на формування їхньої подальшої соціальної поведінки. Усі точки розставили одноденні роботи Пленуму ЦК КПРС (14 березня) та IV сесії Верховної Ради СРСР (15 березня). Не випадково для їх проведення було достатньо лише одного дня. Одноставне обрання за керманічів сталінських соратників М.С.Хрущова, К.Є.Ворошилова та Г.М.Маленкова чітко означило майбутнє спрямування країни Рад. На переважну більшість це безумовно вплинуло заспокоїливо, знервованість і непевність очікування відступили. Республіка поступово увійшла в попередній життєвий ритм. Інша ж частина громадян (напр., наукова, творча інтелігенція) позбулася останньої надії на соціально-культурні зрушення, поліпшення характеру міжособистісних стосунків, їхнє незадоволення як і раніше оприлюднювалося лише в закритому колі однодумців. У публічному житті їхні моральні цінності, які виказувалися через настрої, поведінку, відповідали усталеним нормам суспільних відносин українського загалу.

Зупинимось лише на деяких фактах стосовно окремих професійних груп. Для наукових кіл республіки драматичною виявилася подія, яка ще кілька років назад могла спричинити більш трагічні наслідки — невідворотні арешти й переслідування. З 23 по 25 березня пройшла

чергова сесія Загальних зборів Академії наук УРСР. Поряд із прорахунками установ відділів технічних, фізико-математичних і хімічних наук, особливий резонанс очікувався від критики традиційно ідеологічно заангажованих інститутів відділу суспільних наук. Закидалося, що Інститут історії ще не опублікував жодної дійсно самокритичної роботи, що піддавала б науковій критиці помилки й перекручення, допущені в працях деяких співробітників інституту і працівників кафедр історії СРСР вузів республіки; не дав вагомої наукової роботи, яка до кінця викривала би «буржуазно-націоналістичну концепцію» М.Грушевського. Інститут археології ще не виступив у пресі з новими теоретичними розробками зі стародавньої історії в «світлі геніальних сталінських праць». Інститут літератури слабо розробляв найважливіші питання теорії та історії літератури, а головне — не створив наукових робіт, які «глибоко розкривали б благотворний і вирішальний вплив передової російської літератури на розвиток української літератури»²⁵. Зборами вимагалось посилити політичну пильність і непримиренність до будь яких проявів ворожої ідеології. Нагадаємо, що партійна увага саме до гуманітаріїв була не випадковою. 29 серпня 1947 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка кваліфікувала всі праці, що були підготовлені дослідниками впродовж 13 років існування інституту, як «анти-марксистські» чи такі, що мали «грубі політичні помилки» та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру²⁶.

Для наукової громадськості смерть Й.Сталіна ще не ототожнювалася із закінченням репресій. Тому від виказаної нещадної критики очікувалося не лише публічного перегляду оцінок діяльності деяких «несвідомих» вчених та зміни їхніх посадових і суспільних статусів. В колективах, де, й без того, процвітало нашіптування, керівники вітали підлабузництво й інтриги, повсюдно проводилися підклимні домовленості, часто на загальний осуд виносилися побутово-статеві інтриги, втручалися в сімейні стосунки, ці «рекомендації» сесії давали черговий привід до продовження позанаукових відносин, укорінення в міжособистісних стосунках аморальних цінностей тощо.

Наступна подія була наслідком попередньої, і викликана намаганнями керівників через позірне пом'якшення внутрішньополітичного клімату в країні утримати загальне спрямування державного поступу в попередньому руслі. Але її вплив на подальше життя громадян мав цілком самостійний характер і за своїми наслідками багато в чому заступав попередню подію.

Передовиці центральних газет 28 березня опублікували указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію»²⁷. Звільнення частини ув'язнених

аргументувалося тим, що їхні злочини, як виявляється, не мали великої небезпеки для держави, і тепер радянське суспільство приросте новими «чесними» й «корисними» членами. А громадяни, які щодня стикалися із жорстокими кримінальними реаліями, дізналися, що «підвищення добробуту і культурного рівня населення, зростання свідомості громадян» зміцнило законність і соціалістичний правопорядок, а головне — «значно скоротилася злочинність у країні»²⁸. Особливо контроверсійно сприймалися наміри держави переглянути радянське карне законодавство. Замінивши карну відповідальність за деякі службові, господарські та побутові злочини мірами адміністративного й дисциплінарного порядку, влада декларувала пом'якшення карної відповідальності за окремі злочини. З одного боку, вихід країни з воєнних та відбудовчих реалій вже дозволяв такі пом'якшення, з іншого — давав можливість розвою економічних злочинів та посадових зловживань, а на місцевому рівні — часто безкарності.

За даними Олега Бажана, за перші три місяці з моменту виходу указу на територію УРСР прибуло й було приписано з числа звільнених за амністією — 144 тис. 638 осіб, з них: у Києві — 3 тис. 953; в обласних центрах УРСР — 28 тис. 191; інших містах областей — 38 тис. 457; у інших населених пунктах республіки — 74 тис. 37 осіб. Наприкінці 1953 р. в Україні вже перебувало 169 тис. 300 осіб, звільнених за амністією, а за першу декаду серпня кількість амністованих в республіці збільшилася до 172 тис. 400 осіб²⁹. Вихід тисяч засуджених двояко вплинув на відчуття життєвого комфорту радянських громадян. З одного боку до сімей, рідних поверталися близькі люди, з іншого — посилення кримінального середовища негативно впливало на їхні життєві переконання, криміналізуючи їх. Радянські громадяни мусили жити поряд з подібними девіантами, перебувати у постійному дискомфортному середовищі. Крім того, готовність таких звільнених до проступку була спрощеною. Адже за амністією на волю виходили люди засудженні переважно за незначні суспільні провини й на невеликі терміни. Відповідно, через короткий термін перебування на зоні вони ще не встигали повністю переформатувати свої життєві позиції, криміналізувати життєві переконання, тому жили з подвійною мораллю — пересічного громадянина й людини, що вже може переступити деякі моральні цінності.

Публікація указу викликала неоднозначні реакції серед українців. Поряд з висловлюваннями схвалення дій радянського уряду на кшталт: «В Указі Президії відчувається сталінська думка, яку втілили в життя його вірні соратники», «Указ демонструє силу Радянського Союзу та гуманність радянської влади», «Указ вибиває підґрунтя у антирадянських сил для наклепів, що будови комунізму будуються руками засуджених», «Наш

радянський суспільний та державний устрій настільки зміцнів, що вже немає більше необхідності ізолювати тих, які засуджені за службові та господарські злочини» деякі громадяни висловлювали побоювання щодо негативних наслідків амністії: «окремих осіб, особливо тих, які неодноразово здійснювали злочини не потрібно випускати, тому що вони невинуваті і будуть розкладати своєю поведінкою молодь», «масове звільнення з місць ув'язнення засуджених може викликати зростання дрібних пограбувань. До цього часу в трамваях і тролейбусах ми їздили спокійно, а тепер будемо побоюватися крадіжок»³⁰.

У ході інструктивних нарад та семінарів агітаторів з роз'яснення дії та положень указу на підприємствах, установах, колгоспах лунали категоричні заяви про залишення в силі суворих заходів покарання для «злочинців-рецидивістів», або висувалися пропозиції щодо встановлення випробувального терміну для амністованих на будівництві. На нашу думку, цим самим «свідомі» громадяни залишали за собою можливість вирішувати подальшу долю амністованих, активно впливати на їхнє життя і роботу. Це створювало ідеальні умови для відвертих зловживань через тиск і примус, зокрема жінки підпадали під сексуальні домагання. Політично заангажовані стосунки всередині суспільства, окремих групах впливали в свою чергу і на ставлення громадян до амністії. Траплялися випадки, коли під час колективних ознайомлень зі змістом указу висловлювалися розчарування з приводу відсутності прямих згадок про засуджених за політичними звинуваченнями: «із в'язниць вийдуть лише кримінальні злочинці, а чесних політичних людей із в'язниці не випускають», виказувалися побоювання щодо продовження політичних репресій: «указ вийшов під впливом капіталістичних країн. Там пишуть, що в СРСР тюрми переповнені, тому уряд вирішив їх розвантажити, випустити бандитів та вбивць, а на їх місце додати політичних»³¹.

Усі питання конкретної реалізації наслідків указу лягали на республіканські уряди, зокрема, на Головні управління організованого набору робітників при Радах міністрів союзних республік та їх відділи при обласних радах депутатів трудящих. У повсякденному житті соціальна адаптація колишніх в'язнів проходила з великими труднощами, перш за все це стосувалося прописки й працевлаштування. Так, оприлюднені дані свідчать, що в деяких відділках міліції м. Києва траплялися непоодинокі випадки необґрунтованих відмов у прописці. На нашу думку, причиною цього можна вважати вже заповнений на цей час обмежений житловий фонд столиці. Крім того, місцеві керівники не хотіли ускладнювати собі життя, розуміючи, що влиття нових, до того ж криміналізованих і соціально неадаптованих жильців в уже усталені міжсусідські стосунки суттєво порушать сімейно-комунальну рівновагу на обмеженій житловій площі,

негативно вплинуть на внутрішній родинний клімат тощо. Все це посилювала і проблема паспортизації звільнених. Усім без винятку амністованим видавалися довідки про звільнення та документи на право проживання у вибраних населених пунктах, а це зобов'язувало місцеві органи влади порушувати питання першочергового права надання паспорту. Враховуючи ситуацію, коли наявність паспортів навіть у законослухняних громадян залишалася великою проблемою, одержання паспорта й прописки потенційним девіантом провокувало невдоволення й агресію серед решти громадян. Все це призводило до передбачуваного сплеску побутового насилля та злочинності.

При вирішенні питання забезпечення роботою таких осіб керівники підприємств також убезпечували себе від внутрішніх конфліктів, і тому часто відмовляли їм у працевлаштуванні. Це спонукало Раду міністрів УРСР 6 червня 1953 р. ухвалити постанову «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян». Уряд звертав увагу на прикру статистику, що спостерігалася в Миколаївській та Волинській областях, де було працевлаштовано лише 55% звільнених за амністією, Ворошиловградській — 58%, Сумській — 62%, Чернігівській — 65%, у м. Дніпропетровську — 58%, м. Одесі — 66%. У зв'язку з цим, уряд зобов'язав керівників підприємств, будівельних організацій беззаперечно приймати на роботу звільнених із ув'язнення, створювати їм необхідні виробничі та житлово-побутові умови. З метою пришвидшити процес адаптації амністованих громадян виконкоми районних та міських рад для осіб, які не мали спеціальності, організували навчання за професіями шляхом індивідуального та бригадного навчання. Працівники паспортних столів при видачі паспортів знайомили амністованих з переліком вакантних посад. Завдяки вжитим заходам з 169 тис. 300 осіб звільнених за амністією станом на 1 вересня 1953 р. 86% було працевлаштовано, зокрема в містах України 76 тис. 300 осіб. Разом з тим, у полі зору органів міліції та відділів організованого набору робітників при обласних радах на початок осені перебувало понад 23 тис. амністованих, які були не працевлаштовані³².

Ми вбачаємо суттєву відмінність у причинах занижених відсотків працевлаштованих у західних і східних та південних областях. До своїх родин у Західну Україну поверталася значна частина несправедливо репресованих, переконаних українців, які до кінця не прийняли нову владу і не бажали працювати на неї. Хоча офіційно їм інкримінувалися господарські злочини, для багатьох це ставало приводом до позбавлення волі. А от у інших областях через значну криміналізованість безробітного контингенту відбивало бажання керівників брати таких працівників на роботу, а самих працівників — трудитися.

Не зважаючи на дефіцит робочої сили, директори під будь-яким приводом уникали вирішення цієї проблеми. Упродовж квітня–червня 1953 р. із загальної кількості амністованих, які все ж домоглися прописки, знайшли роботу 108 тис. 224 особи (74,8%), у тому числі по Києву — 1 тис. 731 (43,8%), в обласних центрах — 18 тис. 839 (66,8%), в інших містах — 26 тис. 747 (69,6%), у решті місцевостей — 60 тис. 903 (82,3%). Так, у Запорізькій області, незважаючи на рішення облвиконкому, згідно з яким усі керівники обласних відділів були зобов'язані провести відповідну роботу з працевлаштування звільнених за амністією, на 25 травня 1953 р. з 4 тис. 247 осіб, які прибули в регіон, було працевлаштовано лише 2 тис. 724 чол. (64%), а 1 тис. 523 особи (або 36%) продовжували безуспішно шукати роботу³³.

Ми вважаємо, що таких «недбайливих» керівників можна зрозуміти. Адже цілком прогнозовано, що частина амністованих зберегла увібрані таборіві поняття ставлення до роботи, і не намагалася працювати з повною віддачею. Крім того, саме перебування такого девіанта на підприємстві притягувало б увагу оточуючих, підривало моральний клімат у колективі. А найнебезпечнішими могли бути його розповіді «про минуле» з притаманною таким типам девіантів таборово-тюремною героїкою, що буде розтлінно діяти, особливо на молодих працівників.

Невисокий відсоток працевлаштованих ми пояснюємо ще й тим, що ті особи, які за час ув'язнення встигли перейнятися «кримінальними поняттями» взагалі не прагнули до нормального трудового життя радянської людини й поповнювали «армію» злочинців у містах і селах республіки. Поява кримінального авторитета чи організованої групи з числа амністованих у міському середовищі загрожувала лише його домінуванням у окремо взятому міському районі, тоді як на селі це ставало загрозою для місцевої влади, противагою існуючим дільничним, місцевим владникам. І залежно від переваги в боротьбі авторитетів жителі неформально обирали домінуючу силу, яка реально могла впливати на їхнє повсякдення, бути гарантом справедливості чи навіть побутової законності.

А от халатне ставлення керівників до іншої нижченаведеної проблеми однозначно викликало загальний громадський осуд. На початковому етапі проведення заходів, пов'язаних із соціальною адаптацією амністованих, окрім виконкомів обласних рад не зуміли визначити увесь обсяг особливої роботи і органи МВС. Відповідні підрозділи ЦК КПУ інформували вище політичне керівництво республіки про те, що в умовах проведення амністії складна ситуація в областях спостерігалася з обліком підлітків, які поверталися із місць ув'язнення. За архівними даними, станом на 5 травня з дитячих колоній було звільнено 4 тис. 425 осіб³⁴. Наприклад, у Ворошиловградській області контролюючі інстанції відмічали, що «гірше

за все йдуть справи з обліком підлітків, звільнених по амністії. Міліція зовсім не займається обліком цієї категорії людей, не цікавляться також і органи освіти. В зв'язку з цим невідомо скільки прибуло в область підлітків»³⁵. Ситуація ставала загрозливою особливо в Києві, де розміри мегаполісу дозволяли «розчинитися» значній кількості звільнених підлітків. Сотні малолітніх злочинців отримали можливість контактувати з благополучними дітьми, активно криміналізуючи їхню поведінку, загалом погіршуючи дозвілєвий клімат у столиці³⁶. Учені виділили їх у окрему групу: амністовані малолітні, які через певні обставини (смерть матері, рішення про надання опіки тощо) були направлені до рідних чи для влаштування до інтернатів, але у пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обрали бродяжництво основним його способом³⁷. З точки зору притаманних українському соціуму патріархальних цінностей невлаштованість дітей залишалася найнетерпимішою. Люди як могли самостійно допомагали таким бездомним, не рідкісними були випадки добровільного усиновлення, тимчасової опіки тощо.

Труднощі з працевлаштуванням, фінансова скрута, проблеми соціальної адаптації спонукали деяких тільки-но амністованих вдаватися знову до протиправних дій. Архівна статистика свідчить, що з 1 квітня по 20 червня 1953 р. в республіці було зареєстровано 6 тис. 696 злочинів, з них 1 тис. 196 (17,9%) — скоїли особи, звільнені за амністією, за що притягли до відповідальності 1 тис. 383 особи. Посилення криміногенної ситуації спостерігалось майже в усіх областях (окрім західних). Проте найбільше злочинних проявів з боку амністованих було зафіксовано в Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Одеській областях. Нагадаємо, що у цих соціально депресивних регіонах проводилася найбільша масштабна відбудовча діяльність, а, відповідно, мало контрольована залюдненість. Тому саме вони наповнювалися криміналізованими елементами, що вражаюче погіршувало соціальну ситуацію. Тому 2 липня 1953 р. Президія ЦК КПРС ухвалила указ «Про незастосування амністії до осіб, засуджених за розбій, злочинів-рецидивістів та злісних хуліганів». В указі наголошувалося, що коли звільнені за амністією «продовжують вести паразитичний спосіб життя і не займаються громадсько-корисною працею», то амністія для них відмінялася, і вони мали добути визначений їм термін покарання³⁸. Масштабність розбоїв, пограбувань, дрібної злочинності набула такого розмаху, що деякі вчені (зокрема, Владімір Козлов) аргументовано трактують ці події, як «хуліганські війни»³⁹.

Через пришествя значної кількості амністованих зазнали змін, поповнення вже усталені структури існуючих девіантних груп. Так, за даними управління міліції МВС УРСР, її органами за бродяжництво й жебрацтво було затримано за перше півріччя 1953 р. 10 тис. 662 особи. Слід відмітити,

що лише в другому кварталі 1953 р. порушників було 6 тис. 331 чол.⁴⁰. У першому півріччі 1953 р. найбільшу кількість відповідних осіб було затримано в Києві (1 тис. 954), в Сталіно (508), в Харкові (560), в Дніпропетровській області (404), в Дніпропетровську (121), а також у Полтавській, Одеській, Запорізькій, Вінницькій та деяких інших областях⁴¹. Досліджувані матеріали підтверджують, що бродяжництво й жебрацтво (як і інші правопорушення) мали найбільші прояви в промислових центрах і найбільш великих містах. Так, наприклад, у Сталінській області 1 тис. 708 чол. порушників в I півріччі 1953 р., зокрема 1 тис. 108 — у великих містах — Сталіно, Макіївці, Жданові, Костянтинівці, Єнакієвому. Знаходження таких осіб серед городян суттєво погіршувало зовнішню неестетичність міст. Їх затримували переважно в громадських місцях із найбільшим скупченням людей: вокзалах, базарах, магазинах, центральних вулицях і майданах. У м. Сталіно за 9 місяців 1953 р. з 3 тис. 279 осіб 1 тис. 97 затримано на залізничному вокзалі міста.

Змінювалась також соціальна моноструктурність міст, адже прибували до України мешканці різних регіонів СРСР. Зазвичай, прихід весни активізував переміщення таких нужденних. Лише в II кварталі 1953 р. їх приїхало 1 тис. 185 чол. Реєстраційні списки засвідчують, що з прибулих найбільша кількість постійно проживала в Курській, Орловській, Брянській, Московській, Рязанській областях, а також у суміжних районах Білорусії⁴². Особливо значна кількість порушників фіксувалася в столиці. Відносна продуктова забезпеченість, наявність значної кількості місць недоступних правоохоронцям і придатних для проживання, більш високий прожитковий мінімум та матеріальне становище киян приваблювали цілі юрби жебраків. З числа іногородніх було порушників в I півріччі 1953 р. — 1 тис. 711, у III кварталі року — 2 тис. 220 чол. Таким чином, через амністію спостерігалася чітка тенденція до збільшення кількості осіб, які були затримані за бродяжництво й жебракування. Оперативно-аналітичні відділи відповідних державних адміністративних та силових структур неодноразово сигналізували про наслідки реальної небезпеки прогресування подібних соціальних девіацій. Масштаби бродяжництва, жебракування, побутової злиденності й злочинності були загрозливими для радянської повсякденності не лише за своєю сутнісною природою. Вони стали найсприятливішим середовищем для виникнення, соціального пристосувального трансформування і поширення не лише різноманітних соціальних відхилень, а й підґрунтям укорінення кримінальних традицій, злочинної та антирадянської діяльності⁴³.

Певної соціальної напруги додало також справедливе прагнення деяких амністованих поновити свої матеріальні статки. Після запровадження амністії значно збільшилася кількість клопотань від колишніх в'язнів про відміну вироків судових органів у частині конфіскації їх майна або

звільнення від сплати коштів на покриття збитків, заподіяних ними державним і громадським підприємствам та організаціям⁴⁴. За твердженням дослідників, більшість клопотань після розгляду відхилялися, оскільки вироки судових органів у частині конфіскації майна засуджених вже були приведені до виконання. Лише в окремих випадках, коли родина засудженого за малозначні злочини потрапляла в скрутне становище через, наприклад, конфіскацію житла, та коли такий вирок ще не було виконано — конфіскація скасовувалася. Клопотання засуджених про звільнення їх від покриття заподіяних збитків державним і громадським підприємствам або організаціям, як правило, відхилялися⁴⁵.

Стосовно громадянської свідомості подібні події, їх перебіг були найбільш болісними. Адже таким постраждалим доводилося жити в одних соціальних, побутових умовах з більш успішними, але, на їхню думку, менш достойними громадянами, їх довго не покидало відчуття несправедливості. У міжособистісних стосунках це надовго зберігало для одних озлобленість, для інших — недовіру й передчуття біди, очікування помсти. Це могло проявлятися як у міжсусідських відносинах, так і всередині однієї родини.

Коротко підсумовуючи, зазначимо, що амністія була не лише конкретним державним актом, вона стала символічною подією для зміни життя усього суспільства. Поступового амністування, виправдування зазнавали раніше переслідувані, зацьковані громадяни, отримали надію на справедливі вироки, терпиме ставлення значна кількість постраждалих від гонінь людей.

(Закінчення див. у вип. 17).

В статье сделана попытка вывести закономерности зависимости состояния поведения и сознания граждан в Украине от не прогнозированных исторических событий (на примере 1953 г.). Определены основные события, которые своим развитием корректировали социальные процессы, видоизменяли природу устоявшихся взаимоотношений в обществе, формировали типологические характеры отдельных социальных групп, а также закладывали основы для развития последующих поведенческих правил граждан.

Ключевые слова: события, сознательность, поведение, настроения, девиации.

In the article the attempt to deduct the regularities of behavior and condition of consciousness of citizens in Ukrainian SSR depending on non-predicted historical events (on the case of 1953) was made. The main events which corrected the social processes, modified the fixed mutual relations in the society and formed the typological characteristics of some social groups are defined.

Key words: event, consciousness, behavior, moods, deviations.

- ¹ Див.: Радянська Україна. — 1953. — 6 березня.
- ² Радянська Україна. — 1953. — 5 березня. — С. 1.
- ³ Радянська Україна. — 1953. — 6 березня. — С. 1.
- ⁴ Правда. — 1953. — 7 марта; Радянська Україна. — 1953. — 7 березня.
- ⁵ Радянська Україна. — 1953. — 16 березня.
- ⁶ Див., напр.: Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія. У 3-х чч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 233.
- ⁷ Див.: Інформація про реагування населення на урядове повідомлення про смерть Й.В.Сталіна // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2743. — Арк. 1–24.
- ⁸ Там само. — Арк. 7.
- ⁹ Радянська Україна. — 1953. — 8 березня. — С. 1–4.
- ¹⁰ Радянська Україна. — 1953. — 8 березня. — С. 3; 1953. — 9 березня. — С. 3.
- ¹¹ Всенародна клятва // Радянська Україна. — 1953. — 9 березня. — С. 3.
- ¹² Сталін з нами. З листів трудящих // Радянська Україна. — 1953. — 14 березня. — С. 3.
- ¹³ Повідомлення надійшло від секретаря компартії Марокко Алі Яти (див.: Радянська Україна. — 1953. — 16 березня. — С. 4).
- ¹⁴ Див.: Радянська Україна. — 1953. — 15 березня. — С. 4.
- ¹⁵ Тут був Й.В.Сталін // Радянська Україна. — 1953. — 15 березня. — С. 2.
- ¹⁶ Волошин І. З глибин народного серця // Радянська Україна. — 1953. — 19 березня. — С. 3.
- ¹⁷ Нове видання праці Й.В.Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» латиською мовою // Радянська Україна. — 1953. — 19 березня. — С. 1.
- ¹⁸ Видання творів Й.В.Сталіна в Узбецькій РСР // Радянська Україна. — 1953. — 24 березня. — С. 1.
- ¹⁹ Видання творів Й.В.Сталіна мовами народів СРСР // Радянська Україна. — 1953. — 15 березня. — С. 2.
- ²⁰ Нове видання праці Й.В.Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» українською мовою // Радянська Україна. — 1953. — 20 березня. — С. 1.
- ²¹ Вивчення геніальної праці товариша Й.В.Сталіна // Радянська Україна. — 1953. — 18 березня. — С. 3.
- ²² Наукова сесія, присвячена праці Й.В.Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» // Радянська Україна. — 1953. — 20 березня. — С. 1.

²³ Інформація про реагування населення на урядове повідомлення про смерть Й.В.Сталіна // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2743. — Арк. 7.

²⁴ Докладніше див.: Киридон П. Реформування партійно-державного апарату в Українській РСР як один із перших заходів десталінізації (середина 1953–1955 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвіддільський збірник наукових праць. — К., 2003. — Вип. 7: Спеціальний. — С. 442–449.

²⁵ Сесія Академії наук Української РСР // Радянська Україна. — 1953. — 28 березня. — С. 2.

²⁶ Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Відп. ред. В.А.Смолій. — К., 2006. — С. 17.

²⁷ Прийнятий 27 березня 1953 р.

²⁸ Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» // Радянська Україна. — 1953. — 28 березня. — С. 1.

²⁹ Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 15, у 2-х чч.: На пошану д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України В.М.Даниленка. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 306.

³⁰ Там само. — С. 302.

³¹ Там само.

³² Там само. — С. 308–309.

³³ Там само. — С. 307.

³⁴ Інформація обкомів КП(б)У та довідки відділів ЦК КП(б)У про реагування населення на указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію // ЦДАГО України. — Оп. 24. — Спр. 2833. — Арк. 49–53. Також див.: Питання прокуратури, суду і юстиції. Питання законності // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3098. — 197 Арк. [Дані про амністованих підлітків станом на 20 квітня 1953 р.].

³⁵ Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року»... — С. 307.

³⁶ Зокрема, зведена інформація з січня по травень 1953 р., декадні звіти, а також про стан злочинності серед учнів Києва за 10 міс. 1953 р. містить «Довідка начальника Управління міліції м. Києва про стан кримінальної злочинності й боротьби з нею по м. Києву» (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2820. — 128 Арк. (5 січня — 23 листопада 1953 р.)).

³⁷ Докладніше див.: Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1 (472). — С. 158.

³⁸ Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року»... — С. 308.

³⁹ Див.: Козлов В.А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953–1985 гг. — М.: Олма-пресс, 2006. — 448 с.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3111. — Арк. 85–87.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — Арк. 85.

⁴³ За 9-позиційною шкалою амністовані складають окрему групу девіантів, і належать до VII: «Особи, які не працевлаштувалися після звільнення з ув'язнення». Докладніше див.: Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1 (472). — С. 149–168.

⁴⁴ За даними Олега Бажана, якщо до застосування загальної амністії подібні клопотання надходили до Президії Верховної Ради УРСР поодинокі, то після обнародування відповідного указу їх число зросло до 300–350 на місяць.

⁴⁵ Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року»... — С. 307–308.

Хоменко Наталія (Київ)

94 (477) 316.476.34:-057.87

РЕАКЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НА ВИКРИТТЯ КУЛЬТУ ОСОБИ СТАЛІНА

У даній статті охарактеризована реакція студентів України на закриту доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС. На основі документальних джерел, інтерв'ю, спогадів досліджено, які питання виникали у молоді під час вивчення тез закритої доповіді М. Хрущова. Зокрема, авторка приділяє увагу впливу цієї події на поведінку та світогляд окремих студентів. У дослідженні також проаналізовано особливості сприйняття закритого листа ЦК КПРС студентством Західної України.

Ключові слова: культ особи, реакція, студенти, закрита доповідь, М.Хрущов, XX з'їзд КПРС, поведінка, світогляд.

Донині тривають дискусії вчених щодо значення доповіді М.Хрущова на XX з'їзді 25 лютого 1956 р. «Про культ особи та його наслідки», в якій було засуджено репресивну політику Й.Сталіна та окремі прояви тоталітаризму. Ця доповідь була тактичним кроком на шляху здобуття влади М.Хрущовим, однак його подальша активна реформаційна діяльність, незважаючи на її суперечливість, поверховість і незавершеність, все ж досить позитивно позначилася на суспільно-політичному житті країни: послабився ідеологічний тиск, були створені умови для критичнішого сприйняття населенням офіційній інформації, дещо послабилася зовнішньополітична і культурна ізоляція СРСР, покращилося матеріально-побутове становище жителів країни тощо. Ці зміни започаткували процеси трансформації суспільної свідомості і позитивно вплинули на морально-психологічний стан та світогляд більшості радянських громадян.

Дослідження проблем XX з'їзду, хоча і фрагментарно, однак розглядається здебільшого в узагальнюючих працях з історії України другої половини XX століття (В.Даниленко, В.Баран)¹, філософських роботах, зокрема, М.Колесова тощо². Кількість наукових публікацій, безпосередньо присвячених даній проблемі, як правило, зростає у річниці відзначення дат з життя М.Хрущова та проведення XX з'їзду³. В них аналізуються передумови, причини, наслідки, значення XX з'їзду, його вплив на наступні суспільно-політичні процеси в країні. Окремі роботи висвітлюють реакцію на доповідь М.Хрущова різних соціальних груп України (О.Бажан та Д.Омельчук)⁴, однак настрої студентів, найбільш активної групи соціуму, залишаються поза увагою вчених.

Окремих аспектів цієї проблеми торкалися російські дослідники, зокрема, Є.Зубкова, Ю.Аксютін, О.Пижигов⁵. Доповідь М.Хрущова на XX з'їзді сприяла переосмисленню суспільством не лише ставлення до особи Сталіна, але й до всього пережитого країною в роки, коли він очолював партію та державу⁶. Актуальність цієї теми засвідчує і поява окремих джерелознавчих розвідок російських вчених. Так, наприклад, на сторінках часопису «Вопросы истории» (2006, №№8–10) було вміщено матеріали доповідних записок, адресованих Ленінградському обкому та міськкому КПРС, ЦК КПРС, Президії КПРС від Г.Панкратової, історика, головного редактора згаданого видання. У березні 1956 р. її було відряджено до Ленінграду для пояснень інтелігенції міста рішень XX з'їзду. Матеріали свідчать, що поряд з повною підтримкою доповіді М.Хрущова та засудженням діяльності Й.Сталіна, у жителів міста виникали досить гострі питання щодо певних реалій радянської дійсності. Частина населення відчувала розпач та розчарування не лише в особистості вождя, а й у поведінці його оточення. Іноді порушені ними на зборах теми не завжди співпадали із загальною концепцією ні старої, ні нової партійної політики⁷.

Російські дослідники життя студентської молоді радянського періоду, зокрема, О.Герасимова, Л.Сіліна, здебільшого зосереджувалися на вивченні загальних політичних настроїв цієї соціальної групи. Реакція студентства на розвінчання «культу особи» спеціально ними не розглядалася, їх увагу здебільшого привертала форми і характер виступів молоді, викликаних даною політичною подією⁸. У монографії Л.Сіліної згадується участь у цих процесах і українського студентства, проте в її роботі мають місце деякі фактологічні помилки, що в жодному разі не можна ставити в докір дослідниці, адже інформація, яка надходила з республіки до центру, часто не перевірялася, а тому мала ряд перебільшень і перекручень⁹. Таким чином, реакція українських студентів на «культ особи» залишається недослідженою як в українській, так і російській історіографії.

Мета даної статті полягає у вивченні реакції студентської молоді на закриті доповідь М.Хрущова, проголошену на XX з'їзді КПРС 25 лютого 1956 р. Дана проблема надзвичайно широка, тому ми не претендуємо на вичерпність у її розробці. Зважаючи на це спробуємо розв'язати такі завдання: вивчити особливості сприйняття молоддю інформації про культ особи Сталіна; з'ясувати, які питання виникали у студентів під час ознайомлення із доповіддю М.Хрущова; виявити, які фактори стали визначальними у характері оцінок студентством діяльності Й.Сталіна; встановити, як доповідь відобразилася на їх морально-психологічному стані; проаналізувати особливості сприйняття «культу особи» студентами Західної України.

Перш ніж перейти до розгляду безпосереднього предмету нашого дослідження, слід відзначити, що студентська молодь 1950-х рр. належала

приблизно до однієї вікової групи, народженої 1932–1941 рр., її дитинство припало на воєнний та повоєнний період, і тому саме вона була вихована у класичних традиціях сталінізму. Це покоління входило у життя (в школу, вищий навчальний заклад, виробництво) із словами: «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!», всі заклади та інститути працювали на закріплення засвоєного з раннього дитинства почуття вдячності — до Сталіна, до партії¹⁰. Цей ракурс дитинства радянського повсякдення пригадувала Н.Світлична. Її улюблена вчителька української мови, майже кожен урок закінчувала «здравницею мудрому вчителеві та вождеві»¹¹. Радянська ідеологія була невід’ємною частиною свідомості цього покоління. Й.Сталіна ототожнювали ледве не з Богом, — принаймні чимось недосяжним, наймудрішим і найріднішим.

Щоб краще уявити цей феномен, слід звернутися до спогадів та усних свідчень, які описують саме реакцію на його смерть 5 березня 1953 р. М.Котляр, студент 1950-х рр. Київського державного університету (далі — КДУ), згадував, що смерть Сталіна для нього стала особистим горем: «...Мені було дуже боляче. Всі вийшли у двір, були увімкнуті гучномовці, ми слухали, стоячи у снігу, без шапок, багато хлопців плакало, причому плакали ті, хто воювали»¹². В.Андрушко, який навчався тоді на третьому курсі Чернівецького університету, про згадану подію писав: «Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я аж не повірив своїм очам та вухам. Якесь дівчина істерично вигукнула: “Краще б я померла, чим до цього дожила!”»¹³. «Моє навчання в університеті почалося в... — рік смерті Сталіна. Цю подію я сприйняла як особисту та всенародну трагедію. Я була тоді довірливим підлітком...», — писала майбутня шестидесятниця Н.Світлична (1953 — 1958 рр. вона навчалася на філологічному факультеті Харківського університету)¹⁴. Така реакція була характерною та типовою для переважної більшості студентської молоді того часу.

Смерть вождя для більшості молоді стала емоційним потрясінням. Їм, як і практично всьому населенню СРСР, було важко уявити подальше життя без Й.Сталіна, який був для них гарантом стабільності та миру. На питання створеної автором даної статті анкети «Як ви відреагували на доповідь М.Хрущова про розвінчання культу особи на XX з’їзді КПРС 1956 р.?», респонденти, які 1953 р. ще навчалися в школі, насамперед звертаються до спогадів про його смерть, а потім вже дають відповідь на конкретно поставлене питання¹⁵. Так, наприклад, В.Горбик, голова учнівського комітету в 1953 р., спочатку пригадав події, пов’язані з смертю генсека, зокрема, як на шкільних зборах він сказав присутнім: «...Якщо раніше двійка була просто погано, то зараз — злочин. Для нас то була трагедія», а згодом продовжив оповідь про розвінчання Й.Сталіна (1954 р. він став студентом історико-філософського факультету КДУ): «Я пам’ятаю ті збори

у великому залі, нас зібрали, поінформували про особистість Сталіна. ХХ з'їзд на мене мав колосальний вплив і перевернув світогляд»¹⁶. Образ Й.Сталіна був невід'ємною частиною повсякдення більшості, і тому не дивно, що його смерть прирівнялася практично до особистої трагедії.

Поряд з обожнюванням Й.Сталіна в студентському середовищі ще за життя вождя побутувало і скептичне ставлення до його діяльності. Прикладом може слугувати поведінка активного на той час комсомольця, секретаря комітету комсомолу Сталінського (Донецького) державного педагогічного інституту, студента 1950-х рр. І.Дзюби. Атмосфера страху не так укорінилася у свідомості населення східного регіону (здебільшого росіян), адже там, на думку вищого партійного керівництва, «український буржуазний націоналізм», з яким в центрі велася боротьба, не мав ґрунту для розвитку та поширення, і це дещо «приспало» пильність радянського режиму, тому деякі студенти дозволяли собі різні «крамольні» для того часу висловлювання. Наприклад, І.Дзюба та його друзі ще за життя Сталіна розповідали про нього анекдоти, кепкували з газетних штамів про нього тощо. Наприклад, вислів з «Соціалістичного Донбасу»: «Йосиф Віссаріонович повідомив радянському народу... » вони перефразували: «Йосиф Віссаріонович втімяшив радянському народу»; «Йосиф Віссаріонович цикнув радянському народу» тощо¹⁷.

Вже 1952 р. у І.Дзюби з'явилися сумніви щодо відповідності реального життя до теоретичних положень соціалізму. В день відкриття ХІХ з'їзду КПРС на комсомольській конференції інституту І.Дзюба зробив звітну доповідь, в якій засудив «за безладдя і неподобство» діяльність парторганізації, парторгів, директора інституту, яка не відповідає радянському способу життя. Більшість студентів підтримала його оплесками, а шоковане начальство оголосило перерву. Все ж після тривалого розбору цього інциденту на рівні комсомольських та партійних комітетів хлопцеві все ж дали можливість завершити навчання у ВНЗ. На думку І.Дзюби, ця історія для нього могла б закінчитися погано, якби не помер Сталін. Проте автор спогадів додавав: «...Коли він помер (авт. — Й.Сталін), це було велике горе. Пригадую: 6-година ранку, коли повідомили по радіо, — і в один момент увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку. Всі плакали, і я плакав...»¹⁸.

Отож, у першій половині 1950-х рр., коли більшість студентської молоді сприймала життя таким, яким його зображала ідеологічна пропаганда, серед окремих радянських студентів спостерігався скепсис щодо діяльності партії та комсомолу, що знаменувало неоднозначність у оцінках ними майбутньої закритої доповіді М.Хрущова.

З її текстом 1956 р. спочатку було ознайомлено всі партійні осередки трудових колективів, а згодом і все населення, в тому числі і студентів

вищих навчальних закладів. Типовою виявилася атмосфера, в якій зачитувався лист у ВНЗ. Сучасники пригадують, що в актових залах, заповнених вщент, серед присутніх студентів панувала «мертва» тиша. Студентська аудиторія була «паралізована» шоком від отриманої інформації, особливо ж молодь, яка не так давно ідеалізувала Й.Сталіна. Наприклад, П.Тригуб, студент-історик Харківського університету (далі — ХДУ), згадував: «Враження величезні, ми були присутні на поваленні кумира. Однак не всі студенти схвалювали доповідь, старші говорили: “Навіщо ворушити минуле?”»¹⁹. Подібні судження у пам’яті про цю подію залишилися і в іншого студента історичного факультету цього ж університету В.Кравцова: «...Я приступив до занять, будучи повністю впевнений, що все, що нам було повідомлено із історії та основ марксистсько-ленінської теорії, — істина. Всі знали про наближення ХХ з’їзду КПРС ...Чогось чекали. Але те, що трапилося, шокувало всіх. Сталіна, якого разом із Леніним стільки років вважали, — ні, не святим, — Богом, Хрущов розвінчав. ...Мені здається, що ХХ з’їзд КПРС ...надав можливість вперше думати. Ми перестали боятися говорити»²⁰.

Збентежило це і молодь, сім’ї яких постраждали від репресій в 1930-ті рр. Ще до знакової події про окремі фрагменти діяльності вождя ці студенти знали від батьків. Наприклад, батько М.Котляра ледь уник арешту в 1937 р. «Так, ХХ з’їзд вплинув дуже на мій світогляд, я повірив, тим паче я знав від батька, який мало розповідав, але розповідав... Я сприйняв це з якимось почуттям задоволення, що все таки все стає на місце»²¹.

За спогадами студентки 1954–1959 рр. біологічного факультету КДУ І.Майко, її сім’я постраждала від репресії 1930-х рр., тому новина для неї не була несподіваною, і особисто вона сприйняла її дуже позитивно. В той же час респондентка була переконана, що частину присутніх це повідомлення також не здивувало: «Багато хто знав про ці події, однак ніхто про це не говорив — почуття страху за десятиліття укорінилися на генетичному рівні»²².

Закриту доповідь М.Хрущова на ХХ з’їзді КПРС частина студентів сприйняла як чергову пропаганду партії. Наприклад, Г.Герасимова, студентка романо-германського відділення КДУ пригадує, що особисто для неї повідомлення про репресії Сталіна не набуло особливої гостроти: спочатку вона взагалі не повірила, адже ще 1953 р. всі (і вона в тому числі) оплакували смерть Й.Сталіна, «людини-зірки», «людини-Бога», і це повідомлення для неї було рівносильне дикості²³. Однак численні повторення та тлумачення цієї інформації на партійних та комсомольських зборах радянською пропагандою примусили студентство замислитися щодо сказаного на ХХ з’їзді.

Окремі студенти сприйняли цю доповідь достатньо пасивно, як щось закономірне. «Особисто я не радів і не був розчарованим, — пригадував В.Лізунов, який 1956 р. був третьокурсником металургійного факультету

Київського політехнічного інституту (далі — КПІ), — ми політикою не цікавилися, бо політика була абсолютно статична... Те що сказала партія і уряд сприймалося як істина»²⁴, — доповнював він. Таку реакцію на «культ особи» можна пояснити тим, що, починаючи з університетських років, респондент професійно займався туристичним альпінізмом. Регулярне перебування у тривалих спортивних експедиціях, де існувала своєрідна культура, наповнювали їх життя іншим сенсом. Він і його оточення, в силу обставин, були відсторонені від політики. Після ознайомлення із закритим листом він не помітив якоїсь жвавості у обговоренні цієї події одногрупниками, за його спостереженнями, все пройшло досить спокійно²⁵. За цією байдужістю можна розглядіти розгубленість, потрясіння від почутого та страх будь-що коментувати і обговорювати цю подію.

Під час розвінчання культу особи Сталіна з С.Лізуновим трапився курйозний випадок, який дозволяє чітко розглядіти особливості сприйняття даної події молодшим і старшим поколінням: «...Матеріали ХХ з'їзду нам — студентам — прочитали, ми взяли це до віdomу і поїхали на практику на Урал. Стали жити в кімнаті втрьох. Яюсь... почали дуріти, кидатися подушками. На той час портрети Сталіна ще висіли. І так трапилося, що Сашко, товариш, запустив подушку і — портрет Сталіна упав. Наступного дня адміністрація гуртожитку, де ми жили, між собою перешіптувалася: “Слухай, студенти так розсердилися на Сталіна, що збили його з стіни. Правда повісили його знову, але ж збили. А це ж Сталін... Далі гуртожитку це не пішло... але все могло бути”»²⁶. На відміну від аполітичної молоді, яка в основному з легкістю сприйняла нові реалії життя, авторитетність Й.Сталіна для комуністів старшого покоління залишалася беззаперечною тривалі роки.

За спогадами С.Кульчицького інформація про «культ особи», повідомлена на партзборах, від «нього відскакувала», він її не сприйняв. Сумніви почали зароджуватися згодом, коли юнак звернувся до інформативнішого джерела — польської газети «Трибуна люду». Усвідомленню того, що відбулося у недавньому минулому, послугувала також й інформація про повстання проти радянської системи в Польщі (жовтень 1956 р.). Про його причини С.Кульчицький дізнався від однокурсників-поляків²⁷. Отож, інформація, що надходила з нових джерел, також надала можливість робити молоді власні висновки.

Однак, С.Кульчицький зазначав, що особисто для нього кардинальні зрушення спочатку відбулися на рівні особи: «Значення мало, чому він став над законом, чому відбувалися всі ці речі 1937 р...?, — зміни на рівні свідомості проходили впродовж 1956–1958 рр., зокрема, інформація про недавнє минуле сприймалася набагато критичніше»²⁸.

Радянське життя ділилося на дві частини — ту, що прийнято було демонструвати публічно, й іншу — для себе і близьких людей²⁹. Така поведінка не була виключенням і для студентського середовища. Значну частину

його контингенту становила молодь, у свідомості якої глибоко укорінилися створені тоталітарною системою стандарти «подвійної моралі».

Прикладом може слугувати життя студента-історика 1956–1959 рр. Ужгородського університету (далі — УЖДУ) В.Кушніра, який під час навчання завжди демонстрував політичну активність, був комсоргом групи і в той же час вів щоденник, в якому фіксував дійсні свої переконання, які в основному засуджували радянську систему: «На кожному кроці зустрічав гніт і убогість, тяжку працю матері, яку часто заміняв у домашній роботі. Почала зростати ненависть до сільської адміністрації, а потім і вище³⁰». Під впливом тяжких умов життя та власного досвіду, ілюзії відносно радянської дійсності у хлопця розвіялися ще задовго до промови М.Хрущова: «Чомусь у моїй шкірі живе дві людини, одна хоче жити тільки для своєї шкіри, друга, живучи в цій шкірі, прагне чогось іншого і знаю чого. ...Тільки що я поділився своїми думками із сусідом по койці О.Синеюком. Він почав повторювати Сталіна. Я його переконав... Він погодився з моєю позицією, але, показуючи на біле покривало, зауважив: “Воно біле. Коли тобі скажуть, що воно чорне, ти почеші чоло і скажи, що воно чорне. По-іншому ти жити не будеш. Тебе навіть можуть виключити із університету”. А я шукаю наукового пояснення нашого способу життя. Його досить просто мені пояснив Синеюк»³¹.

Після оприлюднення доповіді М.Хрущова на XX з'їзді на той час першокурсник В.Кушнір записав у своєму щоденнику: «Останнім часом іде обговорення “діяльності” Сталіна. Смішний все таки народ! Нещодавно хвалили або лицемірили, не зупиняючись перед будь-яким паскудством. Зараз виявляється всі проти нього. ...Все більше злоби виникає до Сталіна у моїх товаришів, а особливо у цих двох комуністів із моєї кімнати (Антонюка та Сідея), а у мене до них. Хіба раніше цього не було видно? Сволота. Кожен співає в ту дудку, яку видає наш уряд та пани Хрущови. Одна собака зганьбила честь 1/6 світу, пролила море сліз і крові людей, принесла людям муки, які і я переніс. Ганьба нашому Уряду»³².

Батька В.Кушніра було репресовано, його сім'я зазнала поневірянь, осуду, зневаги. Зрозуміло, що з такими біографічними даними отримати освіту в себе на Київщині було практично неможливо, тому юнак, ймовірно, приховавши деякі факти свого життя, вступив до вищого навчального закладу Закарпаття. Хлопець знав про тяжке життя матері, тому розумів недоліки комуністичної системи. Досить рано він усвідомив правила подвійної моралі. Ніхто з оточення не підозрював його у нелояльності до влади. 1959 р. став для хлопця фатальним. Під час обшуку материнської хати органи КДБ, сподіваючись знайти компрометуючий матеріал на батька, знайшли щоденник сина. В.Кушніра було виключено із комсомолу та інституту.

Стандартами «подвійної моралі» керувалися здебільшого молоді люди, сім'ї яких зазнали репресій, тому ніяких ілюзій щодо «святості вождя» вони не мали, розвінчання «культу особи» лише поглибило їх розчарування у дійсності.

Отож, у сприйнятті студентством розвінчання «культу особи» не було однозначності. У відносно монолітному студентському середовищі виявилася різна реакція на одну й ту ж подію, яка безпосередньо залежала від соціального походження, сімейного, державно-ідеологічного виховання, особистого досвіду, рівня поінформованості про ті чи інші речі. З одного боку серед частини молоді, яка сприймала життя таким, яким його подавала офіційна пропаганда, ця подія викликала насамперед шок та сумніви у правдивості повідомленого, їм було досить складно позбутися сформованих ідеологічною пропагандою 1940–1950-х рр. стереотипів про «святість вождя», адже правда перекреслювала практично все, про що розповідалося в школі, у ВНЗ, писалося у періодиці, тобто автоматично змінювалася більшість усталених уявлень про радянську дійсність. З іншого боку частина цієї самої категорії молоді одразу ж сприйняла повідомлене М.Хрущовим на віру, адже вона звикла вірити в усе, сказане партією.

Поряд з тим одиниці, які ще на початку 1950-х рр. адекватно оцінювали недоліки суспільно-політичного життя та студенти, чії сім'ї зазнали репресій від радянської влади і які володіли деякою інформацією про події минулих років, доповідь М.Хрущова сприйняли досить схвально. Однак поведінка і висловлювання останніх не відрізнялися зовні від реакції та дій інших, вони не дозволяли собі активно або відкрито показувати своє справжнє ставлення до діяльності у минулому «вождя всіх народів», — тут спрацював психологічний комплекс радянського соціуму — страх за своє життя і життя родичів, який спонукав дотримуватися стандартів «подвійної моралі».

Під час вивчення та обговорення закритої доповіді у молоді виникало багато запитань, які торкалися широкого спектру проблем і стосувалися як минулих подій, так і подій їх сучасності. Зокрема, молодь КПІ цікавилася: «Чому про це не говорили раніше?», «Де було політбюро?»³³. Студенти-філософи Київського університету запитували: «Чому цитують постійно В.І.Леніна, якщо у нас немає культу особистості?», «Чому постійно зараз цитують М.С.Хрущова та М.О.Булганіна?», «Якщо існує колегіальність, то чому звільнили від обов'язків Голову Ради Міністрів Г.М.Маленкова? Адже могли його виправити і колегіально вирішити питання, в т. ч. питання розвитку сільського господарства?»³⁴. Для кращого ознайомлення із настроями та реакцією молоді на події ХХ з'їзду група працівників ЦК ВЛКСМ у березні 1956 р. відвідала ряд промислових підприємств та ВНЗ Москви. Молодь столиці РРСФР цікавилася ж самими моментами, що й українці: «Чому питання про культ особи не ставилося так гостро раніше?»;

«Чому до останнього часу художня самодіяльність вважалась поганою, якщо у ній не було пісень, які б славили Й.Сталіна?»; «Чому вчителі занижують оцінки, коли, відповідаючи за підручником, кажеш “Сталінська п’ятирічка”, “Сталінська конституція”?»; «Як довго ми ще будемо йти до комунізму?»; «Чому про все це розповідають зараз, а не розповіли на ХІХ з’їзді?»; «Зараз немає охоти читати газети, у них зазвичай все так добре написано, а в житті насправді, на жаль, так багато негараздів». Студенти Московського історико-архівного інституту запитували: «Чому так мало стали писати про Й.Сталіна?»; «Які помилки містяться у “Короткому курсі” історії партії»; «Яку шкоду приносить культ особи?». Як у київських, так і в московських вищих навчальних закладах велика кількість запитань обговорювалася в кулуарних розмовах, а пропагандисти уникали відповідати на гострі питання суспільно-політичного характеру³⁵.

Після ХХ з’їзду держава одразу почала реалізовувати його рішення³⁶. У ВНЗ країни було змінено плани з політико-виховної, наукової роботи та навчально-методичні плани суспільно-політичних кафедр³⁷. Викладачам було поставлено завдання «переконливо, глибоко та наполегливо пояснювати зміст» матеріалів ХХ з’їзду³⁸. Настрахані досвідом попередніх років, деякі з них перебували у напруженому, часом розгубленому стані. Наприклад, на окремі запитання студентства КПІ з цієї тематики педагоги безпорадно знизували плечима, посилаючись на те, що їм відомо про це рівно стільки, скільки й молоді, під різними приводами уникали коментувати дану подію³⁹. Така обережність підігрівала інтерес студентської молоді до цієї тематики. Зокрема, четвертокурсники історико-філософського факультету Київського університету запитаннями з цього приводу довели викладачку до сліз⁴⁰.

Поряд з тим окремі педагоги одразу відчували віяння нових перемін і після ХХ з’їзду партії переконували студентів, наприклад, Львівського університету, що завжди сумнівалися у «теоретичних здібностях» Сталіна і ніколи не тримали у себе його праць, а вже після ХХІ з’їзду заявляли, що вони завжди були переконані у «“теоретичному таланті” Сталіна, тому ніколи не викидали зі своєї бібліотеки його робіт»⁴¹.

Під час вивчення матеріалів ХХ з’їзду на практичних заняттях суспільствознавці здебільшого намагалися акцентувати увагу студентів на питаннях перспектив розвитку економіки в новій п’ятирічці. Однак і зацікавленість молоді соціально-економічним розвитком країни не раз спантеличувала, іноді і заганяла у «глухий кут» педагогів. Наприклад, третьокурсника факультету журналістики Київського університету цікавило: «Чим можна пояснити, що у нас, в СРСР автомашини “Москвич” коштують 9 тис. руб., до того ж за нею велика черга, а в Чехословаччині машина подібного типу коштує, як перевести на наші гроші 3 тис. руб.? Може доречно було б організувати зовнішню політику так, щоб у нас продавалися Чехословацькі автомашини?».

Викладач Бондарев розгублено відповів: «Хто вам сказав, що автомашини типу “Москвич” коштують в Чехословаччині 3 тис. руб.? Звідки Ви взяли? Від кого чули? Наслухалися Бі-бі-сі і базикаєте?»⁴². Інтерес студента вивів викладача із рівноваги.

У довідці заступника заввідділу пропаганди та агітації ЦК ЛКСМ України М.Петухова йшлося про те, що студентство Київського університету в кінці лекцій з цієї тематики запитань лектору взагалі не ставило, таку обставину він пояснював побоюванням молоді «аби її ні в чому не звинуватили». За його спостереженнями, обговорення тез ХХ з'їзду активно відбувалося у коридорах університету⁴³. Здебільшого студенти вели розмови про нормалізацію відносин з Югославією, встановлення дипломатичних зв'язків із ФРН, зарубіжні візити М.Хрущова та М.Булганіна, утворення організації Варшавського договору, скорочення армії, питання освіти і становища у сільському господарстві, однак критикувати політику КПРС або уряду вони не наважувалися⁴⁴.

Жваве обговорення в суспільстві питань політичного характеру, пов'язаних з «культури особи», не позбавило молоді інтересу до буденних проблем економічного життя. Архівні матеріали свідчать, що розвінчання культури для них не було проблемою номер один: їх більше турбували соціально-економічні негаразди, адже фінансово-побутове становище більшості бажало кращого. В середовищі студентства точилися розмови про дефіцит деяких продуктів харчування та промислових товарів, про гостроту житлової проблеми⁴⁵, виникали запитання: «Чому піднялися ціни на м'ясо та вовну?»; «Чому вже два роки не було зниження цін?»⁴⁶ (зниження цін на окремі продукти харчування припинилося практично одразу після смерті Й.Сталіна).

Окремі студенти доповідь М.Хрущова сприйняли не як декларацію, а як заклик до реальних дій. Всі комсомольські збори відрізнялися від минулих років небувалою активністю молоді. Зокрема, у доповідній записці ЦК ВЛКСМ «Про покращення виховної роботи серед студентської молоді» відзначалося, що на звітно-виборчих зборах 1956 р. відверто критикувалися комсомольські, партійні, профспілкові організації, керівництво та викладацький склад ВНЗ⁴⁷.

Активісти направляли свій скепсис насамперед проти комсомольської організації, яку добре знали з середини (зокрема, формалізм, бюрократизм у вирішенні різноманітних питань, зокрема, побутових). Вони висловлювали недовіру комсомольській організації та її структурі, порядкам ВНЗ, діям парткому. У поодиноких випадках студенти вдавалися до спроб створити альтернативні, ідеологічні молодіжні центри. Наприклад, в КПІ була організована група студентів на чолі з членом комітету, відповідальним за політмасовий сектор, Руденком. На своїх зборах група вивчала різноманітні питання з медицини, сільського господарства, основ марксизму-ленінізму.

Від пропозиції керівництва займатися вивченням основ з цієї дисципліни у гуртку при відповідній кафедрі Руденко відмовився, мотивуючи це тим, що така робота там ведеться формально і задовольнити їх вимог не може. Група Руденка намагалася власними силами знайти вихід з «катастрофічного» стану комсомолу, перетворити комсомол на авангард молоді. У березні 1956 р. на міжінститутському активі, де на порядку денному розглядалося питання: «Про результати роботи XX з'їзду і завдання комсомольської організації Київського політехнічного інституту», актив Руденка різко розкритикував дирекцію інституту та комітет комсомолу. На зборах був присутній і представник ЦК ЛКСМУ Бойченко, який непереконливими тлумаченнями значення XX з'їзду ще більше збурих студентську аудиторію. Це стало приводом для появи різноманітних чуток серед молоді і підтримки ідей Руденка та його однодумців. У кінці зборів згаданий студент резюмував, що «комсомол — це не передовий загін молоді, а пасивна маса несвідомої молоді». Для того часу подібна заява була рівнозначна антидержавній, проте вона засвідчила певне морально-психологічне розкріпачення молоді.

Згодом студенти КПІ написали лист до ЦК ВЛКСМ, в якому виклали свої критичні зауваження щодо діяльності комсомолу. Нам не вдалося з'ясувати, яка відповідь надійшла з Москви, однак в архівному документі зафіксовано інформацію про спеціальне засідання, організоване бюро міськкомітету ЛКСМУ для розгляду цього листа. Учасники зборів спробували переконати авторів у неправильності їх висновків, однак їх старання виявилися даремними. Засідання відвідав і студент Руденко, про нього і про групу його однодумців всім присутнім було відомо, однак, аби не нагнітати і без того напружену атмосферу, організатори засідання не наслідилися підняти питання щодо обговорення їх поведінки. Секретар комітету комсомолу Дерев'яно обмежився лише поясненнями студенту неправильності його суджень, проте хлопець не змінив своїх переконань⁴⁸.

За критичні висловлювання на адресу комсомолу, керівництва ВНЗ та ін. уже наступного року проти деяких студентів держава застосовувала репресії. Так, наприклад, відчувши певні послаблення ідеологічного тиску, студенти-фізики Львівського державного університету (далі — ЛДУ) у 1957 р. на зборах парторганізації почали відкрито критикувати радянську дійсність, зачіпали подібні питання і на семінарських заняттях. Активністю вирізнявся студент Волощук, який неодноразово публічно критикував комсомол; його позицію підтримали інші студенти інституту, юнака одразу було обрано членом факультетського комсомольського бюро, де він очолив ідеологічну ділянку роботи. Згодом партійне керівництво, зрозумівши небезпечність популярності юнака серед іншої молоді, домоглося виключення Волощука спочатку з комсомолу, а потім з університету, проте загальний настрій молоді змін не зазнав⁴⁹.

На радіотехнічному факультеті Київського університету другокурсник Зуєв запропонував провести анкетування з політичних питань, але комсомольське бюро заборонило подібні дії. Цю ідею підтримав лише студент Соломка, який і склав анкету з питаннями, що, на його думку, найбільше цікавили молодь: як ставиться студентство до політики СРСР в Югославії, до принципу висунення на виборах у Польщі більшої кількості кандидатів, ніж потрібно; до сучасного стану комсомолу; до багатопартійності у Китаї та Польщі; до глушіння іноземних радіостанцій; до співіснування двох систем; до вільного відвідування лекцій тощо. У результаті студента Соломка теж було виключено з навчального закладу⁵⁰.

ХХ з'їзд дозволив молоді озвучити різноманітні наболілі проблеми, функції речника спробувала виконувати студентська стінгазета, однак така демократія закінчувалась ледве розпочавшись. Зокрема, у грудні 1956 р. гумористичний додаток до газети «Лінотип» (ініціатором та співавтором якої був студент Б.Мар'ян, про якого мова піде нижче) факультету журналістики Київського університету закликав звільнити стінгазету від адміністрування, боротися із деканатом за зміни навчальних планів тощо⁵¹. Його було заборонено.

Завідуючий відділом науки та культури ЦК КПУ С.Комаренко повідомляв секретаря ЦК КПУ О.Кириченка, що в січні 1957 р. студенти II-го курсу механічного факультету КПІ (В.Михайленко та ін.) вивісили стінгазету «Кувалда». «Тепер, після ХХ з'їзду, ми знаємо, як глибоко неправильно можуть вести себе керівні органи як ВЛКСМ, так і КПРС, і ми піддаємося на грубий, але явно неправильний натиск з боку членів партії. ...До речі, про нашу парторганізацію. Ні, про неї нема чого сказати, адже в нашій країні не прийнято погано говорити про нашу партію. ...Ну, що ж товариші-парторганізація, ...не називайте нас контрою за те, що хочемо виконувати рішення вашого ж партійного з'їзду»⁵². Автори газети стали на захист студента 5-го курсу гірничого факультету, якого за критичні зауваження на адресу ЛКСМУ було виключено із комсомолу та йшлося про відрахування його з інституту. Цей факт розслідували органи КДБ. Під час розмови із керівництвом комсомолу студент Михайленко не зрікся своїх переконань, свої вчинки виправдовував, посилаючись на висновки рішень ХХ з'їзду⁵³.

Подібні факти, однак, не настільки радикальні, спостерігалися і в середовищі студентів-фізиків Дніпропетровського університету. У стінгазеті «Супутник» 1957 р. замість стандартного заклику до всіх пролетарів об'єднуватися, студенти вмістили лозунг «Хай квітнуть всі квіти». Основний зміст газети зводився до думки, що кожен має право на власні погляди. Через день газету зняли. Молодь почала вимагати пояснення, проте вагомих аргументів щодо зняття газети не знайшлося, їм лише пояснили, що у газеті «віяло песимізмом у наш щасливий час»⁵⁴.

Стінгазети тимчасово стали органами студентського вільнодумства. Іноді їх зміст виходив за межі задекларованого владою «правильного розуміння» значення закритого листа ЦК. Таких активістів одразу було «профілаковано» та «знешкоджено». Поодинокі приклади такої рефлексії свідчили, що зерно, хоч і «скупі, здебільшого перекрученої правди» знайшло благодатний ґрунт у свідомості мислячого студентства і змусило критичніше оцінювати дійсність та інформацію, яка надходила з офіційних джерел, а також, хоч і на рівні інституту, відстоювати власні інтереси.

Під впливом «вітру перемін», навіаних ХХ з'їздом, у кінці 1957 р. студент-журналіст 4-го курсу Б.Мар'ян на факультетських комсомольських зборах почав виступати з критикою комсомольського бюро, висував пропозиції стосовно свободи друку стінної газети, закликав боротися з деканатом, домагатися вільного відвідування лекцій⁵⁵. Така активність студента насторожила партійну та комсомольську організацію навчального закладу, тому його було викликано на «профілактичну» бесіду до секретаря парткому інституту І.М.Карнаухова. Щоб пояснити свою поведінку Б.Мар'ян на зустріч з представником парторганізації приніс таку собі «Програму-мінімум», до якої увійшли 27 цілком демократичних позицій; після певного редагування її планувалося надіслати до ЦК КПРС. Пункти програми загалом відповідали Конституції УРСР 1937 р., проте окремі з них суперечили самій природі тоталітарної системи: зміцнити суверенітет республік; ввести право на свободу слова для преси; ліквідувати привілеї членів КПРС; дозволити вільний в'їзд та виїзд із країни; реорганізувати комсомол; відмінити цензуру; оприлюднити секретні матеріали і документи незрозумілих судових процесів; забезпечити студентів стипендією у розмірі середнього прожиткового рівня, житлом; надати право вільного відвідування лекцій та ін.⁵⁶ Ці положення знайшли підтримку у трьох його найближчих друзів. Програма стала приводом для обговорення персональної справи Б.Мар'яна на комсомольських зборах 4 курсу факультету журналістики. Хлопця було названо «класовим ворогом», «гнилою людиною» тощо, а створену ним програму — «маренням божевільного» тощо. На пропозицію виключити Мар'яна з комсомолу його товариш-однодумець В.Дамаскін заявив, що якщо відрахувати Мар'яна, то потрібно відрахувати й 90% інших студентів факультету. Така репліка була не випадковою, очевидно думки «опального студента» поділяла значна частина молоді цього факультету. У даному випадку спрацьовував звичайний механізм «подвійної моралі»: студентство побоюлося підтримати Б.Мар'яна — страх за своє майбутнє виявився сильнішим. Всі присутні без винятку проголосували за виключення Б.Мар'яна з комсомолу, згодом наказом ректора його було відраховано з інституту, а справу направлено на розгляд КДБ.

У процесі досудового слідства комітетом держбезпеки було з'ясовано, що Б.Мар'ян у своєму щоденнику занотовував критичні міркування щодо радянської дійсності. Вивчення щоденника дає підстави вважати, що студент загалом не був проти комуністичної системи як такої, він виступав лише за реанімацію окремих ідей Леніна, однак його роздуми випередили час, тому не дивно, що вони налякали владу та були розцінені нею як антирадянська пропаганда. Б.Мар'яна було засуджено на 5 років перебування у виправно-трудовій колонії⁵⁷, а його однодумців виключено із комсомолу та університету⁵⁸.

Критичне ставлення до системи у Б.Мар'яна, як і в студента Ужгородського університету В.Кушніра (а їх долі були типовими), сформувався під впливом власної сімейної драми, складних матеріально-побутових умов, постійної несправедливості з боку інститутської бюрократії. У кінці 30-х рр. батька Б.Мар'яна було заарештовано за протидію колективізації у Молдові, згодом на 10 років за співпрацю під час війни з окупаційними румунськими властями (очевидно тому хлопець приїхав на навчання до України). Студент постійно відчував гострі матеріально-побутові негаразди, зокрема, не мав фінансової можливості знімати «куток», спав на підлозі у різних кімнатах; 1955 р. хлопцеві вдалося влаштуватися до гуртожитку завдяки клопотанням ЦК комсомолу Молдови, 1956 р. він знову не отримав житло.

Викликані доповіддю М.Хрущова дії Б.Мар'ян вичерпно пояснив у скарзі, відправленій до ЦК КПРС: «Хто я такий? Не злочинець, звичайно, а продукт ліберальних віянь 1956-го року. ХХ з'їзд розтопив лід страху і мовчання, викликаних культом особистості: заговорили всі одразу — друзі і вороги, озлоблені та байдужі. Заговорили вільно про все, ніхто не думав, що за це покарають. Послаблення зверху призвело до трагедії в Угорщині. Тут багато хто почав тверезіти. Вони зрозуміли, що навіть у базіканні можна далеко зайти, що на ній наживаються справжні вороги соціалізму. Я належав до тих, хто це зрозумів»⁵⁹.

Серед частини населення радянської України побутував стереотип, що антидержавні погляди були притаманні західноукраїнцям. Наприклад, у доповідній записці інструктора ЦК ЛКСМУ Кириятського секретарю ЦК ЛКСМУ М.Кириченку йшла мова про те, що однодумці Б.Мар'яна приїхали на навчання із Західної України⁶⁰. Насправді, студенти В.Дамаскін та В.Губанов були родом з м. Харкова⁶¹, а І.Пашков — з Курської області⁶². Згодом з'ясувалося, що ряди шістдесятників та дисидентів поповнювалися і за рахунок випускників 50-х рр. східного регіону. Так, І.Дзюба був родом і Донеччини⁶³, а Н.Світлична та її брат І.Світличний — з Луганщини⁶⁴.

Приблизно в той самий часовий проміжок, в першій половині 1957 р., за таким ж сценарієм розглядалася справа студента 4 курсу, іншого «ідеологічного» факультету — історико-філософського — цього ж університету,

Б.Шипенка. У рукописному журналі «Буза» він та його друзі вміщували сатиричні замітки, в яких також критикувалися викладачі ВНЗ, висміювався бюрократизм, який, на їх думку, панував в університеті. За таку самодіяльність Б.Шипенка відрахували з лав КПРС, а двох інших співавторів — з комсомолу та інституту, згодом справу розглядали органи прокуратури. Б.Шипенко, не витримавши морального тиску, покінчив життя самогубством, інших учасників поновили у ВНЗ⁶⁵. Справжнє ставлення до радянської системи Б.Шипенко відважився висловити у передсмертному листі: «...Я вірю у майбутнє, і це майбутнє настане... Там люди будуть відчувати себе людьми, а не безхребетними нікчемами. Вони будуть ходити гордо, а не плазувати. Людина це горда, прекрасна, велична і багата істота. Її не можна принижувати і ображати, дивитися на неї як на безмозгу машину, адже вона відчуває і думає, потрібно дивитися на людину як на людину. У нас так на людину не дивляться. Свої істинні почуття можна висловлювати хіба що тільки перед смертю ...Справа “Бузи” лише показала особисто мені, яка порочна наша політична система, показала, як ставляться у нас до людини⁶⁶».

Активнішими у критичних виявах стосовно комсомолу, керівництва ВНЗ тощо у процесі розвінчання «культу особи» були студенти технічних спеціальностей. Очевидно, що молодь, зокрема, «ідеологічних» факультетів — історичних, філософських, журналістських — розуміла, що знаходиться під пильним контролем керівництва ВНЗ, парткомів, комсомолу інститутів, РК ЛКСМУ і ЦК КПРС тощо, тому в основному не висловлювала відкрито свої думки. Безперечно частина молоді цих профілів уважно спостерігала за процесами, які відбувалися у країні, і реально оцінювала їх значення. Однак зрозумілим для них залишилося й те, що «мовчання — золото», а також запорака спокійного завершення навчання і початку успішної кар'єри. Однак, були виключення з правил. Окремі студенти, не зважаючи на тотальний ідеологічний контроль, у своїх міркуваннях спромоглися піти далі свого часу, однак їх подальша доля склалася трагічно.

Студентство загалом підтримало курс Хрущова, засудило «культ особи». Для більшості Й.Сталін втратив ореол «святості». З одного боку розвінчання «культу особи» дозволило політично активній частині студентства вільніше висловлюватися не тільки щодо проблем політичного характеру, які їх хвилювали, зокрема, занепад комсомольської організації, а й щодо питань, які виникали у них у процесі навчання: їх почали турбувати перевантаженість навчальних планів та необхідність їх перегляду, рівень професійної та ідейної підготовки як викладачів, так і молодих спеціалістів, складні матеріально-побутові умови, зазвичай ініціаторами критики були студенти-старшокурсники. З іншого боку процес розвінчання «культу особи» допоміг владі викрити інакодумців.

Сплески політичної активності після ознайомлення з доповіддю М.Хрущова спостерігалися в другій половині 1956 рр. — в першій половині 1957 р. переважно серед комсомольців, однак вони мали епізодичний характер. Якщо на початковому етапі влада намагалася переконати молодь у хибності її критичних висновків, то в кінці 1956 р. — в першій половині 1957 рр. до нелояльних студентів застосовувалися перевірені методи боротьби — репресії.

По суті відбувалися полярні процеси: з одного боку проходила активна реабілітація репресованих в сталінські часи, з іншого — з'являлися нові репресовані «хрущовського періоду», до рядів яких потрапило і мисляче студентство.

Зовсім іншою була атмосфера сприйняття «культу особи» в середовищі студентства Західної України. Більшість молоді краю, порівняно недавно отримала свій «життєвий досвід» у цій системі, адже була безпосереднім свідком встановлення радянської влади у цьому регіоні (численні, іноді безпідставні, звинувачення у приналежності до ОУН і УПА, в «українському буржуазному націоналізмі», репресії проти національно свідомого студентства ВНЗ Львова, Ужгорода, Чернівців і т. д.). Крім того, деяка інформація надходила від студентів — вихідців із Східної України, які навчалися у ВНЗ Західної України, про це, зокрема, наголошувала О.Комаринець, студентка-філолог 1940 — 1950-х рр. Львівського університету:

Закарпатці слухали угорське радіо, а на Львівщину різноманітна інформація в основному надходила з радіопередач «Голосу Америки», «Бі-бі-сі»⁶⁷, «Вільної Європи», «Свободи»⁶⁸, а також з польської преси, яка вільно розповсюджувалася у Львові⁶⁹ (щоденно продавалося близько 1000 екземплярів різних польських газет)⁷⁰. Таким чином, студентство цього регіону про табуйовані теми було краще поінформоване і тому робило здебільшого критичні, набагато глибші висновки щодо «культу особи». Наприклад, у грудні 1956 р., майже через рік після «розвінчання» Й.Сталіна, комітетом комсомолу Львівського університету було проведено такий собі вечір запитань та відповідей (ще одна з форм політико-ідеологічного виховання). Організаторам вечору було передано більш ніж 400 анонімних запитань на різні теми. 13% з них були антирадянського змісту. Один із студентів слушно висловив свої міркування з цього приводу: «Хрущов на ХХ з'їзді критикував Сталіна за репресії і т. д. (мається культ особистості). Всім відомо, що сам Хрущов був головою Ради Міністрів УРСР і секретарем ЦК КП України і особисто здійснював репресії, тобто 100 тисяч»⁷¹. Отже, частина західноукраїнського студентства хоча достеменно і не знала правди, однак розуміла, що до репресій причетний не лише деспотичний Сталін та НКВС, а і його викривальник — новий лідер КПРС М.Хрущов. Сучасні дослідники твердять про активне сприяння репресіям 1937–1938 рр. М. Хрущова, який

з 1938 р. очолював парторганізацію України. За даними В.Сурніна, за 1938–1940 рр. в Україні було заарештовано 167 тис. 565 осіб. Отож, така «правда» спонукала нового керманіча до численних перекручень того, що відбувалося насправді, і до фальсифікації, зачитаної ним у вигляді доповіді 25 лютого 1956 р.⁷² Те, що так старанно намагався приховати у своїй доповіді Хрущов, не залишилося поза увагою мислячої молоді Західної України.

Обговорення «культу особи» Сталіна переключило увагу молоді цього регіону на політичні проблеми, серед деяких з них виникали такі запитання: «Чому у нас неможливо, щоб існувало 2 або 3 партії, які б у своєму статуті та програмі були згідні зі ст. 1–12 Конституції СРСР? Так могла б у нас існувати КПРС — програма і статут якої відомий. Друга партія могла б називатися соціалістичною, яка б критично підходила до всіх питань, покращила б умови робітників та селян, надала ширше демократичне виборче право тощо. Третя могла б називатися соціал-демократичною партією з подібною програмою і статутом до другої, лише з окремими змінами. Тоді б уже не існувало культу особи Сталіна, Хрущова тепер, а існувала би в повному розумінні соціальна демократія. Чи можливе існування 2 або 3 партій? Особиста думка — можливо»⁷³.

Після смерті Й.Сталіна та його «розвінчання» в окремих ВНЗ Львова послабилася навчально-виховна дисципліна. Наприклад, різноманітні перевірки виявили, що значна частина студентства сільськогосподарського інституту була погано поінформована про матеріали закритого листа ЦК про «культ особи», хоча у доповідній записці відділу науки і культури ЦК КП України «Про стан ідейно-виховної роботи у Львівському сільськогосподарському інституті» зазначалося, що студенти неодноразово просили організувати для них виступ делегата XX з'їзду КПРС, зробити доповідь про «культ особи» тощо. Впродовж березня–травня 1956 р. в інституті не було прочитано жодної лекції з тем суспільно-політичного життя. Водночас переважна частина 5-х курсів ігнорувала лекції та семінари з суспільно-політичних дисциплін, тематикою яких були матеріали XX з'їзду КПРС, спостерігалися зриви занять⁷⁴. Наступного 1957 р. інструктор відділу науки та культури Львівського обкому КПУ під час бесіди із молоддю львівських ВНЗ з'ясував, що деякі студенти «показали вкрай слабкі знання із питань сучасності». Наприклад, студент-економіст 2-го курсу сільськогосподарського інституту нічого не знав про тези доповіді М.Хрущова. Студент 4-го курсу факультету електрифікації зізнався, що останнім часом не слухав ніяких суспільно-політичних лекцій, взагалі не читав газет та журналів. Бесіди із молоддю механічного та агрономічного факультетів також виявили, що більшість студентів не цікавилася періодикою, не відвідувала політінформацій та не була знайома з тезами М.Хрущова тощо⁷⁵.

В період активної «лібералізації» окремі студенти продовжували вважати Й.Сталіна великим вождем. Жодні аргументи про його репресивну діяльність проти окремих народів СРСР (чеченців, інгушів, кримських татар) не похитнули впевненості студентів-сталіністів у величчї їх кумира. Під час обговорення молоддю Львова подій 1956 р. у Польщі та Угорщині студент торгово-економічного інституту (родом із Західної Білорусі) у бесіді з працівником міському партії міркував: «Радянський Союз дійсно багато допомагає країнам демократії, а вони нам за це відповідають невдячністю... Коли був живий Сталін, то він тримав усіх міцно в руках і таких подій, які зараз відбуваються в Польщі та Угорщині не було». Студент сільсько-господарського інституту, родом з Вінницької області, був такої думки: «Якби батько Сталін був живий, він би половину виселив в Сибір і порядок швидко навів би в Угорщині»⁷⁶. У 1957 р. студентка Миколаївського технікуму Кравченко безапеляційно заявляла: «Сталін був нашим батьком і буде»⁷⁷. Міркування згаданих студентів не схожі на загравання перед партійними посадовцями, які проводили бесіди з метою вивчення настроїв студентської молоді стосовно вказаних подій: подекуди стереотипи зламати було досить складно — у частини молоді, зокрема, з Центрально-Східної України, міцно укорінилася асоціація порядку з особистістю Й.Сталіна, репресії та насилля вони виправдовували як засіб збереження могутності та цілісності держави. Така молодь була продуктом виховання радянської системи. Н.Матвієнко, студентка 1958–1963 рр. ВНЗ, розповіді безпосереднього свідка тих подій — дядька, реабілітованого 1958 р., про пережите в таборах, категорично не сприймала, заявляючи, що у Радянському Союзі бути такого жажіття не може⁷⁸.

Таким чином, реакція студентства — активного сегмента суспільства — на закриті доповідь М.Хрущова на XX з'їзді КПРС для влади здебільшого виявилася несподіваною. Молодь не залишилася осторонь внутрішньополітичних пертурбацій країни і зреагувала на згадану подію не зовсім так, як очікувала влада: крім засудження культу Й.Сталіна, критики від молоді зазнали окремі структури КПРС, тобто ореол «святості» для більшості втратила також і Комуністична партія. У доповіді міністра вищої освіти СРСР В.Єлютіна від 7 вересня 1957 р. в ЦК КПРС щодо настроїв студентської молоді констатувалося: «Розвінчання культу особи Й.Сталіна зруйнувало звичні для багатьох юнаків та дівчат погляди та переконання. У деяких молодих людей з'явилися песимістичні та аполітичні настрої, вони почали сумніватися у правильності політики партії, допускати неправильні висловлювання»⁷⁹. Таким чином, «культ особи» примусив більшість замислитися над тим, що насправді відбувалося у минулі роки в житті країни, посприяв їх поступовому морально-психологічному розкріпаченню і започаткував процеси трансформації свідомості.

Оцінки студентством «культу особи» залежали від характеру інформації, якою вони володіли щодо подій 1956 р., сімейного та шкільного виховання, особистого життєвого досвіду. Для більшості, життя якої проходило під тотальним контролем ідеологічної пропаганди процес «розвінчання культу» виявився болісним, однак та ж сама ідеологія за відносно короткий проміжок часу переконала молодь і у протилежному. Насамперед, зрушення у свідомості відбулися на особистісному рівні і велика частина студентів позбулася впливу міфу «святості вождя». Парадоксально, однак у 1960-ті рр. з'ясувалося, що окремі випускники радянських ВНЗ, майбутня опора радянської тоталітарної системи, стали шістдесятниками та дисидентами.

Для аполітично налаштованої молоді розвінчання «культу особи» було лише черговим пропагандистським заходом партії. Мисляча молодь доповідь М.Хрущова розцінила як сигнал до змін у суспільному житті, початок оновлення ідей соціалізму. Комсомольці-активісти промову М.Хрущова зрозуміли як заклик до реальних дій. Навколо них почала гуртуватися й інша молодь, яка переконалася, що комсомол є утворенням формальним і догматичним; вона висловилася за реформування комсомольської організації.

Розвінчання «культу особи» породило сумніви, сум'яття в умах молоді, невпевненість, апатію, розчарування, однак серед окремих осіб — навпаки, активність, надію на можливість покращення соціалістичного устрою.

Іншою виявилася реакція на цю подію в частини західноукраїнських студентів. Переважна більшість місцевої молоді була далека від ідеалізації образу Й.Сталіна, бо Західна Україна набагато пізніше приєдналася до СРСР і за десятиліття «радянізації» краю система виховала у свідомості більшості почуття страху, проте не позбавила здатності об'єктивно та критично аналізувати інформацію, що надходила від влади. Загалом студентство цього регіону стримано сприйняло нову політичну кон'юнктуру, однак воно глибше осягнуло суть доповіді. Хоча доповідь М.Хрущова більшістю була сприйнята як сигнал про послаблення ідеологічного тиску, публічно висловлювати свої справжні думки стосовно того, що відбувалося в країні, студенти не наважувалися.

Доповідь про розвінчання «культу особи» 1956 р. стала відправною точкою трансформації суспільної свідомості. Вона сколихнула студентську громаду і значно змінила соціально-політичний світогляд багатьох. Зміна політичного клімату створила сприятливі умови для вільнішого висловлювання думок, переосмислення студентами історичних подій минулого та їх сучасності.

В статтє дана характеристика реакції студентів України на закритий доклад Н.Хрущева «О культуре личности и его последствиях» на

XX съезде КПСС. На основе документальных источников, интервью, воспоминаний исследовано, какие вопросы возникали у молодёжи в процессе изучения тезисов доклада Н.Хрущева. В частности, автор исследует влияние этого события на поведение и мировоззрение отдельных студентов. В статье проанализированы также особенности восприятия закрытого письма ЦК КПСС студенчеством Западной Украины.

Ключевые слова: культ личности, реакция, студенты, закрытый доклад, Н.Хрущев, XX съезд КПСС, поведение, мировоззрение.

The present paper considers the reception by the Ukrainian students of the confidential report of M.Khrushchev: «The cult of personality and its repercussions», at the XX congress of Communist Party of Soviet Union. At the base of documental sources, interviews, and memoires the questions were researched, which were aroused among the young peoples during the studies of the thesis of confidential report made by M.Khrushchev. In particular, the author of the paper pays attention to the influence of this action for the behavior and the outlook of some students. Additionally the specifics of the West Ukrainian students' perceptions of the confidential report of Central Committee of the Communist Party of Soviet Union were analyzed in the article.

Keywords: a student, personality cult, the reception, the closed lecture, N. Khrushchev, the XX congress of KPSS, the behavior, the outlook.

¹ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — 448 с; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. — Львів: Свобода, 1992. — 123 с.; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К.: «Альтернативи», 1999. — С. 67–133; Кульчицький С.В. Україна в добу Леніна, Сталіна і Хрущова: порівняльний аналіз // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчя від дня народження М.С.Хрущова. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 6–11.

² Колесов М.С. «Советская атлантида». Философские очерки. — Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2010. — 464 с.

³ М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 200 с.; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 2006.

⁴ Бажан О. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 112–117; Омельчук Д. Реакція населення Криму на доповідь та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідки» //

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 118–122; Брегеда М. Оцінка населенням Наддніпрянщини доповіді М.Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на ХХ з'їзді КПРС // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 10. — Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. — С. 40–44.

⁵ Аксютин Ю.В. Хрущовская оттепель и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. — М.: РОССПЭН, 2004. — 488 с.; Пыжиков А.В. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели // Вопросы истории. — 2003. — № 4. — С. 47–57; Аксютин Ю.В. Хрущевская оттепель и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. — М.: РОССПЭН, 2004. — 488 с.

⁶ Пыжиков А.В. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели // Вопросы истории. — 2003. — № 4. — С. 47–57.

⁷ Первая реакция на критику «культа личности» И.В.Сталина». По итогам выступления А.М. Панкратовой в Ленинграде в марте 1956 года / Публ. подг. А.В.Новиков // Вопросы истории. — М., 2006. — № 8. — С. 3–21; Первая реакция на критику «культа личности» И.В.Сталина»... // Вопросы истории. — М., 2006. — № 9. — С. 3–21; Первая реакция на критику «культа личности» И.В.Сталина»... // Вопросы истории. — М., 2006. — № 10. — С. 3–24.

⁸ Герасимова О. Общественно-политическая жизнь студенчества в эпоху «оттепели»: МГУ им. М.В. Ломоносова // Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования; Силина Л. Настроения советского студенчества. 1945–1964 гг. — Москва: Русский мир, 2004. — 236 с.

⁹ Силина Л.В. Настроения советского студенчества. 1945–1964 гг. — Москва: Русский мир, 2004. — С. 151.

¹⁰ Зубкова Е.Э. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1954 гг. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 138.

¹¹ Світлична Н. Моє навчання в університеті... // Сучасність. — 1983. — ЧЧ. 1–2 (261–262). — С. 287.

¹² Записано Н.Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф.Котляра (1932 р. н.). Навчався у 1951–1954 рр. на факультеті міжнародних відносин, з 1954–1956 рр. на історичному факультеті КДУ. Розмова тривала 1 годину 20 хв.

¹³ Андрушко В. Я звинувачую більшовизм... // З аудиторії за колочі дроті. Спогади студентів чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 21.

¹⁴ Світлична Н. Моє навчання в університеті... // Сучасність. — 1983. — ЧЧ. 1–2 (261–262). — С. 287.

¹⁵ Записано Н.Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П.Герасимової (1935 р. н.). Навчалася у 1952–1957 рр. на германо-романському відділенні КДУ. Розмова тривала 1 год. 10 хв; Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.О.Лізунова 1935 р. н. Навчався у 1953–1958 рр. на металургійному факультеті КПІ. Розмова тривала 4 години 30 хв; Записано Н.Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф.Котляра (1932 р. н.). Записано Н.Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф.Дмитрієнко (1935 р. н.). Навчалася у 1953–1958 рр. на історико-філософському факультеті КДУ ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 1 год. 30 хв;

Записано Н.Хоменко 23.10.2007 р. від В.О.Горбика (1936 р. н.). Навчався у 1954–1959 рр. на історико-філософському факультеті КДУ ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 40 хвилин.

¹⁶ Записано Н.Хоменко 23.10.2007 р. від В.О.Горбика (1936 р. н.)...

¹⁷ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій // Рукопис: Укр. альм. спогадів, щоденників, листів, док., світлин: У 2 т. — К.: Криниця, 2004. — С. 78.

¹⁸ Там само. — С. 79–80.

¹⁹ Тригуб П. Стежками власної долі. — Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П.Могили, 2005. — С. 25.

²⁰ Кравцов В. Из ответов на анкету // Харківський історіографічний збірник. — Х.: ХНУ ім. Г.С.Сковороди, 2006. — Вип. 8. — С. 208–210.

²¹ Записано Н.Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф.Котляра (1932 р. н.)...

²² Записано Н.Хоменко 3.11.2010 р. від І.І.Майко (1937 р. н.). Навчалася у 1954–1959 рр. на біологічному факультеті КДУ. Розмова тривала 3 год. 20 хв.

²³ Записано Н.Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П.Герасимової (1935 р. н.)...

²⁴ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.О.Лізунова 1935 р. н. Навчався у 1953–1958 рр. на металургійному факультеті Київського політехнічного інституту. Розмова тривала 4 години 30 хв.

²⁵ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.О.Лізунова 1935 р. н...

²⁶ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.О.Лізунова 1935 р. н...

²⁷ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.В.Кульчицького 1937 р. н. Навчався у 1954–1959 рр. на історичному факультеті ОДУ. Розмова тривала 1 години 40 хв.

²⁸ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.В.Кульчицького 1937 р. н...

²⁹ Зубкова Е.Э. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. Вказ. праця. — С. 143.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 11, 13–14.

³¹ Там само. — Арк. 17.

³² Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) — Режим доступу до журн.: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/udod.ttml>.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 21

³⁴ Там само. — Ф. 7. — Оп. 17. — Спр. 561. — Арк. 11, 12; Там само. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 41.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 27.

³⁶ Російський державний архів новітньої історії (далі — РДАНІ). — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 179. — Арк. 28, 29, 137.

³⁷ Державний архів м. Києва (далі — ДАК м. Києва). — Ф. Р. 1246. — Оп. 221. — Арк. 2–7.

³⁸ ДАК м. Києва. — Ф. Р. 1246. — Оп. 209. — Арк. 1–3.

- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 26.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 17. — Спр. 561. — Арк. 11, 12; Там само. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 41.
- ⁴¹ Записано Н.Хоменко 4.12.2007 р. від Марії Федорівни Дмитрієнко (1935 р. н.)...
- ⁴² Крушельницька Л. Спогади із студентського життя // Археологічні дослідження Львівського університету, 2005. — Вип. 8. — С. 403.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 26.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 27.
- ⁴⁵ Тригуб П. Стежками власної долі. Вказана праця. — С. 28.
- ⁴⁶ РДАНИ. — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 128. — Арк. 27–29.
- ⁴⁷ Там само. — Оп. 35. — Спр. 58. — Арк. 124.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 124.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 42–44.
- ⁵⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4482. — Арк. 62, 63.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 4492. — Арк. 6–9.
- ⁵² Там само. — Арк. 6–9.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 22, 23.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 14–17, 19.
- ⁵⁵ В. Веренев // Физтех-60. Люди и судьбы / [В.И.Луценко (сост. и отв. ред.)]. — Днепропетровск: Издательство Днепр. ун-та, 2000. — 420 с.
- ⁵⁶ Галузевий архів служби безпеки України (далі — ГА СБУ). — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 281–282.
- ⁵⁷ ГА СБУ — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 312.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 371–373.
- ⁵⁹ Гайовий Г. «Захалявне минуле» // Українське слово. — 24–30 січня. — 2002. — С. 13.
- ⁶⁰ ГА СБУ. — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 387.
- ⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 48.
- ⁶² ГА СБУ — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 127, 200.
- ⁶³ Там само. — Арк. 251.
- ⁶⁴ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Вказ. праця. — С. 15.
- ⁶⁵ Світлична Надія: 1953–1958 // Сучасність. — 1983. — ЧЧ. 1–2 (261–262). — С. 287.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4587. — Арк. 66, 66 зв., 67 зв., 70 зв.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 52, 53.
- ⁶⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали. Т.ІІ. 1953–1965. — Київ: Наукова думка, 1996. — С. 213.

⁶⁹ Богуславський О. «Свобода» як окраєць хліба, або внесок одного радіо в незалежність України // Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори. — Запоріжжя, 2007. — Вип. 5. — С. 103.

⁷⁰ Воловець Л. Спогади зі студентських літ // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 12. — 2004. — С. 711; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях, ХІХ–ХХ століття / Інститут українознавства імені І.Крип'якевича, НАН України. — Л., 2001. — С. 324.

⁷¹ Україна: Хроніка ХХ століття. 1946–1960 рр. — Ч. 2. 1953–1960. Довідкове видання. — К.: Ін-т історії України, НАН України, 2005. — С. 432.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 45.

⁷³ Сурнін В.Б. За кулісами «секретної» доповіді М.С.Хрущова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». — Вип. 24. — 2010. — С. 156, 157.

⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 44–45.

⁷⁵ ЦДАГО України. — с-т. 8/60. 26+40. 2.07.1956. — Постанова секретаріату, протокол № 8 § 60 від 30.04.1956. Арк. 4, 5.

⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4507. — Арк. 37, 51.

⁷⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали. Т. II. 1953–1965. — Київ: Наукова думка, 1996. — С. 213.

⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4373. — Арк. 28.

⁷⁹ Записано Н.Хоменко 4.11.2010 р. від Н.І.Матвієнко (1940 р. н.). Навчалася у 1958–1936 рр. на факультеті КПІ. Розмова тривала 1 год. 20 хв.

⁸⁰ РДАНІ. — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 130. — Арк. 124.

Бондарчук Петро (Київ)

УДК 234.1+260.2, 94(477) «1940/1980»

РЕЛІГІЙНИЙ ДОСВІД В ЖИТТІ ВІРУЮЧИХ УКРАЇНИ (середина 1940-х – середина 1980-х років)

У статті аналізуються прояви релігійного досвіду віруючих УРСР. Автор висвітлює його специфіку у вірян різних конфесій, методи, які практикувалися для його набування. Окрема увага приділена вищим формам релігійного досвіду — містичним переживанням. Розглянуто також прояви псевдорелігійного досвіду.

Ключові слова: релігійний досвід, містичний досвід, віруючі, свідомість, поведінка.

Однією з важливих проблем вивчення соціорелігійної історії є розгляд релігійного (духовного) досвіду віруючих. Переживання зв'язку і єдності з надприродним, трансцендентним, вважають багато дослідників, становить серцевину релігійного життя. Це питання — одне з найважливіших у психології релігії на Заході, і його дедалі частіше порушують у своїх працях дослідники історії релігії.

У сучасній українській історичній науці проблема релігійного досвіду віруючих ніколи не була предметом спеціального дослідження. Проте існують праці українських культурологів, психологів, філософів-релігієзнавців у яких порушувалося це питання. Зокрема, А.Сафроновим були написані «Психология религии»¹ і «Религиозные психопрактики в истории культуры»², в яких увага зверталася на феномен релігійного досвіду і релігійних психопрактик загалом. Проблема релігійного досвіду порушувала О.Предко у праці «Психология истории: история, теория религиоведческой виміри»³. Питання релігійного містицизму розглядалися в «Избранных лекциях по теории и практике религиозного мистицизма» І.Козловського⁴, монографії «Самодостаточность — вид мистических и эстетических традиций» М.Мурашкіна⁵. Цю проблематику зачіпали й інші українські дослідники. Серед напрацювань російських дослідників варто відзначити працю «Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния» Є.Торчинова⁶.

Характеризуючи релігійний досвід один із засновників школи трансперсональної психології С.Гроф та його дружина К.Гроф писали: «Дедалі більше людей, судячи з усього, усвідомлює, що справжня духовність базується на особистому переживанні і є дуже важливим і життєво необхідним аспектом життя»⁷. Важливість релігійного досвіду в історії

людства, у формуванні релігії дала можливість сучасному російському релігієзнавцю Є.Торчинову стверджувати, що цивілізаційний підхід у вивченні релігій не може бути альтернативним психологічному — із релігійним досвідом як його об'єктом⁸. Проте слід зазначити, що до розуміння поняття релігійного досвіду існує багато різних підходів. Проблема полягає не лише в опозиційності поглядів дослідників, які дотримувалися ідеологем марксистської ідеології та інших. Інколи релігійний досвід протиставлявся релігійній вірі, адже вона засвоювалася із соціального середовища, а індивідуальний релігійний досвід, особливо його інтенсивні форми, був породженням індивідуальної психіки⁹. На нашу думку, соціальне середовище також впливало на релігійний досвід. Пізніше ми розглянемо це детальніше. Релігійний досвід належить до сфери глибоко особистих стосунків людини з Богом, тому фактичних матеріалів, які стосуються періоду 1940–80-х років, обмаль. Відтак для висвітлення проблеми оперуватимемо матеріалами, що їх отримали дослідники в результаті опитувань, а також суто релігієзнавчими і теологічними текстами.

Російський філософ і богослов С.Булгаков так описував релігійний досвід: «Релігійне переживання переконує людину в реальності іншого божественного світу не тим, що доводить його існування чи різними доказами переконує в необхідності останнього, але тим, що приводить його в живий, безпосередній зв'язок з релігійною дійсністю, його їй показує. На дійсно релігійний шлях вступає лише та людина, яка реально на своєму життєвому шляху зустрілася з божеством, кого наздогнало воно, на кого пролилося перемагаючою своєю силою. Релігійний досвід у своїй безпосередності не є ні науковий, ні філософський, ні естетичний, ні етичний, і подібно до того, як розумом не можна пізнати красу (а можна про неї лише подумати), так лише бліде уявлення про вогонь релігійного переживання, який пече, дається думкою»¹⁰.

Релігійний досвід вважався дуже важливим у всіх світових релігіях, включаючи християнство і більшість його течій, зокрема православ'я. У 1940–80-х роках РПЦ не збиралася відмовлятися від нього, хоча держава прагнула звести релігійне життя до зовнішніх проявів обрядовості, щоб згодом ліквідувати його повністю. У великодній проповіді митрополита Никодима (Ротова) зазначалося: «У тому внутрішньому почутті, з яким вимовляються ці завжди до глибини хвилюючі слова («Христос Воскрес!» — «Воістину воскрес Христос!» — Б.П.), кожний християнин знаходить незмінну основу своєї віри, свого уповання. Внутрішній голос, голос серця, засвідчує нам істину Воскресіння, свідчить разом із благочестивими мироносицями»¹¹. На схожі слова натрапляємо у доповіді «Богослов'я і богопізнання» ректора Софійської духовної академії, єпископа Макаріопольського, прочитаній у Ленінградській духовній академії: «Бога ми пізнаємо

переважно серцем, а не органами чуття і розумом. Серце в такому разі розуміється не буквально (анатомічно), а духовно, згідно зі Святим Письмом, це зосередження духовного життя і місце перебування духа»¹². Архієпископ Казанський і Чистопольський Сергій перед війною писав (статтю надруковано в періодичному виданні Московської патріархії 1983 року): «...Для виконання нами нашого призначення, для розкриття нас самих потрібно, щоб відкрилися наші внутрішні очі, тільки тоді ми побачимо в душі ті цінності, які закриті від нашого внутрішнього ока»¹³. У більш ранній публікації в «Журнале Московской патриархии» лунала та сама думка про те, що сферу «вищих духовних істин» може досягнути лише «зір духовний — очі віри»¹⁴.

Про пропаганду релігійного досвіду в 1940–1980-х роках серед православного духовенства неодноразово згадували і науковці. Зокрема, у праці «Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления»: «Останнім часом у православному богослов'ї посилилися містичні мотиви. Нічого нового в цьому немає, позаяк для православ'я завжди було характерне так зване апофатичне богослов'я, що базується на містиці й обстоює принципову неможливість пізнання божества за допомогою розуму»¹⁵. У цитованій праці вказується, що у 1970–1980-х роках богослов'я культивувало набуття такого досвіду пересічними віруючими, тому що «інтелектуалізація буденної релігійної свідомості здатна призвести їх до відходу від релігії»¹⁶.

Звернімося до розповідей людей, які повідомляли про свої духовні переживання. Ось як розповідає про свій духовний досвід православна вірянка (1950-ті роки): «Одного разу, зайшовши до Печерного храму (Почаївська Свято-Успенська лавра. — Б. П.), коли о. Кукша служив у ньому Божественну літургію, я одразу відчула надзвичайну близькість душі до Бога, наче навколо нікого не було, а лише Бог і я. Кожний вигук о. Кукші підносив мою душу “догори” і наповнював її такою благодаттю, ніби я стояла на небі перед лицем Самого Бога. На душі було по-дитячому чисто, незвичайно світло, легко і радісно. Жодна стороння думка не турбувала мене й не відволікала від Бога. У такому стані я перебувала до кінця літургії»¹⁷. Свій релігійний досвід відчуття «святого блаженства» ця віруюча пов'язувала із передачею його від отця Кукші, який сам перебував у цьому стані. Цей факт навряд чи варто заперечувати, адже в історії релігії випадки передачі духовних дарів від однієї людини до іншої згадуються багаторазово. Про те, що це більш-менш чистий духовний досвід, свідчить і аналіз стану цієї людини — безмовність, радість, чистота, легкість, відсутність сторонніх думок.

Інша православна, згадуючи отця Кукшу, казала: «Інколи він благословляв, поклавши обидві долоні своїх рук хрестоподібно на мою голову, читаючи про себе молитву, і я переповнювалася незвичайною радістю і

безмежною любов'ю до Бога з нестримним бажанням “звільнитися” (від тлінного тіла) і з Христом бути. Всі земні муки здавалися дрібницею порівняно з цією всепоглинальною любов'ю. В такому стані я перебувала днів по три»¹⁸.

Містичний релігійний досвід впливав на людську поведінку в соціумі. Між віруючими побутує думка, що єднання з Богом дає людині нові можливості і здібності. Для прикладу наведемо оповідь про життя православного старця схиігумена Алексія. Хоча вона стосується більше релігійності росіян, однак близька і православним українцям. «Старець відкривав людині її покликання... Йому були відомі найпотаємніші таємниці буття, де знаходиться душа людини, відома доля людей, які зникли. Він знав також, чи дослухається людина до його слів, чи ні. Він знав, чи повернеться знову людина, чи піде з-під його покрову. Він знав про життя кожного аж до того, чим зайнята людина в конкретний момент. Старець зцілював безнадійних хворих, від яких відмовлялися лікарі. Одна-єдина зустріч із Батюшкою могла повністю змінити життя людини; відступивши від краю безодні, люди починали шлях до спасіння, шлях до Бога»¹⁹. Наскільки такі факти достовірні, перевірити у багатьох випадках неможливо, хоча деякі, можливо, були насправді.

У житті вже згадуваного православного подвижника отця Кукші також траплялися пророцтва. Духовна дочка старця, схимонахиня А. згадувала: «Батюшка інколи казав: 90 років — Кукші немає. Ховати-бо як будуть — швидко-швидко, візьмуть лопаточки й закопають»²⁰. (Він одного місяця не дожив до 90 років: народився 12 січня 1875 року, помер 11 грудня 1964-го. — Б.П.). Особи, що зустрічалися з ним, наводили численні випадки передбачення майбутніх подій²¹. Очевидно, тут були й домисли, проте не можна заперечувати й високої вірогідності.

Власне, «прозорливість», або бачення майбутнього, не є чимось нездійсненним. Це підтверджують багато наших сучасників із надзвичайними здібностями. Про великі пізнавальні можливості людини, що перебуває у трансценденції, писали чимало авторів, зокрема архієпископ Сімферопольський і Кримський Лука (Войно-Ясенецький), відомий вчений-медик. Він зазначав: те, що недосяжне для розуму, стає зрозумілим «осіяній Христовим світлом трансцендентальній свідомості внутрішньої людини»²². Інша річ — «псевдопророцтва», отримані під час хворобливих (негативних) психічних станів або сфантазовані й подані як воля Бога.

Для наближення до Бога і, отже, отримання релігійного досвіду у православній та католицькій церквах існували, крім звичайних молитов, спеціальні молитовні практики. Однією із давніх православних традицій, що брала початок у практиці отців-пустельників, було здійснення Ісусової молитви. Вона передбачала усамітнення, звільнення від думок, встанов-

лення ритму дихання, скерування розуму в серце і постійне повторення слів: «Господи Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене грішного»²³ (скорочений варіант «Господи Ісусе Христе, помилуй мене». — Б.П.) — із одночасним перебиранням вервиці. Метою цієї практики й водночас життєвою метою православної людини було осягнення Святого Духа. В «Настольной книге священнослужителя» (т. 3) містилася стаття Серафима Саровського, у якій зазначалося: «Піст, молитва, чування (рос. мовою «бдение». — Б.П.) й усілякі інші справи християнські, хоч які гарні самі собою, та не лише в їх виконанні полягає мета нашого християнського життя. Справжня ж мета життя нашого християнського — це надбання духа Святого. Піст же, чування, молитва, милостиня і всіляке Христа ради вчинення добра — насправді засоби для надбання Духа Божого»²⁴. Заняття, однак, не обмежувалися практикою в усамітненні, повторення молитви переносилося на все повсякденне життя, хоча в такому разі не завжди можна було зберігати ритм дихання чи зосередження уваги на серці. Здійснення цієї молитовної практики, за твердженням церковних подвижників, поєднувало віруючих із Христом. Православна церква скеровувала духовенство на поєднання духовної діяльності із практикою Ісусової молитви. В «Настольной книге священнослужителя» (т. 2) містився додаток «Православные подвижники о молитве Иисусовой»²⁵, але в цій та інших публікаціях²⁶ духовенство застерігалось від невмілих практик.

В Україні у 1940–1980-х роках було мало осіб, які займалися такою молитовною практикою, переважно це були ченці чи священнослужителі. Водночас саме ставлення духовенства до цієї практики було неоднозначне. Багато хто застерігав від цього пересічних мирян, позаяк неправильне її виконання могло викликати в людини негативно-духовний стан (на якому ми пізніше зупинимось детальніше). Існувала також протилежна думка: ця практика безпечна і доступна для мирян, особливо спрощений варіант для повсякденного користування із повторенням слів лише Ісусової молитви. Ця традиція набула сили ще у XIX ст. завдяки виходу в Росії низки книг, що пропагували її й описували ті високі духовні містичні стани, яких досягне той, хто її практикує²⁷.

В епоху перебудови — на початку 1990-х років, коли стали масово з'являтися такі книжки, тисячі людей в Україні й Росії поринули в цю практику, часто не маючи глибокої віри, але вважаючи, що сама техніка поєднає їх із Богом і зробить їх православними містиками. Більшість із них у кращому разі так і лишилися ні з чим — без будь-яких надбань релігійного досвіду.

Католицькі містичні практики відрізнялися від православних. Важливим моментом було те, що у православ'ї будь-яка візуалізація не допускалася, тоді як у католицизмі візуалізація (особливо Христа) широко практикувалася²⁸. Вершиною католицького релігійного досвіду було споглядання.

Існували різні практики, і однією з них була чотириступенева «lectio divina», виникнення якої сягає середньовіччя: 1) читання Біблії, 2) медитація (у даному разі розмірковування. — Б.П.), 3) молитва, 4) споглядання. «Читаємо зі старанністю — перший ступінь. Що означає «читаємо зі старанністю»? Що означає «читання»? Читання полягає в тому, щоб пильним розумом уважно осягати Писання. Пильним розумом! Потім наш дух включається в роботу і починається медитація — другий ступінь. «Медитація — це діяльність духа, жадібного до пізнання, який починає пошук під керівництвом власного розуму, щоб осягнути приховану істину». Третє істинне благо — третій ступінь — «Молитва — це палке благання серця». Тут також ідеться про сердечну молитву, не про розумову. Молитва лише сердечна, звернена до Бога, «щоб звільнитися від зла і здобути істинне благо». Нарешті споглядання — четвертий ступінь — є високе ширяння захопленої Богом душі, яка вже осягає вічні радощі»²⁹. Ця практика існує тривалий час — від середньовіччя до сьогодення.

Були й інші методи. Ще в середньовіччі для неписьменних і бідних виник Розарій, вервиця — інший різновид «lectio divina», що бере свій початок із практики тривалого повторення молитви «Радуйся, Маріє...». Потім вона була доповнена³⁰. «Деякі християни, не лише католики, а й представники інших конфесій, вважають, що Розарій — це єдине, що може врятувати, що може зв'язати людину із Богом»³¹. Він полягав у проказуванні молитов «Отче наш», «Радуйся, Маріє», «Слава Отцю» під час перебирання вервиці, «яку і називають Розарій — квітка троянди, символізуючи життя і смерть, страждання і радість, яких зазнала Матір Божа і у справі звільнення, у спогляданні 15 таємниць: радісних таємниць, скорботних і славних»³². Існують різні практики Розарію.

Поширювалися в католицизмі упродовж ХХ ст. і духовні вправи Ігнатія Лойоли (засновника єзуїтського ордену). Основне в них, як зазначає російський дослідник І.Козловський, — «споглядання вічних істин. Щоденне споглядання, повторення впродовж години візуалізації пекла, вогню, абсолютного мороку, абсолютної ночі»³³. Це дещо спрощений опис, який не розкриває суті проблеми. Як свідчать праці католицьких духовних служителів, що вели ігнаціанські реколекції, тем і сюжетів для споглядань могло бути більше. Ця практика передбачала й попередню підготовку, зосередження на внутрішній тиші, підготовчу молитву, розмірковування після самої медитації та інші дії³⁴. Варто зауважити, що цілеспрямована візуалізація докорінно відрізняється від спонтанного візіонерства, яке багато хто з теологів вважає псевдорелігійним досвідом.

Для поглиблення релігійного досвіду в католицизмі пропонувалася повна віддача себе і свого життя в Божі руки. Цій проблемі було присвячено багато книг католицьких авторів³⁵. Релігійний досвід пов'язувався із цілковитим

покладанням на Бога також у православ'ї та інших релігіях. На його переживання впливала глибина релігійної віри, інтенсивність релігійного життя, психічна структура людини тощо.

Релігійний досвід виявлявся у різних формах, зокрема екстатичних. Щоб краще зрозуміти цю особливість релігійної поведінки представників низки течій, звернімося до конкретних випадків. Баптистка М. згадувала: «Молилася я і вдома, і на зібраннях. Усі співають, і я з усіма. А серце не відкривалося. Що, я думаю, сирота чи-що господня? І так подумала, неначе щось луснуло всередині мене, потекло по тілу, спекотно стало і сльози потекли, і так спокійно, добре-добре»³⁶. Віруючим, які відчували таке переживання релігійного досвіду, воно слугувало критерієм істинності їхньої віри.

П'ятидесятниця Л. так відгукувалася про свій досвід прийняття «хрещення Святим Духом»: «На молитві у групі віруючих я стояла на колінах із піднятими вгору руками і постійно повторювала: “Хрести мене, господи, духом святим, як ти хрестив багатьох у день п'ятидесятниці; не відійду від тебе, благослови мене”. Потім відчула себе, як у сні, неначе літаю. Що говорила в цей момент — не знаю. Після закінчення молитви брати й сестри у вірі зі сльозами мене вітали. Так на мене зійшов “святий дух”»³⁷. Схожі відчуття переживали й інші п'ятидесятники. Отже, молитовна практика у поєднанні із тривалими постами сприяла тому, що віруючі п'ятидесятники та представники інших подібних течій називали «сходження Святого Духа». Слід додати, що на здійснення цього акту впливали й певні психічні особливості особи, адже «сходження Святого Духа» відчували далеко не всі віруючі цих об'єднань.

В окремих течіях релігійний досвід був тісно пов'язаний із глосолалією (говоріння «іншомовами»). Колишній п'ятидесятник С.Латишевич повідомляв про своє «говоріння іншомовами» таке: «Після молитви всі охочі отримати хрещення святим духом і дар говорити “невідомою мовою” вийшли на середину кімнати. Я ж лишився один біля груби, збоку від усіх. Про послання святого духа благали гучно, на весь голос, хто як тільки міг, довго й несамовито. Наляканий усім цим, не знаючи, що робити, я заплакав... Хтось помітив, що я плачу, сказав, що мене теж торкнулася божа благодать. Мене одразу вивели на середину кімнати, поставили на коліна, і я мав благи, піднявши руки: “Дай, дай, дай, боже!” Я кричав з усіх сил. Голова крутилася. Сльози і піт текли по обличчю. В очах потемніло, попливли різнокольорові кола. Не в змозі більше стояти з піднятими руками, я почав повільно опускатися. Мене підтримали, і я відчув, що язик вже не слухається мене, я несвідомо вимовляв щось неадекватне... Тоді я закричав, сам не знаючи що. Навколо мене загорлали ще голосніше, дякуючи богові за посланий мені дар»³⁸. Цікаво, що глосолалії не були чимось винятковим,

притаманним лише п'ятидесятництву. Їх практикували і практикують віруючі низки релігійних напрямів індуїзму, ісламу та інших релігій.

Західні віруючі та дослідники, які не вірили в божественне походження глосолалії, але намагалися неупереджено зрозуміти, по-різному її оцінювали, зокрема: «Глосолалія сама по собі є не що інше, як психологічний феномен, і не несе в собі нічого поганого. Вона перетворюється на псевдовчення, коли цей досвід приписується Богу, називається чудодійним даром і практикується як релігійна вправа»³⁹; «притягальна сила руху глосолалії серед сучасних інтелектуалів полягає в неусвідомленій потребі кожної людини вирішити свої внутрішні конфлікти, позбутися почуття неадекватності і провини»⁴⁰.

Таке розуміння зводило глосолалію до винятково психічного феномена. Як автоматичне, спонтанне говоріння вона, отже, була подібна до інших спонтанних дій (спонтанне письмо, малювання, рухи, візуалізація тощо), які нерідко використовуються на Заході з психотерапевтичною метою⁴¹. Автоматичні дії поширені й в орієнталістських духовно-оздоровчих практиках⁴², хоча тут часто їх виконавець виступав у ролі безпристрасного спостерігача. Водночас глосолалії, очевидно, містять певний духовний потенціал, адже виводять людину поза межі свідомості, нерідко в глибинні трансперсональні стани. Відтак п'ятидесятники, порівняно з віруючими інших протестантських течій, налаштованими переважно раціонально щодо релігійного життя, мали більше можливостей для переживання релігійного досвіду. Проте в цьому була й своя небезпека: такі практики у поєднанні з емоційною релігійною напругою, різноманітними релігійними сподіваннями могли стимулювати й псевдорелігійні вияви, наприклад, галюцинації або що.

Очікування окремих віруючих на «сходження Святого Духа» не завжди реалізовувалися. П.Кирилюк із Сімферополя (колишня п'ятидесятниця) так згадувала про своє невдале «хрещення Святим Духом»: процедура відбувалася у невеликій кімнаті із заштореними вікнами, заповненій віруючими. За командою пресвітера усі впали на коліна. П.Кирилюк оточили «пророки» й «пророчиці», які голосно кричали «іншомовами». Потім вони піднесли догори руки і сказали Парасковії, аби вона молила Бога, просила його своїм криком і сльозами хрестити її Святим Духом, що вона й робила. Жінки, які оточували її, розпустили волосся, тряслися й билися об підлогу. Парасковія робила те саме, проте не відчувала сходження Святого Духа. Потім пресвітер дав знак зробити перерву. Після неї усе повторилося — всі кричали, тряслися. Парасковія відчула себе зле й схотіла припинити цю процедуру. Пресвітер сказав їй, щоб вона три дні постила (без їжі й води) і слізно молилася, не жаліючи своїх колін. Проте Святий Дух усе одно не сховався. «Пророчиці», що відвідали її, почали молитися словами «шту-ту-ту», «те-те-те-те», «кримти-кринти, кринти-кримти» тощо й наказали їй

запам'ятати. Вона повторювала їх під час зібрання п'ятидесятників, проте «сходження Святого Духа» так і не відчула⁴³. П'ятидесятниця М.Б. з Одеси так повідомляла про свою невдачу в «отриманні дару “іншомов”»: «Закликаючи мене до молитви, показала (пророчиця. — Б.П.) мені список, що я в неї 38-ма, а сестра — 39-та, які оволодіють іншими мовами. Ми із сестрою повірили і стали на коліна. Наді мною стояла інша пророчиця — Шура (горбатенька). Три години я повторювала слова “очисти, очисти...”», але мов не отримала, а сестра через своє слабке здоров'я стала повторювати одне і те саме, і пророчиця, Тетяна Дм., сказала, що вона отримала знамення (Духа). Мені запропонували прийти вдруге, я стояла чотири години на колінах і також повторювала “очисти, очисти...”. Пророчиця Т.Д. спеціально робила свої рухи тремтячими і водила по моєму тілу, проказуючи: “От кров Ісуса, от Він іде, приймає духа”. Але зважаючи на те, що Бог моє здоров'я підтримав, у Тетяни зі мною нічого не вийшло... Прийшла я на третій день. Тетяна Дм. займалася мною також 4 години. Я вже не витримала на колінах від утоми. Мене Т.Д. обводила своїми тремтячими руками, і я вирішила навмисне закалякати мовою, аби спекатися пророчиці. Вона повірила і стала дякувати Богу, що я отримала “іншу мову”, після чого я випадково розказала пресвітеру Логвиненку В.Є. Дізнавшись про це, Труханов Д.Д. став мене умовляти, що мови отримані від Бога і їх потрібно перевірити, але я з ним спілкуватися й молитися не побажала»⁴⁴.

Побутувала думка, особливо серед радянських науковців, що екстатичні релігійні прояви суперечать здоровій психіці, однак не всі дослідники її поділяли. Відомий зарубіжний соціальний психолог Серж Московічі у своєму дослідженні «Машина, яка творить богів» писав: «Ці психічні й колективні вияви (ідеться про екстатичні. — Б.П.) засвідчені в більшості релігій. У нас спостерігається тенденція бачити в них короткотривале безумство, почуття реальності, що поступається під тиском пристрасті. Кожен із моментів, коли емоція вислизає з-під нашого контролю і перешкоджає нам тверезо з'ясувати наш справжній стан, здається нам ознакою, що передвіщає безумство чи насамкінець є знаком ненадійності нашого розуму. Дюркгейм, однак, надає цим виявам сенс загального механізму, який трапляється всюди й де люди, що зібралися разом, утворюють масу. Просто механізму суспільного життя, найелементарнішого з усіх. Необхідний і бажаний, підтримуваний ритуалами, він не містить нічого хворобливого чи аномального, хіба що ззовні. Щоразу його можна розпізнати за двома основними моментами: передусім за екстазом кожного, хто тікає від себе — у буквальному сенсі цього слова екстаз означає, що ви виходите з себе. Потім захват, засіб доступу до іншого світу, світу божественного, який ми носимо в собі»⁴⁵. Варто зазначити, що двополусове ставлення до екстатичних культів існувало впродовж кількох тисяч років.

Проте практика екстатичних форм культу могла провокувати психічні та нервові захворювання у людей, що схильні до них. Радянський дослідник Ф.Гаркавенко вказував, що серед п'ятидесятників частіше, ніж в інших релігійних організаціях, зустрічаються люди з психічними відхиленнями на релігійному ґрунті. Він зазначав: «“Явління” святих, ангелів, апостолів, святого духа, Христа — не завжди простий обман і шахрайство. В ряді випадків це марення віруючих, які захворіли в секті на галюцинації»⁴⁶. Очевидно, що автор дещо перебільшував негативний вплив громад. До них часто вступали люди, які вже мали великі психологічні проблеми, а неконтрольовані екстази «розхитували» нестабільну психіку.

На думку низки дослідників, екстази формувалися не лише як релігійна форма, тобто стан, пережитий внаслідок комунікації з надприродним, божественним, а й як стан, обумовлений також соціокультурним середовищем (зокрема під впливом релігійної групи), фізіологічними і психологічними особливостями людини. Для підтвердження важливої ролі соціально-культурних факторів у формуванні релігійного екстазу розглянемо поведінку п'ятидесятників. Хоч вони стверджують, що їхні екстатичні стани виникають спонтанно, це твердження можна піддати сумніву. Американський психолог А.Олланд вказував, що екстатичні стани в досліджуваних ним п'ятидесятників не були спонтанними, такими, що виникають лише в межах індивідуальної психіки. Важливу роль у їх формуванні відіграв процес «навчання», тобто залучення неофітів до вірувань та емоційних стереотипів, які практикувалися в громаді. Схожу думку висловив і американський психолог В.Хайн: «Ми бачили, що переважна більшість п'ятидесятників, які практикували глосолалію, отримали цей дар під впливом релігійної групи, як частину ширшої сукупності зразків поведінки й ідеологічних формул»⁴⁷. Пізніше, наодинці у віруючого міг включитися той механізм, який був задіяний у процесі колективного богослужіння.

Це також стосується різних форм релігійного досвіду, про що неодноразово казали віруючі науковцям, які здійснювали соціологічні дослідження в 1960–1980-х роках. Один із баптистів стверджував: «Спільна молитва сильніша. Там, де двоє чи троє збираються у славу божу, там його дух з нами. Звичайно, дух божий присутній і тоді, коли молишся один. Але в громаді віруючі запалюються сильніше»⁴⁸. Такими висловлюваннями про переваги спільної молитви була насичена баптистська література.

Фізіологічний фактор давався взнаки у формуванні релігійного досвіду в небагатьох людей. Що ж стосується психологічного, то він переважав серед прибічників тих течій, які практикували медитативні практики (сюди ми віднесемо не лише орієнталістські психотехніки, а й уже згадувані раніше православні та католицькі). Останні дві у 1940–1980-х роках практикувало дуже обмежене коло віруючих, переважно ченці чи священнослужителі. І, звісно,

психологічний фактор спонукав до глибоких містичних переживань окремих людей, яких можна назвати «містиками від природи». Однак він, у свою чергу, зазнавав соціального впливу: християни переживали містичні почуття, співзвучні християнському віровченню, буддисти — буддійському тощо.

Окремі відмінності в релігійному досвіді серед членів різних релігійних течій могли спонукати до поширення думки про вибраність, винятковість цих віруючих. Зокрема, вміння «говорити іншомовами» сприяло утвердженню серед п'ятидесятників думки, що вони єдині, хто справді має зв'язок із Богом, а віруючих інших течій такими не вважали⁴⁹. Це стосується і представників інших конфесій, які надавали виняткової ваги відмінностям своєї.

Міркуючи про релігійний досвід, не можна залишити поза увагою кількість осіб, які його мали. Щодо України 1940–1980-х років ми не маємо конкретних даних, однак можемо спробувати відтворити їх, аналізуючи результати, отримані під час опитувань в інших країнах, зокрема у США та Великобританії. Так трансперсональний досвід, згідно із різними опитуваннями, бодай колись переживали не менше кількох десятків відсотків опитуваних. Чинниками цих переживань найчастіше могли бути молитви, музика. Найрідше або, можливо, найнесподіваніше — фізична близькість і пологи⁵⁰. Зрозуміло, що така велика частка стосувалася усіх різновидів переживань трансперсонального досвіду; на релігійний досвід припадала лише її частина. В більш секуляризованій Україні ця частка була меншою, але навряд чи нижчою, ніж у 2–3 рази.

Переживання релігійного досвіду мало різні якісні параметри. Найвищою його формою був містичний. Американський релігієзнавець Дж. Хік зауважував, що слід відрізнити релігійні переживання, яких люди зазнають у повсякденному житті, і внутрішній релігійний досвід. Останній переживає порівняно небагато людей. Водночас він пов'язаний із релігійними конструкціями окремих віруючих⁵¹. Внутрішній релігійний досвід мав свої відмінності в різних релігійних традиціях. Хік зазначає, що єврейські пророки на основі власного релігійного досвіду вважали, ніби Бог перебуває у специфічних договірних взаєминах із народом Ізраїлю; християнські містики на основі своїх форм релігійного досвіду, відмінних від інших, вважали Бога таким, що існує в трьох особах, хоча є єдиним; індійські містики божественну реальність бачили як позаособового Брахмана⁵².

Ньютон Мелоні вважав, що містичний досвід відрізняється від інших переживань як у якісному, так і в кількісному аспектах. Якісно тому, що спілкування із божественним — унікальне, а кількісно — що величезна інтенсивність переживань⁵³. Одночасно ми не можемо говорити про містичні стани як про щось конкретне, бо містичні практики провокують різні стани, «починаючи від медитативних (спокійно-споглядальних. — Б.П.) до екстатичних»⁵⁴ (часто афективних. — Б.П.).

Радянські науковці, як і багато західних дослідників, намагалися містичні переживання ігнорувати або зводити до рівня психічних відхилень, що зовсім неправильно. «У нинішній тенденції зводити містичні переживання і духовне життя до культурно прийнятних квазіпсихотичних станів, до примітивного марновірства чітко видно серйозне нерозуміння їх справжньої природи»⁵⁵, — стверджує один із засновників школи трансперсональної психології С.Гроф. Ігнорування містичних переживань, на яких базувалася подальша догматична розбудова віровчень різних конфесій, фактично зводила вивчення релігії до дослідження «пережитків надбудови періоду існування досоціалістичного суспільства» чи культурних виявів, але аж ніяк не духовної сфери у вузькому значенні цього слова. Тому у нашому дослідженні ми намагалися уникнути цього негативу.

Містичні переживання православних були здебільшого спокійного характеру. Про це можна дізнатися у багатьох книгах, присвячених православним містикам чи тим, що належали до решти християнських та інших течій.

Ці переживання суттєво впливали на людей, що їх зазнали, і мали широкі параметри своїх виявів. Американський психолог А.Маслоу щодо впливу трансцендентних переживань зазначав: «У пік-переживанні (так він називав трансцендентні переживання) низка змін в увазі може призвести до нових знань... Це нове “знання” може бути зміною позиції чи ставлення, новою оцінкою реальності, баченням речей у новій перспективі, під іншим кутом зору»⁵⁶. В.Худ у статті «Релігійна орієнтація і досвід трансцендентного» виділив такі критерії містичного досвіду: поетичність (зверненість до розуму), непогрішимість, святість, позитивність і парадоксальність. Л.Ківлев у статті «Елементи здорового релігійного життя» відносив сюди повагу до поглядів інших, установку на радість та любов, постійність, повноту та цілісність⁵⁷. Отже, містичні переживання мали багато відтінків і дуже впливали на свідомість і поведінку людини. Глибоких містичних переживань зазнавала обмежена кількість людей і доволі рідко, тому не доцільно в нашому дослідженні зупинятися на них детально. Очевидно також і те, що частина людей, які їх мали, не вважали за необхідне про них повідомляти, щоб не виглядати психічно невірнорозваженими в очах більшості. Ці слова стосуються не лише українського суспільства (чи загалом радянського), а й більшості світових спільнот досліджуваного періоду. Відомий американський і чехословацький психолог С.Гроф зазначає: «У Сполучених Штатах релігія офіційно визнана і захищена законом, і певні кола навіть сприяють її процвітанню. В кожному номері будь-якого мотелю лежить Біблія, політики у кожній своїй промові згадують Бога, колективна молитва навіть є частиною церемонії інавгурації президента. Однак у світлі матеріалістичної науки релігійні люди вважаються

неосвіченими, такими, що страждають колективними помилковими поглядами, чи емоційно незрілими. А якщо якась людина, котра належить до нашої культури, досягне духовного переживання подібно до тих, що надихали всі світові релігії, то звичайний священнослужитель запросто пошле його до психіатра»⁵⁸. Учений, отже, визнавав, що навіть у тих країнах, де офіційно релігія декларувалася як державна цінність, у повсякденному житті суспільства домінував матеріалістичний світогляд.

У 1940–1980-х роках говорили також і про так званій «псевдорелігійний досвід». Завважмо, що об'єктивне визначення його доволі складне. Те, що в багатьох конфесіях вважалося неприпустимим із духовного погляду, в інших могло подаватися як духовний дар. Водночас слід зазначити, що різкі відмінності спостерігаються не так за конфесійною ознакою, як за часом існування релігійної течії. Якщо взяти до уваги лише психічні аспекти проблеми, то, на наш погляд, відмінностей у псевдорелігійному досвіді між православною традицією та йогою значно менше, ніж між православ'ям та п'ятидесятництвом. Невелика тривалість існування релігійної традиції і, відповідно, низький ступінь громадської регуляції та водночас наявність у ній активних емоційних дій та психопрактик (які там називаються духовними) або довготривалі молитви, поєднані зі значним релігійним фанатизмом, були сприятливим фактором його виникнення. Такий псевдодуховний досвід у лідерів та активістів окремих громад міг задавати тон поведінки їх членів. Згадаймо події півторадесятирічної давності, пов'язані з «Білим братством».

У православ'ї окремі форми псевдорелігійного досвіду часто називалися «прелесть» (самоспокуса). В його основі часто лежало нагнітання емоцій. Серед віруючих, як зазначає релігієзнавець М.Гордієнко, були й особи, які перебували в стані релігійної екстази і навіть істерії — хворобливо-підвищеного збудження, яке виникало і зберігалось на релігійному ґрунті⁵⁹. Багато пересічних мирян і навіть окремі священники сприймали таких людей як «вибраних Богом», а насправді вони перебували у стані релігійного психозу чи, за визначенням Церкви, «прелесті». Церква зараховувала цей стан до гріхів, які корінилися не у відсутності віри, а в помилковому відчутті духовних дарів.

Сучасні духовнослужителі виділяють такі ознаки «прелесті»: «нав'язливе прагнення до святих і божественних» почуттів, відкритість і готовність бути «захопленим» духом, пошуки не Бога, а «духовних утіх», самооп'яніння, яке приймається за «стан благодаті», неймовірна легкість, із якою людина стає «споглядачем» чи «містиком», «містичні одкровення» і псевдодуховні стани⁶⁰.

У книзі «Добротолубие о молитве», написаній на основі кандидатської богословської дисертації (автор анонімний), вказується, що «буває в тих, хто стоячи на молитві і піднімаючи до неба руки, очами і розумом уявляє блага небесні, ікони, які опускаються, образ Спасителя, святих, мріє про

чини Ангелів, їх обителі й розмірковує про Божественні Писання. І все це він робить під час молитви, примушуючи душу до любові Божої, ллючи інколи й сльози. Йому здається, що він отримує втіху від благодаті Божої. Якщо такий буде проводити життя у безмовності, то впаде в несамовитість розуму. Якщо ж він і не дійде до такої крайності, то йому все ж неможливо здобути чесноти і безпристрасність. Деякі з таких впадають у біснування і в безумстві ходять у спокусі, бачачи світло тілесними очима, відчуючи пахощі, чуючи голоси і бачачи “одкровення”»⁶¹. Архимандрит Лазар писав: «Людина, яка перебуває у стані спокушення, вважає себе гідною і такою, що досягнула особливих плодів духовної досконалості, підтвердженням чого слугують усілякі “знамення”, тобто сни, голоси, видіння наяву»⁶². Ці слова відображали загальну думку отців православної традиції⁶³.

У «Настольной книге священнослужителя» стверджувалося: «Людина, яка перебуває у стані спокушення, уявляє себе такою, що досягнула особливих здобутків духовної досконалості, підтвердженням чого слугують для неї всілякі знамення: сни, голоси, видіння наяву... Священнику найчастіше доводиться мати справу з такими хворобливими явищами під час сповіді жінок, схильних до істерії»⁶⁴. На повідомлення про таких «богообраних» людей нерідко можна натрапити у звітах Ради у справах релігій та інших органів, які контролювали релігійну сферу. Інколи вони видавали себе за «юродивих». Приміром, у першій половині 1960-х рр. Києвом ходив обвішаний іконами «юродивий» Василь, який вважав себе святим. Кілька разів він бив людей своєю палицею, однак через те, що його визнали психічно хворим, органи міліції відпустили його. Біля Володимирського собору в цей період гуртувалося ще декілька «юродивих»⁶⁵. У довідці уповноваженого Ради у справах РПЦ у Сталінській області К.Черноморченка від 18 листопада 1957 року згадувалася жінка, яка називала себе «земною божою матір’ю». І такі випадки були непоодинокі.

Найкритичніше з усіх релігійних течій до індивідуального релігійного досвіду ставилася РПЦ, не приймаючи різні психічні відчуття, візіонерство як справжні релігійні переживання. Значно ліберальнішою була РКЦ. Серед протестантів, що належали до релігійних течій закритого типу, особливо п’ятидесятників, критична позиція виявлялася рідше, і часто звичайне нагнітання емоцій підносилося як «сходження Святого Духа». На це впливала самоізоляція багатьох протестантських громад у 1940–1980-х роках внаслідок їх переслідування владою; будь-які вияви чогось незвичайного сприймалися як комунікація з Богом.

Галюцинації інколи могли бути нав’язані під час колективних зібрань, коли багато людей одночасно перебували в особливому психічному стані внаслідок здійснення різних екстатичних релігійних актів. Достатньо було лише натякнути, сказати слово тощо.

Коллективні видіння могли провокувати й самі керівники громад, які пускали чутки про наближення страшного суду, другого пришествя Христа. Такі дії легко відстежуються за публікаціями у радянській періодиці. Багато з них були антирелігійного змісту, однак часто критика була далеко не тенденційною.

Низка випадків псевдорелігійного досвіду мала трагічне продовження. Старший пресвітер ЄХБ у Кам'янець-Подільській області В.Суханов повідомляв уповноваженого РСРК про епізод, що трапився у групі ЄХБ (вона складалася з осіб, які після приєднання до Союзу ЄХБ залишалися вірними п'ятидесятницькому віровченню) у с. Шабенці Орининського району 1953 року: «26/IV названа група п'ятидесятників (9 осіб. — Б.П.), очолювана Коритко Марією “пророчицею”, востаннє проводили нелегальне зібрання, на якому були присутні також дві жінки з «духовних», прізвище й ім'я не встановлені, із с. Жердя Орининського району, які за натхненням духа п'ятидесятницького дуже ревно молилися незнайомою мовою, а також і Коритко молилася незнайомою мовою і вимовила “пророцтво”, ніби кожна присутня має відкрити свій гріх, має тривалий час постувати й молитися, а Господь вкаже, яку жертву кожен повинен принести за свій гріх.

30 квітня знову названа група п'ятидесятників була зібрана у будинку Коритко Марії, продовжуючи свої ревнування. Коритко Марія під час моління незнайомою мовою, надаючи їй тлумачення, оголосила, що вона, як їй це нібито було сказано духом, повинна принести в жертву за свій гріх ліву руку, і оголосила всім присутнім, що руку в неї має відрубати янгол в особі Дідік (іншого разу написано Ділік. — Б.П.) Юстинії, яка взяла сокиру і відрубала на лівій руці Коритко Марії чотири пальці. Коритко Марія закликала всіх присутніх молитися за зцілення її пальців, присутні продовжували молитися про зцілення пальців, але Коритко Марія оголосила всім, що зцілення не буде і молитви не почуті, адже і я засумнівалася, оголосила вона, а потім запросила всіх присутніх підійти до себе ближче і запропонувала пити кров, щоб не пропало жодної краплі крові, що й було зроблено всіма присутніми — попили кров, полизати своїми язиками кров на табуретці і на земляній підлозі, потім перев'язали руку з відрубаними пальцями. Коритко Марія разом із Пукас Феодосією лягли спати в домі Коритко, а інші всі розійшлися по домівках. А на ранок 1-го травня ц. р. прибули органи, і Коритко Марія і Дідік Юстина були арештовані, інші піддані були ретельному опитуванню про подробиці здійсненого факту»⁶⁶. Можливо, пресвітер перебільшив деякі деталі, але саме орієнтуючись на такі випадки, у радянській періодиці писали про принесення в жертву людей «сектантами». У цьому контексті, як правило, згадувалися не «раціоналістичні» течії (баптисти, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови), а «містичні» (п'ятидесятники), тобто ті, які практикували спеціальні психопрактики, зокрема й глосолалії.

Як бачимо, із псевдорелігійним досвідом частково були пов'язані і «пророцтва». Цікаво, що вони траплялися в середовищі різних конфесій, однак найбільше там, де пророцтвам приділяли максимум уваги. Можливо, загальна кількість справжніх прозрінь тут теж була велика. Крім «пророцтв», викликаних псевдорелігійним досвідом, спостерігалися й обумовлені психічними причинами: підсвідомими прагненнями та комплексами, бажанням виокремитися в середовищі віруючих, із метою маніпуляції тощо. Можна також припустити, що в низці «пророцтв» облудне інколи поєднувалося зі справжнім.

Деякі «пророцтва», які отримували «пророки» і «пророчиці», наводяться в матеріалах інформаційних звітів уповноважених Ради у справах релігійних культів в та інших документах, що зберігаються в державних архівах. Так, помічник старшого пресвітера в Одеській області Крапивницький (течія ЄХБ, 20 вересня 1954 року) повідомляв про одне з таких видінь: «У моїй присутності в квартирі “пророчиці” Марії Ластовяк у Новокрасному (тоді Чорнянського району, пізніше Красноокнянського. — Б.П.), де були також Васюта Брижата з Чорної та сестра з Олексіївки, Марія Ластовяк розказувала видіння. Сиділа вона в ліжку після того, як “пророк” Лисичанський зцілив її, і ось сів на спинку її ліжка сатана, дивиться в очі її, і каже: “Ти мені належиш”. Тут же з'явився Янгол і став сатані говорити: “Навіщо ти до неї чіпляєшся, вона віруюча і тобі не належить”. І раптом з'явився інший Янгол, і сатана щез, і стала сильно плакати»⁶⁷.

Інші кілька прикладів теж стосуються п'ятидесятницького середовища. «Апостол» Калініченко (60 років, житель Долгінцево Дніпропетровської області) завжди бачив «відкритим небо і Христа, що сидить на престолі. З неба він чув голос бога, який говорив, що працювати на виробництві — гріх...». «Пророчиця» А.Кожара (с. Нові Воробії Малинського району Житомирської області) часто повторювала приблизно таке: «...Ранкова зоря на небі щезла, і немає її, і благодать божа припинилась, і потрібно накладати триденний піст». Одна з очевидиць, М.Стройкова, зазначала: «Антося бачила видіння на небі: серп, кров і пітьму...». Цю жінку А.Кожара хотіла «охрестити святим духом» і впродовж двох годин молилася над нею «іншомовою», примушуючи М.Стройкову повторювати слова:

...Тринь, тринь,
Принь, тим тах,
Тим пуля...⁶⁸

Такі пророцтва радше висловлювали якісь підсвідомі прагнення віруючих, ніж були одкровеннями від Бога та передбачали майбутнє. У досліджуваний період пророцтва відігравали чималу роль у середовищі ІПХ, покутників, де панували сильні есхатологічні настрої. Інколи траплялися такі випадки у середовищі вірних РПЦ. За приклад може стати такий

випадок: 29 вересня — 4 жовтня 1976 року в Ростові-на-Дону вдруге перебувала група найближчих прихильників «святійшої» Марфи Київської. Серед членів цієї групи були колгоспниці з колгоспу «Росія» Красногвардійського району Кримської області Болятишина Ольга і Марія (прізвище невідоме) та черниця Варвара з Києва. Група відкрито «демонструвала», як Ольга Болятишина отримує «одкровення» від Бога, Божої матері і святих угодників»⁶⁹.

Черниця Варвара, яка була старшою в групі, в одному зі своїх виступів заявила: «Нас прислала сюди (тобто до Ростова) мучениця Параскева-п'ятниця. У своєму «одкровенні» вона повідомила Олечці, що в деяких місцях нашої країни пропадає духовенство православної церкви і патріарх Пімен про це нічого не знає. Вона просила Олечку, щоб ми терміново повідомили патріарха». Лист із цим повідомленням Патріарху було передано в Єлховському соборі у Москві в жовтні 1976 року. Черниця Варвара навіть «вказувала» місця зникнення священників, називала їхні імена і місце, де їх було закатовано. Вказувалося навіть, що найближчим часом будуть замучені 5 священників у Ростові, привезені з інших регіонів: 2 — з Білорусії, 1 — з Литви, 2 — з України⁷⁰.

В одній зі своїх проповідей черниця стверджувала: «Всі продукти отруюються — борошно, цукор, ковбаса, м'ясо — невиліковними хворобами. Всі ліки в аптеках отруєні для захворювання на рак. Тому вони по школах, кіно й на людях розповсюджують безбожжя і знищують віруючих повсюди»⁷¹. Слід, однак, зауважити, що ставлення до таких «пророцтв» із боку священства РПЦ переважно було негативним. Більшість священників заперечували їх істинність, вважаючи виявами «прелесті», хворої психіки тощо.

Інколи інформацію, що подавали як отриману від Бога, використовували, аби нав'язати свою думку іншим віруючим. Прихильник віровчення п'ятидесятників (в даному випадку християн віри євангельської — ХВС) Б.Зудерман у своїй книзі згадує, що йому довелося побувати в багатьох регіонах Радянського Союзу — Україні, Середній Азії, Білорусії, Прибалтиці, Москві, Сибіру, на Далекому Сході. У місті могло бути кілька вороже налаштованих одна проти одної громад. І скрізь він бачив велику кількість так званих пророків. Громада зі 100 осіб могла мати 10–20 пророків. В окремих громадах із 10–20 осіб ними могли бути всі. Більшість із них складали жінки середнього та похилого віку. Жінки в громадах ЄХБ не могли проповідувати, вчити («Жінки ваші у церквах нехай мовчать...» — 1 до коринф., 14, 34), та позаяк багато з них були достатньо енергійними, то реалізовували себе на ниві пророцтв⁷². Б.Зудерман вказує, що в усвідомленому чи неусвідомленому бажанні підпорядковувати своєму впливу віруючих полягала одна із причин роз'єднання у громадах.

Пророчиці часто від імені Бога диктували громаді свою волю, вирішували внутрішні питання і навіть могли сприяти заміні керівника громади. Часто між керівниками (якщо вони мали достатньо сильний характер) і пророчицями відбувались злуки, і вони «разом здійснювали такі справи, які немислимі в нормальному людському суспільстві». Часто траплялися між ними й конфлікти; сильні керівники могли заборонити пророчицям виголошувати пророцтва, адже вони «ослабли духом», чи оголошувати пророцтва хибними⁷³.

Автор зазначає: «Мені за 30 років не довелося побачити жодного служителя ХВС від диякона до єпископа, який для зміцнення свого авторитету не посилався б на пророцтва чи видіння, вигідні йому і зручні: «Всі поставлені Богом і всі отримали від нього інструкції — що говорити і як діяти»»⁷⁴. Хоча автор перебільшував факти видавання суб'єктивних бажань за пророцтва, однак безсумнівно, що нерідко ці бажання трактувалися як воля Бога.

Отже, у досліджуваний період частина віруючих людей мали релігійний досвід. Він мав різні форми і виражався у різних відчуттях єдності з Богом, наближенні до нього тощо. На вияви релігійного досвіду, крім духовного зв'язку із надприродним, впливало й соціокультурне оточення, фізіологічні та психологічні чинники. Найвищою його формою був містичний досвід, притаманний небагатьом людям.

У 1940–1980-х роках спостерігалися й випадки отримання псевдорелігійного досвіду. У православ'ї такі вияви більшістю духовенства кваліфікувалися як псевдорелігійні і часто називалися «прелестю». Під цим розуміли не зв'язок із Богом, а стан свідомості та поведінки, зумовлений переважно впливом інших чинників (не лише негативно-духовних, а й фізіологічних, психологічних (штучне нагнітання емоцій) тощо). Псевдорелігійному досвіду сприяла й закритість багатьох нелегальних релігійних організацій, у яких незвичайне переживання часто сприймалося як божий дар, сходження Святого Духа тощо.

В статье анализируются проявления религиозного опыта верующих СССР. Автор освещает его специфику у верующих разных конфессий, методы, которые практиковались для его приобретения. Внимание уделяется высшим формам религиозного опыта — мистическим переживаниям. Рассмотрено также проявления псевдорелигиозного опыта.

Ключевые слова: религиозный опыт, мистический опыт, верующие, сознание, поведение.

The article deals with the manifestations of religious experience of believers in the USSR. The author covers its specific character in the life of believers of

different confessions, methods aimed for its obtaining. The attention is given up to the higher forms of religious experience — mystical experience. Also manifestations of pseudo-religious experience are examined.

Key words: religious experience, mystical experience, believers, consciousness, behavior.

¹ Сафронов А.Г. Психология религии. — К.: Ника-Центр, 2003. — 224 с.

² Сафронов А.Г. Религиозные психопрактики в истории культуры. — Х.: ХГАК, 2004. — 304 с.

³ Предко О.І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри. — К.: Центр навч. літератури, 2005. — 276 с.

⁴ Козловский И.А. Избранные лекции по теории и практике религиозного мистицизма. — Т. 1. — Донецк: Норд-Пресс, 2006. — 257 с.

⁵ Мурашкин М.Г. Самодостаточность — вид мистических и эстетических переживаний. — Днепропетровск, 2001.

⁶ Торчинов Е.А. Религии мира: Опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния. — 4-е изд. — СПб: Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2005. — 544 с.

⁷ Гроф К., Гроф С. Духовный кризис: Когда преобразование личности становится кризисом. Пер. с англ. — М.: АСТ и др., 2003. — С. 16.

⁸ Торчинов Е.А. Ук. соч. — С. 10.

⁹ Угринович Д.М. Психология религии. — С. 151.

¹⁰ Булгаков С.Н. Свет невечерний: Созерцания и умозрения. — М.: Республика, 1994. — С. 12–13.

¹¹ Никодим, митрополит Ленинградский и Новгородский. Слово на Великдень // Журнал Московской Патриархии. — 1971. — № 5. — С. 26.

¹² Николай епископ Макариопольский, ректор Софийской духовной академии. Богословие и Богопознание // Журнал Московской Патриархии. — 1972. — № 2. — С. 63.

¹³ Сергей (Королев), архиепископ Казанский и Чистопольский. О подвиге общения // Журнал Московской Патриархии. — 1983. — № 3. — С. 64.

¹⁴ Еременко В.П. Мистика в православии. — К.: Вища школа, 1986. — С. 49.

¹⁵ Современная религиозность: Состояние, тенденции, пути преодоления / Межресп. фил. ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС; Под общ. ред. А.С.Онищенко и Н.Т.Литвиненко. — К.: Политиздат Украины, 1987. — С. 81.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Житие преподобного Кукши Одесского. — Одесса: Одесский Свято-Успенский мужской монастырь, 1996. — С. 19–20.

¹⁸ Там само. — С. 20–21.

- ¹⁹ По вере вашей да будет вам... — Ровно: Правосл. изд-во «Мелисса», 2006. — С. 47.
- ²⁰ Житие преподобного Кукши Одесского. — С. 26.
- ²¹ Там само. — С. 30–36.
- ²² Войно-Ясенецкий Лука, архиепископ. Дух, Душа, Тело. — Bruxelles: Изд-во «Жизнь с Богом», 1988. — С. 152.
- ²³ Козловский И.А. Указ. соч. — С. 125.
- ²⁴ Саровский Серафим, преподобный. О цели христианской жизни // Настольная книга священнослужителя. — Т. 3. — М.: Изд. Моск. патриархии, 1979. — С. 796.
- ²⁵ Настольная книга священнослужителя. — Т. 2. — М.: Изд. Моск. патриархии, 1978. — С. 775–799.
- ²⁶ Предостережения читающим духовные отеческие книги и желающим переходить умную Иисусову молитву // Журнал Московской патриархии. — 1972. — № 10. — С. 69–76.
- ²⁷ Див. зокрема: Откровенные рассказы странника духовному своему отцу. — Б.м.: Изд. Введенской Оптиной Пустыни, 1991. — 334 с.
- ²⁸ Козловский И. Указ. соч. — С. 133.
- ²⁹ Там само. — С. 135–136.
- ³⁰ Там само. — С. 145.
- ³¹ Там само. — С. 146.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Див.: Августин Йозеф, отец. По великой милости твоей: Реколлеции, основанные на «Духовных упражнениях св. Игнатия Лойолы». — К.: Кайрос, б.г. — 240 с.
- ³⁵ Див., зокрема: Греф Р., отец. «Так отче» щодня з Богом / 3 нім. переробив І.Назарко, отець. — Торонто: Вид-во ОО. Василян, 1977. — 102 с.; Коссад О.И., де, отец. Предание себя в руки божественного промысла / Отрывки из соч. о. О.И.Рамьера; Сост. о. О.И.Меюс. — Б.м.: Ассоциация ФИАТ, б.г. — 88 с.
- ³⁶ Клибанов А.Ч. Религиозное сектанство и современность (Социологические и исторические очерки). — М.: Наука, 1969. — С. 146.
- ³⁷ Солдатенко В.Е. Пятидесятники. — Донецьк: Донбас, 1972. — С. 33.
- ³⁸ Акинчиц И.И. Указ. соч. — С. 167.
- ³⁹ Дживиден Дж. Глосолалия от Бога или человека / Пер. с англ. — Донецк: Libre, 2003. — С. 177.
- ⁴⁰ Там само. — С. 138–139.
- ⁴¹ Див.: Юнг К.-Г. Трансцендентная функция // Юнг К.-Г. Сознание и бессознательное / Пер. с англ. — СПб: Университетская книга, 1997. — С. 296–303.
- ⁴² Див.: Сатьянанда Сарасвати. Древние тантрические техники йоги и крийи: продвинутый курс. — Т. 2. — М.: Изд-во К.Кравчука, 2004. — С. 54–63; Вонг Кью Кит.

Цигун и здоровье. Пер. с англ. — СПб.: Будущее Земли, 2006. — С. 83–93; його ж. Искусство цыгун. — М.: ФАИР-ПРЕСС, Информпрес, 1999. — С. 73–75; Любек В., Арджавя П., Рэнд В. Дух Рэйки: Полное руководство по системе Рэйки. — К.: София, 2002. — С. 185–186 та ін.

⁴³ Москвитин И. Во что они верят. — Симферополь: Таврия, 1971. — С. 29–30.

⁴⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 180. — Арк. 126–127.

⁴⁵ Московичи С. Машина, творящая богов. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — С. 90.

⁴⁶ Гаркавенко Ф. П'ятидесятники та їх віра. — К.: Політвидав України, 1966. — С. 75.

⁴⁷ Угринович Д.М. Психология религии. — С. 166.

⁴⁸ Там само. — С. 167.

⁴⁹ Солдатенко В.Е. Указ. соч. — С. 41.

⁵⁰ Предко О.І. — Назв. праця. — С. 226–227.

⁵¹ Hick J. An Interpretation of Religion. — New Haven: Yale University Press, 1989. — P. 99.

⁵² Там само. — P. 104.

⁵³ Мелони Н. Религиозный опыт: феноменологический анализ уникального поведенческого события // Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия / Сост. К.В.Сольченко. — Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. — С. 226.

⁵⁴ Мурашкин М.Г. Самодостаточность — вид мистических и эстетических переживаний. — Днепропетровск, 2001. — С. 116.

⁵⁵ Гроф С. За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. — М.: АСТ и др., 2005. — С. 41.

⁵⁶ Маслоу А. Религия, ценности и пик переживания // Маслоу А. По направлению к психологии бытия / Пер. с англ. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. — С. 243.

⁵⁷ Белорусов С.А. Психология духовности веры и религии // Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия. — С. 131–132.

⁵⁸ Гроф С. Священное и профанное // Психология религиозности и мистицизма: Хрестоматия. — С. 276–277; Див. також: Гроф С. Психология будущего: уроки современных исследований сознания / Пер. с англ. — М.: АСТ, 2003. — С. 269; Гроф К., Гроф С. Духовный кризис: Когда преобразование личности становится кризисом. — М.: АСТ и др., 2003. — С. 14.

⁵⁹ Гордиенко Н.С. Современное русское православие. — Л.: Лениздат, 1987. — С. 155.

⁶⁰ Шеховцова Л.Ф., Зенько Ю.М. Элементы православной психологии. — СПб., 2005. — С. 175–176.

⁶¹ Добротолубие о молитве. — Хмельницкий, 1996. — С. 81.

⁶² Цит. за: Шеховцова Л.Ф., Зенько Ю.М. Указ. соч. — С. 123.

- ⁶³ Див.: Там само. — С. 124–125.
- ⁶⁴ Гордиенко Н.С. Указ. соч. — С. 156.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 430. — Арк. 19.
- ⁶⁶ Там само. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 48.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 183. — Арк. 133.
- ⁶⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 783. — Арк. 102.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 48. — Арк. 48.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 48–49.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 49.
- ⁷² Зудерман Б. ...Найдет ли веру на земле? Повествование христианина Веры Евангельской. — Владивосток: Дальневост. кн. изд-во, 1989. — С. 12.
- ⁷³ Там само. — С. 12–14.
- ⁷⁴ Там само. — С. 14.

Булгакова Оксана (Київ)

94(477)–058.237(477):303.211

КІЛЬКІСНО-ЯКІСНІ ПОКАЗНИКИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ ДОБИ «ВІДЛИГИ» (на прикладі істориків)

В статті на прикладі істориків розглядаються кількісно-якісні характеристики складу науково-педагогічної інтелігенції України.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, історики, вузи, «відлига».

Відомо, що ХХ з'їзд КПРС дав поштовх національно-духовному пробудженню суспільства і мав вплив на історичну науку. Сьогодні історики немало говорять про недоліки радянської історіографії, її ідеологізованість¹, однак необхідне її подальше і всебічне вивчення, більш об'єктивне висвітлення.

До перших робіт, які висвітлюють питання стану історичної науки в період «відлиги» слід віднести низку статей, серед яких варто зазначити статті П.Лаврова і М.Марченка — «Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років», а також О.Касименка — «Про перспективний план розвитку історичної науки на наступні 10–15 років». Слід відмітити також наукові праці А.Введенського і Л.Мельника — «Предмет, метод і завдання історичної науки», колективну монографію В.Дядиченка, Ф.Лося, В.Сарбея — «Розвиток історичної науки в УРСР», а також «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади», «Історія Київського університету» (1834–1959) та ін. Якщо проаналізувати зміст згаданих наукових робіт, то необхідно зазначити їх загальну заполітизованість та ідеологічну заангажованість. Фактично зараз є всі підстави стверджувати про те, що об'єктивної оцінки стану історичної науки вони не давали, оскільки замість висвітлення реалій стану історичної науки вони здебільшого продовжували возвеличення партійно-державного керівництва країни.

До праць, присвячених даній темі у кінці 1980-х — у 1990-і роки належать чисельні статті В.Головка, С.Пивовара, в яких автори по-новому, з позицій сьогодення, з залученням нових джерел аналізують проблеми історичної науки в Україні радянського періоду. До монографій, присвячених українській історіографії, належать праці А.Коцура та В.Коцура, а також В.Головка. Серед джерел з даної теми використано спогади І.Рибалки «Така наша доля: Сторінки життя мого покоління». В роботі йдеться про стан історичної науки та атмосферу, в якій жили і працювали вчені. Також у розвідці використані матеріали Державного архіву міста Києва.

Мета даної статті — на прикладі істориків об'єктивно і комплексно відтворити кількісно-якісні характеристики складу науково-педагогічної інтелігенції періоду «відлиги».

Прихід до влади М.С.Хрущова ознаменував початок нового етапу в історії СРСР, що дістав назву «відлиги». Відлига позначилася лібералізацією суспільного життя, в якій велику роль відіграв XX з'їзд КПРС. Саме він став тим передвісником, що був покликаний докорінно змінити життя країни та суспільства, пробудити його та звільнити від ілюзій. XX з'їзд КПРС, що сказав уголос правду про багато з того, про що усі здогадувалися, не стільки дав нашому суспільству відповіді, скільки поставив перед ним нові запитання — і в цьому його історичне значення².

Промова на з'їзді М.Хрущова «Про подолання культу особи та його наслідків» стала поштовхом для перегляду цінностей, які раніше вважалися догмами. Зокрема, ця доповідь підірвала монопольне володарювання сталінських поглядів в науці, руйнувала міф про нього як великого вченого: енциклопедиста, історика, філософа, економіста, лінгвіста³. Як згадує професор Харківського університету Іван Рибалка, дізнавшись про доповідь М.Хрущова на XX з'їзді КПРС літні люди плакали, адже з розвінчанням Сталіна зникали основи, підвалини їх життя, відчувався злам, обвал у свідомості⁴.

Серед позитивних тенденцій, що спостерігалися після XX з'їзду КПРС слід відмітити поживлення науково-видавничої діяльності осередків історичної науки — Інституту історії АН УРСР та кафедри історії України Київського університету. Значно зросла при цьому кількість історичних досліджень⁵.

Доба «відлиги» позначилася змінами в суспільно-політичному житті країни. Наукова інтелігенція чи не найперша в цей час відчула на собі ті процеси лібералізації суспільного життя, що охопили країну. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції напряму впливають на якість підготовки студентства. Так, у 1953 р. в Інституті історії АН УРСР працював 51 науковий співробітник. З них — 35 осіб склали старші наукові співробітники, 16 — молодші наукові співробітники. Якісна характеристика складу науковців така — 2 доктори наук та 34 кандидати наук⁶.

У цей час спостерігалася нестача науковців зі ступенем доктора наук. Питання підготовки докторів історичних наук було гострим не лише для Академії наук, а й для всієї країни. Так, якщо в 1953 р. всього по УРСР дисертації на ступінь кандидата історичних наук захистили 113 чоловік, то на ступінь доктора історичних наук лише 2 особи, в т. ч. на Академію наук припадає 26 кандидатів і 2 згаданих доктори історичних наук⁷.

Загалом станом на 1956 р. в Інституті історії працювали 61 науковий співробітник, з яких 39 обіймали посади старшого наукового співробітника та 13 посади молодшого наукового співробітника. Серед загалу науковців 5 осіб мали ступінь доктора наук та 45 осіб — ступінь кандидата наук.

Упродовж 1953–1956 рр. кількість кандидатів наук зросла з 34 до 45 осіб, а кількість докторів наук — з 2 до 5 осіб.

Науковий склад Інституту історії впродовж 1944–1956 рр. виріс втричі, або з 19 до 61 осіб, а кількість кандидатів наук зросла майже в 5 разів, відповідно з 8 до 45 осіб і склала 74% від загальної кількості науковців інституту. Кількість співробітників Інституту історії зі ступенем доктора наук за цей період фактично не змінилася. Так, в 1944 р. їх кількість складала 4 особи, а на 1956 р. їх було лише п'ятеро, або 8% від загальної кількості наукових працівників установи⁸.

Незважаючи на кадрові скорочення в Академії наук на початку 1950-х років окремим історичним установам вдалося збільшити свій науковий кадровий склад щонайменше втричі. Внаслідок реструктуризації та розширення тематики наукових досліджень Інститут історії України АН УРСР за постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1953 р. було перейменовано в Інститут історії АН УРСР. У цей період в історичних установах працювали такі відомі історики, як: чл.-кор. М.Петровський та С.Юшков, К.Гуслистый, І.Крип'якевич, Ф.Шевченко, а також археологи: акад. П.Єфіменко, чл.-кор. Л.Славін, М.Рудинський та інші, які збагатили історичну науку своїми дослідженнями.

У 1955 році із загального числа 22363 наукових працівників Української РСР 14474 працювали у ВНЗ⁹.

У Західній Україні розташовувалися філії інститутів Академії наук УРСР. 1951 р. у Львові було створено Інститут суспільних наук АН УРСР. В інституті працювало 48 науковців: дійсний член АН УРСР, член-кореспондент Академії архітектури УРСР, три доктори наук, одинадцять кандидатів, один доцент і тридцять один науковець без вченого звання. Тут продовжувала діяти львівська історична школа Михайла Грушевського, про створення якої вперше заявив Олександр Оглоблин¹⁰.

Найяскравішим представником школи залишався Іван Крип'якевич, який з 1953 по 1962 рік очолював інститут. І.Крип'якевич, крім директорства, обійняв посаду завідувача відділу історії України.

На початковому етапі діяльності інституту його ядро становили вчені старої генерації, зокрема, колишні співробітники Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ): Михайло Возняк, Іларіон Свенціцький, Маркіян Смішко, Антон Генсіорський, Олександр Тисовський, Марія Деркач, Дмитро Бандрівський, Лукія Гумецька, Володимир Огоновський, Петро Карманський.

Другу групу науковців інституту становили вихідці із Західної України, які розпочали свою наукову діяльність напередодні Другої світової війни та у перші роки радянської влади — Степан Щурат, Михайло Лемеха, Павло Приступа, Іван Керницький, Степан Білецький та інші і, головним чином, прибулі з Наддніпрянської України — Іван Романченко, Михайло Герасименко, Микола Матвійчик¹¹.

Статистичні дані кількості науковців загалом по СРСР у повоєнний період мали таку динаміку. Кількість наукових працівників у ВНЗ значно зросла: з 86,5 тис. у 1950 р. до 119,1 тис. у 1955 р. При цьому в 1955 р. у ВНЗ працювало наукових працівників більше, ніж в науково-дослідних інститутах і на виробництві. Загальна кількість науковців СРСР в цей період складала 223,9 тис. осіб. Більше половини всіх науковців СРСР працювали на викладацькій роботі (119,1 тис. з 223,9 тис. осіб). В 1955 р. у ВНЗ викладало 5547 докторів наук, з них професорів — 5070 осіб. Крім того, у ВНЗ було 43 450 кандидатів наук (з них 22,5 тис. доцентів). Майже 2,6 тис. доцентів і більше 700 професорів не мали вчених звань¹². В аспірантурах ВНЗ у 1955 р. навчалось 18 тис. осіб, що в два рази більше, ніж до війни.

У квітні 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи покращення підготовки та атестації наукових та педагогічних кадрів». 20 серпня постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 1956 р. «Про заходи щодо покращення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів» були внесені корективи у систему підготовки докторів наук, унаслідок чого прийом у докторантуру припинявся.

Згідно постанови в аспірантуру за спеціальностями, що мали прикладний характер, стали приймати передусім тих, хто мав стаж роботи не менше двох років та здібності до наукової роботи. З теоретичних спеціальностей брали до аспірантури одразу після закінчення вишу. Захист дисертації дозволявся після публікації її основних положень у вигляді статей або монографії. Підвищення вимог до дисертації мало сприяти підвищенню якісних параметрів підготовки наукових кадрів¹³.

Після XX з'їзду КПРС було створено Науково-технічну раду Міністерства вищої освіти СРСР з трьох відділень: суспільних, природничих та технічних наук.

В 1955/56 навчальному році в усіх вищих навчальних закладах було введено новий перелік спеціальностей, що передбачав підготовку кадрів з вищою освітою більш широкого профілю. Згідно із затвердженим переліком кількість спеціальностей, з яких ВНЗ СРСР готували кадри, зменшилася з 660 до 300, а в інститутах УРСР — з 299 до 212¹⁴. Одночасно укрупнювались спеціалізації всередині кожної спеціальності, встановлювався обов'язковий перелік спеціальностей з нової техніки.

У зв'язку зі зменшенням прийому на деякі гуманітарні спеціальності і враховуючи наявність в університетах кращих, ніж у педвузах умов для навчання, у 1956/57 навчальному році об'єднано історичний факультет і факультет природознавства та географії Київського педагогічного інституту з відповідними факультетами Київського університету; історичні факультети Дрогобицького та Львівського педінститутів і факультет мови та літератури Кременецького педінституту з відповідними факультетами Львівського університету; історичні факультети Вінницького та Кіровоградського, історичний і географічний факультети Одеського, факультет природознавства Бердичівського, мови та літератури Ізмаїльського педінститутів з відповідними факультетами Одеського університету; історичний факультет і факультет природознавства та географії Харківського педінституту, історичний факультет Сумського педінституту з відповідними факультетами Харківського університету¹⁵.

Підготовка кадрів через докторантуру та аспірантуру давала можливість ВНЗ України поповнити свої колективи значною кількістю спеціалістів, які мали достатній рівень наукової та педагогічної кваліфікації. В 1958 р. у ВНЗ України працювало 23235 викладачів, у тому числі 8103 кандидатів і доцентів, 805 професорів та докторів наук¹⁶.

Як зазначає О.Сергійчук, за вісім років відбулося зменшення числа докторів наук на 1,3 відсотки порівняно із загальною кількістю наукових працівників України. Вчених звань доцентів і професорів довоєнного рівня було досягнуто лише протягом 15 років після Вітчизняної війни. За період 1951–1955 рр. Вища атестаційна комісія (у Москві) присвоїла вчене звання професора 202 і вчене звання доцента 1536 науковим працівникам України¹⁷. Незважаючи на те, що у 1965 р. в Україні працювало 93984 наукових працівників з них 1885 докторів наук і 19291 кандидатів наук, вищі й надалі відчували потребу у висококваліфікованих спеціалістах¹⁸.

Отже, в період 1953–1964 рр. відбулося зростання науково-педагогічних працівників у вищих навчальних закладах.

Керівництво країни взяло курс на скорочення підготовки кадрів з гуманітарних наук, проте збільшувалася кількість підготовки кадрів науковців з фізики, математики, сільського господарства, технічних і природничих наук.

Таким чином можна зробити висновок, що ХХ з'їзд КПРС та критика культу особи Сталіна не мали тих наслідків, на які очікувало суспільство, бо критика не торкалася сталінської ідеології, методів боротьби з інакодумцями¹⁹. А, отже, в цілому вона була поверхневою і не змінила самої системи, яка продовжувала впливати на усі сфери життя суспільства. Проте, хрущовська «відлига», спроби лібералізації суспільства дали поштовх до розвитку історичної науки²⁰. Процес лібералізації, демократизації та десталінізації

охопив чи не всі сторони життя країни і найбільше вплинув на духовну сферу. XX з'їзд КПРС поклав початок розкріпаченню свідомості і світобачення істориків, що призвело до створення праць, які і сьогодні можуть претендувати на почесне місце в українській історіографії. Та, незважаючи на позитивні моменти «відлиги», історична наука залишалася під пильним контролем влади.

Отже, кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції цього періоду свідчать про зменшення кандидатів наук та збільшення докторів наук. У 1950 р. кількість кандидатів наук з історичної галузі знань складала 547 осіб, а в 1960 р. — 339. Кількість докторів наук у 1950 р. — 21, а в 1960 р. — 26. Це пов'язано із підвищенням вимог до дисертаційних робіт.

Наразі можемо стверджувати, що «відлига» мала суперечливий характер, її політика не була послідовною. Зміни, на які очікувало суспільство, не відбулися й історична наука в подальшому, як і інші суспільні науки розвивалася в умовах пануючої комуністичної ідеології.

В статье на примере историков рассматриваются количественно-качественные характеристики состава научно-педагогической интеллигенции Украины.

Ключевые слова: научно-педагогическая интеллигенция, историки, вузы, «оттепель».

In the article on the historians considered quantitative and qualitative characteristics of scientific and pedagogical intelligentsia in Ukraine.

Key words: scientifically pedagogical intelligentsia, historians, institutes of higher, «thaw».

¹ Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією та наукою // Історія та історіографія в Європі — К. 2003. — Вип. 1–2. — С. 125.

² Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.). Свидетельство современника. — М., 1991. — С. 29.

³ Пыжиков А.В. Общественные науки в годы «оттепели» // Преподавание истории в школе. — 2000. — № 5. — С. 15.

⁴ Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. — Харків: Основа, 1999. — С. 126.

⁵ Головка В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2003. — С. 106.

⁶ Кондратенко О.Ю. Українська академічна історична наука (1944–1956 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 271.

⁷ Там само. — С. 111.

⁸ Там само. С. 113.

⁹ Прохоренко О. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. Ред. В.М.Даниленко. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 193.

¹⁰ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя ті діяльності (40–50 рр. ХХ ст.). / Монографія. — Чернівці: Рута, 2002. — С. 200.

¹¹ Там само.

¹² Чуткерашвили Е.В. Развитие высшего образования в СССР. — М.: Высшая школа, 1961. — С. 171.

¹³ Там само. — С. 172.

¹⁴ Вища школа Української РСР за 50 років / Під ред. Пітова. В.І. — Ч. 2. — К.: Видавництво Київського університету, 1968. — С. 52.

¹⁵ Там само. — С. 53.

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К.: Статистика, 1960. — С. 623.

¹⁷ Галкин К.Т. Из истории аттестации научно-педагогических кадров // Весник высшей школы. — 1957. — № 9. — С. 44–48.

¹⁸ Сергійчук О.М. Вища школа в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: Дис. канд. іст. наук / 07.00.01 — Історія України. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2002. Додаток 3. — С. 222.

¹⁹ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 412–419.

²⁰ Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія ... — Курс лекцій. — К., 1996. — С. 124.

Бажан Олег (Київ)

УДК 929:94 (477)

ПЕТРО ШЕЛЕСТ: ШТРИХИ ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТА

У статті автор аналізує діяльність Петра Юхимовича Шелеста на посаді першого секретаря київського обкому КПУ в 1957–1962 роках. його політичну лінію в період «хрущовської відлиги»

Ключові слова: Петро Шелест, Київська область, «хрущовська відлига».

Існуючі на сьогодні наукові публікації про відомого партійного та громадського діяча Петра Юхимовича Шелеста у переважній більшості присвячені хронологічному періоду з 1963 до 1972 рр., коли український політик очолював політбюро ЦК КПУ¹. Менше уваги дослідники звертають уваги на початковий період політичної кар'єри П.Шелеста. Йдеться про перебування П.Шелеста на посаді другого секретаря Київського міськкому КПУ, його діяльність в якості першого секретаря Київського обкому КПУ.

Вивчаючи життєвий шлях одного з неординарних українських політиків другої половини ХХ століття, доходиш висновку, що у П.Шелеста на час досягнення полудневого віку складалася типова біографія управлінця. Народився у лютому 1908 р. у селі Андріївка Харківської області. В 1935 р. закінчив Маріупольський металургійний інститут зі спеціальності інженер-механік. Протягом 1948–1954 рр. працював директором заводу № 272 (м. Ленінград) та директором Київського заводу № 473 Міністерства авіаційної промисловості СРСР. На початку лютого 1954 року здібного управлінця було запрошено для розмови в ЦК КПУ, в ході якої П.Шелесту вкотре запропоновано перейти на партійну роботу. Попри небажання залишати авіаційний завод, Петро Шелест змушений був підкоритися «закону партійної дисципліни», адже перехід на партійну роботу другим секретарем Київського міськкому КПУ, як з'ясувалось під час бесіди, заздалегідь погоджено з ЦК ВКП і профільним міністерством.

10 лютого 1954 року на міській партійній конференції Петра Шелеста обрано другим секретарем Київського міськкому КПУ, а через десять днів у пресі з'явився наказ про звільнення його від обов'язків директора заводу. Враховуючи багаторічний господарський досвід на посаді директора авіазаводу, Київський міськком КПУ доручив П.Шелесту опікуватися промисловістю, будівництвом, транспортом столиці України. За характером функціональних обов'язків новому секретареві міськкому партії доводилось часто бувати у заводських цехах, на будівельних майданчиках, здійснювати пере-

вірку залізничного та водного транспорту Києва, брати участь у засіданнях партактиву, на яких вирішувались питання, пов'язані з благоустроєм міста, ремонтом житлового фонду, електрифікацією околиць столиці, доббором кваліфікованих робітників та спеціалістів з числа молоді, яка виявила бажання поїхати на роботу в райони освоєння цілинних та перелогових земель.

Восени 1954 року, за вказівкою ЦК КПУ, Петра Шелеста обирають другим секретарем Київського обкому КПУ. Як і в міськкомі, так і в обкомі КПУ, Шелест мав займатися промисловістю, будівництвом, транспортом, організаційною та кадровою роботою, але вже в масштабах міста та області. У якості другого секретаря Київського обкому КПУ П.Шелест проводив значну організаторську і політичну роботу з мобілізації трудових ресурсів для спорудження нових промислових об'єктів, будівництва потужної Дарницької ТЕЦ, введення в дію сільських електростанцій, газифікації міст Білої Церкви та Фастова, розгортанню робіт з будівництва автомобільного шляху Біла Церква–Одеса в межах Київської області, забудову та благоустрій м. Переяслав-Хмельницький, закладки нового водогону з забором води з Десни, зведення нових житлових масивів столиці, удосконалення транспортної мережі Києва. В 1954–1955 роках завершилась реконструкція заводів «імені 1 Травня» (м. Біла Церква), «Червоний Жовтень» (м. Фастів), стали до ладу завод «Сантехвироби» та плодокомбінат у Сквирі, світлотехнічний завод у Броварах, завод холодильників у Василькові, деревообробний комбінат в Іванкові². Крім того, у 1954 році було відкрито трамвайну лінію новозбудованим мостом імені Патона до Дарниці. У середині 1950-х років підприємствами Київщини було освоєно багато нових видів нової продукції. Так, у 1954–1956 роках Київський завод радіоапаратури почав випускати перші радянські телевізори «КВН» і «Рекорд», радіоприймачі на елементах живлення.

Не залишався осторонь Петро Шелест суспільно-політичного життя країни. Важливим кроком у процесі десталінізації суспільства, утвердження демократичних засад став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) на закритому засіданні якого М.Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену розвінчання «культу особи Сталіна», викриттю і засудженню масових репресій. Позитивним змінам у суспільно-політичному житті в країні сприяв комплекс заходів, здійснюваних державою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в 1930-і — на початку 1950-х років. Після XX з'їзду процес реабілітації, розпочатий після смерті Й. Сталіна, набув нових форм і масштабів. Згідно з Указом Верховної Ради СРСР «Про перегляд справ осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові, господарські злочини» від 24 березня 1956 року в Українській РСР було створено 13 комісій Президії Верховної Ради СРСР, на які було покладено завдання з розгляду справ засуджених за відповідні злочини та визначення доцільності утримання їх під вартою з огляду на

громадську небезпеку заподіяного ними злочину. Комісіям надавалося право ухвалювати кінцеві рішення щодо звільнення цих категорій засуджених. Спеціально створені тимчасові органи отримали право скорочувати терміни позбавлення волі для засуджених до непомірно великих покарань і звільнення певних категорій ув'язнених під поруку рідних та громадських організацій. До компетенції комісій належав також розгляд справ неповнолітніх, які утримувалися в трудових колоніях. З осіб, які підлягали звільненню згідно з рішеннями комісій, знімалася судимість і викликані нею правові обмеження. В Україні свою роботу комісії Президії Верховної Ради СРСР розпочали в квітні 1956 року і мали завершити до 1 жовтня 1956 року. Їх склад було попередньо узгоджено в центральних партійних і державних органах.

Головою комісії Президії Верховної Ради СРСР у Київській, Вінницькій та Черкаській областях було призначено П.Шелеста. 10 квітня 1956 року він провів перше організаційне засідання комісії, на якому було з'ясовано кількість людей, які перебували у в'язницях та таборах, число ув'язнених за категоріями: політичними, релігійними переконаннями, службовими і господарськими злочинами (близько 200 тисяч громадян). За приблизними підрахунками Комісії з реабілітації для завершення перегляду справ репресованих у встановлені терміни необхідно було розглядати щодня 35–40 кримінальних справ. Така специфічна праця вимагала від членів комісії титанічних зусиль адже доводилось без відриву від основної роботи інколи працювати по 15–16 годин на добу. Петру Шелесту в якості голови Комісії довелося побувати у всіх місцях ув'язнення, таборах особливого режиму та дитячих колоніях, розташованих на території Київської та сусідніх областей. У розмовах з ув'язненими та під час ознайомлення зі справами засуджених за політичні злочини П.Шелест зіткнувся з численними порушеннями прав громадян, доволі жорстокою практикою радянського правосуддя. За 8 місяців роботи Комісія розглянула 150 350 справ, внаслідок чого 8500 чол. було негайно звільнено, іншим скорочений термін ув'язнення³.

Участь в Комісії, на думку самого Шелеста, виявилася для нього «великою школою життя, морального загартування та аналізу того, що відбувається в людському суспільстві». Посвідчення голови Президії Верховної Ради СРСР з питань реабілітації П.Шелест зберігав усе своє життя як підтвердження особистої причетності до процесу реабілітації, удосконалення радянського законодавства, звільнення тисяч невинних громадян з місць ув'язнення.

Після чотирирічної роботи на посаді другого секретаря обкому КПУ, 49 річного Петра Шелеста 1 лютого 1957 року на пленумі Київського обкому КПУ обрано першим секретарем. На новому місці роботи, за спостереженнями самого Шелеста, 75–80% робочого часу керівника області витрачалося на питання сільського господарства, пошук форм і методів підвищення

трудової, виробничої дисципліни серед працівників радгоспів та колгоспів, оскільки ЦК КПУ висунув перед партактивом області завдання вивести Київщину у число передових регіонів України щодо виробництва сільсько-господарської продукції.

Виконання поставлених завдань вищим партійним керівництвом республіки П.Шелест та його оточення сподівалися досягти шляхом підвищення врожайності зернових, кормових та інших культур у поліських районах області, стимулювання праці колгоспників, закріплення професійних кадрів на селі. Чимало особистих зусиль доклав П.Шелест для подолання бюрократичних перешкод стосовно випробування у виробничих умовах високоврожайного сорту пшениці-808, виведеної невідомим на той час селекціонером, заступником директора Миронівської селекційно-дослідної станції Василем Ремеслом. Домігшись дозволу у М.Хрущова на експеримент, восени 1958 року на 250 гектарах колгоспники Київщини засіяли новий сорт озимої пшениці, яка упродовж 6 років не змогла пройти процедуру «сортівипробування». Отриманий врожай виявився вище апробованого раніше насіннєвим наглядом сорту пшениці на 5–6 центнерів із гектара. Згодом ім'я В.Ремесла стало відоме за кордоном, а сорт пшениці Миронівська 808 будуть називати шедевром світової селекції⁴.

Велике значення у поліпшенні справ у сільському господарстві перший секретар обкому вбачав в організації практичного шефства промисловими підприємствами над колгоспами і радгоспами, яке виражалося у ремонті тракторів, сільгоспмашин, будівництві та механізації тваринницьких ферм, перекиданні механізаторів і техніки з міста в село на безоплатній основі.

Щоб продемонструвати серйозне ставлення керівництва області до економічних, побутових проблем сільських жителів у 1957 році із залученням провідних спеціалістів у Київському обкомі КПУ був розроблений перспективний план перебудови сіл, будівництва культурно-побутових, соціальних об'єктів, невеликих підприємств для переробки сільськогосподарської продукції. Заради експерименту було вирішено побудувати нове село із модерними міськими зручностями, яке мало стати прообразом проектування і забудови маленьких населених пунктів області. Для реалізації цієї мети Київський обком КПУ обрав село Ксаверівку Васильківського району, розташоване вздовж траси Київ–Одеса. Проект забудови села двоповерховими індивідуальними котеджами з необхідними господарськими будівлями колгоспники зустріли з величезним захопленням. Вже навесні 1958 року було закладено 100 фундаментів під котеджі різної архітектури і розмірів, розпочато будівництво комбикормового заводу, тваринницьких ферм, школи, Палацу культури, Будинку побуту, медпункту, магазину. Особливу увагу комплексній забудові села приділяв Петро Шелест. Він часто відвідував село, подовгу вів розмови з робітниками та колгоспниками.

Перший секретар обкому постійно звертався на адресу ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР щодо виділення з державних фондів металу, труб, цегли, залізобетону, асфальту, лісу, кабелю за що отримував чималу порцію критики за надмірні витрати дефіцитних будівельних матеріалів на кооперативне будівництво⁵. Через деякий час про нове село Ксаверівку почали писати в союзних та республіканських газетах і журналах, показувати в телерепортажах, знімати кіно. Зразково-показове село почали відвідувати численні делегації, в тому числі з-за кордону. В один із приїздів до Києва, Ксаверівку відвідав Микита Хрущов, після чого, перший секретар ЦК КПРС, виступаючи на нарадах партактиву, закликав відповідальних працівників займатися перебудовою сіл на кшталт Ксаверівки. Схвальний відгук керівника радянської держави про кооперативне будівництво на селі, спонукав Петра Шелеста продовжувати діяти в даному напрямку. Досвід забудови Ксаверівки було використано для закладки нового села Кодаки Васильківського району, яке за короткий час стало модерновим селищем міського типу.

Початок роботи П.Шелеста на посаді першого секретаря Київського обкому КПУ співпав з реалізацією ініціативи М.Хрущова ліквідувати більшість органів галузевого управління промисловістю (міністерств) і перепідпорядкувати виробництво територіальним органам управління. У лютому 1957 року пленум ЦК КПРС прийняв ухвалу щодо створення в основних адміністративно-економічних районах країни раднаргоспів. Наприкінці травня 1957 року Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР». На території України було створено 11 економічних адміністративних районів і одночасно ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворені з союзно-республіканських на республіканські. Найбільшим в Україні став Київський раднаргосп, який об'єднав промисловість і будівництво п'яти областей — Київської, Черкаської, Кіровоградської, Чернігівської і Житомирської. За таких умов на Київський обком КПУ лягла відповідальність у розміщенні служб, апарату раднаркому, забезпеченні транспортом, житлом і побутовими умовами працівників нової управлінської структури, усуненні перешкод у справі покращення управління промисловістю. Значно пізніше П.Шелест визнає, що реформа управління не принесла бажаного ефекту, призвела до збоїв у виконанні шостого п'ятирічного плану.

Успіхи досягнуті Київською областю в промисловому та аграрному секторі в 1958 році були відзначені вищим політичним керівництвом країни орденом Леніна. Пам'ятним 1958 рік виявився і в біографії Петра Шелеста. У зв'язку з 50-річчям 14 лютого 1958 року у центральній пресі був опублікований Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження його найвищим орденом радянської держави, а у березні 1958 року першого секретаря Київського

обкому партії від Богуславського виборчого округу обирають депутатом Верховної Ради СРСР. Стан піднесення та бадьорості, викликаний успіхами на професійній ниві, невдовзі змінився невимовним смутком по втраті матері, яку не зміг провести в останню путь у зв'язку із власною хворобою.

Важкий настрій, тугу за найближчою і рідною людиною Петро Шелест переборював роботою. Вже в середині 1958 року Шелест переймався підготовкою до XXI з'їзду КПРС, прийманням додаткових і зустрічних планів області на честь партійного форуму, висуненням делегатів до Москви, підготовкою першої промови у стінах Палацу з'їздів перед вищим політичним керівництвом країни та численними делегаціями комуністичних і робітничих партій світу.

XXI з'їзді КПРС, який відбувся наприкінці січня 1959 року, став черговою сходинкою у партійній кар'єрі П. Шелеста. Його обирають членом ЦК КПРС. У новій якості П.Шелест мав втілювати в життя 7-річний план розвитку народного господарства СРСР, ухвалений на XXI з'їзді партії. Семирічний план передбачав рішучий ривок у забезпеченні населення житлом, товарами споживання, посилення економічного потенціалу країни задля прискорення побудови «матеріально-технічної бази комунізму» в СРСР. Упродовж 1959–1965 років за задумом М.Хрущова країна Рад мала «наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни за виробництвом продукції на душу населення». Передбачалося, що промислове виробництво УРСР мало зростати приблизно утричі швидше, ніж воно зростало у США за останні 40 років, і майже у 5 разів швидше, ніж у Англії. Безпосередньо перед керівництвом партійної організації Київщини накреслено завдання на кінець семирічки загальний обсяг промислового виробництва збільшити порівняно з 1958 роком майже на 70%, в тому числі у машинобудуванні, приладобудуванні, промисловості будматеріалів — вдвічі, по легкій і харчовій промисловості в 1,5 рази; підвищити врожайність зернових культур на 25–30%, виробництво цукрових буряків в 1,3 рази, картоплі — вдвічі. Крім того трудівники області зобов'язувалися семирічку з виробництва м'яса і молока виконати не за 7, а за 5 років⁶.

Реалізуючи на практиці ейфорійну ідею М.Хрущова, Петру Шелесту неодноразово приходилося стикатися з численними фактами обману, оковамилювання з боку керівників окремих підприємств, прагненнями апаратних працівників домогтися значних показників будь-яким шляхом. Завдяки публікації в газеті «Известия» у грудні 1959 року всій країні стало відомо про факти приписування виробництва продукції, рільництва і тваринництва в Березанському районі Київської області. Описуючи події кінця 1950 — початку 1960-х років на сторінках власного щоденника, Петро Шелест піддавав критиці особистий стиль роботи, просякнутий стереотипами рапортманії та нещирості у спілкуванні з підлеглими: «2 січня 1960 року.

Біла Церква. XX районна партійна конференція. Я присутній і виступаю на ній. Мабуть увесь такий стиль нашої роботи, що потрібно прикрасити, показати «ріст». А як цей ріст задовольняє країну, народ — це вже інша справа, інше питання. Ось і мої тези виступу не відрізняються від загального тону, хоч у душі інше: «1959 рік був гарним роком, промисловість працювала добре» (хоч це далеко не так — тракторів, автомашин, гуми, запасних частин, комбайнів, інших сільськогосподарських машин, мінеральних добрив і будівельних матеріалів явно не вистачає)... Значно просунулась вперед наука і техніка. Наводжу на підтвердження цього запуск штучних супутників. (Але кого ці «супутники» цікавлять, коли в колгоспах немає заліза для ремонту найпростішого сільгоспінвентаря; запасними частинами трактори, комбайни та інші сільськогосподарські машини забезпечуються на 40–50%). Директиви такі, щоб семирічку виконати за 6 років. Спершу п'ятирічку зробили семирічкою, а тепер ставили завдання — семирічку за 6 літ. Нікому ця неймовірна плутанина не потрібна. Народ до цього у більшості ставиться скептично»⁷.

Потайки піддавав себе критиці П.Шелест і за участь «господарсько-політичному ажіотажі» навколо успіхів Рязанської області щодо виробництва м'яса (протягом 1959 р. в області збільшено виробництво в 3,8 рази, а заготівлі в 3 рази). Віддаючи собі звіт, що «рязанський досвід» це чистої води окомилування та авантюра, П.Шелест змушений вдатися до подібних методів у Київській області. У лютому 1960 р. за згодою з першим секретарем ЦК КПУ М.Підгорним майданчиком для експерименту П.Шелест обрав колгосп «Червоний хлібороб» (с. Червоне Обухівського району), який за короткий термін часу мав забезпечити 300 центнерів м'яса на 100 гектарів. Заради досягнення небачених показників у м'ясозаготівлі партійне керівництво області дало згоду на виділення колгоспу 300 тисяч карбованців кредиту на закупівлю 1200 голів великої рогатої худоби, 500 свиней та зобов'язувалось надати «послідовникам рязанців» 100 тонн концентрованих кормів та 50 тонн сухого жому.

Попри швидке насичення навесні 1960 року магазинів та ринків міст області свининою та яловичиною (шляхом інтенсивного вирізання поголів'я великої рогатої худоби та свиней) продовольче постачання жителів Київщини залишалось на низькому рівні. Поліпшити ситуацію в сільському господарстві П. Шелест прагнув шляхом посилення дисципліни, покращення загальної культури землеробства та нарощування виробничих потужностей підприємств з переробки сільгосппродукції. На особистому контролі П. Шелеста перебували питання добудови Київського м'ясокомбінату та спорудження в 1961 році за вказівкою М.Хрущова Яготинської птахофабрики⁸.

Віддаючи левову частку свого часу проблемам сільського господарства П.Шелест не полишав цікавитись станом справ у столиці України.

Наприкінці 1950 — на початку 1960-х років перший секретар обкому опікувався питаннями будівництва Київської ГЕС. Неодноразово брав участь у засіданнях архітектурного управління Києва, на яких розглядалися питання реконструкції центральних вулиць столиці, спорудження кіноконцертного залу на 4000 місць (згодом набуде назви палац «Україна»). У часи перебування П.Шелеста на чолі Київської області у січні 1958 р. в обласному центрі було відкрито перший в СРСР панорамний кінотеатр «Дніпро» з глядацькою залою на 540 місць. На початку листопада 1960 року у столиці України введено в дію метрополітен довжиною 5,2 км (попри великий спротив П.Шелест підтримав пропозицію будівельників перетворити міст через Дніпро для метрополітену у об'єднану магістраль — для метро та автомобільного транспорту), а в грудні того ж року відкрито найбільший в республіці Палац спорту.

У загальному обсязі роботи на посту першого секретаря Київського обкому КПУ П.Шелесту, крім вирішення господарчих проблем, ставилось в обов'язок займатись впровадженням у життя ідеологічних постулатів КПРС. Так, наприкінці 1950-х років П.Шелест в якості керівника обласної партійної організації долучився до набираючої обертів антирелігійної кампанії в країні. Новий наступ на церкву передбачав заходи, спрямовані на ліквідацію монастирів, які розглядалися вищим політичним керівництвом СРСР як «розплідники мракобісся», здатні підживлювати релігійні пережитки. Затверджений Радою міністрів СРСР план поетапного закриття монастирів передбачав за два-три роки скоротити їх до мінімальної кількості. Як пряме керівництво до дій сприйняла рішення союзного уряду Рада міністрів УРСР, ухваливши 17 липня 1958 року постанову про ліквідацію в 1959 р. восьми монастирів з сорока наявних в республіці.

Виконуючи постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ з питань науково-атеїстичної пропаганди, 1 грудня 1960 року П.Шелест звернувся з листом на адресу першого секретаря ЦК КПУ М.Підгорного з проханням санкціонувати проведення відповідних заходів по дальшому обмеженню сфери діяльності монастирів, розташованих в м. Києві: «1. Враховуючи пропозиції громадськості про охорону історичних пам'ятників Лаври від руйнування є можливість закрити ближні печери, які є складовою частиною чоловічого монастиря Києво-Печерської Лаври. Після закриття цих печер монастир втратить своє значення і перетвориться в невелику приходську церкву. 2. Доцільно також здійснити обмеження діяльності Флоровського жіночого монастиря, де проживає 295 монахинь. З цією метою потрібно певну кількість монахинь пересилити на вільні місця в жіночих монастирях, розташованих в інших областях, а решту — віком д 35 років — залучити до суспільно-корисної праці. Проведення цих заходів, поряд з повсякденною атеїстично-виховною роботою серед населення, дозволить найближчим часом повністю ліквідувати

згадані монастирі, які являються вогнищами релігійного мракобісся і розсадниками розтлінної буржуазної ідеології». У процесі боротьби з релігійними пережитками протягом 1959–1960 років на території Київщини розпалися і припинили своє існування 70 релігійних громад, ліквідовано Введенський жіночий монастир⁹, обмежено доступ до Києво-Печерської Лаври. Закриття культових споруд, а також їх наступне переобладнання під склади, установи соціально-культурного призначення часто викликало невдоволення та заворушення місцевого населення¹⁰. У квітні 1961 р. Петру Шелесту довелось втрутитись у конфлікт між Уповноваженим Ради у справах православної церкви при РМ СРСР по Київській області і м. Києву М.Бібіком та служителями культу навколо закриття Андріївської церкви, який загрожував вилитись у вуличну демонстрацію віруючих у центрі столиці.

Чітко дотримувався лінії КПРС П.Шелест і в оцінці Угорської революції 1956 року. Наприкінці 1956 — на початку 1957 рр. серйозні заворушення відбувалися в колах київського студентства, яке вбачало в угорських подіях початок згортання процесу десталінізації в СРСР. Щоб якимось розрядити обстановку Київський обком партії рекомендував ЦК КПУ вислати з Києва ряд угорських студентів, які, на погляд П.Шелеста, «висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випадки проти сьогоденного Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. При цьому вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини»¹¹. Не викликали заперечень у П. Шелеста дії його підлеглих з відділу агітації та пропаганди обкому КПУ націлені на подолання проявів буржуазної ідеології у доробках творчої інтелігенції та журналах Академії наук УРСР, виправлення на тлі критики культу особи Сталіна недоліків, пов'язаних з беззастережною реабілітацією письменниками та науковцями історичного минулого України¹².

Не залишався перший секретар обкому осторонь боротьби силових структур з виявами відкритого невдоволення населення Київщини рішеннями ЦК КПРС (травень 1962 року) про підвищення роздрібних цін на м'ясо, масло, молоко. Навесні 1962 року на підставі списку, підготовленого Комітетом держбезпеки, Петро Шелест і керівники партійних осередків на місцях розгорнули «профілактичну роботу» з комуністами, які не приховували власного обурення щодо зменшення та погіршення продовольчого постачання, дефіциту споживчих товарів, зростання цін.

Беззастережне виконання всіх директив вищого партійного керівництва, вмело налагоджена П.Шелестом партійно-організаційна робота в Київській області була належним чином оцінена ЦК Компартії України. В характеристиці на П.Шелеста від 17 липня 1961 року перший секретар ЦК КПУ М.Підгорний зазначав: «На керівній роботі проявив себе вмілим

організатором, ініціативним та дисциплінованим працівником, добре знаючим промислове виробництво. Постійно працює над підвищенням своїх знань, приділяє значну увагу вивченню та впровадженню передового досвіду в промислове та сільськогосподарське виробництво».

Репутація здібного управлінця, міцного господарника, доброзичливі стосунки з першим секретарем ЦК КПУ М.Підгорним сприяли стрімкому кар'єрному зростанню Петра Шелеста. У серпні 1962 року П.Шелеста обирають секретарем ЦК КПУ, а у липні 1963 року йому довіряють керувати усією Україною.

В статъе автор анализирует деятельность Петра Ефимовича Шелеста в должности первого секретаря Киевского обкома КПУ в 1957–1962 годах, его политическую линию в период «хрущевской оттепели».

Ключевые слова: Петр Шелест, Киевская область, «хрущевская оттепель».

The author analyses the Petro Shelest activity on the position of the First Secretary of the KPU Kyiv obkom in the 1957–1962 years and his political way in the Khrushchov's Thaw years.

Key words: Petro Shelest, Kyiv region, Khrushchov's Thaw.

¹ Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 134–149; Яремчук В.П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» // Там само. — С. 149–162; Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи та реальність // Режим доступу : www.pseudology.org

² Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. — К., 1981. — С. 467.

³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». — К., 2003. — С. 112.

⁴ Там само. — С. 115.

⁵ Там само. — С. 124.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 53. — Спр. 1399. — Арк. 122.

⁷ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». — С. 131.

⁸ Там само. — С. 135.

⁹ Державний архів Київської області. — Ф. 4828. — Оп. 4. — Спр. 129. — Арк. 1.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 1470. — Арк. 122–123.

¹¹ Там само. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 26–27.

¹² Там само. — Оп. 53. — Спр. 1399. — Арк. 122.

Смольницька Мирослава (Київ)

УДК 94(477)396:316.663 «1945/1965»

ЖІНКА В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ОФІЦІЙНИЙ ОБРАЗ І РЕАЛЬНА ПРАКТИКА

В статті висвітлюється місце жінки в суспільстві, аналізується жіночий образ, сформований пропагандою, наводяться деякі реалії повсякденного життя жінок (1945–1965), що не вписувалися в рамки радянських штампів.

Ключові слова: гендер, радянські жінки, радянське суспільство, повсякденність.

В останні десятиріччя в інформаційному просторі України з'явилося чимало публікацій і розвідок, які в тій чи іншій мірі дотичні до проблематики гендерних досліджень. Водночас попри розмаїття розглядуваних питань мають місце прогалини у з'ясуванні місця жінки в історичному минулому України, в тому числі жіночої історії за час входження УРСР до складу СРСР.

Мета даної публікації — спробувати окреслити місце жінки в радянському суспільстві 1945–1965 рр., порівняти пропагований державою образ радянської жінки УРСР перших повоєнних десятиліть з деякими реаліями жіночого повсякденного життя, що не вписувалися так однозначно в рамки радянських штампів.

Радянська історіографія, що представляє проблематику жіночої історії, насамперед віддзеркалює офіційне замовлення держави і партії на формування образу ідеальної жінки у свідомості громадян. Зокрема, з доробку радянських істориків можемо отримати відомості: про роль жінок у повоєнній промисловій відбудові; участь в громадсько-політичному житті, в т.ч. членство в жіночих радах, виконкомах Рад тощо; про «місію» партії у т.зв. визволенні жінок західних областей УРСР з пригнобленого і нерівноправного становища (мається на увазі час перебування території України у складі Польщі) та їх активній участі у будівництві колгоспного ладу тощо.

На виконання партійного замовлення готувалися окремі збірки про роботу жінок в УРСР: висвітлювався їх внесок у боротьбу за дострокове виконання п'ятирічних планів, досвід керівництва в органах влади, в організації і діяльності жіночих рад як у промисловості, так і в сільському господарстві; наводилися цифрові дані про чисельність жінок у промисловості, сільському господарстві, транспорті, науці і мистецтві, про

кількість жінок серед депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР, орденоносців, Героїв Соціалістичної Праці, лауреатів Сталінських премій, матерів-героїнь¹.

У періодичній пресі також постійно публікувалися повідомлення про досягнення жінок як на державному рівні, так і на місцевому. На допомогу лекторам і агітаторам розроблялася тематика лекцій, доповідей і бесід, рекомендованих для прочитання в жіночій аудиторії. Тематика цих бесід якнайкраще ілюструє запити і плани держави у процесі формування суспільної думки, а також показує пропоновані радянським жінкам соціально схвальні рольові моделі, образ думок, ставлення до дійсності.

Таким чином лекційна пропаганда мала укорінити у свідомості громадян, що «[п]артія Леніна–Сталіна — організатор і натхненник перемог радянського народу», В.І.Ленін — «[в]еликий вождь і учитель трудящих», а Й.В.Сталін — «[г]еніальний продовжувач справ Маркса–Енгельса–Леніна — великий вождь народів». Основа радянського ладу — соціалістична власність, в суспільстві вітаються переваги колективного господарства перед індивідуальним. Особливо підкреслювалася «[р]оль соціалістичного змагання у виконанні завдань післявоєнного п'ятирічного плану». Селяни мали засвоїти, що «[с]татут сільськогосподарської артілі — основний закон колгоспного життя», і зрозуміти особливості «[п]оєднання особистих інтересів колгоспників з громадськими інтересами колгоспів». Велика увага приділялася формуванню патріотизму в першу чергу за рахунок емоційного піднесення населення в зв'язку з перемогою СРСР у Другій світовій війні. Раз у раз громадяни отримували чергові блоки інформації і нагадування, про «[д]жерело сили і могутності СРСР», про «[м]оральний образ радянської людини», про «[р]адянський патріотизм і національну гордість радянських людей», про необхідність «[в]иховання радянського патріотизму в школі і в сім'ї». Не обходилося і без протиставлення одних членів суспільства іншим — «[у]країнсько-буржуазні націоналісти — найзапекліші вороги українського народу»².

Оскільки розглядувана тематика бесід розраховувалася насамперед для жіночої аудиторії, в двох третинах пропонованих тем головними дійовими особами в тих чи інших іпостасях виступали жінки. Насамперед, визначалася роль жінок у будівництві соціалістичного суспільства, наголошувалося, що жінка в СРСР «...рівноправний громадянин соціалістичного суспільства», «...велика сила радянського суспільства». Неодноразово підкреслювалася «Роль жінки в колгоспному будівництві», в «...державному управлінні», звеличувалася звитяжність «[ж]інок-колгоспниць — Героїнь Соціалістичної Праці»; окреслювалися ключові ролі і завдання жінок: «...у виконанні нової сталінської п'ятирічки», «...у боротьбі за новий економічний і культурний розквіт нашої соціалістичної батьківщини»,

«...в боротьбі за післявоєнне піднесення сільського господарства», «...в боротьбі за укріплення колгоспного ладу», «...в боротьбі за організаційно-господарське укріплення колгоспів», у промисловості «...в боротьбі за виконання п'ятирічки в чотири роки», «... в боротьбі за новий економічний і культурний розквіт нашої соціалістичної Батьківщини»³.

При цьому не залишалися поза увагою й питання особистого життя та «[м]оральний образ радянської жінки». Держава, потребуючи жіночої віддачі, систематично підкреслювала існування рівних прав чоловіків і жінок, закріплених у радянському законодавстві. Це питання цілеспрямовано підкріплювалося циклом лекцій, в яких висвітлювалося «[п]іклування партії Леніна — Сталіна і радянської держави про політичне виховання і культурне зростання радянської жінки», «[с]талінське піклування про жінок-матерів і про дітей», робилося протиставлення на становищі жінок у країнах соцтабору і в капіталістичних країнах⁴.

Шляхом активної і планомірної пропагандистської роботи через засоби масової інформації, широко розповсюджену агітацію на зборах як в межах невеликих груп на підприємствах і організаціях, так і під час численних масових зібрань активістів різних галузей господарства відбувалося формування дієвого жіночого активу, який провадив величезну роботу і залучав у цей процес інших менш активних жінок.

Проаналізувавши численні пропагандистські видання російська дослідниця С.Айвазова відмітила, що з радянської свідомості повністю зникло уявлення про те, що жінка може і не працювати у суспільному виробництві⁵.

Цей та інші висновки російських науковців⁶ щодо гендерних взаємовідносин в радянському суспільстві є цілком правомірними і для дійсності УРСР. Згідно ними, у радянській час юридично жінка отримала повну рівноправність. Разом з тим офіційна ідеологія рівноправності маскувала фактичну дискримінацію жінок у всіх сферах життя. Негласно існував своєрідний гендерний контракт, санкціонований державою, т.зв. «контракт працюючої матері»: жінка формально має з чоловіком рівні права, отримує будь-яку освіту, може працювати на будь-якій посаді — але при цьому сім'я не перестає бути основою її діяльності. Держава немовби відмовлялася регулювати приватне життя людей, але насправді вона мовчазно підтримувала точку зору, що побут і сім'я — особиста справа кожної жінки, в якій вона може розраховувати тільки на власні сили. Для характеристики наведених гендерних відносин, коли жінці відводилися дві ролі — працівниці і матері, стали використовувати термін «контракт працюючої матері».

Напрацювання українських науковців⁷ у сфері тендерної історії поряд з теоретичними розробками, включають у т.ч. практичні дослідження, а саме — запис інтерв'ю за допомогою методів усної історії. Це однозначно

дозволяє виявляти нові грані, осмислювати нові образи радянського повсякдення, відстежувати спільності і відмінності в жіночих практиках тощо.

Повоєнна демографічна ситуація в УРСР характеризується нерівномірним перерозподілом чоловічого і жіночого населення країни, особливо працездатного віку. У 1945 р. чисельність працездатного населення не перевищувала 3,5 млн. осіб проти 7,2 млн. перед війною, при цьому кількісний склад жінок станом на 1 січня 1945 р. становив 64% усього населення республіки. Після повернення тих, хто залишився живим, з армії і з евакуації кількість працездатних зросла до 5,6 млн. осіб, але не досягла довоєнного рівня. Навіть після повернення додому чоловіків їх кількість удвічі поступалася кількості жінок⁸.

Для ефективної реалізації усіх можливостей наявного трудового ресурсу в суспільній свідомості був зроблений акцент на формуванні образу: радянська жінка — активний і рівноправний «будівничий соціалістичного суспільства». Оскільки ще на початку 1920-х років у СРСР практикувалося втягнення жінок у всі сфери суспільного виробництва, партійно-державна система мала досвід залучення жінок для вирішення своїх важливих стратегічних завдань. До того ж за роки війни жінки стали незамінною виробничою силою: чоловіки воювали на фронті, а жінки, не покладаючи рук і сил вели свою «боротьбу» у господарстві, працюючи над виконанням завдань Комуністичної партії навіть в найважчих галузях промислового виробництва, зокрема на шахтах Донецького басейну. У важкій промисловості, і не тільки, вони швидко оволодівали «чоловічими» спеціальностями: забійників, слюсарів, фрезерувальників, електрозварників⁹, бондарів¹⁰. Наприклад, станом на березень 1944 р. близько 50% усіх робіт на шахтах комбінату Ворошиловградвугілля виконувалися жінками. Працівники сільського господарства також були укомплектовані виключно з жінок, підлітків, людей похилого віку та інвалідів. Тут жінки становили понад 80% трудівників, оволодіваючи професіями трактористів МТС, комбайнерів, механізаторів¹¹.

Жінки продовжували відігравати вагомую роль на виробництві і у відбудові практично всіх галузей народного господарства навіть по закінченні війни до повної демобілізації військових із лав Радянської армії. Їх ентузіазм підтримувався активною пропагандою. Особлива увага приділялася формуванню жінки як ідеального виробничника. Ідеї партії неодноразово продубльовані жінками-активістками лунали заклик до усіх радянських жінок: «Нам необхідно з новими силами взятися за роботу, ми здатні і повинні довести, що ми можемо на рівні з чоловіками брати участь в громадському житті і відновлювати господарство»¹²; «Наше серце переповнене радістю... радянська влада дала нам можливість бути повноправними членами і

отримати будь-яке ремесло. Наші жінки мають повну можливість нарівні з чоловіками брати участь у виконанні п'ятирічного плану»¹³.

Процес залучення жінок у відбудову не був пущений на самоплив. Зокрема, з метою налагодження роботи в західних областях УРСР прийнято ряд рішень ЦК КП(б)У: «Про роботу серед жінок в західних областях Української РСР» (5.04.1945 р.), «Про заходи з покращення роботи серед жінок в Західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях України» (28.04.1946 р.). У 1947 та 1948 рр. прийнято ряд додаткових документів стосовно покращення роботи серед жінок решти областей УРСР: рішення ЦК КП(б)У «Про заходи поліпшення роботи серед жінок на Україні» (19.04.1948 р.), вказівки про роботу серед жінок в рішеннях Пленуму ЦК КП(б)У та постанови РМ і ЦК КП(б)У (20.06.1947 р.).

Реалізація завдань уряду і партії стосовно покращення роботи серед жінок відбувалася шляхом формування широкої мережі жіночих об'єднань — делегатських зборів та жіночих рад з різними секціями, які в своїй роботі керувалися вищезгаданими рішеннями ЦК КП(б)У та підпорядковувалися відділу з роботи серед жінок при ЦК КП(б)У (ліквідований у 1953 р.). Основна мета проваджуваної роботи — формування «свідомої» громадянської позиції у якнайбільшій кількості жінок, активне залучення їх до виробничого процесу. Відмітно, що жіночі ради різних областей мали свої специфічні завдання, які залежали в першу чергу від проваджуваної урядом політики в тому чи іншому економічному регіоні України.

Безпосередньо на місцях, зокрема у сільській місцевості західних областей УРСР, жіночі відділи організовували проведення зібрань односельчан для прослуховування різнопланових доповідей (доповідачами зазвичай були представники району, або місцеві вчителі), стежили за благоустроєм і озелененням населених пунктів, брали активну участь в організації людей для весняно-посівної кампанії (1948 р.), у створенні колгоспів, проводили агітацію за придбання державної позики тощо.

Для скеровування жіночої ініціативи в необхідному Комуністичній партії напрямку у перше повоєнне десятиліття проводилися численні обласні наради передовиків виробництва різних сфер. Ілюстративними з цього приводу є стенограми обласного засідання жіночого активу Тернопільської області (1948 р.), на якому були присутніми серед інших жінки-активістки і з інших західних областей України. «Ми зібрались тут для того, щоб обговорити питання про нашу роботу, про виконання плану 4-ї сталінської п'ятирічки, як підвищити рівень нашої роботи»¹⁴ — раз у раз повторювали з трибуни доповідачі.

У своїх виступах передовики закликали всіх жінок-колгоспниць: «працювати ще краще, зміцнити трудову дисципліну, підвищити продуктивність праці, вирощувати високі врожаї»¹⁵. Одноосібницям радили: «вступайте до

колгоспу, організуйте дружну роботу, підвищуйте трудову дисципліну... Наші колгоспи — це наше весілля, наше радісне життя, це наше щастя. Це наш будинок»¹⁶; «Я закликаю всіх жінок, які ще не вступили до колгоспів, після цих зборів пояснити всім жінкам про користь колгоспу»¹⁷.

Подібні зібрання, що проводилися на високому організаційному рівні в атмосфері ейфорії, ставали потужною рушійною силою, оскільки давали його учасницям відчуття власної значущості. Жінки-активістки з далеких населених пунктів знайомилися зі своїми колегами, дізнавалися про їх проблеми і досягнення у виконанні поставлених завдань, переконували себе у правильному виборі своєї життєвої стратегії.

Складовою частиною практично кожного виступу учасниць зібрань було озвучення особистої мотивації, яка стимулювала на досягнення успіхів. Часто лунали висловлювання про сподівання змін на краще у повсякденному житті: «Раніше жінки були забитими, не знали ніякого подвигу вперед, зараз жінки працюють на відповідальних постах, жінки депутати, жінки Герої Соціалістичної праці, про жінок можна читати в газетах і журналах»¹⁸; «Я 4 рік живу в Радянському Союзі. Я 4 рік почуваю себе рівноправною громадянкою, беру участь у виборах рівноправних громадян, беру участь у будівництві, у відбудові моєї Батьківщини»¹⁹ та ін.

Під час доповідей виступаючими неодноразово підкреслювалося, що жінка отримала в радянській державі рівні права на працю і відпочинок, має всі можливості для самореалізації, в першу чергу у високопродуктивній праці, а також у розширенні свого політичного світогляду: «Я комсомолка, але для мене цього мало, я хочу бути комуністом і готуюсь до вступу в кандидати партії, щоб бути політично досвідченою і розумітися у всіх господарських і політичних питаннях»²⁰. Причому використовувалася як мотивація на особисті зміни на краще у повсякденному житті, так і необхідність допомогти державі та комуністичній партії, яка разом з її вождем «постійно піклується про своїх громадян».

На таких зібраннях жінки не тільки озвучували вже наявну власну мотивацію, а й, у тому числі, ставили перед собою чергові високі завдання — у реалізації професійних навичок чи проведенні активної громадської роботи, необхідної в першу чергу для вирішення важливих завдань уряду (п'ятирічка за 4 роки, чи колективізація у західних областях України тощо).

В результаті діяльності відділів з роботи з жінками, серед жінок України було проведено величезну роботу з включення їх у соціалістичне будівництво. В одному з річних звітів в ЦК КП(б)У відповідальні за роботу жіночих відділів однієї із західних областей з гордістю визнавали: «Делегатські збори і жіночі ради дійсно були одним із приводних ременів через який партійна організація області проводила свій вплив на широкі маси населення»²¹.

Аналізуючи численні довідки в ЦК КП(б)У про роботу серед жінок, можемо зробити висновок, що в суспільстві сформувалася категорія жінок, які свою життєву стратегію поведінки обирали у формі активної реалізації у сферах, які раніше були для них закритими. Причому, щоб вижити і досягти певних вершин необхідно було стати успішною за рахунок важкої праці, участі в громадському житті. Жіноцтво проявляло активність у всіх виробничих сферах: у відбудові народного господарства і виробничому навчанні; у боротьбі за виконання п'ятирічки в чотири роки; у відновленні роботи в колгоспах і їх створенні в західних областях України; участі в численних неоплачуваних громадських роботах (в т.ч. благоустрої населених пунктів, ремонті шкіл, клубів, робітничих їдалень, гуртожитків, дитячих установ, в організації допомоги дітям-сиротам, в проведенні господарських і політичних кампаній) та ін.

Образ радянської жінки як соратника чоловіка у щоденній соціалістичній «боротьбі» (за виробничий план, за порядок на вулицях міста, за перемогу у соцзмаганнях), поступово із предмету гордості трансформувався в щоденну практику. І в 1960-х роках жінка і без закличного подвигу нарівні з чоловіками працювала на виробництві. Саме ця рівність ввійшла в ціннісні орієнтації радянських жінок²².

Щоб не виглядало голосливим твердження про рівноправність жінок у всіх сферах, в тому числі в партійному і державному керівництві на місця неодноразово надходили вказівки про формування жіночого партійного активу, збільшення складу жінок в органах державної влади. Проте ці вказівки не завжди бралися місцевим керівництвом до уваги. Чергові звіти знову і знову показували явну диспропорцію чоловіків і жінок у такій сфері, як управлінська діяльність.

Невідповідність між пропагандою і практикою явно проглядалася з щоденних реалій повсякденного життя населення. Найбільш яскраво це можемо спостерігати у перше післявоєнне десятиріччя.

Все радянське суспільство раділо закінченню війни і перемозі у Другій світовій війні. Перехід на мирне будівництво супроводжувався могутнім трудовим піднесенням, скрізь на місцях люди з ентузіазмом включалися у мирне виробництво, про що свідчать численні інформаційні довідки в ЦК КП(б)У з областей. Разом з тим мали місце висловлювання, що не сприяли піднесенню авторитету держави, оскільки люди втомилися від війни і від необхідності підпорядковувати своє життя потребам державної системи.

В суспільстві активно обговорювало питання: про припинення дії карткової системи, про повернення спричинених війною збитків, про необхідність зменшення темпів роботи, про бажання працювати не за бронєю, а там, де хто хоче і кому де вигідно, про потребу вільного продажу

хліба, про відновлення довоєнного життя в матеріальному становищі, про збільшення заробітної платні і достатнє забезпечення населення продуктами і промисловими товарами, про відбудову житла, про припинення мобілізації робочої сили тощо²³.

Проте держава, навіть по закінченні війни не давала можливості вибору індивідууму проявити себе у вибраній особистими переконаннями чи бажаннями сфері діяльності. Необхідно було виконувати лише завдання комуністичної партії. Перенісши лозунги війни у повоєнну повсякденність проголошувалися заклики залишити всі особисті мрії, переживання, сподівання тощо до кращого часу, що жінки і зробили, нарівні з чоловіками включившись у виробничий процес.

Порівняно легше на соціальне замовлення суспільства відгукувалися молоді дівчата, комсомолки, які не були переобтяжені сімейними обов'язками. В першу чергу, саме їх нарівні з чоловіками мобілізували за оргнаборами на відбудову об'єктів важкої промисловості, залучали на численні громадські роботи з відбудови міст, доріг, будинків соціального значення тощо. Вони могли тижнями не приходити додому, оскільки збирали врожай на колгоспному полі; з готовністю включалися у виробниче навчання, освоювали різноманітні професії, і йшли працювати за розподілом. Проте не варто таку соціальну активність сприймати однозначно як миттєву готовність прислужитися державі.

Нерідко така активність, по-перше, була насадженою необхідністю, таким собі способом виживання, по-друге, мала особистісні мотиви для вибору відповідної життєвої стратегії. Відсутність будь-яких матеріальних статків і засобів для проживання, прагнення отримати визнання «нормальної радянської людини» і довести свою незаплямованість (така модель поведінки присутня у нащадків т.зв. «ворогів народу», та репатрійованих), необхідність змінити місце проживання, щоб хоч трохи вийти з-під пильного нагляду системи — всі ці, та багато інших мотивів змушували погоджуватися на будь-яку роботу, без врахування особистих вподобань, працювати за трудовні в колгоспі, їхати далеко за межі рідної домівки згідно направлень за оргнаборами, або йти вчитися на численні курси чи в навчальні заклади системи трудових резервів.

Наявність сім'ї і народження дитини значно звужувало жіночу мобільність. Більш того, особливо на початку відбудови, молоді матері часто залишалися наодинці із проблемою: яким чином виконати мінімальний робочий план при одночасній необхідності догляду за малою дитиною. Про активну виробничу і громадську діяльність за відсутності розвиненої соціальної інфраструктури, в першу чергу мережі дитячих садочків, не могло бути і мови. В цілому по країні ситуація з відновлення мережі дитячих ясел чи навіть подекуди дитячих садочків покращилася тільки на початок

1950-х рр. До того, лише окремі райони звітували про наявність таких установ у межах небагатьох населених пунктів.

Таким чином молодій матері, найперше в сільській місцевості доводилося опинятися перед вибором — залишатися удома з дитиною і постійно перебувати під пресингом з боку сільської адміністрації, що подекуди супроводжувався погрозами, або ж виходити на роботу в колгосп для відпрацювання трудовнів, які в реальності не давали в сім'ю прибутку, і залишати малолітню дитину на цілий день саму, в кращому разі під нагляд ненабагато старших дітей чи когось із родичів похилого віку, які за станом здоров'я були навіть не придатні для будь-якої роботи в колгоспі.

Вирішення різноманітних побутових питань, регулювання сімейних відносин залишалось у сфері інтересів жінки і лягало на її плечі у весь позаробочий час. Фактично ведучи домашнє господарство жінка відробляла другий робочий день, який, на відміну від першого, не оцінювався, не оплачувався, забирав час, необхідний для відновлення сил. Таким чином, приносила в сім'ю гроші, і одночасно при їх недостатній кількості мусила економити, і паралельно шукати шляхи для отримання додаткового прибутку (обробіток присадибних ділянок і вирощування врожаю для власних потреб, залишки можна було продати на міських базарах; утримання невеликої кількості худоби; пошиття одягу на замовлення; виготовлення грубого полотна на рядна, рушники, покривала на саморобних ткацьких верстатах тощо). Слід відзначити, що описана ситуація більш характерна для першого повоєнного десятиліття, оскільки в Україні в результаті воєнних дій залишилося багато вдів і сиріт; процес демобілізації військових з Радянської армії розтягнувся на кілька років; чоловіки (в результаті існуючого розподілу тендерних ролей) були задіяні більшою мірою у відбудові житлових і господарських приміщень тощо.

Все більше подвійне навантаження на жінок починає визнаватися навіть в офіційних документах. Постанова ЦК КПРС (жовтень 1966 р.) закликала боротися з феодальним ставленням до жінок і створити умови для подолання нерівності в побуті. В результаті проваджуваної державою політики, коли «орієнтація на сім'ю віталася як доповнення, але не як альтернатива безумовного пріоритету громадського над приватним»²⁴, жінки виявилися не готовими народжувати багато дітей, щоб не втратити свій соціальний статус.

І хоча в друге повоєнне десятиліття відбулося деяке матеріальне полегшення та зменшився ідеологічний тиск, продовжувала укорінюватися тенденція, коли в сім'ях народжувалися 1-2 дитини, що давало можливість жінці в порівняно короткий термін повернутися з відпустки на робоче місце. В цей час також простежується закріплення додаткового навантаження на жінку: її суспільний статус, на відміну від статусу чоловіків, все більшою

мірою починає залежати від успіхів її дітей, її материнських «талентів». Окрім вигодовування грудної дитини, догляду за нею, придбання одягу, приготування їжі, навчанням основи уявлення про оточуючий світ, про комуністичну мораль, на жінку покладалася відповідальність за правильну підготовку дитини до школи, її успішність, розвиток звички до культурного проведення вільного часу²⁵.

Безумовно, наведені вище приклади є лише окремими штрихами до з'ясування місця, ролі і статусу жінки в радянському суспільстві. Неможливо, та й мабуть немає необхідності намагатися моделювати універсальний образ радянської жінки. Адже в повоєнному суспільстві радянська система різним верствам і групам населення як в індивідуальному, так і в загальному порядку, пропонувала, нарівні з матеріальними труднощами, цілу обійму постійних стресових ситуацій.

Одним з наслідків війни виявилася численна кількість вдів і сиріт, які не тільки страждали від втрати близьких людей, а ще й змушені були самотужки, без чоловічої підтримки, відбудовуватися, боротися за харчування, за виживання, за отримання певного соціального статусу. Ситуація ускладнювалася для тих жінок, які не мали освіти і, разом з тим, у силу численних обставин не могли дозволити собі таку розкіш, як навчання — як результат, їх працю в державі використовували на численних некваліфікованих роботах. Більш того, попри наявні статистичні показники рівня освіти і професійної підготовки жінок, у зв'язку з закріпленим подвійним навантаженням, оформилася стійка специфіка професійної зайнятості жінок — некваліфікована і малокваліфікована праця, переважно ручна, важка, що не потребує ніякої професійної підготовки. Спостерігалось замкнуте коло — жінки важко працювали, але не мали достатніх коштів на прожиття. Мінімальні залишки від заробітної плати вкладалися у домашнє натуральне виробництво, зокрема в селі, за рахунок нього і виживали, особливо в перше повоєнне десятиліття.

Щоправда навіть тяжка праця не вберегла від голоду 1947 р., коли увесь наявний врожай на колгоспних полях України під пильним оком партійних функціонерів повністю вивозився з колгоспу. В цей час жорстоко каралося будь-яке намагання зберегти хоч частку врожаю. Люди продовжували жити в умовах постійного контролю з боку системи ще тривалий час. Інколи до абсурду доходили покарання, в т.ч. і жінок за окремі покарання. Зокрема, за період з 1 січня по 1 жовтня 1950 р. перевіряючими органами припинено у т.ч. справи про крадіжку соломи, неповернення грошей за будівництво хати, крадіжка кавунів, здача молока з невідповідною жирністю, зібрання дітьми колосків на колгоспному полі, крадіжка 2 кг картоплі²⁶ тощо. В анонімному листі у Президію ВР УРСР (від 17.07.1950 р.) колгоспники наступним чином характеризували своє існування: «На хліб неврожай в

колгоспах, ми вже знаємо, що нічого не дадуть, а помирати з голоду не хочеться. Запасів у нас немає, грошей також майже нічого, злидні заставляють робити злочини, а за ті злочини, які б вони не були, покарання одне — 10 років тюрми і на Урал або в тайгу, бо туди необхідна безплатна робоча сила, у нас називають організований набір через тюрму. В нас в Україні є такі села, де з 100 хат у 80 чи навіть більше один з сім'ї засуджений на 10 і більше років. Війна наробила сиріт і вдів, а ми штучно продовжуємо їх робити. Замість виховної роботи з боку керівників чути лише погрози — суд та тюрма»²⁷.

У повоєнному суспільстві влада цілеспрямовано продовжувала багатовекторну практику штучного витіснення численної кількості людей (і чоловіків, і жінок) в маргінальне становище стосовно більшості членів суспільства (серед них були і засуджені за різноманітні покарання, і обмежені в правах репатрійовані громадяни, і т.зв «вороги українського народу — буржуазні націоналісти»). Як результат така політика тиску тією чи іншою мірою стосувалася практично кожного члена суспільства, що приводило до необхідності знаходитися перед вибором, яку життєву стратегію обрати, щоб вижити.

Таким чином, образ, пропагований радянською ідеологією у повоєнні десятиліття представляє нам жінку-трудівницю, рівноправну сподвижницю чоловіка у виробничому процесі. Соціологи, глибше проаналізувавши характер тендерних відносин в суспільстві, пропонують нам розглядати радянську жінку з погляду функціонування гендерної програми «контракт працюючої матері». Дослідники, що збирають і опрацьовують усні свідчення акторів історії допомагають ввести в науковий обіг розуміння світосприйняття, щоденну практичну реалізацію у всіх сферах життя кожної індивідуальної жінки з погляду гендерних взаємодій у суспільстві, деталізують індивідуальне жіноче повсякдення.

Враховуючи напрацювання попередників з даного питання а також власні спостереження приходимо до висновку, що радянська жінка — це могутній екстенсивний трудовий ресурс, який був мобілізований державою для виконання різнопланових завдань. Жінкам для повноцінної реалізації на рівні з чоловіками пропонувалися різноманітні рольові моделі, проте в реальності лише обмежена кількість жінок могла ними скористатися. Попри явні виконувані рольові моделі згідно стереотипів «жінка-трудівниця», «жінка-мати» тощо можна спостерігати зовсім відмінні стратегії виживання і моделювання поведінки, залежно від того, до якої суспільної верстви належала жінка, або ж яке мала місце в рамках соціальної стратифікації. Тема «місце жінки в радянському суспільстві» — багатопланова, різнорідна, і потребує глибокого занурення в дослідження, тому що кожна жінка це нова історія, це відмінна повсякденність в її оточенні, це відмінна практика поведінки.

В статье освещается роль женщины в обществе (1945–1965), анализируется образ женщины, сформированный советской пропагандой, приводятся некоторые реалии женской повседневной жизни, которые не вписывались в рамки советских штампов.

Ключевые слова: гендер, советские женщины, советское общество, повседневность.

The article highlights the place of women in the Soviet society, analyzes the female image, which the propaganda generated. The author also deals with the realities of everyday life of women (1945–1965) that don't fit the Soviet standards.

Key words: Gender, Soviet women, Soviet society, everyday life.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 4. — Арк. 77.

² Там само. — Арк. 78.

³ Там само. — Арк. 79.

⁴ Там само.

⁵ Айвазова С.Г. Свобода и равенство советских женщин // Айвазова С.Г. Русские женщины в лабиринте равноправия (Очерки политической теории и истории. Документальные материалы). — М.: РИКРусанова, 1998. — С. 66–99.

⁶ Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека // www.owl.ru/win/books/gender/3.htm; Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание — Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. — 496 с.

⁷ Суковатая В. Гендерная идентичность и конструирование памяти кризисных моментов истории: женские стратегии выживания // Социология: теория, методы, маркетинг, 2009. — Вып. 2. — С. 67–95; Кись О. Відновлюючи власну пам'ять: Проект «Україна ХХ ст. у пам'яті жінок» // Україна модерна. — Ч. 11. — К.: Критика, 2007. — С. 266–270.

⁸ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С. 108.

⁹ Коваль М.В. Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 175.

¹⁰ Дудник В.М. Розв'язання кадрових проблем у процесі відбудови українських міст після другої світової війни.

¹¹ Чернега П.М. Підготовка робітничих кадрів у промисловості України в роки другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 9. — Ч. 2. — С. 93; Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М.: Наука, 1970. — С. 256.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 74. — Спр. 2. — Арк. 77.

¹³ Там само. — Арк. 5.

¹⁴ Там само. — Арк. 70.

¹⁵ Там само. — Арк. 53.

¹⁶ Там само. — Арк. 58.

¹⁷ Там само. — Арк. 60.

¹⁸ Там само. — Арк. 72.

¹⁹ Там само. — Арк. 61

²⁰ Там само. — Арк. 54.

²¹ Там само.

²² Барсукова Ю. Модели успеха женщин советского и постсоветского периодов: идеологическое мифотворчество // www.isras.ru/files/File/Socis/02-2001/012Barsukova.pdf

²³ ЦДАГО України. — Ф.І. — Оп. 23. — Спр. 2222. — Арк. 13–25.

²⁴ Барсукова Ю. Назв. праця.

²⁵ Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека // www.owl.ru/win/books/gender/3.htm

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 102. — Арк. 30, 34.

²⁷ Там само. — Спр. 72. — Арк. 281–283.

Лаас Наталія (Київ)

УДК [394:316.3] (477) «1965/1985»

МАТЕРІАЛЬНЕ ПОВСЯКДЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ ЕПОХИ «ЗАСТОЮ» (1965–1985 рр.)

У статті зроблено першу спробу означити основні матеріальні параметри повсякденного життя українського соціуму періоду «застою», що хронологічно охоплює 1965–1985 рр. Основну увагу автор звернула на висвітлення взаємодії планової економіки та соціальних структур та як ця взаємодія реалізується на рівні щоденного життя окремої особистості.

Ключові слова: доба «застою», матеріальне повсякдення, український соціум.

Зважаючи на відсутність розробок проблеми в сучасній українській історіографії, пропонується нарис повсякденного життя доби «застою» охоплює далеко не всі його виміри. Свідомо опускаючи проблеми поведінкових стратегій, формування цінностей та переконань, символічних означень, різноманітних типів ідентичностей тощо, автор зосередилася передусім на окремих аспектах матеріального повсякдення та впливу економічних факторів на реалії щоденного життя.

Практично протягом усього брежнєвського періоду в українському соціумі існувала диспропорція між ресурсами товарів для населення і грошовими доходами громадян, причиною чого стало передусім недорозвиненість легкої та харчової промисловості. Попри спроби республіки збільшити товарообіг, залишки грошей у населення накопичувалися надшвидкими темпами, провокуючи незадоволення платоспроможного попиту передусім на непродовольчі товари — одяг, взуття, вовняні тканини, меблі, холодильники, будівельні матеріали тощо. Вже у 1965 р. окремі українські керівники демонстрували розуміння ситуації, що склалася, а саме — структурних змін на шляху перетворення радянського соціуму на споживацьке суспільство. Приміром, заступник голови Держплану УРСР М. Махиня дорікав Держплану СРСР, що той без причин закладає структуру товарообігу на рівні 1950-х рр., не враховуючи значне зростання доходів громадян¹.

Проблема товарів народного споживання чітко постала в свідомості радянських керівників у першій половині 1970-х рр., коли було прийнято низку рішень щодо прискореного розвитку галузей промисловості групи «Б». Втім, попри інтенсивні заходи, відразу наростити випуск продукції на

застарілому обладнанні, без належного і вчасного отримання сировини було важко. Радянські люди завжди відчували нестачу товарів повсякденного та довготривалого попиту, які б мали належну якість і при тому існували в широкому виборі.

Забезпечення харчовими продуктами загалом трималося певного рівня якості. У кожному магазині був перелік товарів, завжди доступний для купівлі, — борошно I-го та II-го гатунку, хліб, рис, манна, перлова та пшенична крупи, маргарин, топлені жири, сало, варені ковбаси, свіжоморожена риба, плодоовочеві та рибні консерви, олія, цукор, кондитерські та макаронні вироби тощо². З середини 1970-х рр. почали відчуватися перші перебої з постачання м'яса та м'ясних виробів. Якісне і недороге м'ясо та ще й без черги — ідеал майже недосяжний у брежнєвську епоху. У закладах громадського харчування запроваджено «рибні дні», а державна торгівля м'ясом та ковбасними виробами у деяких містах здійснювалася лише вранці та ввечері. Створювалися спеціальні комісійні магазини для продажу м'яса, постійно вівся моніторинг цін на колгоспних ринках, про що надходили звіти в ЦК КПУ (при тому, попри підвищений попит, ціни протягом другої половини 1970-х — початку 1980-х рр. суттєво не різнилися³). Населення, що мало присадибні ділянки, вирощувало худобу та птицю самостійно, при цьому для годівлі часто скуповуючи в магазинах дешеві хлібопродукти.

На початку 1980-х рр. через загальний спад у сільському господарстві ситуація з постачанням продуктів харчування погіршилася. Почалися перебої з надходженням свіжих овочів. На 1982 р. торгівля молоком і молочними продуктами здійснювалася лише в мінімальних розмірах і лише пониженої жирності, а тваринне масло навіть у великих містах і промислових центрах продавалося протягом 1–2 год. на день і лише по 200–300 гр. в одні руки. В основних промислових областях змушені були встановити лімітні години протягом дня, коли у магазинах державної роздрібною торгівлі можна було дістати м'ясо, варені ковбаси, тваринне масло, до решти областей ці продукти практично не доходили. Масло, наприклад, можна було отримати лише в закритих установах — партійних їдальнях, ресторанах, лікарнях, санаторіях, школах і дитячих садочках. Таке становище зберігалось практично всю першу половину 1980-х рр. Проблема забезпечення маслом та молочними продуктами була настільки гострою, що республіканські керманічі, готуючись до проведення обласних партійних конференцій та виборів до Верховної Ради СРСР у 1984 р., подбали передусім про виділення в разовому порядку областям 1250 т. тваринного масла для постачання населенню⁴.

Порівняльна таблиця продажу харчів у м. Києві в буденні та передсвяткові дні свідчить, що до святкового кошика радянської людини входили

м'ясо, птиця, ковбасні вироби, жива чи заморожена риба, оселедці, торти та тістечка, попит на які перед святами підвищувався у 2–3 рази⁵. Втім уже 1985 р. ця різниця практично нівелювалася⁶: у певному сенсі в Києві завжди був передсвятковий ажіотаж, адже міська торгівельна мережа забезпечувала товарами всі навколишні області. Пересічний радянський громадянин, на середину 1980-х рр. маючи легковий автомобіль та достатній заробіток, цілком міг собі дозволити раз на місяць їздити за покупками в київські магазини.

У брежнєвський час за рахунок відносно незбалансованого продуктового забезпечення структура харчування у розрахунку на душу населення не вповні відповідала раціональним нормам. Наприклад, у 1979 р. кожен радянський громадянин у середньому недоотримував м'ясних та молочних продуктів, овочів та яєць, натомість надуживав хлібопродукти, картоплю та цукор⁷.

Пам'ятними для доби «застою» стала середина 1980-х рр., коли у Радянському Союзі почалася боротьба проти алкоголізму. Держава загалом мала всі підстави для стурбованості: у 1985 р. у середньому один житель України на покупку алкоголю витрачав 127 руб., а на придбання, наприклад, радіотоварів — 25 руб., друкованої продукції — 17 руб., спортивних товарів — 3 руб.⁸. У 1985 р. кількість підприємств торгівлі та громадського харчування, які торгували спиртними напоями, скоротилася майже на 40%. Торгівля спиртними напоями була заборонена у 22% сільських населених пунктах, які мали магазин. У Ворошиловградській області, приміром, у більш ніж 40% магазинів торгівля спиртним проводилася дві години з 17 до 19. Різке зменшення продажу алкоголю призводило до того, що виникали значні черги при купівлі горілки до початку торгівлі та особливо наприкінці її продажу, а також у п'ятницю та суботу у магазинах, де торгівля у неділю була заборонена. Наприклад, у с. Верховцево Дніпропетровської області перед відкриттям магазинів були черги до 170 чол., за дві години до закриття — 300 чол.⁹. Люди виїздили за алкоголем до інших областей, купували напої «про запас», що створювало передумови для спекуляцій, а найголовніше — почали активніше займатися самогонварінням. Дії держави у відповідь (наприклад, суттєве підвищення ціни на дріжджі) не мали успіху.

Окрім закладів державної торгівлі, придбати товари можна було в комісійних магазинах та на колгоспних ринках. Щоправда, ціни там суттєво різнилися. Якщо державна роздрібна ціна у 1982 р. за кілограм яловичини становила 1,90 руб., то на колгоспних ринках Києва — 4,50 руб.; свинина — 2 і 5 руб. відповідно; сала свиного — 2,30 і 4,50 руб.; десятка яєць — 80 коп. і 1,25 руб.; картопля — 12 і 40 коп.; цибулі зеленої — 50 коп. і 1,20 руб.; моркви — 25 коп. і 1,60 руб.; редису — 40 і 90 коп.; часнику — 1,60 і 3,90 руб. за кілограм¹⁰.

Починаючи з 1970-х рр. одяг та їжа — ці базові потреби людини — перестали бути головною турботою радянських громадян, адже радянська влада вже протягом певного часу цілком вдовольняла принаймні їх кількісні виміри. Свідомість радянської людини перелаштовувалася від бажання просто «жити» до потреби «жити добре». Чи не вперше соціум почали турбувати проблеми комфортного облаштування житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки. Останнє — ідея, що домашню роботу можна виконувати за допомогою техніки, а не вручну, і що така техніка може бути доступною для кожної родини — теж одне з виключних явищ, яке привніс брежнєвський період. На середину 1970-х рр. перестали бути винятковими та одиничними холодильники, чорно-білі телевізори, м'ясорубки, праски, окремі види меблів. З товарів престижу вони перетворилися на буденні речі, особливо після значного зниження на них роздрібних цін у 1978 р., за яким продаж холодильників («Днепр», «Донбасс», «Саратов») зріс у 2 рази; чорно-білих телевізорів («Весна», «Таурас», «Славутич», «Берёзка») — в 1,7 рази¹¹. Кольорові телевізори «Електрон», «Радуга», «Рубін» продовжувалися залишатися небаченим шиком.

Обстеження тривалості користування побутовою технікою, проведене у 1972–1973 рр., показало, що більше половини її було придбано в останні 5 років, для колгоспників цей показник підвищувався до 60–80%. Особливою новинкою для мешканців села були телевізори, холодильники, пральні машини. Якщо ж порівнювати сім'ї за рівнем доходу та забезпеченістю їх побутовою технікою, то певним предметом розкоші залишалися холодильники та пилососи, причому кардинально відрізнялася їх кількість у робітників та службовців і колгоспників. На 100 сімей робітників і службовців з середньодушовим сукупним доходом менше 50 руб. холодильників було 37, пилососів — 8 (у колгоспників 3 та жодного відповідно), на 100 сімей робітників і службовців з доходом більше 100 руб. було 60 холодильників і 27 пилососів (у колгоспників 11 і 2)¹².

Рівень забезпеченості населення побутовою технікою різнився залежно від економічних районів республіки. Найкраще жили мешканці промислово розвинутого Донецько-Придніпровського району та всіх південних областей, натомість наявність таких предметів у робітників, службовців та колгоспників областей Південно-Західного району нижче середнього рівня в республіці¹³.

Іншим символом сімейного достатку брежнєвської епохи став автомобіль. Поряд з побутовою технікою автомобіль кардинально перелаштовував повсякденний побут. Зміна в ставленні до автомашини від предмету службового привілею та предмету розкоші («Победа», «Волга») до зручного засобу пересування («Лада», «Запорожець», «Москвич») у міру доступного

для кожної особи спровокувала ситуацію, коли кожен хотів володіти легковим автомобілем. Якщо на середину 1960-х рр. кількість осіб, що мали машину, налічувала лише 200 тис. осіб¹⁴, то у подальшому ця цифра стрімко зростала. Типовий розподіл на право придбати індивідуальну машину на перше місце ставив керівництво, за ним слідував заслужений раціоналізатор чи кваліфікований працівник зі стажем роботи більше 10 років, потім звичайний робітник чи службовець.

Брежнєвська доба — це час, коли радянські громадяни покидали бараки, гуртожитки і комуналки та переселялися до власних квартир. Власне житло радянської сім'ї могло перебувати в індивідуальній, кооперативній чи державній власності, при цьому в кожному з цих випадків вважалося своїм. Одинокі робітники та службовці, а також молоді сім'ї найчастіше проживали в гуртожитках. За символічну плату (робітник, який проживав у гуртожитку робітничого селища платив 2,80 руб. на місяць у 1966 р. при зарплаті 90 руб.¹⁵) якість житлових умов була не завжди на високому рівні.

Найбажанішим способом придбати власне житло у брежнєвський час було отримати державну квартиру. Протягом усієї епохи будівництво житлового фонду велося швидкими темпами, втім недостатніми для повного задоволення потреб громадян. Наприклад, керівники Чернівецької області писали до Києва, що виділених на житлове будівництво коштів у 1971 р. вистачить лише на закінчення перехідних об'єктів, будівництво яких було розпочато 1970 р., гуртожитків профтехучилищ та ремонтно-будівельної організації, будинок готельного типу для молодих сімей. У той же час у черзі на одержання житлової площі перебувало 9072 сімей, з яких пільгових категорій — інвалідів війни та сімей загиблих — 178, демобілізованих офіцерів — 68, хворих відкритою формою туберкульозу — 57¹⁶. Станом на 1980 р. в Україні на квартирному обліку перебувало 1,4 млн. сімей¹⁷, до 1986 р. ця кількість зросла до 1,7 млн. У першій половині 1980-х рр. через збільшення бажаючих отримати державну квартиру житлове забезпечення дещо погіршилося. Щорічно на 100 сімей усіх пільговиків надавалося 17–28 квартир, на 100 багатодітних сімей та одиноких матерів — 10–22. Ще гіршою ситуація була із забезпеченням житла молодят, які, як правило, чекали житла 10–16 років. За роки одинадцятої п'ятирічки таким сім'ям щорічно на 100 сімей надавали лише 6–9 квартир¹⁸. Втім у радянський час квартирне питання полягало не в тому, отримати помешкання чи ні, а тому — як швидко це можна зробити.

Одним з шляхів отримання житла стало створення кооперативів для будівництва квартир. Вони організовувалися при міських і районних житлових управліннях, у міських і районних відділах комунального господарства виконкомів місцевих Рад, а також при підприємствах, установах та організаціях. Зазвичай багатокімнатний кооперативний будинок будувався

коштом членів кооперативу за допомогою державного кредиту. В подальшому до квартирної плати власникові кооперативної квартири щомісяця додавався рахунок на погашення позики. Приміром, якщо середня плата за однокімнатну державну квартиру у 1977 р. становила 6,05 руб., то за кооперативну разом з позикою — 21,87 руб.¹⁹. В Україні існували обмежені ліміти на житлово-кооперативне будівництво, однак кількість бажаючих вступити в кооперативи постійно зростала. Тому існували чіткі критерії того, хто міг стати членом кооперативу — особи, які досягли 18-літнього віку, постійно проживали та прописані на території даного міста чи селища і потребували покращення житлових умов²⁰. На початок 1970-х рр. організація житлово-будівельних кооперативів в Україні набула широкого розвитку. На 1971 р. вже було побудовано більше 2 тис. будинків загальною житловою площею понад 8 млн. кв. м, де проживало 150 тис. сімей та понад 100 тис. перебувало на обліку для вступу в кооператив²¹. Через шість років кількість кооперативних будинків збільшилася вдвічі, у яких вже проживало 1 млн. чол.²². Втім через побільшання черг на житло, збільшилася і кількість бажаючих побудувати кооперативну квартиру — на 1980 р. таких нараховувалося 191,5 тис. сімей²³. На відміну від міст, рух за будівництво кооперативного житла у сільській місцевості не набув популярності, тут громадяни воліли вкладати гроші в індивідуальний будинок з присадибною ділянкою.

Якщо якість та кількість житла могла бути цілком задовільною, то комунальне будівництво відбувалося значно нижчими темпами. Диспропорція між житловим та комунальним будівництвом призводила до того, що нові будинки та окремі міські мікрорайони залишалися без водопроводу, каналізації та інженерних мереж. Як відзначалося у звітах, поточний і капітальний ремонт житлового фонду і об'єктів комунального господарства провадився несвоєчасно та неякісно, ліфти, внутрішні системи опалення і водопроводу експлуатувалися незадовільно, територія значної кількості будинково-двокопід'їзних і місця загального користування — садиби, сходові клітки, вестибюлі — утримувалися в антисанітарному стані²⁴. У 1967 р. житловий фонд місцевих рад був устаткований водопроводом лише на 77%, каналізацією — на 75%, центральним опаленням — на 53%, ваннами або душами — на 49%, щоправда за три роки ситуація суттєво покращилася²⁵.

Існував у радянському соціумі й підвищений попит на послуги. У цьому сенсі жителі міст завжди знаходилися у привілейованому становищі. На середину 1960-х рр. система побутових послуг була розвинена надзвичайно слабо. Приміром, у 1966 р. в Україні у двох третинах існуючих на той час сільських населених пунктах не було лазень і перукарень, у більше половини — майстерень побутового обслуговування. Подібною була ситу-

ація і в містах: половина з них не мала лазень і перукарень, більше двох третин — пралень²⁶. Втім, навіть існуючі підприємства орієнтували свою роботу на державні замовлення, а не на індивідуальні послуги населенню — у 1967 р. лише 21% виконаної міськими пральнями роботи становили замовлення від населення, у деяких областях (Черкаській, Хмельницькій, Херсонській, Сумській, Вінницькій) цей показник не перевищував 10%. Пральні у сільських населених пунктах взагалі практично не виконували індивідуальних замовлень²⁷. Слабко була розвинута система готелів.

З часом жити у місті ставало все комфортніше, у той час як на селі ситуація покращувалася повільно. Обсяг побутових послуг у середньому на селянина у 1979 р. становив 19,11 руб., а на городянина — 34,33 руб., зокрема на прання — 10 коп. і 1,69 руб., перукарню — 41 коп. і 3,27 руб., хімчистку і фарбування — 14 і 85 коп.²⁸. Найгіршою була ситуація в малих селах з населенням менше 100 чол.: ще на середину 1980-х рр. 90% населення, що там проживало, не мало на території села ні шкіл, ні дитячих садочків, ні медпунктів, ні закладів громадського харчування, ні будинків побуту та відділень зв'язку. Фактично єдине, на що міг розраховувати селянин, — на невеличкий магазин²⁹.

Нестача якісних товарів та послуг, відсутність широкого вибору провокувала особливий тип стосунків «продавець/покупець», що виходили далеко за межі економічних мотивів. Продавець завжди стояв на щабель вище — з ним шукали знайомств, йому пропонували гроші та послуги (теорія радянської економіки як «економіки послуг» докладно розроблена в працях А.Леденевої), він завжди контролював ситуацію фізичного доступу до товару та вибору. Продавець був соціальним бар'єром між товаром та покупцем, що по суті дублювало систему просторової організації радянської торгівлі, коли прилавок чи скляна вітрина обмежували фізичний доступ покупця до товару: на товар можна було лише дивитися як на соціально бажаний об'єкт, але у жодному разі не торкатися руками. Врешті, якщо дефіцит слугував засобом соціальної градації, радянська торгівля з необхідності повинна була мати прилавок. Форма супермаркету, салону — незвичний і психологічно небуденний для радянської людини спосіб стосунку з речами. Тому такими елітними вважалися, приміром, відкриті у середині 1970-х рр. фірмовий магазин «Взуття» у Києві на Бульварі Лесі України чи спеціалізований магазин фірми «Меблі», що містив виставкові зали.

Влада, яку продавець мав над покупцем, часто породжувала зловживання з боку перших. Наприклад, у 1976 р. при розгляді фактів завищення цін на послуги на 2500 підрозділах служби побуту було виявлено 77,6 тис. випадків порушення цін і тарифів. У перукарнях, фотоательє, майстернях з ремонту годинників, взуття, ательє і майстернях з пошиття одягу постійно

обраховували громадян. Багато підприємств продовжували реалізацію масової продукції (швейні вироби, головні убори, взуття) за цінами, встановленими на вироби за індивідуальним замовленням. Обраховували також шляхом неправомірних надбавок за терміновість чи виїзне обслуговування для сільського населення. Внаслідок цього працівники служби побуту отримували надвисоку заробітну плату. Як наприклад, у фотоательє Хмельницького міськпобуткомбінату заробітна плата фотографів була 360–380 руб., в окремі місяці — до 700 руб., тоді як зазвичай середній їх заробіток становив 80–160 руб.³⁰.

Того ж 1976 р. було перевірено 26,5 тис. торгівельних підприємств, з них у 15,2% виявлено обрахування, обміри, обважування, у 5,7% — порушення державних роздрібних цін, 7,8% — приховування товарів підвищеного попиту. Відкрилися й факти продажу товарів зі складу та підсобних приміщень, порушення норм відпуску в одні руки³¹. Втім, цифри перевірки очевидно занижені і вказані явища мали більш масовий характер.

Продавець, роблячи послугу покупцю, часто чекав за це матеріальної винагороди. Так, за 1972–1974 рр. працівники фірми «Меблі» Дніпропетровської області реалізували 70 імпортних меблевих гарнітурів, 10 ковдр, 8 торшерів-бра, вимагаючи за це хабарі від 50 до 600 руб.³².

Втім, отримання неформальних прибутків було не лише привілеєм долучених до систем розподілу осіб. Розтрата та розкрадання були, мабуть, найбільш невід'ємною складовою повсякденного життя брежнєвської доби. «Недолив, усушка, утруска» — слова знайомі і близькі кожному радянському громадянину. Державне майно перестало становити безумовну цінність і в свідомості громадян утвердився всім відомий вираз про те, що все спільне — то нічیه, а отже кожен чимшвидше хотів стати його власником. Фундаментальний злам параметрів радянської повсякденності можна визначити у такий спосіб: якщо за сталінських часів нічним кошмаром пересічного радянського громадянина було НКВД, то у брежнєвський — «ОБХСС» («отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности»).

Майнові злочини становили основний фактор зростання загального рівня злочинності у країні. Наприклад, у звіті про діяльність органів прокуратури за 1970 р. повідомлялося, що за розкрадання («хищення»), крадіжки, розтрата до кримінальної відповідальності було притягнуто більше 25 тис. осіб, діями яких нанесено збитків державі на суму близько 8 млн. руб. Найбільш поширені майнові злочини були в системі споживчої кооперації, будівельних організаціях, на транспорті, найбільше дрібних крадіжок спостерігалося у харчовій, м'ясо-молочній, легкій промисловості. Загалом в Україні серед всіх видів злочинів судимість за розкрадання у великих розмірах (на 10,5%) та спекуляцію (на 15,8%) зростала

найшвидшими темпами³³. Досить типовою була ситуація в Одеській області, де станом на 1970 р. передусім збільшувалося розкрадання державного та суспільного майна, зокрема у промисловості на 64%, у колгоспах — 31,8%, радгоспах — 56,2%, в будівельних організаціях — 34,8%, на транспорті — на 27,2%³⁴.

Про обсяги можливого збагачення за рахунок розкрадань свідчить, наприклад, такий випадок: у 1975 р. при обшуку старшого бухгалтера Н. Кузнецової та її заступника Л. Рибанової Зуйського торговельного об'єднання Кримської області вилучено готівки (!) 29 тис. руб., дві автомашини «Лада» та на 25 тис. руб. іншого майна³⁵.

Масовий характер в соціумі мкали дрібні крадіжки, вони носили сталий та систематичний характер. Кожен намагався принести з роботи хоч якусь річ, корисну в домашньому господарстві. Найбільше у цьому сенсі щастило працівникам заводів харчової та легкої промисловості, колгоспів і радгоспів, дрібні крадіжки на яких займали більше 75% зафіксованих випадків. Наприклад, у 1970 р. позавідомчою охороною лише при вибіркових перевірках на прохідних затримано 54 тис. осіб, з них у харчовій промисловості — 21 тис., м'ясо-молочній — 15 тис.³⁶. На підприємствах широко практикувалося накопичення необлікованих залишків, у ресторанах і закладах громадського харчування постійно недодавали продуктів у страви. Наприклад, на початку 1970-х рр. у київському кафе та ресторані «Столичний» за рахунок порушення технології приготування блюд щоденно (!) розкрадалося 580–630 руб., які розподілялися між офіціантками, контролерами, касирами та завідуючою³⁷. Дрібні крадіжки були неодмінним елементом повсякденного життя колгоспів та радгоспів, учасниками яких були практично всі працівники — комбайнери, водії, конюхи, трактористи тощо. Крали передусім сільськогосподарську продукцію та корми — зерно, сіно, овочі та фрукти, корм, — який потім використовували у власному господарстві для харчування та годівлі худоби. За перше півріччя 1972 р. за розкрадання в колгоспах було притягнуто до кримінальної відповідальності 1643 осіб, які вчинили розкрадань на суму 561 тис. руб.³⁸. Очевидно, це лише невелика частка спійманих злодіїв порівняно з реальними масштабами явища.

Якщо такий тип надходжень ставав постійним, то міг служити джерелом неформального обміну речами/послугами між окремими особами. Більше того, ставлення інших до дрібних крадіжок було цілком толерантним, вони навіть не вважалися за злочин: більшість товаристських судів над пійманими правопорушниками обмежувалися попередженнями, суспільною доганою чи невеличким штрафом.

Можливість майнових зловживань та отримання додаткових прибутків впливала на престижність тієї чи іншої професії у радянському соціумі

брежнєвської доби. Завідуючий магазином чи складом, комірник, начальник відділу постачання, головний чи старший бухгалтер, експедитор — ось далеко не повний перелік професій, офіційна зарплатня на яких була досить низькою, і які попри те користувалися шаленою популярністю серед населення. Для батьків записати дитину до харчового чи торговельного технікуму фактично означало забезпечити їй сите майбутнє.

Праця у легкій та харчовій промисловості забезпечувала близькість до «дефіциту» (докладно розроблена проблема дефіциту в працях Я.Корнаї). «Дефіцит» та «імпорт» — два культи радянського соціуму брежнєвської епохи. Наявність у сім'ї продуктів обох цих категорій свідчило не лише про матеріальний достаток, а й про соціальний престиж. Цитрусові, шпроти, натуральна кава, червона ікра, дунайський оселедець, майонез, «Київський торт», «московська ковбаса», мотоцикл «Ява», касетний портативний магнітофон, джинси, поліетиленовий пакет, чобіт-«чулок» — це брежнєвські символи статусної ієрархії, а не просто матеріальні речі, які можна купити за гроші. Дефіцит та імпорт зазвичай купували на «чорному ринку». У 1972 р. щодо всієї вартості покупок у громадян покупки на «чорному ринку» у робітників і службовців становили 54%, у колгоспників — 65%. Хоча асортимент придбаних товарів був абсолютно різний: робітники найбільше витрачалися на модні якісні речі, дбаючи про свій зовнішній вигляд, — одяг, трикотажні вироби, взуття. Колгоспники, яких мода цікавила мало, дбали про покупку дефіцитних будівельних матеріалів³⁹.

Дефіцит (за своєю природою явище економічне — нестача певних товарів у продажу, що породжує на них підвищений попит) був потужним чинником соціальної стратифікації у радянському суспільстві. Доступ до дефіцитних речей структурував населення на окремі групи у двох категоріях: за родом занять — професійний параметр (теорії Є.Осокіної та Дж.Геслер) та за місцем проживання — географічний параметр.

До найбільш забезпечених дефіцитними товарами належала партійно-державна номенклатура, найвищі прошарки інтелігенції, які постійно отримували «пайки» поза системою відкритої торгівлі. «Пайкове» забезпечення було ознакою їх соціального статусу, привілеєм, не доступним для інших соціальних груп. Для цих категорій населення був відкритий «чорний хід» магазину чи продуктової бази — одного із символів «епохи застою», — саме вони могли першими відбирати найкращий товар. Упривілеєваними були всі професії, що тією чи іншою мірою долучалися до системи продажу та розподілу товарів — працівники торгівлі, баз, складів, організацій постачання тощо. Всі інші громадяни шукали знайомств, щоб отримати бажаний товар, за який додатково розплачувалися передусім взаємною послугою.

Соціальна стратифікація у доступі до дефіцитних товарів відповідно до місяця проживання складалася наступним чином: жителі столиці (Києва); жителі значимих за своїм виробничим потенціалом міст (Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Севастополь, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Кременчук, Комсомольськ, міста курортної зони тощо); жителі інших обласних центрів та містечок; сільські жителі. Найбільш забезпечений всіма видами продукції був Київ. Радянські чиновники з особливою увагою стежили за тим, щоб у столичних магазинах було всього вдосталь, особливо у передсвяткові дні. Київські магазини забезпечували не лише корінних жителів, але й слугували кінцевим пунктом періодичних поїздок приміського населення, жителів сусідніх областей, приїжджих у відраджень тощо.

Після Києва пріоритетом у забезпеченні продукцією користувалися великі промислові міста та дещо меншою мірою зони курортного відпочинку. Фактів перерозподілу ресурсів на їх користь цілком достатньо. Приміром, у 1976 р., коли починалися перші перебої з м'ясом та м'ясними продуктами, перевірка міст Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова, Донецька, Макіївки, Ворошиловграда, Сум, Конотопу, Кіровограда, Олександрії, Тернополя і Вінниці показала, що лише в перших чотирьох магазинах були забезпечені яловичиною та свининою, в інших — передусім яловичина і то не протягом цілого дня⁴⁰. В іншому випадку, коли 1978 р. 12 областей не виконало план поставок м'яса, як покарання пропонувалося зменшити їм кількість м'яса для продажу населенню у серпні на 900 т, у т.ч. на 70 т для Дніпропетровської та 100 т для Донецької областей. Але в результаті саме для них зробили пільги: Дніпропетровській зменшили лише на 50 т, Донецьку взагалі забезпечили повною мірою, і зробили це за рахунок Полтавської та Рівненської областей (при тому, що останньої навіть не було в початковому списку)⁴¹. Вищезгадані регіони залишалися для радянської держави пріоритетними й в наступні — голодні на м'ясо і масло — 1980-ті рр.

Попри хронічну нестачу окремих продуктів харчування ціни на них зростали дуже повільно. До регулювання цін з економічних мотивів радянська держава вдавалася нечасто. Ціни на товар були радше соціальною категорією, а їх незмінність забезпечувала почуття суспільної стабільності і психологічного комфорту радянських людей. Наприклад, діючі у 1976 р. ціни на 99% продовольчих і 92% непродовольчих товарів не мінялися протягом останніх десяти і більше років (зокрема, на хліб і хлібобулочні вироби, м'ясо, переважну частину рибної продукції, масло, жири, маргарин, яйця, муку, цукор, бавовняні та вовняні тканини, швейні, трикотажні та панчішно-шкарпеткові вироби). З 1928 р. стабільними залишалися тарифи на житло і комунальні послуги, на проїзд у трамваях (3 коп.), тролейбусах (4 коп.) і метро (5 коп.)⁴².

Звичка до стабільних цін була настільки закорінена в свідомості радянських громадян, що навіть чутки про їх підвищення на окремі товари могли спровокувати нечувані черги та масове скуповування, хай навіть і дуже дорогих речей (як, приміром, було з ювелірними виробами у 1976 р.⁴³).

Черга — неодмінний соціальний елемент доби «застою». Черга у радянському соціумі існувала у двох вимірах: фізичному (черги у магазинах на придбання харчових продуктів, деяких непродовольчих товарів, отримання послуг) та віртуальному (списки на отримання житла, на право придбання автомобіля та побутової техніки). Кожен радянський громадянин одночасно і постійно протягом життя перебував у кількох чергах, фактично завжди знаходячись в стані очікування. Вибіркове обстеження затрат часу на ведення домашнього господарства, проведене у березні 1977 р., виявило, що коли 32% часу робочого дня витрачалося на роботу, 4% — на пересування до місця роботи і назад, то значна частина іншого часу — на покупку товарів, отримання послуг і домашню роботу. При цьому спостерігалася виразна гендерна нерівність, типова для радянської сім'ї. Якщо чоловік витрачав 0,7% свого часу в робочий день на покупку продовольчих товарів, 0,1% — на покупку непродовольчих і 2% — на домашню роботу, то жінка відповідно 2%, 0,5% і 11%, що відбувалося за рахунок зменшення часу відпочинку для жінок⁴⁴. Як бачимо, вироблений західною історіографією концепт «подвійного тягаря» (обов'язок заробляти гроші та дбати про дім) у статусі жінки в радянському соціумі, залишався справедливим і для брежнєвської епохи. Враховуючи також той факт, що більша половина обстежених на добу витрачала 15–30 хвилин на стояння у чергах у продовольчих магазинах та на отримання послуг (з ремонту та пошиття одягу і взуття, ремонту та виготовлення меблів, побутових приладів, культтоварів), то радянська черга — переважно жіноче явище. Особливості жіночої психології та комунікації перетворювали чергу в радянському соціумі з економічного явища (ознака підвищеного попиту на певні види продукції) в соціальний колективний феномен неформальних каналів поширення інформації та засобів формування суспільних настроїв.

Матеріальне благополуччя радянських громадян у брежнєвський час постійно зростало. Динаміка грошових доходів і видатків населення за дев'яту п'ятирічку свідчить, що основну їх частку займали зарплата, доходи від підсобних господарств і колгоспів. Підвищення у 1972 р. стипендії студентам вишів зумовило зростання цього виду доходів. Також з кожним роком зростала частка пенсій та грошової допомоги через збільшення кількості пенсіонерів та категорій громадян, які на таку допомогу могли претендувати. Іншими джерелами доходів були виграші в лотереї та за позиками, погашення облігацій, страхові відшкодування, продаж речей та

автомобілів через комісійні магазини. Щодо видатків, то левова їх частка йшла на покупку товарів (75–80%), порівняно дешево коштували послуги (8–9%), серед них найшвидшими темпами зростали оплата побутових послуг — пральня, баня, перукарня, фото (на 92%), на путівки в санаторії, пансіонати, будинки відпочинку (в 2,7 рази). Значна кількість доходів фактично не реалізовувалася, а накопичувалася на вкладах в ощадкасах (з 2,8% у 1965 р. до 5,7% у 1975 р.)⁴⁵. Загальна сума вкладів населення в ощадкасах до кінця 1975 р. досягла 18,6 млрд. руб., що на той час перевищувало вартість всіх товарних запасів у оптовій та роздрібній торгівлі в 1,8 рази. На початок 1976 р. ці вклади склали біля 40% річної суми грошових доходів населення⁴⁶. Хоча у 1975 р. майже у половини вкладників залишки грошей на рахунках не перевищували 300 руб., суттєво зросла частка «радянських мільйонерів» (6,4% вкладників), що мали на рахунках більше 2,5 тис. руб.⁴⁷. Найшвидшими темпами зростали вклади в ощадкасах у сільського населення, яке при обмеженому доступі до товарів не мало на що витратити кошти.

Основним показником зростання благополуччя населення було підвищення заробітної плати, що при загалом стабільних цінах означало реальне підвищення купівельної спроможності. Якщо станом на 1968 р. ще 21,7% робітників і службовців отримували платню менше 70 руб., то на 1976 р. їх налічувалося лише 9,6%. У той же час частка працівників із зарплатою 130–180 руб. зросла у 1,7 рази, із зарплатою 180–200 руб. — у 2,6 рази. Хоча загалом частка робітників і службовців, які отримували надвисокі заробітки більше 400 руб., була незначною, відносна їх кількість збільшувалася суттєво (від 0,2% у 1968 р. до 0,5% у 1976 р.)⁴⁸. У 1970 р. прибуток більше 1 тис. руб. на рік мало лише населення м. Києва, а в 1977 р. — окрім нього, жителі Донецько-Придніпровського, Південного економічних районів, Львівської області⁴⁹. Тенденція зростання доходів населення продовжилася і в наступні роки.

Найбільш забезпеченими фінансово були працівники промисловості (протягом 1965–1985 рр. їх середньомісячна заробітна плата зросла у 2 рази із 105 до 201 руб.), будівництва, науки та наукового обслуговування, апарату органів державного та господарського управління. Дещо відставала заробітна платня робітників невиробничих сфер — торгівлі, громадського харчування, охорони здоров'я, освіти (приблизно від 70 руб. у 1965 р. до 130 руб. у 1985 р.)⁵⁰, що, втім, для перших частково компенсувалося близькістю до систем розподілу матеріальних благ.

У брежнєвський час постійно підвищувалася зарплата колгоспників. Середньомісячна оплата їх праці зросла з 50 руб. у 1965 р. до 103 — у 1980 р.⁵¹. Втім колгоспники залишалися найменш забезпеченою категорією населення серед всіх працюючих. Станом на 1 квітня 1980 р. 2116 (30%)

колгоспів оплачували працю своїм робітникам нижче діючих тарифних ставок у радгоспах (тобто менше 70 руб. на місяць), зокрема у 609 колгоспах оплата праці була нижче 60 руб. місячно. Серед союзних республік Україна займала одне з останніх місць за рівнем оплати праці колгоспників⁵².

В оплаті праці робітників, службовців, працівників колгоспів та радгоспів спостерігалися суттєві регіональні відмінності. Серед робітників промисловості найвищий рівень середньомісячної оплати праці у другій половині 1970-х рр. був у Ворошиловградській (202 руб.), Донецькій (202 руб.), Дніпропетровській (173 руб.) областях. У радгоспах найбільше платили в Кримській (137 руб.), Запорізькій (128 руб.) та Харківській (127 руб.) областях, найменше — у Рівненській (84 руб.). Подібна система помітна і в оплаті праці колгоспників: найменш забезпеченими були працівники західних областей (Волинська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська — до 70 руб.), найбільше отримували у східному та південному регіонах (Донецькій, Херсонській, Кримській областях — 127–134 руб.)⁵³.

Тенденції зростання матеріального благополуччя були характерними і для пенсіонерів, хоча суми пенсій були безперечно нижчими, ніж заробітна платня. У 1967 р. сума середньомісячної пенсії за віком складала 52,7 руб. Втім для різних категорій осіб розмір пенсії суттєво відрізнявся: за окремими тарифами платили пенсіонерам-військовослужбовцям, пенсіонерам громадянської та імперіалістичної воєн, персональним пенсіонерам місцевого, республіканського та союзного значення. Середньомісячний розмір пенсії у 1967 р. інваліда I групи становив 68,6 руб., інваліда II групи — 49,6 руб., пенсіонера-колишнього голови колгоспу, спеціаліста, механізатора — 37,4 руб., у той час як персональний пенсіонер республіканського значення отримував 72,9 руб., союзного — 92,7 руб.⁵⁴.

З 1965 р. після прийняття рішення про призначення пенсій колгоспникам, різко збільшилася категорія населення пенсіонерів-колишніх колгоспників, що отримували грошову допомогу за віком. Якщо у 1965 р. таких було близько 40 тис. чол., то на 1966 р. — вже 2 млн. 150 тис., середньомісячна пенсія яких становила 12,4 руб.⁵⁵. Загалом не набагато вищою була пенсія колгоспникам за втратою працездатності: інвалід I групи отримував 15,5 руб., II групи — 12,6 руб.⁵⁶. З часом пенсії колгоспникам зростали, хоча так ніколи і не досягли рівня робітників і службовців. У суспільстві існувала, хоча й не надто поширена, практика призначення персональних пенсіонерів-колгоспників, однак за їх матеріальний добробут дбала не держава, а безпосередньо колгоспи. Рішення приймалося загальними зборами колгоспу, а гроші виплачувалися з його суспільних фондів. Наприклад, у Вінницькій області сума таких дотацій становила 18 руб. на місяць⁵⁷.

Як у випадку із заробітною платнею, різнилася сума пенсій і залежно від регіону. Якщо у 1967 р. середньомісячна пенсія у Вінницькій області становила 44,7 руб., то у Донецькій — 64,3 руб., у м. Києві — 54,5 руб.⁵⁸.

У 1972 р. сукупний дохід за рік сім'ї робітників і службовців промисловості становив 3365 руб., робітників і службовців сільського господарства — 3055 руб., сім'ї колгоспників — 2441 руб. Якщо видатки на харчування всіх груп населення були приблизно однаковими, то колгоспники набагато менше витрачали на придбання непродовольчих товарів та культурно-побутові потреби, що призводило до збільшення грошових накопичень на руках та ощадкнижках. Сім'ї колгоспників майже у 2 рази менше порівняно з робітниками промисловості купували трикотажних виробів, взуття, меблів та господарсько-побутових товарів, у 8 разів менше витрачали на путівки в санаторії та будинки відпочинку, у 13 разів менше на лазні, пральні, перукарні, у 3 рази — на транспорт для особистих потреб⁵⁹.

Обстеження у 1979 р. бюджетів 410 сімей пенсіонерів, у складі сім'ї яких не було осіб працездатного віку, встановило, що середній сукупний дохід на сім'ю пенсіонерів з робітників та службовців становив 1066 руб., а з колгоспників — 1281 руб. у рік. Попри суттєву різницю в призначених пенсіях (71 руб. для колишніх робітників та службовців і 33,8 руб. для колгоспників) пенсіонери-колгоспники мали більший прибуток за рахунок особистих підсобних господарств, які забезпечували їх продуктами на продаж⁶⁰.

Основну статтю видатків пенсіонерів становило харчування. У середньому на члена сім'ї пенсіонери в місяць витрачали на харчування 42–43 руб. При цьому колишні колгоспники знаходилися у цьому випадку в привілейованому становищі, бо абсолютну більшість харчів отримували від домашнього господарства (75% м'яса, 65% молочних продуктів, 98% яєць, 97% картоплі, 90% овочів, 93% фруктів). Купували вони у роздрібній торгівлі лише хлібні продукти, цукор, м'ясо і ковбаси. Серед непродовольчих товарів найбільше пенсіонери витрачалися на готовий одяг та ліки.

Специфіка сільського трибу життя, відсутність широкого вибору культурних заходів та загалом нижчий рівень освіти зумовлювали різний спосіб дозвілля пенсіонерів: якщо пенсіонери з робітників та службовців більше витрачали на культурно-побутові послуги, до у колгоспників у 2 рази перевищували видатки на алкоголь. Втім за рахунок ведення присадибного господарства колгоспник-пенсіонер мав можливість і допомагати фінансово родичам, і накопичувати власні заощадження⁶¹.

Отже, впродовж епохи «застою» у радянському соціумі цілком сформувався тип пересічного громадянина споживацького суспільства: типова радянська сім'я має облаштовану державну чи кооперативну квартиру, відкладає гроші на легковий автомобіль, шоліта їздить у відпустку на море,

стоїть в черзі за звичайними товарами і має знайомих для придбання дефіциту чи імпорту, заощаджує на спокійну старість, стежить за модою та організовує культурний відпочинок, а головне — має цілковиту віру в те, що так буде завжди.

В статье сделана первая попытка очертить основные материальные параметры повседневной жизни украинского социума периода «застоя», который хронологически охватывает 1965–1985 гг. Основное внимание автор обратила на освещение взаимодействия плановой экономики и социальных структур и как это взаимодействие реализуется на уровне повседневной жизни отдельной личности.

Ключевые слова: эпоха «застоя», материальная повседневность, украинский социум.

In the article the first attempt to outline the main material parameters of the everyday life of the Brezhnev's Ukrainian society was made. The author paid attention to the examination of the co-operation the planned economy with the social structures and how this co-operation was realized at the level of the individual everyday life.

Key words: the Brezhnev's epoch, material everyday life, the Ukrainian society.

¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6027. — Арк. 14–22.

² Там само. — Оп. 25. — Спр. 894. — Арк. 27–29, 36.

³ Порівняй дані 1976 та 1982 рр. (Там само. — Спр. 1404. — Арк. 17 і Спр. 2435. — Арк. 2).

⁴ Там само. — Спр. 2575. — Арк. 62.

⁵ Там само. — Спр. 894. — Арк. 38.

⁶ Там само. — Спр. 2882. — Арк. 11.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 582. — Оп. 11. — Спр. 1895. — Арк. 125зв.

⁸ Там само. — Спр. 1981. — Арк. 25.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2882. — Арк. 21–22.

¹⁰ Там само. — Спр. 2435. — Арк. 2.

¹¹ Там само. — Спр. 1741. — Арк. 10.

¹² ЦДАВОВ України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 1937. — Арк. 54.

¹³ Там само. — Ф. 423. — Оп. 39. — Спр. 1124. — Арк. 1, 2, 6 і далі.

¹⁴ Там само. — Ф. 26. — Оп. 4. — Спр. 513. — Арк. 102.

- ¹⁵ Там само. — Спр. 422. — Арк. 54.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 764. — Арк. 35–36.
- ¹⁷ Там само. — Ф. 582. — Оп. 11. — Спр. 1895. — Арк. 129.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 1981. — Арк. 19–20.
- ¹⁹ Там само. — Ф. 26. — Оп. 4. — Спр. 1591. — Арк. 96.
- ²⁰ Там само. — Спр. 965. — Арк. 1, 2.
- ²¹ Там само. — Спр. 854. — Арк. 60.
- ²² Там само. — Спр. 1591. — Арк. 28.
- ²³ Там само. — Ф. 582. — Оп. 11. — Спр. 1895. — Арк. 129.
- ²⁴ Там само. — Ф. 26. — Оп. 4. — Спр. 511. — Арк. 2.
- ²⁵ Там само. — Спр. 854. — Арк. 114.
- ²⁶ Там само. — Спр. 429. — Арк. 26.
- ²⁷ Там само. — Спр. 430. — Арк. 1, 2.
- ²⁸ Там само. — Ф. 582. — Оп. 11. — Спр. 1895. — Арк. 127зв.–128.
- ²⁹ Там само. — Спр. 1940. — Арк. 104.
- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1402. — Арк. 14–15, 32.
- ³¹ Там само. — Арк. 63.
- ³² Там само. — Спр. 1245. — Арк. 110.
- ³³ Там само. — Спр. 543. — Арк. 19, 26, 42, 43, 78.
- ³⁴ Там само. — Арк. 52.
- ³⁵ Там само. — Спр. 1245. — Арк. 129.
- ³⁶ Там само. — Спр. 543. — Арк. 116, 120.
- ³⁷ Там само. — Спр. 1245. — Арк. 231.
- ³⁸ Там само. — Спр. 695. — Арк. 56.
- ³⁹ ЦДАВОВ України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 1937. — Арк. 25.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1404. — Арк. 9.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 1742. — Арк. 16.
- ⁴² Там само. — Спр. 1402. — Арк. 45.
- ⁴³ Там само. — Спр. 1404. — Арк. 2.
- ⁴⁴ ЦДАВОВ України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 2218. — Арк. 1.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1402. — Арк. 78–81.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 1741. — Арк. 82, 83.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 1251. — Арк. 27.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 1741. — Арк. 114.
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 74.

⁵⁰ Народне господарство Української РСР в 1985 р.: Статистичний щорічник. — К.: Техніка, 1986.

⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1251. — Арк. 25; Народне господарство Української РСР в 1985 р.: Статистичний щорічник. — К.: Техніка, 1986.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2086. — Арк. 48.

⁵³ Там само. — Спр. 1723. — Арк. 169.

⁵⁴ ЦДАВОВ України. — Ф. 582. — Оп. 11. — Спр. 1253. — Арк. 62, 63зв.

⁵⁵ Там само. — Спр. 1175. — Арк. 6.

⁵⁶ Там само. — Арк. 20.

⁵⁷ Там само. — Спр. 1560. — Арк. 4.

⁵⁸ Там само. — Спр. 1253. — Арк. 4, 5, 11, 23.

⁵⁹ Там само. — Оп. 24. — Спр. 1937. — Арк. 7, 13.

⁶⁰ Там само. — Оп. 11. — Спр. 1895. — Арк. 36.

⁶¹ Там само. — Арк. 37–39.

Крупина Віктор (Київ)

УДК 94 (477) 339.9 «1965/1985»

ЕКСПОРТНІ ПОСТАВКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х років: НАПРЯМКИ, СТРУКТУРА, РЕЗУЛЬТАТИ

У статті розглядаються зовнішньоекономічна діяльність УРСР у період «застою», структура, напрямки постачання та значення експорту. За цей час розширились зовнішньоекономічні контакти УРСР, збільшився асортимент товарів, які постачались переважно до країн Ради економічної взаємодопомоги та «третього світу».

Ключові слова: економічне життя, експорт, зовнішньоекономічна діяльність, «застій».

Українська РСР мала значний потенціал для здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Вигідне територіальне положення, близькість до європейських і азійських країн, наявність розгалуженої сухопутної, повітряної та водної транспортної мережі, економічна інфраструктура і наявність значних природних копалин робили республіку незамінною для Кремля у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності.

Місце України в союзному поділі праці пов'язувалося передовсім з наявністю значних покладів корисних копалин та, відповідно, розвитком видобувної та паливної промисловості, чорної металургії, хімії та машинобудування тощо. На середину 1980-х років близько половини експортних статей УРСР становили паливо і мінеральна сировина, метали, 25% — машини і обладнання, 10% — продовольчі товари і сировина для їх виробництва. Україна стабільно постачала четверту частину загальносоюзного експорту¹.

Експортна спеціалізація України відображала особливості внутрішньо-союзного економічного поділу. Донецько-Придніпровський економічний район спеціалізувався на постачанні за кордон природних копалин та сировини, похідних від них продукції металургії та машинобудування. Для Південно-Західного економічного району основною була торгівля паливом та електроенергією, електротехнічною продукцією, обладнанням та приладами, автомобілями. Цей район був основним постачальником на експорт матеріалів радянської хімії — сірки, аміаку, суперфосфату, сірчаної та соляної кислот. Продукція верстатобудування та обладнання складала основну статтю експорту для Південного економічного району.

Серед торговельних партнерів УРСР були країни різних соціально-політичних та економічних систем. На фоні перманентного напруження і розривок у стосунках СРСР і країн капіталістичного світу потреба економічного співробітництва підштовхувала до кооперації з ними. Налагоджувалися різнобічні контакти, відбувалися міжнародні виставки за участі СРСР, тривав обмін досвідом, науково-технічними розробками, спеціалістами. Гострі ідеологічні розбіжності не заважали СРСР плідно торгувати із капіталістичними країнами, причому за можливості перевага надавалася товарам із країн РЕВ. Поставки за кордон демонстрували могутність власної економіки та мали унаочнювати переваги соціалістичного способу господарювання. Будівництво різноманітних заводів, фабрик, підприємств та інфраструктури за межами країни гарантували економіці СРСР стабільні кількарічні замовлення і залучення до обслуговування, ремонту та модернізації власних фахівців, інженерів, спеціалістів.

Структура експорту Радянського Союзу визначалася політико-стратегічними завданнями. Співробітництво з країнами Ради економічної взаємодопомоги було пріоритетним для СРСР, 60% експорту й імпорту радянської України припадало саме на ці країни. Така співпраця мала не лише економічну, а й політичну спрямованість. Створена на протигагу Європейському союзу вугілля і сталі, РЕВ не одразу розглядалася як пріоритетна для СРСР торговельно-економічна організація європейського рівня. Радянський Союз безуспішно намагався послабити ЄЕС. Лише зважаючи на успіх останнього за Л.Брежнєва Кремль активізує цілеспрямовану діяльність з перетворення РЕВ у партнера-суперника у стосунках Сходу і Заходу². XXV сесія РЕВ (1971 р.) прийняла «Комплексну програму подальшого поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної інтеграції країн-членів РЕВ», у якій йшлося про створення Міжнародного інвестиційного банку, єдину валюту на основі рубля, посилення зовнішньоекономічної інтеграції країн РЕВ тощо. З 1970 по 1984 роки товарообіг СРСР з країнами-членами РЕВ зріс у 6 разів³.

У 1984 році в європейських країнах РЕВ за участі СРСР було введено в дію понад 700 підприємств і об'єктів. Така допомога пояснювалася не лише завданням вирівнювання економічного розвитку РЕВ з країнами ЄЕС, а й політико-стратегічними міркуваннями. Технічне і економічне сприяння забезпечувало СРСР перспективні замовлення на ремонт та обслуговування тих чи інших об'єктів.

Економічна і технічна допомога країнам, що розвиваються, спрямовувалася на посилення у цих країнах державного сектору економіки. Прикметно, що будівельні роботи здійснювалися лише у соціалістичних державах і «країнах, що розвиваються» — Нігерії, Анголі, Індії, Тунісі, Сирії, Конго та ін. Окрім офіційної торгівлі з країнами «третього світу», існувала і

неафішована торгівля зброєю. Радянський Союз активно і масштабно озброював азійські та африканські країни, спонукаючи їх стати на комуністичний шлях розвитку. На початку 1980-х рр. СРСР експортував близько 25% усього озброєння і бойової техніки, що вироблялися в країні. На 1991 р. у різних країнах нараховувалося майже 50 млн. автоматів Калашнікова. За поставки з початку 1960-х до 1991 року борг азійських і африканських споживачів за ці товари складав 32,2 млрд. дол. США⁴. Військово-технічні поставки частково здійснювалися в борг, тому за більшу частину зброї та техніки Радянський Союз не отримав коштів. Цей вид зовнішньоекономічної діяльності виявився напівблагодійною допомогою.

Постачання за межі СРСР товарів, робіт та послуг та їх номенклатура повністю контролювалися кремлівськими високопосадовцями. Поставки здійснювалися за нарядами-замовленнями Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР та Державного комітету СРСР із зовнішньоекономічних зв'язків.

Досить широкою була географія зовнішньоторговельних партнерів Радянської України. За період «застою» кількість країн-споживачів продукції української економіки зросла з 87 країн у 1967 році до 105 країн світу в середині 1980-х років. Розширення кола контактів відбувалося за рахунок «країн, що розвиваються», тоді як стосунки з 12 соціалістичними державами були стабільними, а зв'язки з капіталістичними країнами розширювались повільно. За вказаний період майже на 20% зросла кількість підприємств-експортерів, досягнувши у середині 1980-х років 1200 суб'єктів господарювання.

Зовнішньоекономічна діяльність була питанням політичним. Про це свідчить спроба першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста добитися відкриття Торгово-промислової палати України. 2 серпня 1965 р. перший секретар ЦК КПУ П.Шелест написав листа в ЦК КПРС, в якому вказував на зростання авторитету Радянської України на міжнародній арені. Посилаючись на представників низки країн, що розвиваються та капіталістичних країн, які піднімали питання щодо налагодження безпосередніх економічних зв'язків із Радянською Україною (оскільки пряма торгівля для їх країн із СРСР була неможливою через невирішеність низки питань), П.Шелест називав налагодження республікою прямих зовнішньоекономічних зв'язків питанням, що «заслуговує на увагу». Але навіть сама розмова про УРСР як самостійного суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності мала негативні наслідки для її ініціатора. Реакція Л.Брежнєва та його оточення була несподіваною: 2 вересня 1965 р. на засіданні президії ЦК КПРС першого секретаря української партійної організації було піддано нищівній критиці за «необачність, незрілість», «підрив монополії зовнішньої торгівлі», «розхитування єдності народу»⁵. Шелеста обвинувачували у принципових політичних помилках, але економічних контраргументів наведено не було. І це при тому, що через рік після участі у відстороненні М.Хрущова П.Шелест був у Кремлі у фаворі.

У своєму листі П.Шелест пропонував створити Торговельно-промислову палату України, диверсифікувати зовнішню торгівлю радянських республік, що до того відбувалася через Москву. У цьому були свої резони. Планова система торгівлі, що налічувала громіздкий апарат у центрі та його периферійні відділи, не сприяла гнучкому реагуванню на кон'юнктуру і потреби зовнішнього ринку, гальмувала роботу з виявлення перспективних товарів, послуг і ринків. Надцентралізована система зовнішньоекономічної діяльності була незахищеною перед зловживаннями, свавіллям, що дозволяло легко блокувати роботу цілих підприємств. Наприклад, як доповідав 3 вересня 1978 р. начальник Львівського обласного управління КДБ першому секретарю обкому КПУ В.Добрику, керівництво московського тресту «Електромережаізоляція» блокувало підписання вигідного договору з Фінляндією підпорядкованого йому Львівського ізоляторного заводу, оскільки переговори проводилися не на території іноземного замовника. У той же час завод працював не на повну потужність⁶. Очевидно, що республіканські керівні структури не допустили б подібного.

Інформаційні повідомлення на адресу ЦК КПУ про ситуацію із зовнішньоекономічними операціями відображали не лише виконання / невиконання плану, але й супроводжувалися короткими характеристиками особливостей. Неодмінним елементом були відомості про брак та дефекти, що їх виявлено у поставлених товарах, обладнанні, матеріалах. Наприклад, у 1967 році з-за кордону надійшло 288 рекламцій на низьку якість сировинних і продовольчих товарів, у 1970 році радянські представництва за кордоном надіслали українським підприємствам-експортерам 161 скаргу. Порівняно з 1975 р. кількість скарг від іноземних споживачів у 1980 році зменшилась майже удвічі, однак і надалі вони були неодмінним елементом закордонних поставок. У списках неякісних товарів і несумлінних поставальників фігурували мопеди Львівського мотоциклетного заводу, верстати Одеського заводу радіально-свердлильних верстатів, вантажні автомобілі Кременчуцького автомобільного заводу, тепловози Ворошиловградського тепловозобудівного заводу, легкові автомобілі Запорізького заводу «Комунар», мотори Мелітопольського моторного заводу, трактори Південного машинобудівного заводу та ін. Не відзначалися бездоганною якістю й українські продовольчі товари, чимало з яких не допускали на експорт внутрішні контролюючі органи.

Хронічним явищем експортних операцій Радянської України були недопоставки іноземним партнерам товарів, сировини та обладнання. Вони органічно впливали зі стану внутрішньої незорганізованості та планових засад функціонування економіки. Зокрема, у 1968 році з 105 найголовніших видів експортної продукції річне завдання було виконано лише щодо

83 видів. За кордон не надійшло 96,5 тис. т чавуну, 126,8 тис. т прокату чорних металів, трактори, спеціалізовані автомобілі тощо. У 1970 році Дніпропетровський електровозобудівний завод не виготовив для Болгарії 2 електропечі. Скипидар Київського об'єднання «Укрпластик» не потрапив італійським споживачам через його низьку якість. Іран та В'єтнам не дочекалися 10 конвеєрів Харківського заводу «Світло шахтаря». У 1980 році на експорт не поставлено 117 тис. т прокату чорних металів, 35 тисяч т цементу, 192 тис. кв. метрів віконного скла та ін.

Недопоставки конкретних найменувань продукції часто перевиконували за рахунок наявних товарів, яких було в надлишку. Здебільшого це була сировинна продукція, хоча й готові вироби масового споживання також залучалися. Орієнтована на «вал» радянська промисловість показники якості не зараховувала до пріоритетних. До цього підштовхувала планова система. Хоча й існували експортні варіанти, проте все ж такою недосконалою продукція була і для сотень тисяч вітчизняних споживачів.

Здійснення зовнішньоекономічних поставок відбувалося водним, повітряним, залізничним та сухопутними шляхами. Перевезення сухопутні були монополізовані Головним управлінням автомобільних сполучень при Міністерстві автомобільного транспорту РСФСР «Совтрансавто», яке налагодило зв'язки з більш ніж 150 фірмами 25 країн. Для перевезень вантажів і пасажирів на договірних засадах залучалося понад 20 автогосподарств СРСР, у т.ч. з України.

Залізничний транспорт був пристосований для міжнародних перевезень не гірше автомобільного, проте його не вистачало для внутріреспубліканських потреб. Темпи розширення транспортної мережі, електрифікації магістралей, нарощування потужностей, що відбувалися у Радянській Україні, виявилися недостатніми для надійного і безперебійного функціонування залізниць у цілому, і постачання експорту, зокрема. На початку 1980-х років це стало особливо очевидним, коли скупчення, наприклад, чехословацьких товарів на станції Чіерна набувало загрозливого характеру і змусило генерального консула ЧССР у Києві О.Могельського звертатися в ЦК КПУ з проханням втрутитися.

Нерозвинена інфраструктура заважала ефективно використовувати потенціал чорноморських портів. Затримки з навантаженням / розвантаженням товарів тягнули за собою скупчення у портах іноземних суден та величезні валютні штрафи.

Науково-технічна революція, що розпочалася у країнах Західної Європи у відповідь на зростання цін на енергоносії у середині 1970-х рр., мала далекоглядні наслідки. Ринково зорієнтовані економіки країн Західної Європи відповіли науково-технічною революцією, що тісніше інтегрувала науковий потенціал та виробничі потужності національних економік.

Планово-директива економіка Радянського Союзу продовжувала жити за своїми, відомими лише у Кремлі, законами. СРСР відповів збільшенням поставок енергоносіїв та сировини у західноєвропейські країни, що загальмувало інноваційне оновлення країни.

Валютні рахунки Ради Міністрів УРСР формувалися наступним чином. Джерелами надходження валюти були понадпланові поставки товарів на експорт у розмірі 80–100% валового виторгу, половина прибутків від продажу сувенірів та подарунків за валюту, 10% від обслуговування іноземних туристів. Підприємства, що здійснювали планові поставки на експорт, отримували у своє розпорядження за це від 1 до 6% валютної виторгу. У 1978 році порядок відрахувань був частково змінений, зокрема, нарахування валюти за обслуговування іноземних туристів, продаж сувенірів, ліцензій та операції Всесоюзного об'єднання «Зовнішпосилторг» здійснювалося на спецрахунки республіки без права використання до особливих розпоряджень⁷. Усі валютні рахунки відкривалися у Зовнішторгбанку СРСР у Москві.

Накопичена валюта використовувалась за призначенням у обмежених розмірах, що обумовлювалось складною процедурою погодження закупівель спочатку з Радою міністрів УРСР, а потім з ЦК КПУ. З року в рік валюта накопичувалась. Зростання її обсягів на рахунках українського уряду спокушувало Москву безповоротно «позичати» валюту, як це сталося у 1978 році, коли Зовнішторгбанк списав з рахунків Ради міністрів УРСР на «спеціальні цілі» 1,8 млн. рублів (майже 20%). У 1981 році подібним чином («на загальносоюзні цілі») республіка примусово безповоротно виділила 7,4 млн. рублів⁸. Накопичення значних сум дещо непокоїло українське керівництво, тож після зауваження В.Щербицького — «...накопичувати такі суми республіці не варто. Гроші розумно треба пускати у справу» — кількість відмов поменшала, натомість з'явилися випадки «неповного задоволення прохань»⁹.

Контролюючі та перевіряючі органи періодично інформували ЦК про нераціональне використання «інвалютних рублів». Спрямовані на технологічну модернізацію, вони нерідко використовувалися не за призначенням. Згідно Інструкції про порядок відрахування, використання і облік іноземної валюти, затвердженої Міністерством зовнішньої торгівлі СРСР 30 листопада 1967 р., кошти могли використовуватися передовсім для закупівлі технологій, ліцензій, новітнього устаткування, приладів, обладнання для виготовлення експортної продукції або покращення її якості. При цьому мав бути відсутній вітчизняний аналог купованого. Дбали також і про міжнародний імідж СРСР, комфорт іноземних туристів, для чого купували вишукане готельне обладнання та покращували інфраструктуру для обслуговування гостей країни Рад.

Повсякденне життя з його хронічним дефіцитом та неякісними товарами змушувало закупувати за кордоном не лише продукцію, що підходила під цю вимогу. Реалії життя свідчили про закупівлю найширшого переліку імпортованих товарів: від обладнання та автомобілів до розкішних предметів інтер'єру та племінної худоби. За кордоном купувалися санітарно-технічні вироби, мікроавтобуси, меблі та багато іншого, аналоги яких у Радянському Союзі переважно виробляли. Кращу якість демонстрували посадковий матеріал для квіткових і декоративних культур, швейцарські медичні прилади, чехословацькі та східнонімецькі музичні інструменти. В країні не було альтернативи англійським копіювальним апаратам.

Краща якість іноземних товарів спокушувала керівників підприємств та заводів використовувати отриману валюту не за прямим призначенням. Придбані за кордоном товари використовувалися для обслуговування регіональних високопосадовців, як це було у системі Держкомнафтопродуктів УРСР, Мінчормету і Мінхарчопрому УРСР, де із закуплених у 1980 р. за валюту 67 мікроавтобусів «Ніссан» та 26 легковиків «Жук» більшість слугували для роз'їздів керівних працівників допоміжних структурних підрозділів підприємств, обслуговування баз відпочинку, доставки кореспонденції. На Ждановському металургійному заводі ім.Ілліча із заробленої за 1980 р. і I квартал 1981 р. валюти лише 20% було спрямовано на закупівлю машин і обладнання для основного виробництва, решта — витрачена на речі, які до виробництва мали опосередкований стосунок¹⁰.

Іншою характерною рисою, що впливала з безгосподарності, стало неефективне використання імпортованого обладнання, технологій. 5 червня 1976 р. у газеті «Известия» був опублікований фейлетон, в якому йшлося про закупівлю на міжнародній виставці у Москві імпортованого обладнання для харчової промисловості РСФСР, яке, однак, навіть через 7 років не стало до ладу через вирваність закупленого з технологічної лінії та відсутність вітчизняних витратних матеріалів¹¹. Незабаром послідували постанови ЦК КПРС та її український аналог, що викривали безгосподарність та марнотратство при валютних закупівлях і використанні імпортованого обладнання.

Проведена ЦК КПУ перевірка констатувала наявність майже в усіх галузях промисловості УРСР позитивних прикладів використання імпортованого обладнання. Водночас не замовчувалися і факти, подібні викладеним у фейлетоні. Наприклад, три роки без застосування лежали на Лубенській ковро-войлочній фабриці західнонімецькі агрегати для виробництва войлока вартістю 511 тис. руб. Американський компресор вартістю 1,3 млн. рублів не працював на Долинській компресорній станції через відсутність спеціальних вставок, що не вироблялися на вітчизняних заводах. Не використовувалося зовсім або використовувалося неефективно імпортоване обладнання на Вінницькому насінневному та Барському консервному

заводах, Київському заводі художнього скла тощо. Як доповідав 22 червня 1976 року секретар ЦК КПУ А.Титаренко В.Щербицькому, усього станом на 1 січня 1976 року в республіці було невстановлене імпордне обладнання на суму 271,5 млн. руб¹².

Підвищена увага до цього питання з боку Москви зумовила втручання в господарські проблеми республіканського ЦК і вже за місяць Мінгазпром виділив недостатні компресори для Долинської компресорної станції, а Мінлегпром прийняв рішення щодо передачі обладнання з Лубенської фабрики іншим підприємствам легкої промисловості. Було знайдено застосування іншому обладнанню, що не використовувалося раніше.

Однак проблема неефективного використання імпортного обладнання та устаткування, несвоєчасне введення його у виробництво залишалася. Наведений приклад був одноразовим втручанням у конкретний випадок, водночас ситуація була характерною для усього господарського комплексу та сфер життя, коли підвищена увага партійних органів до проблем та недоліків сприяла їх ефективному розв'язанню. Невиправданий простій поза виробництвом невстановленого імпортного обладнання залишався актуальним і на початку 1986 року¹³. У низці випадків імпортні технології не використовувалися через некомплектність або несвоєчасну поставку вітчизняних комплектуючих.

Таким чином, українська промисловість досліджуваного періоду мала високий експортний потенціал. Протягом періоду «застою» зовнішньоекономічні зв'язки радянської України розширювались, зростала кількість підприємств-експортерів та номенклатура їх експортної продукції. Вітчизняні товари були конкурентоздатними на європейських ринках, однак основна їх маса постачалася на ринки «третьох країн». Зовнішня торгівля була політично обумовленою сферою діяльності, тому гонитва за валовими показниками, бажання заробити необхідну валюту перетворювали торгівлю на пріоритетну турботу партійно-державного керівництва, що було на шкоду внутрішньому ринку. Структура експорту УРСР відображала диспропорції у розвитку вітчизняної економіки, де майже двократна перевага групи «А» обумовила експорт напівфабрикатів та сировини, тоді як готова продукція мала чимало зауважень.

В статье рассматривается внешнеэкономическая деятельность УССР в период «застоя», структура, направления поставок и их значение. За это время внешнеэкономические контакты УССР расширились, увеличился ассортимент товаров, которые поставлялись преимущественно в страны Совета экономической взаимопомощи и «третьего мира».

Ключевые слова: экономическая жизнь, экспорт, внешнеэкономическая деятельность, «застой».

The article is devoted to external economic activity of Ukrainian SSR in the second half of 1960th — first half of 1980th, also as its structure, the direction of supply and significance. During this time international economic relations of UkSSR were extended, assortment of commodity was increased. The commodity supplied as rule to countries of Advice of economic mutual help.

Key words: economic life, export, external economic activity.

¹ Сергеев В. Политика КПРС у галузі розвитку економічного співробітництва соціалістичних країн // Економіка Радянської України. — 1971. — № 5. — С. 60; Зверев А.В., Ревякин В.М. Советская Украина в системе внешнеэкономических связей СССР. — К.: О-во «Знание» УССР, 1986. — С. 4–5. — (Серия 4 «Международная»; № 11).

² Липкин М.А. Европейская интеграция и советские экономические инициативы (1950-е — первая половина 1970-х годов). По новым материалам российских и зарубежных архивов // Новая и новейшая история. — 2009. — № 3. — С. 60.

³ Зверев А.В., Ревякин В.М. Советская Украина в системе внешнеэкономических связей СССР. — К.: О-во «Знание» УССР, 1986. — С. 13. — (Серия 4 «Международная»; № 11).

⁴ Быстрова И.В., Рябов Г.Е. Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2-х тт. — Т. 2. — Апогей и крах сталинизма / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. — М.: Российский государственный университет, 1996–1997. — С. 198, 203, 205.

⁵ Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подкур, Х.Куромия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — С. 330–333; Погребняк Я.П. Записки секретаря ЦК КП Украины (1971–1987 гг.). — К.: «Профінформ» ФПУ, 2006. — С. 41.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1744. — Арк. 40–41.

⁷ Там само. — Арк. 16.

⁸ Там само. — Спр. 2272. — Арк. 89.

⁹ Там само. — Спр. 1744. — Арк. 16.

¹⁰ Там само. — Спр. 2272. — Арк. 4.

¹¹ Пахомовский Э. Джин из банки // Известия. — 1976. — 5 июня. — С. 5.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1405. — Арк. 153–154.

¹³ Зверев А.В., Ревякин В.М. Указ. соч. — С. 44–45.

Дибчук Людмила (Вінниця)

УДК 94 (477): 314.743

СПАДЩИНА ДІЯЧІВ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ КАНАДИ ТА КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ другої половини ХХ ст. — початку ХХІ ст.

У статті досліджено спадщину діячів літератури та мистецтва з української діаспори Канади та країн Латинської Америки. Основна увага акцентується на тому, що українська еліта на Заході зуміла не лише зберегти національну культуру і мову, а й примножити надбання своїх видатних попередників.

Ключові слова: канадська та латиноамериканська українська діаспора, культурні цінності, художня література, мистецтво.

Українська діаспора протягом десятиліть свого розселення у світі створила свою культуру, науку, мистецтво, літературу. На жаль, до сьогоднішнього дня досягнення зарубіжної української інтелігенції залишаються ще недостатньо відомими широкому загалу в Україні. Хоча їхні імена, легко викинуті із літопису вітчизняної науки, мистецтва, були вписані у світовий контекст розвитку духовних цінностей людства.

Історична доля України склалася так, що своєрідні компенсаційні функції щодо культури, науки історичної Батьківщини виконувала діаспора. Значна група української інтелігенції, отримавши статус політичної еміграції, створювала вартості, які віддзеркалювали поступ світової культури, нові напрями та стилі, галузі науки (зокрема гуманітарної) і водночас зберігала кращі традиції вітчизняних шкіл. Тому нині, коли Україна проголосила незалежність і прагне відродити національну культуру, на порядку денному стає необхідність науково об'єктивно висвітлити історичне й культурне минуле народу, його сучасний стан. Важливого значення набуває і питання про справедливу оцінку діяльності української еміграції, її ролі в розвитку науки, культури, зокрема літератури, мистецтва, включення того цінного духовного надбання, що вона створила поза межами рідного краю, у загальнонаціональну спадщину. Протягом останніх років завдяки плідній співпраці вчених в Україні та українських вчених в діаспорі здійснено значну роботу з повернення імен визначних діячів літератури і мистецтва.

У Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського відкрито зал зарубіжної україніки, в якому знаходиться понад 3 тис. книг і 7 тис. журналів, що побачили світ у діаспорі. Значна кількість літературних та

мистецьких творів знаходиться в архіві Інституту досліджень української діаспори, в поточному архіві музею культурної спадщини м. Києва, в Національному художньому музеї України, в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, в Національному музеї у Львові та Львівському історичному музеї.

Деякі аспекти зазначеної тематики знайшли своє висвітлення у працях фахівців з історії української діаспори, зокрема Б.Лановика, Р.Матейка, М.Марунчака, О.Криштальської, О.Коваленко, М.Іванченко та деяких ін., але загалом названа проблематика є недостатньо розробленою.

Наукова та практична значущість даної теми — в її недостатній вивченості, у можливості показати спадщину діячів літератури і мистецтва з української діаспори і її внесок у розвиток Української держави.

Однією з провідних сфер багатогранного, строкатого духовного життя українських громад на Заході є художня література. Її динамічний розвиток та професіоналізм авторів відображають високий освітній рівень сучасних поколінь зарубіжних українців, хоча україномовна читацька аудиторія постійно звужується. Незважаючи на цей та інші негативні фактори, значною активністю відзначається літературний процес серед української діаспори Північної та Південної Америки.

Важливим чинником розвитку української літератури в західній діаспорі впродовж кількох десятиріч і до середини 90-х років ХХ ст. було Об'єднання українських письменників на еміграції «Слово» (ОУП «Слово»). Воно згуртувало і об'єднало творчі зусилля визначних літераторів-українців з найвіддаленіших кутків світу. У 1996 р. «Слово» налічувало понад 120 чоловік. Їх твори опубліковані в 13 томах збірника Об'єднання. Після проголошення незалежності України набагато активізувалася робота ОУП «Слово», спрямована на розвиток творчих зв'язків із рідною землею, духовне відродження українського народу. В цьому велика заслуга відомої канадсько-української письменниці, публіцистки, перекладачки, художниці, громадської діячки Ліди Палій, яка з 1993 р. по 1997 р. до припинення його діяльності очолювала управу Об'єднання.

Яскравими представниками української літератури в Канаді є Меланія Кравців, Лариса Мурович, Леся Храплива, Яр Славутич, Максим Тарнавський, Степан Горлач, родина Книшів. Одна з найвідоміших письменниць західної діаспори Леся Бризгун-Шанти цілковито присвятила свою творчість дітям та юнацтву.

Справжнє визнання серед літераторів і читачів Бразилії здобули українські письменники Олена Колодій та Віра Селянська-Вовк.

Плідно працюють на ниві українського письменництва в Аргентині кілька чоловік. Вони пишуть художні твори як українською, так і іспанською мовами. Широке визнання здобула праця українських літераторів-перекла-

дачів. Успішно цією працею займається відомий в Аргентині український перекладач Володимир Котульський. В Аргентині виходять іспанською мовою твори Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, П.Тичини, М.Рильського, Л.Костенко, В.Симоненка та інших українських письменників. Книги і брошури українською та іспанською мовами випускають українські видавництва «Полтава», «Літературна бібліотека», «Український інформативно-видавничий інститут».

Одним з яскравих представників української літератури в Аргентині вважають Леоніда Голоцвана. Закінчивши Кордобський університет, він отримав диплом інженера-мостобудівника. Працюючи за фахом, Л.Голоцван в юності захоплювався написанням віршів українською, а пізніше — іспанською мовами.

Його поезія — це ностальгія за втраченою землею предків, а також заклик земляків до боротьби з поневолювачами в ім'я її свободи і незалежності. Окрім віршів, були видрукувані його оповідання, статті й есе. В них, як і в поезіях, автор розповідає історію рідного краю, про його видатних особистостей, мистецтво і культуру незалежної України. Л.Голоцван на високому професійному рівні упорядковує і видає «Антологію української поезії», яка вийшла у світ іспанською мовою в м. Буенос-Айресі (Аргентина) в 1991 р. У збірнику поміщено поезії маловідомих авторів часів Київської Русі, козацькі думи, вірші С.Кленовича, Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки й письменників-шістдесятників — В.Стуса, Л.Костенко, І.Драча та ін. У 1995 р. вийшла книга «Полотно Невкену» іспанською мовою¹.

Л.Голоцван — не лише талановитий письменник, а й відомий меценат, який постійно духовно збагачує націю, надсилаючи в Україну велику кількість книг, періодичних видань, надає матеріальну допомогу бідним і малозабезпеченим.

Одна з видатних особистостей діаспори — письменниця, перекладач, художниця, популяризатор української літератури у Бразилії Віра Вовк (Селянська). Народилася В. Вовк 1926 р. у м.Бориславі на Львівщині, в діяльній і творчій родині. Студіювала у німецьких університетах германістику, музикологію і порівняльне літературознавство². Далі навчання у вищих школах Віри Вовк відбувалося вже у Ріо-де-Жанейро. А першою її посадою було вчительство в середній школі імені Серця Марії у передмісті Меєр, де вона викладала латину і спів.

Подальша діяльність Віри Вовк пов'язана з творчістю та наукою. З 1957 р. завідує кафедрою порівняльного літературознавства університету в Ріо-де-Жанейро. Має науковий ступінь доктора філософії, є професором, лауреатом літературних премій ім. І. Франка в Чикаго (1957, 1979, 1982) і Києві (1990), премії Благовість (2000). Перу Віри Вовк належать наступні твори: «Триптих до циліндрових картин Юрія Солов'я», «Святий чай»,

«Молебень до Богородиці», «Зимове дійство», «Жіночі маски», «Вінок троїстий», «Весняне дійство», а також збірки «Поезія»³, «Проза» та «Театр»⁴, фольклорні твори — «Колядник» та «Юність».

Богдан Рубчак слушно відзначив як константу поетичного світу письменниці «вміння сполучити чужинне оточення з українською душею»⁵.

Дослідник Лариса Онишкевич у своїй статті «Різні світи Віри Вовк» зазначила, що Віра Вовк до «рідного» ставиться як до «екзотики» і навпаки⁶.

Говорячи про поезію Віри Вовк, не можна оминати її перекладацьку діяльність — як глибоко усвідомлений обов'язок «плекати і презентувати вищі форми української культури»⁷. Волею долі кинута у широкий світ, завдяки освіті й природним здібностям почуваючи себе вільно в стихії кількох європейських мов та культур, вона вповні використовує цей свій дар і свої можливості. Її ім'ям позначено цілу низку перекладів (в основному поетичних). Для бразильського читача — «Антологія української літератури» (від «Літопису» до неокласиків і Олени Теліги), антологія сучасної української поезії «Соняшник» (де подано в перекладах португальською вірші Е.Андієвської, І.Драча, Б.Бойчука, О.Булиги, В.Голобородька, І.Жиленко, І.Калинця, Л.Костенко, П.Калини, В.Підпалого, В.Симоненка та ін.). А для українського читача — «Чотири драми» Ф.Лорки (спільно з В.Бургардтом і Г.Кочуром), «Гітанджалі» Р.Тагора, перекладені разом з І. Костецьким з англійського перекладу, зробленого самим Тагором. Співпрацювала з багатьма іншими перекладачами — О.Олександровим, О.Зуєвським, Є.Поповичем. Майже всі ці видання були фінансовані Товариством прихильників української культури в м. Курітіба та особисто Вірою Вовк як перекладача і розіслані до більше як 100 бібліотек країн Латинської Америки, Європи, Африки та Азії.

Творчість видатної письменниці, перекладача, літературознавця, художниці з Бразилії Віри Вовк протягом останніх років повертається на рідні терени. Нею передано до Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України особисті архів та книгозбірню, які нараховують 938 документів, 56 аркушів, 16 меморіальних предметів, 109 друкованих видань, фото, слайди. Частина її незавершеної колекції розкидані по всій Україні: це й Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, Наукова бібліотека ім. І. Франка у Львові, Національна спілка письменників України, Національна парламентська бібліотека України, Державний музей літератури України.

В травні 2004 р. за активну популяризацію на теренах Бразилії літератури Віра Вовк була нагороджена орденом «Княгині Ольги» III-го ступеня⁸.

Письменники діаспори, як правило, видають книги власним коштом. Творча інтелігенція зайнята у різних сферах суспільного життя — на викладацькій роботі, в науково-дослідних інститутах, юриспруденції, бізнесі, на державній службі тощо. Переважна більшість з них працює на громадських

засадах у різних товариствах, асоціаціях, організаціях, спілках, фундаціях і т. ін. Вихідці з України, навіть другого та третього поколінь, надають допомогу нашій незалежній державі з метою її економічного, політичного і культурного розвитку.

Такою представницею діаспорного письменства в Канаді є й Леся Бризгун-Шанти. Патріотка України, прекрасний прозаїк, авторка цікавих, змістовних, глибоко-моральних дитячих книжок. За одну з них, що вийшла друком в кінці 90-х рр. у Києві під назвою «Золотий горішок», авторка одержала престижну премію ім. Лесі Українки. Письменниця є одночасно секретарем Об'єднання українських працівників літератури для дітей і молоді імені Глібова в Канаді⁹. Об'єднання переслало в Україну тисячі книг, виданих діаспорою у багатьох країнах світу.

За активне розповсюдження дитячих книжок по українських школах, за її жертвовну місію у цій сфері Лесею Бризгун-Шанти відзначено одну з перших премією імені Дмитра Нитченка (її заснували Ліга меценатів та родина Д.Нитченка). Зерна добра й любові, щедро посіяні талановитою письменницею у її творах, благодатно вплинуть на виховання наших дітей у вільній, незалежній Україні.

Родина Книшів також займає поважне місце в творчому процесі української діаспори Канади. Голова родини — Зиновій Книш — член ОУН, літописець українського національно-визвольного руху, якому присвятив більше 60 своїх книг. Син — Юрій Книш — історик, професор Манітобського університету. Написав сотні наукових праць з історії західного Середньовіччя. Ірена Книш — відома письменниця, редакторка, видавець, журналістка, займалася дослідженням українського жіночого руху. До 90-річчя (1999) вона випустила свою 12-ту книжку — «З галереї наших піонерок». З 1950 р. включається в редакторську, видавничу діяльність, бере активну участь у випуску українсько-канадських часописів: «Новий шлях», «Канадський фермер», «Жіночий світ», «Промінь», «Український голос»; українсько-американських: «Самостійна Україна», «Свобода», «Наше життя»; паризькому — «Українське слово» та ін¹⁰.

Відвідавши вперше Україну в 1969 р., написала об'єктивну книгу вражень «Віч-на-віч з Україною» (1970). У своїй тематиці щодо національного жіночого руху вона найвідоміша дослідниця цієї проблеми. Найпопулярніші її книги з цього циклу: «Смолоскип — у темряві» (Про Наталію Кобринську), «Франко і рівноправність жінки», збірки «Жінка сьогодні і вчора», «Відгуки часу», «Незабуття Ольга Басараб». У її творчому доробку знаходимо дослідження із життя славнозвісних Роксолани та Марусі Чурай. Класикою цього жанру можна назвати книжку І.Книш «Три революції». Це повість про славних дочок України — Уляну Кравченко, Марію Заньковецьку та Марію Башкирцеву. Письменниця, таким чином, стала літописцем

діаспорного життя українців, зокрема громадянських жіночих організацій від Союзу Українок і до СФУЖО і СКУ. Як стверджує Л.Коваленко, «ніхто не міг закинути їй захист інтересів будь-якої групи. І в історичних трактовках, і в освітленні емігрантського життя, і у відгуках на гастролі мистецьких груп з України і у враженнях про тоді ще радянську Україну авторка намагалася бути об'єктивною. Своїм напруженим продуктивним життям, постійним і безкорисливим служінням рідній батьківщині вона одночасно показала і приклад нескореності часові».

Відомого поета, письменника, педагога, суспільно-громадського діяча канадської діаспори Яра Славутича (справжнє ім'я і прізвище Григорій Жученко) називають сурмачем українського народу, гідним репрезентантом української літератури, співцем національної ідеї. Поет народився 11 січня 1918 р. на колишньому Козацькому хуторі, що на Херсонщині. Його мати — проста селянка, батько — нащадок козацької старшини. В 1932 р. більшовики, зруйнувавши хутір, вивезли батька на Північ. Яр Славутич, вистрибнувши на ходу з поїзда, повернувся на Херсонщину. Мати з маленькими дітьми після довгих поневірянь влаштувалася на роботу у Кривий Ріг. У 1932–1933 рр. в Україні наступив голодомор. Свідок цих подій, Яр Славутич писав: «Від того голодомору, штучно створеного, ...загинуло щонайменше сім мільйонів, дуже можливо десять мільйонів найкращих в Україні хліборобів, які не бажали йти до колгоспів, куди їх насильно заганяли по всій Україні»¹¹.

У 1940 р. Яр Славутич закінчив Запорізький педінститут. Війна 1941 р. застала його, молодшого лейтенанта, в лісах Білорусії. Там, потрапивши у вороже оточення, Яр Славутич створює з друзями Чернігівську Січ — прообраз майбутньої армії самостійної України. В цей же період сотник січовиків знайомиться в Києві з О.Телігою, О.Ольжичем та їх друзями, які назавжди залишать слід в його творчому житті.

Більшовики зруйнували його родинне гніздо, німецькі окупанти живцем спалили молоду дружину з немовлям. Після війни закінчив в 1946 р. в Аугсбургу Український вільний університет, аспірантуру в Пенсільванському університеті. Нарешті зупинився в Едмонтоні. Там, в Альбертському університеті викладав українську мову і літературу аж до виходу на пенсію.

Понад п'ятдесят років досліджував Яр Славутич ганебний злочин Компартії — вбивство 608 українських літераторів. У пролозі книги «Розстріляна муза», що вийшла друком на початку 90-х рр., він писав:

«Я воскрешаю вас, ясних, безвинних,
Що в тюрмах честь уміли берегти».

У 1988 р. Яр Славутич свідчить перед Міжнародним трибуналом у Нью-Йорку про масове нищення українців організованим під керівництвом Кремля голодомором 1932–1933 рр. Статті Яра Славутича перекладено

іноземними мовами. Десять поетичних збірок перекладено англійською, французькою, угорською, російською, білоруською, польською, італійською та іншими мовами. Протягом творчого життя здійснив поїздки по всьому світу, побував 10 разів в Україні, спілкуючись з письменниками, вченими, студентами. До 80-річчя вийшов п'ятитомник його творів. «У ньому, — підкреслює Михайло Іванченко, — широка душа, серце й розум українського поета, патріота-борця, вченого, викладача і громадського діяча»¹².

П'ятитомник перевидано в Києві у 1998 році, крім нього в Україні у м. Запоріжжі надруковано «Запорізький збірник», його ж «Січеславський збірник» та «Херсонський збірник». Усюди його нагороджували, присвоювали почесні звання, обдаровували сувенірами, в тому числі й українські моряки із корабля «Славутич»¹³.

2 жовтня 1998 р. у Посольстві України в Канаді відбулася урочиста церемонія вручення Яру Славутичу державної нагороди України, відзнаки Президента України — ордена «За заслуги» III ступеня. Він удостоєний цієї високої нагороди за багаторічну плідну літературну, наукову і громадську діяльність, вагомий особистий внесок у збагачення української інтелектуальної та мистецької скарбниці та у зв'язку з 80-річчям з дня народження. Вручаючи орден, Посол України в Канаді В. Фуркало відзначив, що ім'я відомого українсько-канадського поета, дослідника, діяча, палкого пропагандиста української мови й літератури, лауреата численних премій Яра Славутича широко відоме як у Канаді, так і в Україні.

У слові подяки Яр Славутич наголосив: «Із моїх 80-ти, понад 60 років присвятив літературі, в якій жадав бути виразником національної ідеї, правдоносцем України, і майстерно збагачувати скарбницю українського слова. Оттава, столиця Канади, міцно увійшла в мій життєпис. Ще 1963 р., коли в Едмонтоні вшановували пам'ять жертв голодомору 1932–1933 рр., представник посольства Радянського Союзу запекло опонував мені та іншим українцям, називаючи нас усіх брехунами за те, що ми всьому світові говорили й писали про жахливі злочини московського Кремля, який, успадкувавши практику московських царів, систематично винищував українську націю хліборобів голодоморами, а наш провід розстрілами і гулагами. Майже вся Україна засіяна масовими могилами. Розстріли у Вінниці та Биківні стали символами звірячих розбоїв комуністичної партії Радянського Союзу... Сьогодні в Оттаві я прийняв державну нагороду, яка вшановує мене за літературну творчість, освітню та громадську діяльність, таким чином схвалюючи жертвну працю української діаспори на Заході»¹⁴.

Громадянин Канади, українець за походженням, знаний письменник Степан Горlach вирішив по-своєму відсвяткувати подію проголошення незалежності Української держави. Він разом із своїм другом із Торонто Петром Скибою здійснив хрещення новонародженої держави — України,

тобто очищав її від 70-літньої комуністичної неволі. Пройшовши 2556 кілометрів дорогами рідної землі з високо піднятими прапорами України, Канади та національним гербом-тризубом.

На своєму шляху вони зустрічалися з різними людьми, відбувалися задушевні розмови, дивовижні пригоди, неймовірні враження з побаченого й почутого. Як підсумок — з'явилася книга С.Горлача «Хрестини незалежності» («Богдар», «Ногута», «Стечо і Музи»), а також видання приповідок та афоризмів канадських українців.

С. Горлач є автором книжок прози, документалістики та творів для дітей. В 2003 р. вийшов у світ його новий твір «Перша ніч» — це болісні роздуми про власну долю, про долю своєї великої Батьківщини, світової спільноти¹⁵. Степан Горлач є головою Канадського Товариства Приятелів України (Торонто), членом Національної спілки письменників України, лауреатом літературних премій «Тріумф» та ім. Дмитра Нитченка. Хоч йому вже далеко за 70, але він старіти, стомлюватися не збирається, оскільки, як мовить, в Україні він повинен виконати ще дуже багато важливих справ. Живе клопотами заради неї, молиться за нашу і свою Україну. Без цих турбот С.Горлач не міг би прожити й дня¹⁶.

До тих видатних особистостей діаспори, які є носіями українського слова в Канаді, належить письменниця, перекладачка, художниця, графік, громадська діячка Ліда Палій. Вона протягом кількох десятиріч гідно репрезентує українську культуру в західному світі. Але тільки після падіння «залізної завіси» її твори дійшли до читацького загалу в Україні¹⁷.

До початку 60-х рр. Л.Палій зарекомендувала себе як здібна художниця. Її картини «Мексиканські діти», «Самотність» та інші цікаві навмисно спрощеною стилізацією, узагальненнями та оригінальною малярською фактурою. Згодом художниця зосередилася на графіці, створивши низку творів меморіального характеру — гербів, печаток, плакатів, екслібрисів, обкладинок до українських видань. Зокрема, дуже оригінальні екслібриси Ліда Палій виконала для Данила Струка, Хариті Голод, Івана Котульського та інших. Чимало часу художниця присвячувала й фотографії, її праці експонували на виставках у Канаді та США¹⁸.

Поруч із малярством і графікою Л.Палій дедалі активніше займається літературною творчістю. Життєві враження, філософські роздуми, побачене та почуте під час багатьох мандрівок у найвіддаленіші куточки планети лягли в основу нарисів, оповідань, віршів. Перші з них були опубліковані на сторінках часопису «Сучасність» наприкінці 60-х рр. Не випадково першу книжку, що вийшла у світ 1973 р. в Канаді, письменниця назвала «Мандрівка в просторі і часі». У виданій 1985 р. книзі «Світло на воді» з новою силою розкривається талант оповідачки — поета у прозі і художника в слові. 1989 р. Об'єднання українських письменників «Слово» випустило в канадському

місті Торонто збірку поезій Л.Палій «Дивовижні птиці». У ній вміщена здебільшого інтимна лірика, в якій з надзвичайною образністю відображені радощі, болі та тривоги авторки, туга за тим, що не збулося. Письменниця здобула визнання серед читачів, критиків, літературознавців не тільки на американському континенті, а й в Україні. У травні 1993 р. під час чергових відвідин Києва їй вручили квиток члена Спілки письменників України. Твори Л.Палій перекладені англійською, німецькою, португальською, хорватською, казахською, румунською та іншими мовами. Вона активно працює як перекладач своїх творів для англomовної преси. Вершинним явищем її поетичної творчості став вихід у світ 1994 р. книги «Сон-Країна» з присвятою матері — найпершій наставниці та порадниці письменниці, яка навчила її любити Україну. Ця збірка оригінальних, новаторських творів, пройнятих високими і світлими почуттями, щирою любов'ю до рідної землі, удостоєна премії ім. Павла Тичини за 1995 р. Нею її відзначили Міністерство України в справах преси та інформації і Спілка письменників України¹⁹. Грошову частину літературної премії вона передала Українському гуманітарному ліцееві Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Проживаючи в Канаді, Л.Палій ніколи не поривала духовних та родинних зв'язків з Україною. Більше десяти разів вона побувала на рідній землі, відвідала Київ, Львів, Харків, Чернігів, Тернопіль. У травні 1990 р. брала участь у Шевченківському святі «В сім'ї вольній, новій», у міжнародному літературно-мистецькому фестивалі української поезії «Золотий гомін». Про свої враження канадсько-українська письменниця так розповідала київському журналістові: «Приємно бути свідком відродження України. Приємно бачити, як тягнуться люди до джерел рідної культури. Коли читала свої вірші на сцені, то щось від зворушення перехоплювало горло...»²⁰.

Плідна творча праця Л.Палій на ниві красного письменства, її активна громадсько-політична діяльність здобули високу оцінку і в Україні, і в Канаді. Свідченням цього, зокрема, стало присудження письменниці канадської Шевченківської премії 2001 р. А 16 грудня 2002 р. вона удостоєна Золотої ювілейної медалі королеви Єлизавети II, яку отримують громадяни за свою винятково важливу працю для загального добра. Цю нагороду Л.Палій вручила парламентський секретар Міністерства канадської спадщини Сармайт Д.Бульте. У своєму вітальному слові вона справедливо відзначила вагомий здобуток нашої співвітчизниці на нивах канадської й української культури²¹.

Активна поборниця української національної ідеї Л.Палій живе сьогоднішніми радощами, болями і тривогами України. Умудрена життєвим досвідом, вона сповнена творчих сил та енергії. Одним із її життєвих орієнтирів є відомий постулат українських емігрантів-патріотів: «Ми пішли на Захід, щоб повернутися на Схід». Наша співвітчизниця повсякчас підтверджує це словом і ділом²².

Серед діячів українського мистецтва за кордоном особливе місце відводиться таким визначним майстрам, як всесвітньо відомий Петро Капшученко, Микола Бідняк, Леонід Молодожанін, Галина Новаківська, Павло Лопата, Олександр Власенко, родина Стебельських — Богдан, Аріядна та Раїса, Одарка Онищук, Дарія Ємець, Василь Курилик та ін.

За останніх чотирнадцять років в Україні пройшли виставки цілого ряду талановитих майстрів-художників і скульпторів українського корення і українського духу — з багатьох країн світу, в тому числі з Канади та країн Латинської Америки.

Так, Петро Капшученко, знаний у багатьох країнах світу майстер, знайшов прихильну до його таланту широку публіку і в Україні. Різнобічно обдарований, він заявив про себе у жанрах камерної скульптури як великий організатор одно та багатофігурних камерних композицій і як добрий фахівець у галузі монументальної пластики. Майстер працює у різних техніках, використовуючи мідь, порцеляну, теракоту, граніт, бронзу²³.

П.Капшученко є автором двох пам'ятників. Перший пам'ятник митрополитові Василеві Липківському поставлено у 1983 р. біля церкви св. Андрія Первозванного в Бавнд-Бруці і, в день, коли Українська Православна Церква почала святкування Тисячоліття християнства в Україні, в 1987 р. там же у Бавнд-Бруці урочисто відкрито другий монументальний твір скульптора — пам'ятник рівноапостольній Ользі — княгині Русі-України.

Митець П.Капшученко — син української землі — навчався образотворчого мистецтва ще на Батьківщині. Тут почав і працю в ділянці театральної декорації і скульптури, яку перервала Друга світова війна. Він — один із тих, хто в умовах тяжкого життя в еміграції не зрікся свого покликання, йдучи важким, тернистим шляхом. Зусилля, послідовність, самодисципліна Петра Капшученка призвели до того, що, опинившись після перебування в Німеччині в Аргентині, міг показати наслідки своєї праці і таланту на кількох мистецьких виставках.

У книзі про творчість аргентинських митців-літераторів, музик й діячів інших ділянок культури — написано і про П.Капшученка із зазначенням національності — українець, подано фотографії його праць. За мистецьку майстерність, за вклад у культуру Аргентини, Вільний університет гуманності в Буенос-Айресі надав йому звання почесного члена цього університету. До заслуг митця відносимо його щедрі жертвовні дари, які він зробив Україні. Адже за роки незалежності нашої держави як скульптор П.Капшученко подарував Україні 47 творів, які на даний час зберігаються в Національному музеї образотворчого мистецтва в Києві, Державному музеї Т.Г.Шевченка в Києві, Музеї історії Києва, Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України, Державному музеї літератури України, Музеї Гетьманства в Києві, Музеї Т.Г.Шевченка в Каневі,

Дніпропетровському художньому музеї, Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.Яворницького²⁴.

На початку 90-х рр. Україна мала можливість познайомитись з творчим доробком ще одного всесвітньо визнаного художника — Миколи Бідняка. Його називають художником, який малює вустами. Внаслідок нещасного випадку на замінованому полі він втратив кінцівки рук, а тому його творчий здобуток можна вважати мистецьким подвигом.

Микола Бідняк народився у Канаді. Дитячі роки провів на Буковині — рідному краї свого батька. І ця причетність до української землі позначилася на творчому доробку відомого у світі майстра образотворчого мистецтва Миколи Бідняка — громадянина Канади, члена Міжнародної асоціації художників, які малюють вустами або ногами. Микола Бідняк став художником від Бога. В його творчості дивовижним чином переплітається український смуток, гідність предків, задума діброви, бринить мелодія дитинства, які передаються з роду в рід, ховаються в глибинах підсвідомості. Серце Миколи Бідняка завжди було з Україною, хоча повернувся до неї через півстоліття²⁵. Найбільше визнання М.Бідняк одержав саме в Україні: духовний світ митця і світосприйняття українців звучить в одній тональності. Він стає членом Спілки художників України, професором Львівської академії мистецтв, лауреатом Шевченківської премії.

Тут, на рідній землі, М.Бідняк створив шедеври. З його картинами «Ангел над Львовом», «Чорнобильська Богоматір», «Три Марії» асоціюється все найкраще, що є в українській мистецькій спадщині, а надбанням наших музеїв стали десять чудових творів майстра²⁶. Творчість Миколи Бідняка була відзначена державною нагородою — орденом князя Ярослава Мудрого V-го ступеня (за тиждень до кончини 28 листопада 2000 р.). Микола Бідняк — це воістину видатний українець ХХ ст.

До плеяди визначних малярів, для яких образотворче мистецтво стало сенсом життя, належить Галина Новаківська. Народилася вона 1923 р. в Перемишлі, а виростала в Кракові. Там закінчила гімназію і студіювала в Краківській Академії Мистецтва. До Канади прибула в 1949 р.²⁷

Образотворча мова малюнків маестро Новаківської розвивалася і дозрівала вже в Канаді. Перша самостійна виставка її картин відбулася в галереї «Ми і Світ» у Торонто в 1962 р. Від того часу відбулося 15 особистих виставок мисткині в Канаді, Америці та в Україні. Дві виставки, що відбулися 1995 р. в Державному Музеї Українського Образотворчого Мистецтва в Києві та Картинній галереї у Львові були дуже успішними, мали широкий розголос в пресі. Зазначимо, що під час виставки у Львові Галина Новаківська подарувала на постійне збереження до галереї дві свої картини, а саме «Тривала краса» і «Трипільська спадщина». 21 березня 2004 р. відбулася 16-а виставка Г.Новаківської, з черги особистих. На ній були представлені,

такі картини, як «Білі кали», «Весна», «Митець і весна», «Хвилина щастя», «Портрет Митця Андрія Бабича». Крім того Г.Новаківська брала участь у численних збірних виставках у Канаді, Америці та Україні. За картину «Гарбузи» одержала Почесну Грамоту в категорії найкращої олійної праці на виставці Клубу Космополітен в 1982 р. в «Окіф Центрі» в Торонто. А в 1999 р. на виставці Товариств Пастелістів була відзначена її картина «Хвилина щастя»²⁸. Тільки зараз, в період незалежності України, ми можемо вповні оцінити вагомий творчий вклад мисткині у спадщину українців в Канаді та в мистецтво загальноукраїнське.

Відомий українсько-канадський скульптор Леонід Молодожанін (на Заході знаний як Лео Мол) «бачив» Кобзаря тільки молодим, сповненим сил та енергії. Його пам'ятники Шевченку — юному, безвусому, безбородому — стоять у Канаді, США, Італії, Бразилії та Аргентині. За його ж проектом встановили пам'ятник поетові і в Санкт-Петербурзі. Скульптор, маляр і вітражист родом з Волині, з села Полонне. Студіював у Відні, в Берлінській і Гаагській академіях мистецтв, з 1948 р. — в Канаді. Член УСОМ, Манітобського університету мистецтв, віце-президент Канадського Товариства скульпторів в Оттаві. Найбільшою працею Леоніда Молодожаніна є Сад Скульптур у Манітобі. Цей сад майстер подарував місту і суспільству Канади, наповнивши його бронзовими скульптурами та іншими творами мистецтва. Цей сад став одним із улюблених місць відпочинку, де відчувається і вишуканість музею, і спокій природного середовища²⁹.

Леонід Молодожанін виконав 30 вітражів переважно для церков Вінніпегу, одержав кілька нагород на різних виставках і найвищу канадську відзнаку — «Медаль споріднених мистецтв» Королівського інституту Архітекторів (1960); на українських конкурсах здобув другу нагороду за проект пам'ятника Шевченку у Вінніпезі (1960) і першу за проект пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, який був встановлений у 1964 р. В 2002 р. Леоніда Молодожаніна на історичній Батьківщині було нагороджено орденом Св. Володимира за особливі заслуги і глибокий внесок у розвиток і поширення української культури в світі³⁰.

Чималий внесок для збереження української мистецької спадщини зробила Ярослава Завадович та Михайло Шафранюк, які заснували Канадсько-Українську Мистецьку Фундацію (біля 200 картин кращих митців). У цій фундації зберігаються картини таких відомих митців, як Миколи і Василя Кричевських, Володимира Балеса, Миколи Бідняка, Івана Бельського, Ярослава Вижницького, Бориса Крюкова, Миколи Бутовича, Олекси Грищенка, Едварда Козака, Петра Обалю, Антона Кашая, Анатолія Петрицького, Якова Гніздовського, Мирона Левицького, Галини Новаківської, Любослава Гуцалюка, Василя Курилика, Володимира Ласовського, Марії Сельської, Мирослава Радиша, Миколи Неділка, Галини Мазепи, Богдана Титли, Павла Лопати

та інших. Фондація мала поважні матеріальні і моральні успіхи. У противагу соціалістичному реалізмові в Україні вона діяльно підтримувала справжнє мистецтво на світовому рівні. Вона й протидіяла ізольованості українського мистецтва у світі. Фондація влаштувала понад 300 виставок, що мали близько півмільйона відвідувачів. З'явилися сотні фахових рецензій у пресі Канади, Аргентини, Бразилії, США та інших країнах. Можна сказати, що Канадсько-Українська Мистецька Фондація добре виконувала своє завдання.

30 листопада 1991 р., в переддень референдуму в Україні, на 80-му році життя фундатор і засновник Канадсько-Української Мистецької Фондації в Торонто Михайло Шафранюк помер. Незадовго до смерті меценатом був зроблений заповіт, в якому він частину кращих творів заповідав передати до музеїв України. Щоб виконати останнє бажання цієї відданої мистецтву людини, 24 квітня 1994 р. було відкрито експозицію під назвою «Повернення»³¹.

Безперечно, що експонати цієї виставки зайняли чільне місце в історії українського мистецтва еміграції. Представлені тут твори були чи не найкращими з-поміж праць малярів старшого та молодшого поколінь, такими різними за стилем, завершеністю та змістом. Слід відзначити, що згадана експозиція була підібрана з великим смаком, вона символізувала повернення до Матері-України. Експоновані твори не були пов'язані однією тематикою, адже на виставці було представлено по одному творові 37-ми митців (різних за місцем народження, проживання, віком і мистецькими школами), але всі вони несуть у собі спільне — тугу за Україною та її духовністю. Мистецькі твори зайняли належне місце в Державному музеї українського образотворчого мистецтва.

Величезну кількість культурних цінностей як подарунок від діаспори отримали різні заклади освіти і культури України. Так, зокрема, музею культурної спадщини м. Києва свої архіви, бібліотеки, твори образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва заповіли: письменник Олекса Гай-Головка (Канада), літературознавець, мовознавець, видавець професор Леонід Білецький (його наукову спадщину передав Олег Кандиба) (Канада), театрознавець Валер'ян Ревуцький (Канада). Понад 100 творів Миколи Мисака музей отримав завдяки благодійнику Михайлові Гояну. Також багато творів, афіші, книги, раритетні видання передав хореограф С.Лифар та ін.³²

За роки незалежності нашої держави значну кількість художніх творів передала діаспора як подарунок Національному художньому музею України у м. Києві. Так, наприклад, в музеї зберігаються передані мистецькі твори М.Бідняка, П.Мегика, Я.Шафранюка, а також художника Мирона Левицького (Канада)³³. Налагоджена тісна співпраця між діаспорою і Центральним державним архівом-музеєм літератури та мистецтва. Цінний подарунок для архіву-музею зробив канадський письменник Яр Славутич, передавши в дар низку своїх праць. Також ряд робіт передано в дар Україні канадським

славістом Я.Рудницьким та письменником О.Гай-Головком. Встановлені досить тісні зв'язки із канадським видавцем, перекладачем, українцем за походженням І.Огієнком³⁴ та композитором І.Веселовським³⁵. Варто назвати ще одного канадського письменника Г.Сірика, який робить досить вагомий внесок в розвиток української літератури³⁶. Суттєвий внесок у розвиток української культури, та й не тільки, зробила письменниця із Бразилії, українка за походженням, Віра Вовк³⁷, і на сьогоднішній день триває співпраця з цією талановитою письменницею.

З проголошенням незалежності України щороку, завдяки українській діаспорі, збагачуються фонди Національного музею у м. Львові. Так, у 1991 р. Божена та Олег Іванусиви з м. Онтаріо подарували рукописну метрику с. Мхава біля Перемишля 1850 р.³⁸ У 1992 р. до музею за бажанням художниці Г.Новаківської з м. Торонто були передані олійні твори «Тюльпани на моєму столі», «Кафейка», «Колискова»³⁹.

У 1993 р. В.Беднарський з Канади подарував музею збірку марок та поштівок. За власним проектом блок марок «Акт відновлення Української держави» і поштівки «Тисячоліття християнства в Україні» та поштівки «Русифікація — геноцид України» роботи Яра Славутича⁴⁰. Мати — ігуменя Дарія Дублениця з Дандок (Онтаріо, Канада) подарувала музею власну збірку писанок монахинь-студиток з Дандок в кількості 218 одиниць⁴¹. Павло Лопата з Торонто подарував власний живописний твір «Хліб наш насущний...», виконаний в 1986 р.⁴²

У 1994 р. цьому ж музею в дар з Канади було передано твори: Яків Креховецький — «Пшеничні поля» (1989 р.)⁴³; Ларрі Кісіч — «Пейзаж у колі»⁴⁴; Марійка Онуфрійчук-Сокульська — графічні твори «Краєвид і дерево», «Лисиця», «Кіт у вікні» (1990-ті рр.)⁴⁵; Роман Рожак — ікону «Бог-Отець» (II пол. XVIII ст. із с. Вікторів біля Галича)⁴⁶; Софія Скрипник — екслібриси Софії Скрипник (1990-ті рр.)⁴⁷

У 1997 р. Національному музею у м. Львові М.Кейван з Монреалю (Канада) подарував власні олійні твори «Реве та стогне...», «Самотня верба» та п'ять графічних робіт⁴⁸. У 1999 р. до музею передав дві власні живописні роботи «Богородиця» (1981) та «Спас» (1987) художник Микола Бідняк⁴⁹, а також Марія Когут з Торонто передала два олійні твори авторства М.Деркача із спадщини Івана Навроцького⁵⁰.

Вагомий внесок зробила українська діаспора у розширення фондів Львівського історичного музею, передавши велику кількість газет, таких як «Гомін України», «Новий шлях», «Українсько-канадський вісник», «Українське слово», «Хлібороб», «Сівач», «Свобода», «Закордонна газета», «Америка», «Шлях перемоги», «Національна трибуна», «Український тижневик» та ін.⁵¹ Окрім того, кращими представниками канадської української діаспори такими, як Яків Креховецький, Лідія Палій, Богдан Вандяк,

Микола Кулик, Леся Храплива, Василь Верига, Юрій Гнатишак, Архип Данилюк, Оріся Матешук, Тетяна Лук'янович, Петро Саварин, Світлана Грибінська-Кузьменко, Йосип Тереля було передано до музею речі, які засвідчують історію західної української діаспори та її здобутки.

Таким чином, культурний розвиток української діаспори є важливим показником відчуття національної єдності українців у всьому світі. Становлення Української держави є стимулом для подальшого розвитку української культури як на Батьківщині, так і за її межами, а також її інтеграції у загальнолюдський культурний процес.

Отже, українці на Заході, дбаючи про збереження своєї етнічної ідентичності, докладають чимало зусиль з метою формування нового покоління національної інтелігенції. Література та мистецтво в західній українській діаспорі, отримавши на початку 90-х рр. ХХ ст. великий імпульс, продовжує успішно розвиватися. Вона гідно репрезентує за кордоном українські національні інтереси, демонструє у світі інтелектуальний потенціал українства.

Враховуючи особливу значимість даної теми, подальшого вивчення потребують проблеми повернення діаспорою історико-культурних цінностей на Батьківщину та співпраця науковців материкової України і західної діаспори. А отже, тема має значні перспективи подальшого дослідження.

В статье исследовано наследие деятелей литературы и искусства из украинской диаспоры Канады и стран Латинской Америки. Основное внимание акцентируется на том, что украинская элита на Западе сумела не только сохранить национальную культуру и язык, но и приумножить достижения своих выдающихся предшественников.

Ключевые слова: канадская и латиноамериканская украинская диаспора, культурные ценности, художественная литература, искусство.

We investigated the inheritance of writers and artistes from the Ukrainian diasporas in Canada and Latin America. The main attention focuses on the fact that the Ukrainian elite in the West has managed not only to preserve national culture and language, but also to increase the property of its outstanding predecessors.

Key words: Canadian and Latin American Ukrainian Diaspora, cultural values, fiction literature, arts.

¹ Криштальська О. Українське слово в Аргентині // Літературна Україна. — 2000. — № 24. — 29 червня. — С. 3–4.

² Вовк В. Проза. — К.: Родовід, 2001. — 445 с.

³ Вовк В. Поезії. — К.: Родовід, 2000. — 421 с.

⁴ Вовк В. Театр. — К.: Родовід, 2002. — 447 с.

⁵ Хрестоматійний Богдан Бойчук живе з «Тією Самою» Алісою: Інтерв'ю взяв Г.Пилипенко // Книжник-ревью. — 2004. — 11 лютого. — С. 11.

⁶ Онишкевич Л. (Без назви) // Нотатки з мистецтва. — 1968. — Ч. 8. — С. 17–24.

⁷ Вовк В. Завдання української еміграції // Наше життя. — 1980. — № 7–8. — С. 4.

⁸ Демиденко Ю. Повідомлення для ЗМІ // Хлібороб (Бразилія). — 2004. — № 360. — Травень. — С.3.

⁹ Друга книжка Лесі Бризгун-Шанти в Україні: Рецензія // Народна газета. — 2000. — № 32. — С. 5.

¹⁰ Коваленко Л. Приклад нескореності (до 90-річчя українсько-канадської письменниці Ірени Книш) // Українське слово. — 1999. — Ч. 38. — 23 вересня. — С. 9–10.

¹¹ Славутич Я. Вшанування жертв голодомору 1932–1933 років // Західно-канадський збірник. Під редакцією Яра Славутича. — Едмонтон, 1998. — Т. 3. — С. 260.

¹² Іванченко М. Співець національної ідеї (Над п'ятитомником Яра Славутича) // Західно-канадський збірник Під редакцією Яра Славутича. — Едмонтон, 1998. — Т. 3. — С. 247.

¹³ Красноштан Ю. Яр Славутич — почесний професор університету в Україні // Західно-канадський збірник. Під редакцією Яра Славутича. — Едмонтон, 1998. — Т. 3. — С. 229.

¹⁴ Вручення відзнаки Президента України професорові Ярові Славутичу. Слово подяки // Західноканадський збірник. Під редакцією Яра Славутича. — Едмонтон, 1998. — Т. 3. — С. 226–228.

¹⁵ Горlach С. Перша ніч. Повість. — К.: Ярославів Вал, 2003. — 143 с.

¹⁶ Таран Л. Щасливе життя Степана Горлача // Українська культура. — 2000. — Ч. 11–12. — С. 6.

¹⁷ Матейко Р. Активна поборниця української національної ідеї. Літературна творчість та громадська діяльність канадсько-української письменниці Ліди Палій // Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. — К.: Міленіум, 2004. — Т. 3. — С. 384–385.

¹⁸ Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. — Вінніпег. 1986. — С. 490–491.

¹⁹ Лауреати премії імені Павла Тичини // Літературна Україна. — 1995. — 2 лютого. — С. 5.

²⁰ Качалова Т. Сім літературних вечорів відомої української письменниці з Торонто Ліди Палій відбулися в Україні // Вісті з України. — 1997. — 16 жовтня. — С.12.

²¹ Zakydalsky O. Poet and literary activist receives jubilee medal // The Ukrainian weekly. — 2003. — 2 Febr.

²² Матейко Р. Чарівниця слова і барв (Доля Ліди Палій) // Андрій Палій — будівничий та керманіч «Маслосоюзу». — Тернопіль: Економічна думка, 2001. — С. 26.

²³ Скульптура Петра Капшученка. «Експоцентр України». — К., 2000. — С. 5–6.

²⁴ Лановик Б. та інші. Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави. — Тернопіль: Економічна думка, 2001. — С. 215.

²⁵ Тудорковецька Я. Доповнення до документального фільму «Микола Бідняк» // Новий шлях (Канада). — 2004. — 15 квітня. — С. 12.

²⁶ Шедеври Миколи Бідняка // Шлях перемоги. — 2000. — 6 грудня. — С. 3.

²⁷ Лопата П. Ювілей Галини Новаківської // Новий шлях (Канада). — 17 квітня. — С. 10.

²⁸ Даревич Д. Слово на відкритті виставки Галини Новаківської // Гомін України (Канада). — 2004. — № 16. — 26 квітня. — С. 9.

²⁹ Майстер і його сад // Український форум. — 2004. — 30 квітня — С. 8.

³⁰ Бойко О. Один день у Римі // Український форум. — 2002. — 29 листопада. — С. 14.

³¹ Повернення. Каталог виставки творів з колекції Ярослави та Михайла Шафранюків. — Канада, 1994. — С. 3.

³² Поточний архів музею культурної спадщини м. Києва. Культурно-мистецькі цінності — Ф. 1215. — Оп. 25. — Арк. 1–225.

³³ Національний художній музей України м. Києва. Мистецькі твори діаспори. — Ф. 1175. — Оп. 13. — Арк. 1–45.

³⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України). Справа видавця, перекладача, українця за походженням І.І. Огієнка. — Ф. 1294. — Оп. 17. — Арк. 1–115.

³⁵ Там само. Справа композитора І.Веселовського — Ф. 1356. — Оп. 13. — Арк. 1–53.

³⁶ Там само. Справа письменника Г.Сірика. — Ф. 1357. — Оп. 15. — Арк. 1–62.

³⁷ Там само. Справа письменниці, перекладача В.Вовк (Селянської). — Ф. 212. — Оп. 19. — Арк. 1–185.

³⁸ Національний музей у Львові. Головна книга надходжень від № 55314 до № 55794. — Дарчий лист від 01.08.1991. Акт прийому № 31 від 01.08.1991. — С. 68.

³⁹ Там само. — Дарчий лист від 25.03.1992. Акт прийому № 23 від 27.05.1992. — С. 72.

⁴⁰ Там само. Акт прийому № 5 від 25.01.1993. — С. 30.

⁴¹ Там само. — Дарчий лист від 10.04.1993. Акт прийому № 17 від 12.05.1995. — С. 115.

⁴² Там само. Головна книга надходжень від № 55795 до № 56279. — Дарчий лист від 18.07.1991. Акт прийому № 16 від 12.05.1993. — С. 50.

⁴³ Там само. Головна книга надходжень від № 56280 до № 56618. — Дарчий лист від 03.06.1994. Акт прийому № 11 від 03.06.1994. — С. 63.

⁴⁴ Там само. — С. 64.

⁴⁵ Там само. — С. 65.

⁴⁶ Там само. Головна книга надходжень від № 562619 до № 57085. — Дарчий лист від 25.10.1994. Акт прийому № 30 від 06.12.1994. — С. 115.

⁴⁷ Там само. Головна книга надходжень від № 56280 до № 56618. — Дар П.Скрипника. Акт прийому № 19 від 11.07.1994. — С. 90.

⁴⁸ Там само. Головна книга надходжень від № 58198 до № 58551. — Дарчий лист від 06.08.1997. Акт прийому № 30 від 19.09.1997. — С. 215.

⁴⁹ Там само. — Дарчий лист від М.Бідняка. Акт прийому № 17 від 30.06.1999. — С. 101.

⁵⁰ Там само. Головна книга надходжень від № 58552 до № 58834. — Дарчий лист від травня 1999. Акт прийому № 13 від 30.06.1999. — С. 121.

⁵¹ Львівський історичний музей. Акт прийому-передачі № 175. — 1999. — 10 вересня. — С. 1–9.

Юсов Святослав, Юсова Наталія (Київ)

УДК 001.316.75. 94 (4777) «1945/1950»

ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНИХ-ГУМАНІТАРІЇВ УРСР ЗА ІДЕОЛОГІЧНИХ УМОВ другої половини 1940-х рр.*

(На прикладі етногенетичних досліджень)

В другій частині статті йдеться про конкретні спроби науковців-гуманітаріїв академічних інститутів і вузів УРСР дослідити проблему походження східнослов'янських народів, зокрема, українського. Показано зв'язок цих досліджень з ідеологічними директивами і кон'юнктурою, а також з етнонаціональними теоріями Й.Сталіна і М.Марра.

Ключові слова: вчені, етногенез, східні слов'яни, ідеологія, Й.Сталін.

Проблематика «Походження української народності і формування її в націю» була включена в 1940 р. до академічного п'ятирічного плану (1941–1945 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Вона визнавалася однією «з найбільш важливих в області історії України»¹. Вказана проблематика була виразно віднесена саме до компетенції історичної галузі. Однак, враховуючи ту обставину, що виконання цього планового завдання визнавалося можливим лише «на основі вивчення історичних, археологічних, мовних, літературних і фольклорних стародавніх джерел», дослідженням відповідних аспектів питання, крім ІУ АН УРСР, зобов'язані були зайнятися й інші інститути ВСН АН УРСР (Інститут археології, Інститут мовознавства, Інститут української літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інститут українського фольклору)².

У зв'язку з тим, що тема була фактично не розв'язана (що константував, наприклад, К.Гуслистий на засіданні ідеологічної наради від 31 березня 1946 р.³), то її продовжили й на наступний п'ятирічний термін⁴, оскільки проблематика етногенезу слов'ян (зокрема — українців), як вже йшлося, залишилася гостроактуальною й після завершення війни. Спочатку тему розробляв лише ІУ. Втім, у звіті Інституту за 1945 р. вказувалося: «У майбутньому потрібна комплексна розробка всіма Інститутами суспільних наук проблеми «Походження українського народу»»⁵. Про це ж під час наради в ЦК КП(б)У в квітні 1947 р. висловився К.Гуслистий⁶. Він, як свідчать архівні матеріали, очолив (власне він був практично єдиним виконавцем) відповідну науково-дослідну роботу згідно з новим п'ятирічним планом на 1945–1950 рр.⁷

* Продовження. Початок див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15, ч. I. — К., 2009. — С. 235–251.

Відзначимо, що К.Гуслистый, спираючись на праці російських вчених, конструював власні концепції етногенезу східних слов'ян і українців, маючи намір увести їх (концепції) на територію ідеології як взірцеві чи догматичні, а отже стати конструктором нової історичної пам'яті у цій ділянці. Зазначимо, що перебуваючи під особливою увагою комуністичного ідеологічного апарату, українські радянські науковці ще більше, ніж російські, не могли собі дозволити відступів від загальноприйнятих у історичній науці СРСР концепцій і постулатів. Дослідження етногенезу українського народу, відновлені в АН УРСР у повоєнний час, могли розвиватися лише з огляду на провідні тенденції, що панували у Москві. Головний розробник теми К.Гуслистый під час доповідей на наукових форумах (опублікованих праць з теми станом на 1940-і рр. в нього не було) з усіх важливих дискусійних питань займає позиції аналогічні поглядам найбільш авторитетних радянських фахівців (згідно з його висловом: «поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати»⁸). Цікаво, що навіть після виходу постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР», К.Гуслистый не спішив визнавати помилки у своїх працях (критикованих у постанові), покликаючись на те (за свідченням Ф.Лося), що якщо помилковими його положення визнають московські історики, то тоді і він їх визнає⁹.

Взагалі, як видно з неопублікованих етногенетичних праць К.Гуслистого 1946–1947 рр., вони переважно є реферуванням основних поглядів фахівців з проблем східнослов'янського та українського етногенезу¹⁰. Також і в галузі термінологічно-понятійної таксономії вчений приєднується до поглядів авторитетів, не наважуючись запропонувати щось своє. Хоча К.Гуслистый зазначає, що вказані аспекти докладно проаналізовані О. Удальцовим¹¹, однак український науковець майже не використовує розробки російського медієвіста-етногенетика в своїх працях — ймовірно, у зв'язку з тим, що теоретичні напрацювання О.Удальцова не отримали відповідного офіційного визнання в політичних і наукових колах СРСР.

Як показують матеріали Наукового архіву ІУ, датувати початок реальної розробки вченим нової теми слід жовтнем 1945 р., коли необхідність такої роботи знову офіційно було підтверджено вченою радою ІУ. Тоді з ініціативою включення теми до науково-дослідного плану виступив К.Гуслистый¹². До кінця ж цього року науковець, згідно з представленим звітом, вже частково опрацював літературу питання¹³. Утім, тема вважалася колективною, оскільки була плановою для всього відділу історії феодалізму. Вона стала перехідною на 1946 р. та й на всю повоєнну п'ятирічку. Однак у планах і звітах, інших документах переважно згадується К.Гуслистый. Хроніка його діяльності з цієї тематики була особливо насиченою у 1946–1947 рр., поки він не підпав під «опалу».

За рішенням вченої ради (але — згідно пропозиції К.Гуслистого) він мусив до травня 1946 р. підготувати наукову статтю під назвою «Походження українського народу», яку планувалося подати до редколегії «Вопросов истории»¹⁴. З цим завданням він справився і це було відмічено (що прикметно!) секретарем ЦК КП(б) з ідеологічних питань К.Литвином: «В Інституті історії підготовлена до друку із запланованих в 1946 р. тільки одна робота — «Про походження українського народу»»¹⁵. Доповідь К.Гуслистого з аналогічною назвою була включена до програми виїзної сесії ВСН АН УРСР, що мала відбутися у травні 1946 р. у Львові¹⁶ (чи виступав він на сесії, чи ні — наразі не відомо).

Приблизно в однаковий хронологічний проміжок із засіданням вченої ради К.Гуслистий запланував виголосити на відділі таку ж доповідь¹⁷, а в II-му півріччі 1946 р. виступити з рядом науково-популярних лекцій (у м. Києві) на теми: «Походження українського народу» та «Київська держава»¹⁸. У вересні 1946 р. на шпальтах газети «Радянська Україна» була навіть опублікована його популярна стаття, де в контексті висвітлення походження трьох східнослов'янських народностей була, зокрема, подана одна з перших спроб популяризації концепції про давньоруську народність (у К.Гуслистого термінологічне звучання було таким: «древнеруський народ часів Київської Русі») ¹⁹.

На наступний рік стаття «Походження українського народу» мала бути, у відповідності до наміченого планування, розширена до 3-х авторських аркушів і на липень місяць її намічалось здати до друку як брошуру²⁰. У цьому ж році К.Гуслистий намірявся виступити з доповіддю на тему «До питання про походження українського народу» на виїзній сесії вже відділу філософії АН СРСР, яка мала відбутися в Києві²¹. На сесії планувалося заслухати, а потім обговорити три доповіді про походження, окрім українського, іще двох інших східнослов'янських народів²². Принагідно зауважимо, що провести подібну сесію (йшлося про спільну сесію трьох Академій наук східнослов'янських республік) пропонували співробітники ІУ Ф.Лось і М.Рубач, виступаючи на одному із засідань вченої ради у вересні 1946 р. Підготовка до сесії рішенням вченої ради покладалася на відділ історії феодалізму ІУ²³. Необхідність обговорення складних питань походження східнослов'янських народів мотивувалося необхідністю скорішого вирішення цих питань з метою представлення в новому «Короткому курсі історії України», створення якого вимагало партійне керівництво УРСР у зв'язку з необхідністю якнайшвидшого переборенням впливу школи М.Грушевського²⁴.

У зв'язку з активізацією критики школи М.Грушевського до травня 1947 р. К.Гуслистий мав підготувати до збірника «Проти буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського», як планове завдання, статтю «Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського про походження українського народу» (інша назва — «Критика націоналістичних поглядів М.Грушевського на походження українського народу») ²⁵.

Прикметно, що М.Кордубі запланували статтю «Націоналістична концепція Київської Русі в працях М. Грушевського»²⁶.

Ймовірно, це завдання було знято у зв'язку з «опалою» К.Гуслистого після виходу постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. Утім він усе-ж представив рукопис у вищий партійний орган²⁷. У цій статті К.Гуслистий стверджує, що за часів Київської держави «східні слов'яни становили єдиний руський народ». Однак вчений уточнює: «процес створення цього народу не завершився через розвиток феодального роздрібнення, Батиєву навалу, через різні історичні умови в наступні століття (коло XIV–XV ст.) остаточно створюється великоруська, українська і білоруська народності»²⁸. Зауважимо, що К.Гуслистий посилається з цього питання на праці Б.Грекова, М.Державіна, В.Мавродіна і О.Удальцова.

В той же час (що цікаво порівняти в контексті нашої теми), у провідному ідеологічному часописі «Большевик» виступив зі статтею «Про історію українського народу» К.Литвин (про неї вже йшлося вище). Секретар КПУ(б) не поспішав поділяти концепцію давньоруської народності. Він, зокрема, називав спільними предками трьох народів — східних слов'ян, не ідентифікуючи останніх як народ чи народність. Три сучасних східно-слов'янські народи почати формуватися, на його думку, після розпаду Київської держави «із єдиного коріння»²⁹. Втім, це «єдине коріння» в іншому місці своєї статті К.Литвин розшифровує, як «етнічну єдність Русі», єдність, що зберігалася і в часи феодальної роздробленості, коли також зберігалися економічні, політичні, церковні і культурні зв'язки³⁰.

До етногенетичної тематики був підключений також співробітник відділу історії феодалізму Д.Мишко³¹. Як значиться в індивідуальному звіті цього науковця за 1947 р., ним написано цього року дві популярні статті («Київська Русь — колиска трьох братніх народів» та «Історична дружба російського, українського і білоруського народів»), які торкалися питання походження українського народу.

У другій половині 1940-х рр. «Проблема етногенезу східних слов'ян» (таке формулювання фігурує в дослідних планах і звітах) була однією із найважливіших серед дослідницьких тем ІА АН УРСР³². Станом на кінець 1940-х рр. її назвали дещо інакше: «Походження східнослов'янських племен за археологічними даними». У такому вигляді тема була включена до дослідницького розділу «Історичні передумови формування українського народу». Керував науковим колективом з розробки цього напрямку академік АН УРСР, директор ІА П.Єфіменко³³. Проте, ще в 1948 р. «Проблема етногенезу східних слов'ян» розроблялася як окремий розділ дослідницької проблематики ІА (розробники В.Богусевич, М.Брайчевський, Є.Махно, І.Самойловський)³⁴. З нею також був пов'язаний і інший розділ — «Основні питання історії і культури давньоруського населення» (розробники

Д.Березовець, Д.Бліфельд, В.Довженок та ін.)³⁵. Відтак із закінченням відповідної п'ятирічної науково-дослідної проблематики з 1950 р. знову з'являється окремий розділ «Походження східних слов'ян і їх матеріальна культура в домонгольський період» (розробники Д.Бліфельд, В.Богусевич, В.Гончаров, Є.Махно)³⁶.

Індивідуально названою проблематикою займався В.Богусевич, який мав підготувати окрему статтю під назвою «Походження східних слов'ян» (2 арк.). У звіті значиться, що її він підготував у 1949 р.³⁷, але до публікації справа не дійшла. Не було у цей період опублікованих наукових праць з такої теми і в інших українських археологів. Однак, вони досить активно провадили популяризаторську роботу серед студентів, школярів, широкого загалу як у Києві, так і в інших населених пунктах України (здебільшого у тих, де проводили археологічні розкопки); надавали консультації. Так у 1947 р. науковий співробітник А.Добровольський прочитав лекцію «До питання про етногенез слов'ян», а Д.Березовець лекції на тему «Походження слов'ян» і «Київська Русь»³⁸. У 1948 р. були прочитані співробітниками ІА наступні лекції: «Слов'яни і Київська Русь» (Ф.Копилов), «Походження східних слов'ян» (В.Богусевич), «Київська Русь — колиска трьох братніх народів» (Д.Березовець; М.Брайчевський) тощо³⁹.

У підсумковому звіті за 1946–1950 рр. ІА стосовно роботи з розробки дослідницького напрямку «Історичні передумови формування українського народу» значилося, що основна увага була приділена пам'яткам матеріальної культури тих етнічних утворень, котрі можуть розглядатися в якості основних компонентів у складанні східного слов'янства. Як впливає зі звіту, особливо були розроблені й висвітлені питання венедського й антського етапів східнослов'янського етногенезу. Прикметно лунала наступна категорична констатація: «До кінця з'ясовано автохтонний розвиток східнослов'янських племен»⁴⁰ (в іншій праці йдеться про «автохтонний процес етногенезу»⁴¹). Іншою важливою констатацією була та, котра йшла до річища теорії раннього розвитку феодалізму. У звіті значилося, що встановлено значне соціальне і майнове розшарування антського суспільства, тощо. Також прикметним в контексті тодішньої історіографічної ситуації було з'ясування українськими археологами (разом із російськими спеціалістами, насамперед — Б.Рибаківим) того, ніби факту, що задовго до утворення Київської держави існувало широке територіальне об'єднання східнослов'янських племен.

У ці ж роки ця ж тематика цікавила і науковців вишів України, зокрема — мовознавців. Проблематикою походження східних слов'ян і їхніх мов довгі роки займався, наприклад, декан і завідувач кафедрою російської мови КДУ й, одночасно, старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР М.Грунський. В його особовому фонді зберіглося чимало

чернеткових матеріалів на цю тему, котрі з різних причин не були опубліковані або опубліковані частково (варто зауважити, що серед них є кілька праць В.Петрова, що датуються 1930-ми рр.). Частина з них датується другою половиною 1940-х рр. Так, приблизно до 1948 р. (кінцевий варіант) належить праця «Походження слов'ян»⁴². В цілому вона спирається на лінгвістичний матеріал, а серед наукових розробок — на праці О.Шахматова, М.Державіна, О.Удальцова, В.Мавродіна та ін. В основу досліджень з питань походження племен і народів вчений кладе працю Й.Сталіна «Марксизм і національне питання»⁴³. Методологічні постулати М.Марра і його послідовника М.Державіна сприймаються М.Грунським досить критично⁴⁴. Серед положень мовознавця варто виділити те, що він, слід за О.Шахматовим, вважав антів спільними предками українців, росіян і білорусів⁴⁵.

У Львівському університеті ряд кафедр історичного факультету спільно розробляли тему «Історичні зв'язки російського, українського і білоруського народів»⁴⁶. Очевидно, що ця тема мала на увазі і проблематику походження цих народів⁴⁷. Приміром, декан історичного факультету і в. о. завідувача кафедри історії України Львівського університету В.Горбатюк готував, а станом на середину 1947 р. закінчив дисертацію на ступінь кандидата історичних наук з теми «Питання утворення українського народу в світлі новішої історичної літератури»⁴⁸ (іншими словами, також, як і у К.Гуслистого, — це було історіографічне дослідження; на жаль, поки що не мали можливості з ним ознайомитися, якщо воно збереглося взагалі⁴⁹).

З огляду на декларовану тоді актуальність теми походження української народності В.Горбатюк прочитав лекцію з цієї проблематики на семінарі істориків вишів м. Львова. В.Горбатюк навіть підготував статтю для союзного часопису «Вопросы истории», але, вочевидь, у зв'язку зі змінами політичної ситуації, вона була знята. Реферативний виклад першого кандидатського дослідження було обнародовано лише в 1949 р. у збірнику Львівського університету⁵⁰. Зазначимо, що декан історичного факультету Львівського університету подав свої міркування з приводу етногенезу східних слов'ян і їхньої етнопільноти часів Київської Русі ще в статті, де він полемізував з поглядами М.Грушевського на історію України⁵¹.

Прикметно, що аспірант кафедри — дехто В.Інкін — виступив на засіданні кафедри з історіографічним рефератом «Етногенеза Східних Слов'ян в новішій радянській історичній літературі»⁵². Принагідно відмітимо, що у Львові розроблялася й тематика, пов'язана з історією Київської Русі. Так викладач Львівського педінституту Й.Донець готував кандидатську дисертацію на тему «Київська Русь в програмі середньої школи»⁵³.

Однією з провідних науково-дослідних тем історичного факультету Одеського університету на повоєнну п'ятирічку значилася — «історія етногенезу і пізнішого розселення слов'янства на території Північно-

Західного Причорномор'я»⁵⁴. Співробітники кафедри історії України історичного факультету КДУ брали участь у складанні нового плану-програми з історії України і в його обговоренні. До плану намічалось включити питання етногенезу слов'ян і українців зокрема⁵⁵.

У Полтавському педінституті проблематикою походження слов'ян (передусім — східних) займався доцент К.Кушнірчук, який готував з цієї теми кандидатську дисертацію. У листопаді 1947 р. він за дорученням відділу пропаганди місцевого обкому Комуністичної партії виголосив для викладачів і студентів лекцію «Походження слов'ян»⁵⁶.

Проблематика походження і утворення української народності (як, власне, інших східнослов'янських народностей) мала бути включеною до нового варіанту «Короткого курсу історії України». Як свідчать архівні матеріали, робота над колективним посібником розпочалася в 1946 р. після низки критичних зауважень партійних ідеологів⁵⁷ та науковців вишів УРСР⁵⁸. На початку 1947 р. К.Гуслистий доповідав на засіданні відділу про готовність своїх трьох розділів. Показовим є той факт, що — ще в цьому варіанті курсу, написаний К.Гуслистим IV-й розділ, містив параграф «Утворення української народності», як і в I-му томі «Історії УРСР» 1953 р. видання⁵⁹. Зараховуючи себе до кола спеціалістів у даній галузі, вчений самовпевнено настоював при обговоренні на засіданні відділу своїх розділів (протокол від 21.04.1947 р.) на тому, що цей параграф має бути поданий — «коротко» і «в догматичній формі»⁶⁰.

Проспект «Короткого курсу історії України» обговорювався на засіданнях кафедр вишів України, на нього писались рецензії тощо. Наприклад, проспект ретельно аналізувався співробітниками кафедри історії СРСР історичного факультету КДУ (окремі співробітники, власне, були авторами курсу, оскільки працювали в ІУ). Серед зауважень, висловлених членами кафедри (зокрема, А.Введенським і А.Бортниковим), деякі стосувалися питань етногенезу. Так, стосовно вживання термінів «рос» і «русь», рецензенти наголошували на необхідності вказати на те, що М.Мартт розумів під ними не етнографічну, а класову категорію. Названі історики наполягали, що в текст підручника необхідно включити розвиток цих положень академіка, який зроблено в працях С.Юшкова⁶¹. В розділі «Походження української народності», на їхню думку, потрібно було дати абзац і про утворення великоруської народності (про білоруську згадувалося авторами проспекту)⁶².

Після постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р., авторському колективу довелося кардинально переглянути вже майже готовий варіант. Фактично, це мав стати зовсім новий «Короткий курс історії України», відповідно до вимог постанови (він через тривалий час і втілювався у виданні двохтомника «Історія УРСР»). Науковці мали вже до 15 жовтня 1947 р. розробити

схему (знову — нову!) й тези цього курсу⁶³. В листопаді 1947 р. співробітники Інституту приступили до його написання. У новому варіанті параграф «Утворення української народності» був знятий⁶⁴. Причини були наступні: по-перше, дана проблематика була науково й політично дискусійною (це засвідчила та ж нарада в ЦК КП(б)У в квітні–травні 1947 р.); по-друге, була відсутня «єдино правильна» методологічна база; по-третє, виконавець теми, К.Гуслистий втратив (щоправда, тимчасово) свій авторитет у партідеологів (з усім цим слід пов'язати також причини не виходу в світ готових етногенетичних статей і брошури вченого, а також зняття з нього завдання писати на цю тему розгромну статтю проти концепції М.Грушевського).

Взагалі ж робота над «Коротким курсом» (його написання стало головним завданням істориків ІУ⁶⁵) затягувалася, в основному завдяки невирішеності в радянській історичній науці ряду принципових теоретичних питань (зокрема — етногенетичних), а також з необхідністю враховувати нові праці Й.Сталіна⁶⁶, рішення партійних форумів тощо. Розділи курсу знову і знову рецензувалися російськими і українськими істориками, неодноразово проводилися спільні обговорення. Перше таке обговорення відбулося в грудні 1947 р. в Інституті історії АН СРСР, де участь брала вся дирекція ІУ⁶⁷. Хоча остання неодноразово доповідала, що курс вже створений, проте у ньому знову і знову знаходили недоліки, з-поміж іншого й методологічні, що вимагало його доопрацювання⁶⁸.

Питання про утворення і формування української народності повинно було бути відображено і на сторінках «Короткого курсу історії української літератури», який багато років готував Інститут літератури АН УРСР. Макети курсу (практично готові) обговорювалися на безкінечних засіданнях, рецензувалися як українськими, так і російськими науковцями. Прикметним серед зауважень рецензентів було зауваження про те, що автори підручника не можуть «національно визначити Київський період, літературою якого народу, що її створив, потрібно вважати Київський період, на якій мові вона створювалася»⁶⁹.

Нова політична актуалізація досліджень у галузі етногенезу східних слов'ян настала в 1949 р. — рік 70-річчя Й.Сталіна. Тоді вперше була опублікована його стаття «Національне питання й ленінізм» (написана ще в 1929 р.)⁷⁰. Партійні ідеологи, політагітатори, врешті й науковці всіляко підносили цю статтю, адже чергові твори «корифея марксистсько-ленінської теорії» мали викликати благоговійний пієтет⁷¹. Приміром, у головному історичному журналі «Вопросы истории» надавалась ось яка характеристика статті: «Цей класичний твір сталінського генію має епохальне значення, він відкрив новий розділ у розробці національного питання, зробив великий внесок у марксистсько-ленінську революційну теорію»⁷². Втім, ще до виходу названої статті провідний етнограф С.Токарьов у

теоретичній статті «До постановки проблем етногенезу» вказував, що принципову основу розробки радянськими етнографами питань етногенезу складає, передусім, «сталінське вчення щодо історичного характеру всіх сучасних націй, їх змішане походження»⁷³.

У зв'язку з публікацією статті (а також з інших причин) була піднята на вищий щабель актуалізації і етногенетична проблематика. Як це вже стало традицією, по всьому СРСР відбулися різноманітні заходи з метою обговорення та популяризації названої сталінської праці (а наразі — і всієї його теорії «нації»), зокрема — вийшла низка публікацій. Насамперед, стаття мала бути засвоєна й взята на «озброєння» представниками гуманітарної науки. З приводу положень, викладених у статті захищалися навіть дисертації. Так, у Київському університеті була захищена кандидатська дисертація з філософії на тему «Розвиток Й.В.Сталіним історії націй в праці «Національне питання й ленінізм»»⁷⁴. Прикладом наукових заходів може слугувати проведення в стінах ІУ теоретичної конференції під назвою «Сталін про формування народності і нації на Сході Європи». Захід відбувся на базі ІУ, але із залученням також і позаінститутських істориків та громадськості⁷⁵. У звіті академічної інституції за першу післявоєнну п'ятирічку вказується на велике значення цієї конференції у справі висвітлення зазначених питань на сторінках «Короткого курсу історії України»⁷⁶. У цьому ж звіті вказувалося, що, хоча в 1946–1950 рр. інститут повинен був працювати над проблемами походження української народності і формування її в націю, але, фактично, справа зрушилася з місця лише після публікації названої праці Й.Сталіна⁷⁷.

Нова політична актуалізація спричинила також і посилену увагу з боку академічних інститутів до праць з тематики східнослов'янського етногенезу, що готувалися в провінційних вишах. Так, у жовтні 1949 р. відбулося спільне засідання науковців з Інституту археології та ІУ АН УРСР присвячене розгляду дослідження під назвою «Етногенезис Східно-Слов'янських народів і походження Київської держави», яке підготував викладач Полтавського педінституту К. Кушнірчук, але котре майже рік «лежало» в ІУ⁷⁸, тощо.

Таким чином, упродовж другої половини 1940-х р. гуманітарії-науковці (передусім — історики й археологи) УРСР мали політичне завдання досліджувати етногенез східних слов'ян, зокрема українців. Це завдання вони виконували в діалозі з місцевим ідеологічним апаратом, який накреслював досить загальні схеми, а наповненням конкретикою цих схем мусили займатися вчені. Утім, останні не завжди були оригінальними творцями концепцій етногенезу, оскільки у своїх висновках залежали від російських науковців. А, отже, співтворцями нової історичної пам'яті в галузі етногенезу були й російські гуманітарії.

Во второй части статьи рассматриваются конкретные попытки ученых-гуманитариев академических институтов и вузов УССР исследования проблемы происхождения восточнославянских народов, прежде всего, украинского. Внимание уделено связям этих исследований с идеологическими директивами и конъюнктурой, а также с этнонациональными теориями И.Сталина и Н.Марра.

Ключевые слова: ученые, этногенез, восточные славяне, идеология, И.Сталин.

In the second part of the article the concrete endowers of the researchers from the academic institutions and universities of the Soviet Ukraine to examine the problem of the origin of Eastern Slavic peoples, including the Ukrainian one are highlighted. The connection of these researches with the ideological doctrines, the Stalin's and Marr's ethnonational theories is shown.

Key words: researchers, ethnogenesis, the Eastern Slavs, ideology, Stalin.

¹ Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. — 1941. — № 1. — С. 44–45; Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є.Боржковський, Т.О.Времєва та ін. — К., 1941. — С. 106.

² Академія наук УРСР у 1941 р. — С. 28.

³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 385. — Арк. 166.

⁴ Див.: НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 87. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Од. зб. 65. — Арк. 47.

⁶ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. — С. 58.

⁷ Див.: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі — ІА НБУВ). — Ф. 32. — Оп. 1. — Од. зб. 26; Там само. — Од. зб. 112; тощо; НА ПУ НАНУ. — Оп. 1. — Од. зб. 87; Там само. — Од. зб. 89; Там само. — Од. зб. 124; тощо; Див. також: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» // Український історичний збірник-2003. / Гол. ред. В.Смолій. — Вип. 6. — К., 2004. — С. 403–411.

⁸ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. — С. 57.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 744. — Арк. 32.

¹⁰ Див.: ІА НБУВ. — Ф. 32. — Оп. 1. — Од. зб. 112. — На 74 арк.; Там само. — Од. зб. 26. — На 87 арк.; З приводу датування названих архівних справ див.: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності». — С. 415, прим. 31.)

¹¹ ІА НБУВ. — Ф. 32. — Оп. 1. — Од. зб. 26. — Арк. 4.

¹² НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 65. — Арк. 11, 13.

- ¹³ Там само. — Арк. 13.
- ¹⁴ Там само. — Од. зб. 89. — Арк. 4
- ¹⁵ Литвин К.З. Про стан і завдання ідеологічної роботи на Україні. (Скорочена стенограма доповіді на сесії академії наук УРСР 20 листопада 1946 р.) // Вісті АН УРСР. — № 9–10. — 1946. — С. 8.
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. Р-2. — Оп. 7, т. IV. — Од. зб. 3952. — Арк. 164.
- ¹⁷ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Од. зб. 87. — Арк. 7.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 5.
- ¹⁹ К.Гуслистый. Походження східнослов'янських народів і Київська Русь // Радянська Україна. — 1946. — 14 вересня. — С. 2.
- ²⁰ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 87. — Арк. 4; Там само. — Од. зб. 124. — Арк. 1.
- ²¹ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. — С. 58.
- ²² Там само. — С. 58.
- ²³ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 79. — Арк. 9, 10.
- ²⁴ Див., напр.: Там само. — Арк. 8–11.
- ²⁵ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 124. — Арк. 4; Там само. — Од. зб. 77. — Арк. 22.
- ²⁶ Там само. — Од. зб. 77. — Арк. 22.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. І. — Оп. 70. — Од. зб. 848. — Арк. 1–5.
- ²⁸ Там само. — Арк. 4.
- ²⁹ Литвин К. Об истории украинского народа. — С. 51.
- ³⁰ Там же. — С. 50.
- ³¹ Див.: НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 126. — Арк. 3.
- ³² НА ІА НАНУ. — Ф. Адміністративний архів. — Оп. 1. — Од. зб. 50. — Арк. 19–22.
- ³³ Там само. — Арк. 19.
- ³⁴ Там само. — Ф. Виробничий архів. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 8, 9.
- ³⁵ Там само. — Арк. 9–10.
- ³⁶ Там само. — Ф. Адміністративний архів. — Оп. 1. — Од. зб. 20 — Арк. 10.
- ³⁷ Там само. — Ф. Виробничий архів. — Оп. 1. — Од. зб. 4. — Арк. 27; Там само. — Од. зб. 19. — Арк. 19.
- ³⁸ Там само. — Ф. Адміністративний архів. — Оп. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 24–24(зв.).
- ³⁹ Там само. — Ф. Виробничий архів. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 23, 27–29.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. Адміністративний архів. — Оп. 1. — Од. зб. 50. — Арк. 19.
- ⁴¹ Там само. — Ф. 12. — Оп. 2. — Од. зб. 268. — Арк. 7–8.

⁴² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 154. — Оп. 1. — Од. зб. 267. — На 109 арк; Там само. — Од. зб. 268. — На 188 арк.; Там само. — Од. зб. 269. — На 205 арк.

⁴³ Див.: Там само. — Од. зб. 268. — Арк. 157.

⁴⁴ Див.: Там само. — Од. зб. 267. — Арк. 93; Там само. — Од. зб. 268. — Арк. 5–8.

⁴⁵ Там само. — Од. зб. 268. — Арк. 92.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 551. — Арк. 76.

⁴⁷ Свідченням цього є відповідні фрагменти статті В.Горбатюка: Горбатюк В.Т. М.Грушевський та його так звана школа. — С. 9–17.

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 798. — Арк. 5.

⁴⁹ В силу суто технічних причин, коли Державний архів Львівської області (де зберігається фонд Львівського державного університету ім. І.Франка) упродовж останніх років дуже часто та ще й вельми несподівано закривається на перевірки.

⁵⁰ Горбатюк В.Т. До питання про утворення української народності // Доповіді та повідомлення ЛДУ. — Львів, 1949. — Вип. 2 (історичний). — С. 21–25.

⁵¹ Горбатюк В.Т. М.Грушевський та його так звана школа. — С. 3–39.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 798. — Арк. 5.

⁵³ Там само. — Од. зб. 551. — Арк. 22.

⁵⁴ Там само. — Арк. 76.

⁵⁵ ДАК. — Ф. Р-1246. — Оп. 13. — Од. зб. 182. — Арк. 15, 18–19.

⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 1084. — Арк. 297.

⁵⁷ Див. напр.: НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Од. зб. 79. — Арк. 8–11.

⁵⁸ Див., напр.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 798. — Арк. 4.

⁵⁹ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Од. зб. 127. — Арк. 31.

⁶⁰ Там само. — Арк. 31.

⁶¹ ДАК. — Ф. Р-1246. — Оп. 13. — Од. зб. 67. — Арк. 29(зв.).

⁶² Там само. — Арк. 30(зв.)–31.

⁶³ Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України АН України». — С. 87.

⁶⁴ НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп.1. — Од. зб. 133. — Арк. 9.

⁶⁵ Див.: Там само. — Од. зб. 214–215. — Арк. 2; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 714. — Арк. 9. Прикметно, що написання «Истории БССР» було головним завданням вчених Інституту історії АН Білоруської РСР на 1946–1949 рр. Див.: Козлов А. Научно-исследовательская работа Института истории АН БССР за 1946–1949 гг. // Вопросы истории. — 1950. — № 7. — С. 157.

⁶⁶ У звітах ПУ та в інших документах саме на таку обставину прямо вказується, як на одну з причин затримки виходу «Курсу...». — Див., напр.: НА ПУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 214–215. — Арк. 8; Там само. — Од. зб. 216. — Арк. 124; Там само. — Од. зб. 218а. — Арк.74; Там само. — Од. зб. 287. — Арк. 3 та ін.

⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Од. зб. 714. — Арк. 9.

⁶⁸ Див., напр., опубліковані документи і матеріали з цього приводу, вміщені у Ч. II збірника «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956)», а саме: документи за №№ 50–53, 56, 60, 62–64.

⁶⁹ ІА НБУВ. — Ф. 261. — Оп. 1. — Од. зб. 185. — Арк. 79–80.

⁷⁰ Сталин И.В. Национальный вопрос и ленинизм // Сталин И.В. Сочинения: В 16 т. — Т. 11: 1928 — март 1929. — Москва, 1949. — С. 333–355.

⁷¹ Пор. з міркуваннями О. Дубровського: Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). — С. 367.

⁷² Пустовало Б.И. Одиннадцатый том сочинений И.В.Сталина // Вопросы истории. — 1949. — № 12. — С. 131–132.

⁷³ Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза. — С. 16.

⁷⁴ ДАК. — Ф. 1246. — Оп. 13. — Од. зб. 358. — Арк. 63–64.

⁷⁵ НА ІУ НАНУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 165. — Арк. 4.

⁷⁶ Там само. — Од. зб. 214–215. — Арк. 8.

⁷⁷ Там само. — Арк. 1.

⁷⁸ Там само. — Од. зб. 173. — 35 арк.

Терлецька Ірина (Київ)

УДК.930.1.

СУТНІСТЬ СТАЛІНІЗМУ: ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ І РОСІЇ

Стаття присвячена історіографічному дискурсу сталінізму в Україні і Росії 1987–2010 рр. як поняття і суспільно-політичного феномену. Аналізується наукова література історичного і політологічного характеру.

Ключові слова: ідеологія, історіографія, сталінізм, суспільно-політична система, тоталітаризм.

Протягом останніх двадцяти з лишнім років українська та російська історіографія ретельно вивчає феномен сталінізму у різних його аспектах і проявах. Сьогодні в історичній науці термін «сталінізм» має широкий вжиток. Але при уважному розгляді виявиться, що чіткого, ясного, повного тлумачення цього поняття не склалося і до тепер. Непоодиноким можна зустріти паралельне вживання таких термінів як «сталінізм», «сталінщина», «тоталітаризм», «більшовицький» або «радянський» тип «тоталітаризму», «авторитаризм», «диктатура», «олігархія», «партократія» та ін., коли мова йде про історичний період керування державою Й.В.Сталіним. Однак пояснень, що означає слово «сталінізм», автори наукової літератури за частіше не надають. Це призводить до непорозуміння, певної еkleктичності і навіть плутанини при вживанні даного терміну, коли кожен автор публікації вкладає в нього власний (інколи не зовсім зрозумілий) зміст. Можна помітити й іншу тенденцію — відмову від цієї дефініції, якій приписують публіцистичність, політичну заангажованість й акцентуацію на особі Й.Сталіна.

Щодо історіографії означеного поняття, то в українському історіописанні знайти спеціальних публікацій нам не вдалося. Є історіографічні розвідки з певних аспектів практики сталінізму, з політичної теорії тоталітаризму, у тому числі його сталінської моделі. Огляд історико-політологічної літератури можна знайти в підрозділах, присвячених історіографії досліджуваної проблеми, у ряді дисертаційних досліджень політологічного спрямування¹. У концептуальному вимірі сталінізм розглядався у нечисленних дослідженнях: А.Б.Дешиці, С.В.Кульчицького, В.Я.Томахіва, Ю.І.Шаповала, Б.О.Яроша. У Росії історіографічні аспекти концепції сталінізму можна знайти у дослідженнях історичного спрямування І.В.Павлової², збірнику наукових статей «Історіографія сталінізму»³. Метою нашої статті є

висвітлення процесу наукового осмислення в Україні і Росії періоду з кінця 1980-х рр. до 2010 р. сутності поняття «сталінізм» як одного з найбільш розтиражованих, але не з'ясованих до кінця; також спробувати дати власну відповідь на питання: «Що ж таке «сталінізм»?».

Наукова постановка проблеми сталінізму у «перебудовчій» історіографії

Власне термін «Сталінізм» першим використав Л.Каганович (саме з великої літери) у тридцятих роках минулого століття з апологетичних міркувань⁴. Під сталінізмом він мав на увазі політику Й.Сталіна, яку прийнято називати «великим стрибком»⁵.

Наукове осмислення в СРСР змісту сталінізму розпочалось по суті в роки горбачовської «перебудови», коли сутність дефініції почали активно вивчати й обговорювати. Це питання викликало багато палких дискусій, у яких брали участь історики, філософи, психологи, письменники. Склалось декілька інтерпретацій даного терміну.

Перша. Сталінізм розуміли як теорію та ідеологію. Такої позиції дотримувався, наприклад, М.Маслов, який наполягав на тому, що «сталінізм існував як виключно жорстка, авторитарна ідеологія»⁶, що мала еkleктичний характер. Він надав характеристику цій ідеології: сталінізм відрізнявся абсолютно нетерпимістю до будь яких відхилень, серед основних ідеологічних постулатів — тези про загострення класової боротьби в ході розбудови соціалізму, а звідси висновок про те, що з часом репресії та «чистки» стають ще більш необхідними і масовими; держава при соціалізмі має народний характер.

Друга точка зору. Сталінізм є і псевдосоціалістичною політикою, і ідеологією вождізму⁷. Такої точки зору дотримувались Ю.Ігрицький, П.Волобуєв⁸. Однак, історики В.Наумов, Д.Волкогонов вважали, що сталінізм не є сталою системою поглядів — теорією або ідеологією, натомість пропонували використовувати поняття «сталінщина»⁹. Д.Волкогонов, А.Антонов-Овсеєнко характеризували сталінщину як політичний бандитизм.

Третій підхід. Розуміння сталінізму як системи виклав у своїй публікації в радянському журналі «Робочий клас та сучасний світ» дослідник із Німеччини М.Рейман. Він писав, що сталінізм — явище багатопланове. Від всіх інших систем сталінізм відрізняється всеосяжним характером влади, і необхідно розмежовувати сталінізм як інструмент насильницької трансформації і сталінізм як суспільну систему. Розпад сталінізму як інструменту насильницької трансформації розпочався з 1953 року, але подолання сталінізму як всієї системи розтягнулось на довгі роки¹⁰. Деякі російські історики також розуміли сталінізм як систему політичного характеру¹¹.

В українській історичній науці термін «сталінізм» почали використовувати з кінця 1980-х років. Зокрема, в праці «Сталінізм і Україна» Ю.І.Шаповал пише, що західними істориками, філософами, політологами «сталінізм» використовується у широкому філософському смислі — як тоталітарний різновид соціалізму та у локально-буденному — особисте диктаторство й тиранія¹². Ю.І.Шаповал підтримав необхідність використання терміну «сталінізм», а щодо «сталінщини» зазначив, що «не важко помітити його певну штучність... це поняття концентрує в собі скоріше емоційну критику сталінізму»¹³.

Взагалі то терміном «сталінізм» радянські історики часів перебудови об'єднали все те із минулого 1920-х — початку 1950-х років, що здавалося неприйнятним і від чого слід було відмовитися у процесі самої перебудови радянського суспільства¹⁴.

«Сталінізм» у сучасному історико-політологічному дискурсі в Україні

Системний науковий процес вивчення феномену сталінізму в теоретико-концептуальній площині розпочався в Україні у першій половині 1990-х р. Новою пізнавальною парадигмою у вивченні цього феномену стала теорія тоталітаризму. У дисертаційних дослідженнях політологічного спрямування почали досліджувати різні моделі тоталітаризму, у тому числі сталінську. Частина науковців використовувала термін «сталінізм» для позначення різновиду тоталітаризму, інша частина воліла писати про «сталінську модель» тоталітаризму, треті називали цю модель або «більшовицькою» або «радянською». Протягом 1990-х років вийшли монографії¹⁵, низка статей¹⁶, в яких розглядався сталінізм в контексті тоталітарної теорії. Зокрема у 1994 році В.О.Китаєвим захищено дисертацію на тему «Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі»¹⁷. Принципово важливими для розуміння сутності досліджуваної проблеми є висновки політолога, що радянський тоталітаризм був не просто політичним режимом, або типом політичної системи — він був суспільною системою, що є поняттям більш широким. Політолог А.Б.Дециця використовує поняття «сталінізм», який пояснює як репресивний тип тоталітаризму¹⁸. Такої ж точки зору дотримується Володимир Томахів, кандидатська дисертація якого присвячена власне сталінізму як різновиду тоталітаризму. Це майже єдина дисертація історико-політологічного характеру, заснована на міждисциплінарному підході, яка присвячена виключно сталінізму в теоретичній і практичній площині. Як вважає дослідник, сталінізм є різновидом тоталітарної суспільно-політичної системи, сформованої в кінці 20-х — на початку 50-х років¹⁹. Автор вважає, що основи тоталітаризму були закладені ще В.Ленінінм, але остаточне становлення відбулось в сталінський період: 1927 — середина 1950-х років²⁰.

Розглядалось поняття «сталінізм» і в монографічній літературі. В праці історико-політологічного характеру Богдана Яроша висвітлено концептуальні засади теорії тоталітаризму і сталінізму²¹. Автор характеризує сталінізм як суспільну систему, що ґрунтувалася на утопічних ідеях Маркса, Енгельса, започаткована Ленінім і сформована Сталінім. Як суспільну систему розцінюють тоталітаризм політологи Б.Л.Дем'яненко²², О.О.Долженков²³, С.Г.Вонсович²⁴. Б.Дем'яненко дефініцію «сталінізм» використовує у розумінні і ідеології, створеної Сталінім, і суспільно-політичної системи, і в цілому як теорії і практики виконання «ленінських заповітів». Хронологічні межі тоталітаризму в СРСР політолог окреслює 1929–1953 роками²⁵. Важливим кроком у систематизації численних трактовок сталінізму став Політологічний енциклопедичний словник, що вийшов у 2004 році²⁶. В ньому сталінізм розглядається саме як форма тоталітаризму (автор статті О.А.Удод)²⁷, а тоталітаризм в практичній площині розуміється як форма державного устрою і суспільно-політичний лад етатизованих ідеократій індустріальної доби (автор статті В.О.Китаєв)²⁸.

Оригінальне розуміння сталінського тоталітаризму пропонує філософ Мирослав Попович в книзі «Червоне століття». М.Попович розрізняє стародавні суспільства, в яких існував тотальний контроль і тоталітарні суспільства ХХ століття, в яких існує не тільки такий контроль, але й своєрідна ментальність, культура, система цінностей. Формування і утвердження сталінського тоталітаризму, на думку автора, проходило в декілька етапів. У 1928–1929 роках здійснено тоталітарний переворот, коли Сталін ліквідував диктатуру пролетаріату і партії і встановив режим своєї особистої диктатури, яка набула характеру тоталітарного терористичного режиму²⁹. Перший етап завершується у 1933 році повною централізацією економіки. Другий етап розпочався у 1934 році і тривав до 1938 року. Це був період тотальних «чисток», репресій, тотального терору. Третій етап припадає на період кінця 30-х років — до смерті Сталіна. Після смерті диктатора, вважає М.Попович, настає комуністичний посттоталітарний режим.

Серед істориків однозначного тлумачення поняття «сталінізму» не склалося. Частина істориків продовжувала вважати, що сталінізм являє собою саме теорію³⁰. Інша частина уникала взагалі роз'яснення означеного поняття. Наприклад, у фундаментальній колективній праці «Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ століття»³¹ за основу покладено вже загальноприйнятту концепцію тоталітаризму при висвітленні подій 1930-х — початку 1950-х рр. В книзі паралельно використовуються різні терміни: «радянський тоталітарний режим» (назва шостого параграфу у другому розділі); «сталінізм» (назва п'ятого розділу книги), «сталінщина». Якщо риси радянського тоталітаризму роз'яснюються, то, що саме мається на увазі під поняттям «сталінізм», — не формулюється.

Серед тих науковців, хто досліджував сутність дефініції «сталінізм», найбільш аргументованою стала трактовка його як моделі тоталітаризму. Під тоталітаризмом мається на увазі не тільки політичний режим, або політична система, а в цілому суспільно-політична система періоду кінця 1920-х — початку 1950-х рр. Здобутком українських науковців стало виокремлення специфічних рис сталінізму як моделі тоталітаризму і специфіки прояву цієї моделі саме в Україні.

На підставі праць українських істориків, політологів можна зробити наступні висновки. Сталінська модель тоталітаризму схожа з іншими класичними моделями — нацистською і фашистською, але має і чимало відмінностей. По-перше, сталінізм як форма тоталітаризму виявився набагато дієздатнішим і тривким. По-друге, політика влади була спрямована на створення уніфікованої у соціальному і національному плані спільноти, русифікацію населення. По-третє, влада використовувала нечуваний терор проти власного народу, який мав свої специфічні форми — надзвичайно жорсткі методи колективізації, Голодомор з дуже великими людськими втратами. По-четверте, соціальною опорою сталінізму була номенклатура. По-п'яте, сталінізм в Україні мав яскраво виражене антинаціональне, антиукраїнське спрямування.

Трансформація уявлень про сталінізм у Росії

Що таке «сталінізм», чи правомірно використовувати цей термін і як назвати, «опредметнити» систему влади і суспільства сталінських часів, яка дійсно відрізнялась від інших періодів розвитку СРСР, — всі ці питання постійно дискутувались у наукових колах Росії. Сталінізм все частіше розглядали саме як феномен тоталітаризму.

Фундамент у дослідженнях тоталітаризму в Росії після 1991 року було закладено у статтях К.С.Гаджієва³², Ю.Борисова та А.Голубєва³³, Н.В.Загладіна³⁴, які вийшли протягом 1992 року. Науковці розглядали класичні моделі тоталітаризму, в тому числі сталінізм або більшовизм (використовують обидва терміни). Зокрема, Н.В.Загладін відмічав, що феномен сталінізму багатьма науковцями на початку 90-х років розумівся достатньо вузько — або як форма збочення соціалістичної теорії, відхід від ленінізму, або як специфічна форма історичного шляху Росії³⁵. Найбільш повне й глибоке визначення сутності й характерних рис сталінізму (як на той час) міститься в політологічному енциклопедичному словнику за редакцією Ю.І.Аверьянова³⁶. Сталінізм автори визначають як систему суспільних відносин і політичної влади, що панували в СРСР в період терористичної диктатури Сталіна. Характеризуються прояви сталінізму в політичній, партійній, економічній, соціальній, національній, ідеологічній сферах. Відмічаються бюрократизація, ліквідація будь якого плюралізму, диктатура, терор,

формування вождізму й «культу особистості» тощо. Автори вважають, що після смерті Сталіна частина сутнісних рис сталінізму як системи залишалась фактично до розвалу Радянського Союзу.

Сталінізм як система тоталітарного типу розглядається у працях історика І.В.Павлової³⁷. Не зважаючи на зростання у Росії з кінця 1990-х років критики теорії тоталітаризму стосовно до сталінської епохи, І.Павлова наполягає на доцільності і адекватності її використання саме відносно сталінської системи³⁸. Докладне трактування змісту сталінізму надається російськими дослідниками Я.С.Драбкіним, В.В.Дам'є³⁹. До його основних, сутнісних рис автори відносять: крайню форму етатизму; однопартійну вождистську диктатуру; формування партійно-державної номенклатури як панівного класу; утвердження великодержавного шовінізму; обґрунтування і насадження в суспільній свідомості постулату про побудову «соціалізму в одній країні» — СРСР; замість рівності — теза про «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму»; міф про реальний соціалізм; заперечення цінності людської особистості. Сталінські часи характеризуються як тоталітарна диктатура.

Водночас існували й інші точки зору. Деякі дослідники замість терміну «сталінізм» оперували поняттям «сталінщина», під яким розуміли негативні явища у здійсненні курсу правлячої партії на чолі із Сталіним. Такої точки зору дотримувались В.П.Наумов, А.І.Завелєв та ін. Також частина істориків продовжувала вважати сталінізм саме ідеологією, створеною Сталіним (А.Соколов та ін.).

Згодом, наприкінці 1990-х рр. інтерпретації сталінізму отримали новий ракурс. Термін «тоталітаризм» почали «звинувачувати» у схематизмі, шаблонності, називати пропагандистським штампом Заходу, російських лібералів тощо. Якщо використовували дефініцію «тоталітаризм», то говорячи про «російський варіант тоталітаризму»⁴⁰ чи про тоталітарну систему при Сталіні⁴¹, але пояснюючи, що російський варіант був іншим, кращим ніж західний. Поняття «сталінізм» використовували, але ясного бачення його змісту так і не склалося. Змінились і оцінки сталінізму: від засуджуючо-критичних до схвальних.

Дмитро Волгогонов, який присвятив монографії, наукові статті цій проблематиці, писав: «Сталінська система, виконуючи волю партійної диктатури ВКП(б), постала як тотальна псевдокультура». «Ця псевдокультура давно (і сьогодні також!) паразитує на християнській ідеї соціальної справедливості, популістській ідеї захисту бідних»⁴². Негативна оцінка Сталіну як диктатору і сталінізму надається у працях О.В.Хлевнюка⁴³, А.Н.Сахарова⁴⁴.

Іншим є погляд на сталінізм історика Юрія Жукова. Він пише, що у грудні 1934 — січні 1935 років «стало явним народження того, що і слід

розуміти під терміном «сталінізм», але безсторонньо, без особистісної, заздальгідь негативної оцінки». Це — відмова від орієнтації на світову революцію, проголошення пріоритетним захист національних інтересів СРСР і вимога закріпити все це в Конституції. Це є нічим не прикритий етатизм⁴⁵.

Саме сталінська Конституція, на думку деяких істориків, є свідомством того, що сталінські часи не можна називати тоталітарними⁴⁶. Нині набули поширення з одного боку, критика концепції тоталітаризму («полумістичне поняття тоталітаризму»⁴⁷, «пропагандистський штамп»⁴⁸), з іншого, виправдання сталінізму (сталінський режим виконав свою місію модернізації економіки⁴⁹, сталінізм як політика був єдино правильним шляхом⁵⁰, відповідав глобальним тенденціям розвитку цивілізації ХХ ст.⁵¹). Популярною стала теза, що сталінські перетворення в цілому відповідали національно-державним інтересам СРСР⁵², сприяли модернізації і прогресу країни і суспільства⁵³.

З нашої точки зору, неприйняття тоталітарного підходу не є обґрунтованим. Не можна ж всерйоз вважати концепцію не науковою, наприклад тому, що ««єшовщина» була радикальною і істеричною реакцією на зростання бюрократизму», в той час як «поняття тоталітаризму за визначенням виключає будь який емоційний фактор»⁵⁴, або тому, що сталінська «Конституція була демократичною» — такими є аргументи противників тоталітарного підходу.

Проблемі історії сталінізму була присвячена міжнародна наукова конференція, що відбулась у грудні 2008 року у Москві. У виступах провідних фахівців з проблематики сталінізму з багатьох країн світу пропонувались різні тлумачення цього поняття. Сталінізм — «спокуса епохи повстання мас», що проявилась в уявленні про можливості швидкого будівництва суспільства соціальної справедливості, не зважаючи на засоби (Лукін В.П.)⁵⁵; сталінізм — політика, яка проявилась у «революції зверху» і призвела до надцентралізації влади, коли рішення приймала лише одна людина, а інструментом здійснення був терор (О.В.Хлевнюк)⁵⁶; сталінізм — синтез, інтегруюче поняття, яке характеризує ментальність суспільства, його самопочуття — систему цінностей, норми поведінки, масову психологію (Ш.Фіцпатрік. Чиказький університет США)⁵⁷; сталінізм — ретроспективна форма колективної свідомості — історична пам'ять⁵⁸; сталінізм — система державного управління, практики сталінського керівництва. Досить велике розмаїття інтерпретацій. З нашої точки зору, всі ці тлумачення концептуально вписуються у тоталітарний підхід при визначенні сутності сталінізму: і як системи державного управління, і як репресивної політики, і як певного типу ментальності, і як епохи повстання мас і т.і.

Огляд російської історіографії дозволяє зробити наступні висновки. Протягом 1990-х років концептуальне обґрунтування отримала теорія тоталітаризму при визначенні сутності системи влади і суспільства, створеної в сталінські часи. Але з кінця 1990-х років така інтерпретація зазнала серйозної критики у Росії і замість неї почали все частіше писати про теорію модернізації або цивілізаційний підхід. Термін «сталінізм» не отримав універсального тлумачення. Одні науковці продовжують вважати сталінізм ідеологією (А.Соколов та ін.); другі називають його політикою «революції зверху» (О.В.Хлевнюк та ін.) або просто особливим типом політики (Ю.Жуков). Частина фахівців намагається поєднати ці точки зору (Ю.Ігрицький). Частина розуміє під сталінізмом суспільну систему тоталітарного типу (І.Павлова, Я.Драбкін, В.Дам'є). У будь-якому разі, російські дослідники прагнуть відокремити західні моделі тоталітаризму від власної, вітчизняної моделі.

Еволюція наукових інтерпретацій сталінізму в Україні і Росії: компаративна характеристика

Сталінізм, який наприкінці 1980-х — початку 1990-х розуміли хто як, згодом переосмислили і частіше почали трактувати як модель тоталітаризму. Теорія тоталітаризму стала предметом вивчення науковцями і України, і Росії протягом 1990-х рр. В цей період інтерпретації вченими обох країн щодо сталінізму як моделі тоталітаризму у СРСР були схожими: тоталітаризм характеризували за частіше як суспільно-політичну систему. Звернули увагу науковці на роль системи влади при тоталітаризмі, основу якої складала партія, що «поглинула» державні органи; особливий тип ментальності — тоталітарний, який «цементує» владу і суспільство. Вчені сформулювали сутнісні риси сталінізму як моделі тоталітаризму.

На рубежі 1990-х — 2000-х рр. відбулись певні зміни в історіографічному дискурсі сталінізму. В Україні було захищено як кандидатські, так і докторські дисертації з політичних наук, в яких розглядався сталінізм саме з позицій тоталітарного підходу, що дозволило зробити висновок, що «закладено фундамент під утворення української школи дослідників тоталітарного феномену»⁵⁹ Розуміння сталінізму як моделі тоталітаризму стало поширеним у суспільних науках. Науковці звернули увагу на особливості сталінської суспільно-політичної системи саме в Україні.

У Росії з кінця 1990-х — початку 2000-х років тоталітарний підхід зазнав серйозної критики. Поширення соціально-історичного і частково культурно-історичного підходів до вивчення сталінського періоду історії СРСР, яке відбувалось під впливом західної історіографії, призвело до певного «розмивання» змісту терміну «сталінізм». Частина російських науковців продовжують трактувати сталінізм як тип політики. Цю політику почали

розцінювати як особливий шлях модернізації країни, навіть виправдовувати репресії. Інша частина наукового загалу трактує сталінізм як тоталітарну систему влади і суспільства. Визнаючи сталінізм як модель тоталітаризму, російські вчені підкреслюють принципову відмінність від західних моделей. «Європа і Америка ставлять сталінізм на одну дошку із нацизмом і фашизмом, не помічаючи, що наш колективізм «возвышеннее, конструктивнее», — нині пише Юрій Ігрицький⁶⁰, який одним з перших у Росії почав досліджувати теорію тоталітаризму. У 1998 році він вважав, що після НЕПу і до кінця 1980-х років у СРСР існував тоталітаризм, який мав ту ж саму природу, що і на Заході⁶¹, а два роки потому написав, що ніколи не вважав, що тоталітарна модель годиться до всіх періодів радянської історії. Оцінюючи період керівництва СРСР Сталіним частіше стали писати про авторитаризм, авторитарну модель диктатури.

За період 1987–2010-х років науковці України і Росії, дослідивши феномен сталінізму, виокремили його характерні риси. Серед них більша частина є спільною для всіх моделей тоталітаризму. Мова йде про етатизм, ідеологізацію всіх сфер суспільного життя та ін. Але були і специфічні риси, до яких і українські, і російські дослідники віднесли наступні. **1.** Сталінізм як форма тоталітаризму був дієздатнішим і тривким у порівнянні з іншими країнами. **2.** Сталінізм ґрунтувався на еклектичній сталінській ідеології, яка включала в себе тези про побудову «соціалізму в одній країні», про «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму», міф про реальний соціалізм. **3.** Сталінізм був спрямований на створення уніфікованої спільноти (радянський народ), для чого використовувався нечуваний терор, і був заснований на великодержавному шовінізмі. **4.** Соціальною базою сталінізму була номенклатура. **5.** Система влади за формою являла собою вождистську диктатуру, для якої були притаманні культ особи і вождизм як тип владних відносин. **6.** Сталінізм відрізнявся самознищенням влади, еліти. Більшість дослідників в Україні та Росії сходяться на тому, що сталінізм виникає наприкінці 1920-х років і остаточно стверджується на початку 1930-х рр. Щодо періоду існування сталінізму, то більшість фахівців вважає, що він завершився із смертю Сталіна, але деякі вважають, що сталінізм як суспільна система існував до кінця 1980-х років.

Розуміння дефініції «сталінізм» і сьогодні залишається дискусійним і в Росії, і в Україні. Неодноразово можна почути нарікання, що від терміну слід відмовитись, він «відслужив» своє, не має наукового обґрунтування і на сьогодні є не адекватним. Тим не менш, його продовжують активно використовувати. Тому автор статті впевнена в необхідності і актуальності з'ясування саме сутності поняття, а історіографічний дискурс дозволяє висвітлити його різні інтерпретації, які сформувались у пострадянській українській і російській історіографії.

Авторський погляд на проблему

Прихильники теорії модернізації як парадигми у висвітленні сталінізму відкидають теорію тоталітаризму. З нашої точки зору, обидві теорії не суперечать одна одній. Побудова соціалізму в СРСР, починаючи від Жовтневого перевороту, і, закінчуючи «перебудовою», була однією з версій східного шляху модернізації країни, яка надто відстала від світового авангарду — індустріально розвинених країн Заходу. Модернізація у соціалістичній формі ґрунтувалась на іншому цивілізаційному підґрунті, ніж на Заході. Нині набула поширення теза про існування двох інституційно-цивілізаційних матриць, які склались і функціонують століттями, — західної і східної. Західна матриця базується на приматі індивідуалізму, ринковій економіці, заснованій на приватній власності, виборності органів політичної влади. Східна — на колективізмі, суспільно-службовій власності, унітаризмі, централізованій владі. Російська держава являла собою варіант східноєвропейської інституційної матриці, яка почала формуватись ще до Івана Грозного, а остаточного оформлення набула за його часів⁶². Вона ґрунтувалась на засадах етатизації, колективізму, принципі «влада вища за багатство», бюрократизмі, військовій могутності і міцності держави, яка вважалась вищою цінністю, на слабкій потребі у свободі, замість якої — життя «у службі і тяглі» (вислів Г.Федотова). Жовтневий переворот фактично був потужною реакцією традиційної православної свідомості на експансію Заходу⁶³, «повстання мас проти історичної цивілізації Заходу». Свого часу ще М.Бердяєв довів іманентну близькість комунізму російським традиціям, російській ментальності. Побудова соціалізму (модернізація по-радянськи) була спробою іншими ніж на ліберальному Заході шляхами досягнути суспільного успіху, подолати соціально-економічне відставання, позбавитись статусу європейської окраїни.

Методи, технології вирішення такого завдання мали не ринковий, не ліберальний, а тоталітарний характер. «Тоталітаризм не був політичною «помилкою історії»...він становив собою одну з можливих версій суспільного розвитку індустріальної доби»⁶⁴. «Не слід вважати, що тоталітаризм — іманентний продукт певних ідеологій. Скоріш він є результатом стратегій партії меншості в умовах, коли вона не хоче віддавати владу», «тоталітаризм — система технологій, здатна підкупити своєю ефективністю представників різних ідеологій»⁶⁵. Країни, які у другій половині 1920-х рр. опинились у стані системної кризи і прагнули економічного і соціального реваншу, хоч і мали різний тип економіки, різні правлячі партії з різними ідеологіями, обрали тоталітаризм як технологію швидкого вирішення складних, затяжних проблем. Це дозволяло максимально сконцентрувати сили для «мобілізаційного стрибка». Не маючи ефективних результатів свого «проекту», підтримки ззовні, більшовики на чолі із Сталіним могли втратити владу.

Сталінська модель побудови соціалізму мала свої відмінності у порівнянні із ленінською. Якщо В.Ленін і його «гвардія» сподівались на світову революцію, пробували різні економічні методи врегулювання кризових явищ — НЕП, намагались будувати основи федеративної держави без ідеології великодержавного шовінізму, то Й.Сталін своєю «другою революцією зверху» докорінно змінив ситуацію. Він практично відмовився від ідеї світової революції, сконцентрувавши сили на більш актуальному завданні — побудові соціалізму в одній країні. У 1931 році заявив: «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми маємо пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас змінуть»⁶⁶. Сталін поставив за мету в надзвичайно стислий термін здійснити «великий стрибок» «великою державою» — пройти шлях індустріалізації. Безумовно, це вимагало надзусиль, фінансів, підтримки з боку підвладних. Тому ті методи організації і здійснення державної влади, які були в 20-ті роки лише однією з тенденцій, починаючи з кінця 20-х — початку 30-х значно розширились і абсолютизувались: тотальна етатизація, злиття партійного і державного апаратів, відсутність будь якої політичної опозиції, максимальна концентрація влади в одних руках і формування одноосібної диктатури, політичні методи вирішення економічних проблем, унітаризм, максимальний примус, терор і репресії. Все це і є тоталітаризм.

Головним способом вирішення всіх проблем став терор шляхом репресій. З жертвами Сталін, його оточення, владна номенклатура не рахувались. Вони являли собою владу маргіналів і технократів. Більшість номенклатури 30-х років ні вищої, ні середньої освіти не мала, а ті, що отримали її, — спеціальність мали технічну (найбільше), воєнну або партійну⁶⁷. Для вирішення надскладних суспільних завдань малоосвічені, не особливо талановиті, ментально «мілітаризовані», водночас вольові і жорстокі керманічі, інших методів, ніж воєнні, технократичні — тоталітарні, не уявляли, діяти по-іншому не вміли і не могли. Технократи (та ще й особливого «гартування») ставились до людей як до неживої матерії — матеріалу, який підлягає «перековці», «утрусці», «усушці», «вибраковці», якщо матеріал непридатний, «стиранню на пил». Стояло організаційне завдання — «наздогнати і перегнати», а все інше значення не мало. Тому тих, хто був невдоволеним, чимось заважав, або потенційно міг заважати, хто чинив бодай якісь, навіть опосередковані, спроби непокори; хто «відслужив» і не міг або не хотів працювати в надзвичайних умовах, — всіх репресували. Шляхом терору створювалась абсолютно слухняна, етнічно, соціально, політично гомогенна людська «машина» («створення однозначності»), готова до «великих подвигів», а людські втрати — то «вибракуваний матеріал». Легітиміацію такому антигуманному курсу надавала сталінська ідеологія, якою було просякнуте все суспільне життя, свідоме формування

вождизму, культу вождя, масована пропаганда. Замість ідей пролетарського інтернаціоналізму поступово відродився великодержавний шовінізм, який мав державно-патріотичні мотиви⁶⁸. Навіть репресіям в партійно-державних органах влади Сталін надавав «національну» оболонку боротьби з «боярством», як це було за часів І.Грозного, Петра І. Але за часів російських царів не було такого примусового «єдиномислія», тоталітарної ментальності, такої морально-психологічної, інтелектуальної, духовної несвободи, не кажучи вже про масштабність державного терору, включаючи терор голодом, його антинаціональне, антиінтелектуальне, антиселянське спрямування.

Безумовно, Сталін не відкинув теорію Маркса, Енгельса, Леніна, але спираючись на власні погляди, він створив суспільно-політичну систему, яка мала абсолютно тоталітарний характер і відрізнялась від того, що було до кінця 1920-х років і після 1953–1956 рр.

Під суспільно-політичною системою ми маємо на увазі: систему організації влади і суспільства, а також методи здійснення цієї влади. Чим же відрізнялась означена система? Система влади 1929–1953 рр. представляла собою вождистську диктатуру за формою правління. Внаслідок цілеспрямованої сталінської політики із середини 1930-х років роль навіть членів ЦК і Політбюро звелась майже до ролі статистів. Колективність керівництва мала формальний характер. Для побудови соціалізму без ринкових відносин і в надзвичайно стислі терміни використовувались специфічні методи здійснення влади: нечувані за масштабами репресії за політичними, соціальними, етнічними та ін. ознаками, які «переорали» все суспільство знизу догори; голодомор в різних регіонах СРСР, який призвів до багатомільйонних жертв, депортації народів. Ще однією специфічною рисою сталінізму як системи стало самознищення влади (як це називає Й.Баберовскі). Якими б не були мотиви Сталіна, але тільки за його керівництва органи влади зазнали масових «чисток». Мала свої відмінності й ідеологія, насаджувана Сталіним. Теза про «загострення класової боротьби», про «побудову соціалізму в одній країні» були обґрунтуванням дій вождя і вигадані саме ним. Владні відносини теж мали специфічний характер. Вони базувались на «чистому» вождизмі і культурі вождя. Ставлення до особи Сталіна було фактично сакральним як до справжнього божества. Навіть ті, кого він «образив» репресіями, продовжували його обожнювати. Хоча термін «тоталітарне суспільство» має чимало критиків, але в сталінські часи суспільство мало особливий тип ментальності, яка цементувала всіх у єдину «спільність». Така ментальність ґрунтується на беззастережній вірі вождю, його політиці, ентузіазмі, «єдиномислії», нездатності розрізняти правду і брехню. Втручання держави в усі сфери суспільного життя — етатизація — стало тотальним. Ні до, ні після Сталіна суспільно-політична система СРСР таких специфічних рис не мала.

У результаті сталінської політики модернізації радянська «імперія» перестала бути традиційним суспільством, але не стала сучасним. Всі перетворення виявилися незавершеними і неефективними. Цю модель модернізації російські науковці «охрестили» самодержавною. Таким чином, мета не виправдала засобів, а саме тоталітаризму як «технології» побудови соціалізму. Після смерті Сталіна зникла «надзвичайщина» як стиль життя всієї країни, соціалізм будували вже не так стрімко, не такими величезними жертвами, не такими крайніми методами, послабшав контроль держави над людиною, хоча тоталітарна сутність системи (етатизм, моноідеологія) залишилась. Система мала вже змішаний — авторитарно-тоталітарний характер. Сталінізм відрізняється від західних моделей тоталітаризму, а також від суспільно-політичних систем, започаткованої Леніним, та діючої після смерті Сталіна. Після смерті Сталіна суттєві ознаки тоталітаризму залишились, але суспільно-політична система все ж таки змінилась. Сталінізм як модель тоталітаризму з його масовим терором, самознищенням влади, надзвичайними темпами і формами модернізації зник.

Інколи можна почути, що термін «сталінізм» слід порівнювати із термінами «ленінізм» або «марксизм», адже всі вони є «ізмами». Але, ми наполягаємо на тому, що «сталінізм» не є особливою теорією, а саме суспільно-політичною системою. Терміни «макіавеллізм» або «шовінізм» також походять від прізвищ певних осіб і закінчуються «ізмом», але ніхто не вважає ці терміни застарілими або такими, які означають якусь теорію. На сьогодні немає більш точного, більш адекватного терміну для позначення суспільно-політичної системи кінця 1920-х років — початку 1950-х років у СРСР, ніж термін «сталінізм».

Статья посвящена историографическому дискурсу в Украине и России 1987–2010 гг. сталинизма как понятия и общественно-политического феномена. Анализируется научная литература исторического и политологического характера.

Ключевые слова: идеология, историография, общественно-политическая система, сталинизм, тоталитаризм.

This article deals with the theoretical interpretations of Stalinism as a notion and as a social and political system in the Ukrainian and Russian historiography in the late 1980s–2000's. The historical and politological research literature is analyzed in the article.

Key words: ideology, historiography, socio-political system, Stalinism, totalitarianism.

¹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30-50-х рр. ХХ ст. (Історико-політологічний аспект): автореферат дис...д-ра політ. наук. — К., 1995; Дешиця А.Б. Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика: автореферат дис. канд. політ. наук. — Львів, 1995; Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. — К., 2000; Долженков О.О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: автореферат дис. д-ра політ. наук. — К., 2005; Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект): автореферат дис. канд. політ. наук. — Львів, 2001; Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). — К., 2000.

² Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. — Новосибирск, 1993; Она же. Механизм власти и строительство сталинского социализма. — Новосибирск, 2001.

³ Историография сталинизма. — М., 2007

⁴ Мерцалов А.М. Сталінізм і висвітлення минулого // Історія і сталінізм. — М., 1991. — С. 382–447.

⁵ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — М., 2010. — С. 257.

⁶ История и сталинизм. — М., 1991. — С. 39.

⁷ Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 178.

⁸ История и сталинизм. — М., 1991. — С. 36.

⁹ История и сталинизм. — М., 1991. — С. 38.

¹⁰ Рейман М. Сталинизм как феномен советского общества // Рабочий класс и современный мир. — 1990. — № 1. — С. 130.

¹¹ Борисов Ю. Политическая система конца 20-х–30-х годов. О Сталине и сталинизме / Ю.Борисов, В.Курицын, Ю.Хван // Историки спорят. — М., 1988.

¹² Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. — 1990. — № 12. — С. 5.

¹³ Там само. — С. 52.

¹⁴ Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. — К.: «Київський унів-т», 2004. — С. 37.

¹⁵ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття. — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 176 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). — К., 1999. — 304 с.; Баран В. Україна 1950–1960-х рр. Еволюція тоталітарної системи. — Л., 1996. — 448 с.

¹⁶ Дем'яненко Б. Особливості структування та схожість практичного прояву нацистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1998. — № 1; Дем'яненко Б. Порівняльний аналіз фашистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1999. — № 1.

¹⁷ Китаєв В.О. Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі: автореферат дис. канд. політ. наук — К., 1994.

¹⁸ Дешиця А.Б. Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика: автореферат дис. канд. політ. наук. — Львів., 1995.

¹⁹ Томахів В.Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект): автореферат дис. канд. політ. наук. — Львів., 2001. — С. 5.

²⁰ Там само. — С. 11.

²¹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 176 с.

²² Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. — К.: Нелень, 2000. — С. 6–7.

²³ Долженков О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. — Одеса: НДРВВ ОІВС, 2000. — С. 22.

²⁴ Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). — К.: ПП Мошак М.І., 2008. — С. 68.

²⁵ Дем'яненко Б. Порівняльний аналіз фашистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1999. — № 1 — С. 38.

²⁶ Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

²⁷ Там само. — С. 634.

²⁸ Там само. — С. 665.

²⁹ Попович М. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005. — С. 373.

³⁰ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / Під ред. П.П.Панченко, М.Р.Плюща, Л.А.Шевченко та ін. — К.: Либідь, 1997. — С. 3; Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII — перша половина ХХ ст.) / За заг. ред. В.В.Іваненка. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 145.

³¹ Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст. — К.: Парламент. вид-во, 2007. — 1028 с.

³² Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен ХХ века // Вопросы философии. — 1992. — № 2. — С. 3–25.

³³ Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная история // Свободная мысль. — 1992. — № 14. — С. 61–71.

³⁴ Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. — 1992. — № 5–6. — С. 3–18.

³⁵ Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. — 1992. — № 5–6. — С. 9.

³⁶ Сталинизм // Политология. Энциклопедический словарь / Под ред. Аверьянова Ю.И. — М.: Publishers, 1993. — С. 362–363.

³⁷ Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. — Новосибирск, 1993.

³⁸ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 111; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. — Новосибирск, 2001.

³⁹ Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. / Руков. авт. кол-ва Я.С.Драбкин, Н.П.Комолова. — М.: Памятники исторической мысли, 1996. — 540 с.

⁴⁰ Голубев А.В. Тоталитаризм как феномен российской истории XX века // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). — М., 1999. — С. 7–17.

⁴¹ Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебное пособие. — М., 1999.

⁴² Волкогонов Д.А. Семь вождей. Галерея лидеров СССР. В 2-х кн. Кн. 1. — М.: Новости, 1995. — С. 200.

⁴³ Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество — М.: Республика, 1992. — 270 с. ; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы — М.: РОССПЭН, 1996. — 304 с.; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. — М., 2010.

⁴⁴ Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший — М.: Наука, 2000. — С. 245.

⁴⁵ Жуков Ю.Н. Иной Сталин: политреформы в СССР в 1933–1937 гг. — М.: ВАГРИУС, 2008. — С. 114.

⁴⁶ Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебн. пособие для вузов. — М.: Высшая школа, 1999. — С. 219–224.

⁴⁷ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 107.

⁴⁸ Кара-Мурза С. и др. Коммунизм и фашизм: братья или враги? — М.: Яуза-Пресс, 2008. — С. 5.

⁴⁹ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 99, 107.

⁵⁰ Жуков Ю.Н. Иной Сталин: политреформы в СССР в 1933–1937 гг. — М.: ВАГРИУС, 2008.

⁵¹ Алексеев В.В., Токарев В.И., Уткин А.И. Сталинизм в российской провинции: смоленские архивные документы в прочтении зарубежных и российских историков. — Смоленск, 1999. — С. 24.

⁵² Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебное пособие. — М., 1999. — С. 182.

⁵³ Алексеев В.В., Токарев В.И., Уткин А.И. Сталинизм в российской провинции: смоленские архивные документы в прочтении зарубежных и российских историков. — Смоленск, 1999. — С. 24; Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебное пособие. — М., 1999; Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. — М., 1998. — С. 103

⁵⁴ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 108. Це судження Т.Леонтєвої, яке свідчить радше про емоційність в оцінках автора, а не теорії тоталітаризму. І чому це тоталітаризм не припускає емоційності в поведінці?

⁵⁵ История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Международная научная конференция // Российская история. — 2009. — № 5. — С. 189.

- ⁵⁶ Там само. — С. 189–190.
- ⁵⁷ Там само. — С. 190.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Долженков О.О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. — Одеса: НДРВВ ОІВС, 2000. — С. 9.
- ⁶⁰ Советское прошлое: поиски понимания // Российская история. — 2000. — № 4. — С. 112.
- ⁶¹ Ж-л «Полис». — 1998. — № 4. — С. 188.
- ⁶² Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України — К.: Кондор, 2004. — С. 27.
- ⁶³ Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України — К.: Кондор, 2004. — С. 28.
- ⁶⁴ Там само. — С. 6–7.
- ⁶⁵ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. — М.: Алгоритм, 2000. — С. 189.
- ⁶⁶ Сталин И. Соч.: в 13 т. — М. — Т. 13. — С. 38.
- ⁶⁷ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 278.
- ⁶⁸ Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. — К.: Нелень, 2000. — С. 80.

Секунова Юля (Київ)
УДК 002.2 : 008 (091/092)

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті висвітлено відтворення концепції книжкової культури Л.Биковського, який один з перших заклав основи науки про книгу з метою вирішення актуальних для України проблем культуротворення (дав теоретичне обґрунтування бібліології, бібліотекознавства та бібліографії).

Ключові слова: Л.Биковський, історик української книжкової культури, українська книжкова культура, книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія.

Що може бути важливіше за вшанування наших співвітчизників, коли саме їх життєвими досягненнями показано важливість існування людини і її Батьківщини, як найціннішого, що є в житті, і ціннісно-морального зростання в науковому розвитку та наукових дослідженнях справжніх ентузіастів, патріотів своєї національної держави. І тому, 23 квітня 2010 року науково-культурна громадськість м. Києва та Черкащини відзначила в стінах Музею книги і друкарства України 115-річчя від дня народження історика української культури, книгознавця Лева Юстимовича Биковського (1895–1992). Відбулося відкриття виставки «Дон Кіхот української бібліології» (з 23 квітня по 2 червня) виступом М.Гринько, на якій нею було зібрано і представлено 130 наукових праць Л.Биковського та праці сучасних вчених про його життєдіяльність.

Період 20-х років ХХ століття — це час формування концепцій української науки й зародження багатьох українознавчих напрямів дослідження, зокрема, книжкової культури (книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії). Тоді було закладено підґрунття для подальшого розвитку наукових студій, яке не судилося реалізувати, оскільки доля української інтелігенції у 20-ті роки складалася по-різному: частина її після встановлення радянської влади емігрувала (у складі її був і Л.Биковський в 1921 р.) і продовжувала жити й творити поза межами батьківщини, частина спробувала інтегруватися в систему радянської влади і зазнала жорстоких переслідувань у 30-ті роки. Багато наукових зачинів не знайшли остаточного визнання чи належного розвитку ні в Україні, ні в еміграції. Так сталося й з українською бібліологією. Після репресій української інтелігенції, в 30-ті роки, бібліологія тривалий час була предметом поодиноких наукових розвідок і звузилася до бібліографічного напрямку, що був також значною мірою обмеженим через деукраїнізацію науки в цілому¹.

Історія науки, писав В.Вернадський у статті «З історії ідей» (1912), «повинна критично укладатися кожним науковим поколінням і не тільки тому, що міняються запаси наших знань про минуле, відкриваються нові документи або віднаходяться нові прийоми реставрування того, що було. Ні! Необхідно знову історично виходити в минуле, тому що завдяки розвитку сучасного знання, в минулому здобуває значення одне і втрачає інше. Кожне покоління наукових дослідників шукає і знаходить в історії науки відображення наукових течій свого часу. Рухаючись вперед, наука не тільки створює нове, але й неминуче переоцінює старе, пережите»². Історіософія культури України започатковує свій шлях — шлях критичного осмислення минулого, шлях становлення самосвідомості, усвідомлення своїх культурних, духовних і людинотворчих засад. Саме до цих процесів має безпосереднє відношення і Л.Биковський, який вважав, що минуле зумовлює сучасність і одночасно є заповітом на майбутнє, тому для суцільності життя нації треба їх завжди лишати з собою.

Інженер-економіст за освітою, Л.Биковський став відомим журналістом і вченим — книгознавцем, бібліотекознавцем, бібліографом, теоретиком та істориком книжкової культури. Його наукова спадщина складає понад 500 творів, більшість з яких присвячено дослідженню життя і творчості відомих українських діячів (С.Рудницького, І.Шовгеніва, Ю.Липи та ін.). Сферою особливих зацікавлень Л.Биковського була книжкова культура українського та інших слов'янських народів. Він розробляв теоретичні основи книгознавства та бібліотекознавства, обґрунтовував принципи державної книжкової політики, здійснював науково-організаційну діяльність спільно з такими визначними діячами національної історії культури, як І.Огієнко, А.Кримський, Ю.Меженко та ін.

На початку творчої діяльності Л.Биковського, у 1917–1921 роках, склались сприятливі соціально-політичні умови для розвитку українського друкованого слова. В другій половині 20-х років ХХ століття, в добу українізації, різко зростає загальний обсяг національного книгодруку. Відповідно, в цей період виникає потреба і в науковому дослідженні соціальних функцій книги, книги як фактора соціально-культурного прогресу, динаміки її розвитку, функціонування та використання в різних сферах, зокрема, в духовному житті суспільства, а також шляхів її наближення до читача. На цих питаннях і зосередилися українські вчені, досліджуючи книгознавство як складову національної культури, тим самим надаючи йому значення культурного і громадського чинника, органічно пов'язаного з потребами суспільства³.

Обґрунтовуючи шляхи розвитку української книжкової культури, Л.Биковський дає наукове визначення книгознавства та бібліографії як складової останнього. Теоретичні міркування вченого співзвучні тогочасній західно-

європейській книгознавчій думці. Л.Биковський розглядає книгознавство як комплексну науку, що включає такі складові: книгопродукція, книгорозповсюдження, книгоопис (бібліографія). Книгоопис, або бібліографія, здійснює кількісний і якісний опис книг, їх статистику, реєстрацію і систематизацію за різними історичними періодами. Л.Биковський відзначав, що бібліографія вивчає ці матеріали та здійснює на основі здобутих даних узагальнення, залучаючи їх для вивчення історії розвитку книжкової справи, а тим самим — загальної культури. Залежно від конкретних завдань бібліографія розпадається на аналітичну, або прикладну бібліографію, що аналізує книжкову продукцію, і синтетичну, або теоретичну бібліографію, що «індивідуалізує епоху», характеризує розвиток суспільства, «дух» епохи.

Книгознавча концепція Л.Биковського з часом трансформувалася. До книгознавства додатково включаються ряд ієрархічно підпорядкованих дисциплін: бібліотекознавство, друкарська, видавнича справа, реєстрація друків, книгарство. Книгознавство, на думку Л.Биковського, межує з палеографією, історією культури й літератури, а в галузі художній — з історією мистецтва. Книгопродукцію автор розглядав як процес виготовлення книги, рукописної й друкованої. Книгопоширення здійснюється через книгарні та бібліотеки, охоплюючи взаємовідносини книжкових фірм, внутрішні справи книгарень, способи транспортування творів друку, розповсюдження видань шляхом передплати. Бібліотечну справу Л.Биковський справедливо вважав важливою складовою книгопоширення.

Аналіз засвідчує, що з часом Л.Биковський замінив термін «книгоопис» на «книговживання», поділяючи його на загальнотеоретичну частину, предметом якої вважав теорію книговживання, і конкретно прикладну, предметом якої є способи пошуку потрібної книги й способи користування нею.

Конкретним завданням книговживання є найпродуктивніше читання книги, способи якого Л.Биковський поділяв на кілька груп: мнемотехнічний, книгоопис та книгочитання. Саме практичне застосування цих способів зумовило виникнення відповідних галузей, що історично розвивалися, а далі втратили своє значення в такій послідовності: мнемотехніка, бібліографія та раціональне читання. Л.Биковський доводить, що найдавнішою серед цих дисциплін є мнемотехніка, або наука про пам'ять, її природу, про те, як її розвивати й раціонально використовувати. Він вважав, що розвинулось і набрало значення як самостійна дисципліна — раціональне книгочитання. Ця галузь книговживання відповідає на питання як треба читати, щоб з мінімальними витратами часу й енергії отримати від читання книги максимум інформації.

За Л.Биковським, читання книги складається з двох етапів — сприймання думок автора та осмислення їх. Він доводить, що у процесі читання «комбінуються»: людина, книжка й методи читання. А результатом взаємодії зазначених чинників є те, що енергія книги безпосередньо сприймається людиною.

Для вирішення ряду складних психо-фізіологічних питань книгочитання Л.Биковський планував з'ясувати, з якою метою здійснюється читання. Можливі такі цілі, як набуття знань, задоволення та критика. Дія книги, як вважав Л.Биковський, полягає в тому, що енергія, потенційно закладена у ній, набуває кінетичної форми, а досягши мозку, засвоюється людиною. Цей процес відбувається шляхом певних способів «вживання» людиною книги як сконцентрованої праці її автора. За певних умов і форм «акції» енергія, втілена у формі книги, знову починає працювати у відповідний спосіб і т.д. Така методика «книгоживання» у Л.Биковського означена поняттями «книжне коло», «коло життя», що розкривають механізм інтелектуального засвоєння книги читачем.

У сфері наукових зацікавлень Л.Биковського були питання, пов'язані з культурою книги й інших, зокрема слов'янських, народів. Результатом досліджень книжкової культури Чехо-Словаччини стали його праці «Книжна справа в Чехословаччині» (видана УНІК у Києві 1926 року окремим виданням, а також в журналі «Бібліологічні вісті»), «Бібліотечна справа в Чехословаччині» (яку було опубліковано 1925 року УНІК) та «Замітки про чеську бібліографію» (надруковану в Подєбрадах 1927 року в збірнику «Українське книгознавство»). Вибір теми для Л.Биковського був не випадковим, адже Чехія — одна з тих слов'янських країн, що першою перейняла від німців майстерність друкувати книги. Крім того, розмаїття її книжкової продукції дозволяло йому вивчати книжкову культуру, проектуючи її досвід на розвиток української.

Л.Биковський свою працю «Книжна справа в Чехословаччині»⁴ розпочинав історичним екскурсом, зокрема, в третю чверть XV століття, коли в Чехії вперше з'явилися друковані книги, а друкарське ремесло стало інтенсивно поширюватися та удосконалюватися. Л.Биковському важливо було показати історичне коріння високої книжкової культури чехів. Для цього він подав широкий огляд чеських стародруків. Високий рівень чеської культури і розвиток друкарської справи зумовив заснування чехами 1889 року книгарської школи, а 1913 року — друкарської.

Вказана праця має чотири розділи: друкарство, книгарство, бібліографія та книгознавство. До кожного з них автор подав бібліографічний огляд літератури з цих галузей знань.

Характеризуючи стан чеської бібліографії 20-х років XX століття, Л.Биковський вважав за доцільне ознайомити читачів не тільки з бібліографічними працями останніх років, а й із покажчиками минулого, оскільки у своїй сукупності вони відбивають увесь національно-культурний доробок в цій галузі. При цьому покажчики розглядаються систематично та хронологічно, що дозволяє фахівцям зрозуміти особливості розвитку чеської бібліографії.

З сучасної йому чеської бібліографічної періодики Л.Биковський особливо ретельно розглядав «*Bibliografický Katalog*», що видавався Державним бібліографічним інститутом у Празі. Цей каталог обіймав всю поточну книжкову продукцію, що виходила друком на території Чехо-Словаччини, тобто був універсальним інформаційним першоджерелом про чеські друки.

У своїй розвідці Л.Биковський не обійшов увагою і діяльність Чеського бібліографічного інституту, заснованого 1917 року: розкрив історію його організації та реорганізації, виявив всі завдання, які взяв на себе Інститут, показував форми діяльності та її результати, відзначив благодійну роль в роботі Інституту його директора — Л.Жівного. Він детально аналізував науково-теоретичні праці Л.Жівного та його підручники. Наприклад, характеризуючи підручник з бібліографії «*Rukovet Bibliografie. Nauka o porisu*» (Praze, 1924. — 213 s.), Л.Биковський зупинявся на авторських визначеннях понять «бібліографія», «бібліологія», підкреслював оригінальність підходу Л.Жівного до розв'язання тих чи інших книгознавчих і бібліографічних проблем. Зокрема, він писав: «Книгознавство, або бібліологія, є сукупністю відомостей про книгу. Відомості загального характеру є предметом загальної бібліографії, або інакше — бібліософії. Відомості спеціальні є предметом спеціальної бібліології або інакше — конкретної. Конкретних бібліологічних наук є стільки, скільки є окремих бібліологічних явищ. Загальне книгознавство є теоретичне, спеціальні бібліології є почасти теоретичні, почасти практичні або такі, що просто подають практичні зауваження й вказівки»⁵.

Л.Биковський, на наш погляд, виходив з того незаперечного факту, що українські фахівці книжкової справи були, переважно, теоретиками книгознавства. Тому його книга, видана в Києві, поза сумнівом, адресувалася, в першу чергу, його співвітчизниками, які могли б використати досвід Чехо-Словаччини в галузі книжкової справи. Сам Л.Биковський у своїх уподобаннях прихильно ставився до чехів і словаків, йому імпонували теоретичні концепції Л. Жівного, він широко використовував їх у своїх працях і повсякчас пропагував в Україні як прогресивний досвід в книгознавстві. Л.Биковський доводить переваги чеського досвіду як кращого на той час серед слов'янських народів.

Отже, праця Л.Биковського «Книжна справа в Чехословаччині» — це не просто докладна інформація про стан книжкової справи в одній із слов'янських країн Заходу, а й пропаганда передового досвіду, поширення фахових знань чехів та словаків в галузі культури книги. Все це складає реальний внесок Л.Биковського в теорію книгознавства.

На такому ж науково-теоретичному рівні створена книга Л.Биковського «Замітки про чеську бібліографію», яку слід, на нашу думку, розглядати як своєрідне продовження розвідок «Книжна справа в Чехословаччині» та

«Бібліотечна справа в Чехословаччині». Головна мета «Заміток про чеську бібліографію», як зазначав сам автор, — проінформувати українських бібліографів про стан і досягнення чеської бібліографії, поширити досвід чеського народу шляхом ознайомлення освічених верств українського населення з його культурним надбаннями, зокрема, з тими, що втілені в національній книжковій продукції. Ключем до неї є бібліографія, чеські бібліографічні видання. Крім того, Л.Биковський мав на меті взяти участь у розробці проекту українського бібліографічного репертуару і тим самим допомогти Всенародній бібліотеці України організувати в її слов'янському відділі секцію чеської книги. Для цього, як він сам зазначав, організатори секції мали б впевнено орієнтуватися в книжковій продукції Чехо-Словаччини, і цьому сприятимуть чеська бібліографія та бібліографічні праці.

Л.Биковський своєю роботою намагався допомогти співвітчизникам у складанні якнайповнішого Українського енциклопедичного словника та сприяти подальшій розробці проблем слов'янознавства на українському ґрунті. Та найголовнішим його завданням було ознайомлення українських фахівців з досягненнями чеських колег в галузі бібліографії, з перспективою уніфікувати бібліографічні процеси та організувати бібліографічну систему в масштабах всього слов'янського світу.

Після вичерпної характеристики мети написання «Заміток про чеську бібліографію» Л.Биковський подавав список двадцяти восьми джерел, що допомогли йому, головним чином, під час роботи над «Замітками». Він зазначав, що відомості про чеську бібліографію були надані йому багатьма чеськими бібліографами. Та на особливу подяку заслуговував, за словами Л.Биковського, Л.Жівний, автор передмови до цієї праці. Він, перебуваючи на посаді директора Чеського бібліографічного інституту та завідувача одного з відділів Чеської національної бібліотеки в Празі, дав цінні фахові поради, а також надав Л.Биковському всі збірки цієї бібліотеки.

В «Замітках про чеську бібліографію» Л.Биковський висловлював думки, важливі і для сучасних книгознавців. Йдеться про визначення бібліографічної класифікації творів друку як практичної бібліографічної науки. Розглядаючи децимальну бібліографічну класифікацію як об'єкт наукового вивчення, автор цієї праці, спираючись на думку чеських книгознавців, зазначав, що бібліографія дозволяє виявити принципову відмінність між книгознавчою (або бібліологічною) класифікацією і класифікацією логічною, оскільки остання оперує абстрактними поняттями, тоді як бібліологічна (книгознавча) має справу з реальними речами, тобто книгами, враховує і бере за основу для їх систематизації певні книжкові ознаки. Логічна класифікація, групує поняття на основі їх внутрішньої спорідненості, намагається визначити точний обсяг кожної науки й аналізувати їх відносини, а також визначити їх місце в системі наук. Л.Биковський підкрес-

лював, що логічна класифікація ґрунтується на висновках логіки. Автор вказував, що бібліологічна класифікація — це, по суті, схематична картина досліджуваного матеріалу⁶.

«Замітки про чеську бібліографію», Л.Биковського були першою спробою розглянути розвиток чеської бібліографії в системному порядку і з позиції найновіших бібліографознавчих концепцій, що сформувалися в середині 20-х років ХХ століття. Ця розвідка є помітним внеском у порівняльне вивчення слов'янського книгознавства в цілому. Вона є певним підсумком тривалої роботи чехів над складанням бібліографічного репертуару національної книги. Працюючи над «Замітками про чеську бібліографію», Л.Биковський, на нашу думку, намагався поширити досвід чеських вчених серед українських книгознавців-бібліографів, показати, як краще організувати роботу над складанням аналогічного видання — українського бібліографічного репертуару, а також запропонувати певні методологічні настанови.

В колі наукових інтересів Л.Биковського, крім книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії, були бібліотечна політика і бібліотечна педагогіка. Відмінність між бібліотечною політикою і бібліотекознавством він вбачав в тому, що бібліотекознавство розглядає питання діяльності окремих бібліотек. Метою бібліотечної політики є поширення національної культури шляхом вільного доступу до книги. Завдання бібліотечної політики, за Л.Биковським, — планування, організація, пропаганда, координація та контроль бібліотечної справи. Діяльність міжнародних бібліотечних організацій, як і питання міжнародного авторського права, міжнародного книгообміну, — це також сфера бібліотечної політики.

Л.Биковський широко застосовував бібліотечну педагогіку в контексті методичного, або «просвітницько-виховного» розділу бібліотекознавства, що вивчає процес використання фондів бібліотек читачами. Він розрізняв теоретичний і практичний аспекти бібліотечної педагогіки. Предметом теорії є механізми процесу читання і виховання читачів у бібліотеці, а завданням практики — конкретне впровадження «просвітницько-виховних» методів, таких як: вивчення читачів, керівництво вибором книг, тобто колективу й індивідуальну роботу з читачем у бібліотеці, яка, перш за все, здійснюється на основі бібліотечної й бібліографічної інформації в її усній і письмовій формі.

Л.Биковський надавав підрозділу бібліопедагогіки великого виховного значення, тобто розглядав книгу як засіб педагогічного впливу на читачів як на «... об'єкт впливу та процес впливання, тощо».

Дослідження праць Л.Биковського показало, що він структурував бібліологію як галузеву науку про книжкову культуру, запропонувавши структурну схему, в якій визначав поняття загальної бібліології як теоретичної

науки про графічні документи (бібліософія). Сюди ж Л.Биковський включав книгознавство спеціальне, поділяючи його на розділи: теоретичний та практичний, а також відносить «бібліологію фізикальну», що тлумачить книгознавчу технологію (бібліотехніка). Далі він характеризував складові науки про книгу — теоретичний і практичний досвід відділів книгознавства. До теоретичних Л.Биковський включав: «науку про письмові матеріали й засоби до писання й друкування (механіка); науку про письмо, складовими якої є, по-перше, палеографія — наука про старі письмена, абетка, її походження та розвиток; по-друге, неографія — наука про сучасне письмо, деякою мірою й семографія — наука про значки, сюди ж додає стенографію — науку про шифроване письмо; по-третє, типографію (типологія) — науку про друк, писання машинкою (мімеографія), письмо телеграфічне тощо; науку про оправи (тевхологія) та науку — про форму документів, писаних і друкованих, про їх походження, вигляд, розмір та орієнтацію в часі (бібліологічна морфологія). До практичних розділів віднесено такі, як: «технологія та бібліологічна графіка, а до останньої включено красне писання, друкарство, картографію, інтролігаторство, бібліографію описову, до якої включено бібліогнозію (попереднє дослідження документа), бібліологічну верифікацію, опис». До структури бібліології ідеологічної, або нефізикальної, Л.Биковським віднесено: бібліопсихологію, бібліологічне право, бібліологію соціологічну та інші науки.

Здійснений аналіз історичних праць дозволяє стверджувати, що Л.Биковський одним із перших дослідив питання історії української книги, історії українського книжкового руху. Йдеться, зокрема, про такі його праці, як: «Книжна торгівля на Україні», «Книгодрукування на Україні», «Історія книжної торгівлі в Росії», «Історія української преси», «Ціна на книгу», рукописи яких зберігаються в Архіві НБУВ, брошуру «Український науковий інститут книгознавства: Інформація» про діяльність УНІК.

Дослідження виявило, що Л.Биковський був одним з перших серед українських бібліотекознавців, хто розпочав дослідження та прогнозування державної книжкової і бібліотечної політики, завершивши їх у праці «Департамент книги України. Проект» (1942). Він пропонував цілісну систему управління книжковою справою, закладав підґрунття для розвитку книжкової й бібліотечної політики, для створення головних складових загального культурного будівництва в Україні. Л.Биковський на основі загальноприйнятих в Західній Європі норм відносин вищої виконавчої адміністрації запропонував свою схему вищої виконавчої влади в Україні, що включала 17 міністерств.

Л.Биковський уклав проект структури Міністерства культури, подібний до апробованих у багатьох європейських країнах, що включав 6 департаментів: загальний, загально-освітнього шкільництва, фахового шкільництва,

науки, мистецтва та релігії. Л.Биковський запропонував свої нововведення і для сфери освітньої політики майбутньої держави, а саме: урівноправнення шкільної освіти з позашкільною, чим і відрізнявся його проект структури Міністерства культури від західного, взятого ним за основу. Позашкільна освіта настільки розвинулась, що, на його думку, мала бути виділена в окремий департамент і повністю фінансуватись державою. З позашкільної освіти, за оцінкою Л.Биковського, потрібно було виділити комплекс книги. У складі Міністерства культури Л. Биковський вважав за доцільне створити департамент книги.

Л.Биковський приділяв особливу увагу організації єдиної централізованої бібліотечної системи в Україні, пропонуючи об'єднати бібліотечні установи (такі як публічні, наукові, державні, адміністративні бібліотеки, Національна бібліотека України та Бібліотечний інститут) в єдине «Бібліотечне управління» як систему Міністерства культури. Цілком вірогідно, що створення такої єдиної централізованої бібліотечної системи України, здійснене наприкінці 40-х років ХХ ст., могло відбутися на основі проекту Л.Биковського. Принаймні, Ж.Ковба стверджує, що погляди Л.Биковського на книжкову політику «варто розглядати не лише як історичний факт чи ілюстрацію процесу державотворення, його положення актуальні й нині — в наші часи кризи у книговидаванні та книгопоширенні, незадовільного рівня бібліографічної культури».

Таким чином, на основі аналізу праць Л.Биковського («Бібліографія», «Українська бібліографія на еміграції», «Книгоживання», «Книжна справа в Чехословаччині», «Замітки про чеську бібліографію», «Сучасна бібліотечна політика і загальнодоступні публічні бібліотеки», «Книга і педагогіка», «Книгознавство, бібліографія і бібліотекознавство» та ін.) здійснена реконструкція концепції книжкової культури, що на його переконання, має три складові — книгознавство, бібліотекознавство та бібліографію. Зроблена спроба відтворити цілісний погляд на її історичні, теоретичні і практичні аспекти, на методологічні і методичні засади опису книги, поширення, сприймання, на управління цими процесами.

Важливо стверджувати те, що Л.Биковський трактував книгознавство у сучасному розумінні цього терміна, відповідно до світових стандартів, він навіть випереджував своїх сучасників, формулюючи висновки, близькі до пізніших концепцій російської, польської та французької бібліології⁷.

В статтє отображено реконструирование концепции книжной культуры Л.Быковского, который одним из первых заложил основы науки о книге с целью решения актуальных для Украины проблем культуротворчества (дал теоретическое обоснование библиологии, библиотекведения и библиографии).

Ключевые слова: Л.Быковский, историк украинской книжной культуры, украинская книжная культура, книговедение, библиотековедение, библиография.

This, article reviews the concept of book culture reproduction L. Bykovskyj, who was one of the first who founded the science about book with the purpose of solving problems of culture creation that were actual for Ukraine (gave theoretical grounds for book lore, library lore and bibliography).

Key words: L. Bykovskyj, historian of Ukrainian book culture, Ukrainian book culture, bibliology, librarianship, bibliography.

¹ Вступ // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. пр. НБУ імені В.І.Вернадського. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 3–4.

² Культура українського народу / В.М.Русанівський, Г.Д.Верес, М.В.Гончаренко та ін. К.: Либідь, 1994. — С. 264.

³ Голобуцький П. Українське книгознавство 20-х років // Бібліотечний вісник. — 1994. — № 5–6. — С. 38.

⁴ Биковський Л. Книжна справа в Чехословаччині. — К., 1926. — 31 с.; Книжна справа у Чехословаччині // Бібліологічні вісті. — К., 1926. — № 2. — С. 5–32.

⁵ Биковський Л. Книжна справа в Чехословаччині. — К., 1926. — С. 27.

⁶ Биковський Л. Записки про чеську бібліографію / Передм. Л.Живного. — Подєбради: Укр. книгознавство, 1927. — С. 39 (Книгозбірня Укр. бібліогр. Мікроба; № 7). — На правах рукопису.

⁷ Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи: Міжнародна наукова конференція, 10–12 жовтня. — К., 1995. — С. 99.

Савчук Віктор (Кам'янець-Подільський)

908(477+(470+571))»1920/1939»

УКРАЇНСЬКЕ ТА РОСІЙСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО 1920–1930-х рр.: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ТА РОЗВИТКУ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

У статті автор дає порівняння українського і російського краєзнавства 20-30-х рр. ХХ ст. Зазначає, що воно мало як спільні, так і відмінні риси. Ця обставина не досить відбита в історіографії краєзнавчого руху, з якого лише у добу незалежності України захищено близько тридцяти кандидатських і докторських дисертацій, проведено в Україні більше п'ятисот міжнародних, регіональних науково-краєзнавчих конференцій.

Ключові слова: краєзнавство, конференції, симпозиуми, наукові праці, національна ідентичність, товариства, історико-культурна спадщина.

Краєзнавство України пройшло складний шлях свого розвитку. Його історія — це історія боротьби патріотичних сил із збереження життєстверджуючих початків, цінностей, які консолідують націю. Невипадково за роки незалежності краєзнавство України продемонструвало свої широкі можливості у вивченні малодосліджених проблем історії, збереженні пам'яток культури, роботі з повернення з небуття тисяч імен діячів культури, істориків, вчителів, які постраждали в період сталінських репресій. Результати цих досліджень були продемонстровані на більш ніж 500 міжнародних, загальноукраїнських, регіональних і обласних науково-краєзнавчих конференціях, симпозиумах, «круглих столах» і опубліковані в наукових збірках. Конференції, матеріали збірок, праці краєзнавців, за образним висловом академіка НАН України голови Національної Спільки краєзнавців П.Т.Тронька, «складають величезну енциклопедію, літопис «малої» історії, знань місцевої географії, природи, які з врахуванням регіонального бачення і об'єктивності заповнюють багато «білих лакун», невідомими досі подіями і фактами давньої історії України¹.

Варто зазначити, що дослідники культури новітньої історії України часто звертаються до історії краєзнавства. Лише за роки незалежності з цієї проблематики захищено близько 30 кандидатських і докторських дисертацій, написано десятки монографій, сотні статей. Та все ж, ця проблема постійно відкриває все нові і нові грані, надає цікаві й оригінальні сюжети. Серед них важливе місце посідають 20–30 рр. ХХ ст., в період яких краєзнавство як наука отримала і бурхливий розвиток, і відбувся повний розгром його в період політичних репресій. Важливо підкреслити, що

дослідники культурологічного аспекту краєзнавства по-різному оцінюють період 20–30 рр. ХХ ст. Академік НАН П.Т.Тронько, наприклад, оцінює його як «злет краєзнавства», «золотий період краєзнавства»².

Такої ж позиції дотримується і академік РАН С.О.Шмідт. Він визначає цей час як «золоте десятиліття радянського краєзнавства», мотивуючи свою позицію тим, що в 20-х рр. воно сприймалося як «одне з характерних явищ радянській Росії», визнавалося масовим історико-культурним явищем, про його важливість вказувалося в резолюціях з'їздів Рад, а краєзнавчі товариства характеризувалися як «органи самопізнання країни»³.

Протилежну оцінку дають багато молодих учених, зокрема В.І.Очеретянко. Закликаючи не ідеалізувати краєзнавчий рух 20-х років, він підкреслює, що в цілому краєзнавчий рух не виправдав покладених на нього історичних завдань, які витікали з політики коренізації, метою якої було національно-культурне відродження. Це стосується і реалізації ідеї Горького з підготовки історії фабрик і заводів, відсутність належної результативності в русі за збереження пам'ятників історії і культури. Цей дослідник стверджує, що період 20–30-х років був не тільки періодом не підйому українського краєзнавства, але і в деякій мірі загальмував серйозні наукові дослідження рідного краю. Нав'язування марксистко-ленінської методології, підміна наукових підходів примітивними схемами, спроби зосередити краєзнавство на вирішенні суто економічних проблем того часу, ліквідація закладених в дожовтневий період науково-дослідних і громадських організацій, постійне переслідування, а то й усунення від роботи передових учених досить негативно вплинуло на подальший розвиток краєзнавчих досліджень⁴.

Більш помірними поглядами вирізняються В.В.Ченцов⁵, О.А.Удод. Зокрема О.А.Удод аналізує вклад інституцій Всеукраїнської академії наук в розгортання історико-краєзнавчих досліджень, зокрема таких як: комісій краєзнавства Київської, Слобожанської, Одеської, комісії порайонного дослідження України. Одночасно з цим він підкреслює, що краєзнавство початку 30-х років вже не могло грати важливу роль в суспільному житті України, впливати на дослідження регіональних проблем⁶.

Серед дослідників, які дотримуються аналогічної точки зору, можна виділити Л.Л. Бабенко, яка торкнулася цієї проблеми при вивченні ролі інтелігенції України. Проте відсутність достатньої кількості джерел не дозволила дослідниці зробити досить глибокі і об'єктивні висновки⁷.

Роль краєзнавства розглядалася у ряді дисертаційних досліджень. Так, І.В.Верба в роботі «Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20–30-х рр.» відзначив зв'язок Українського комітету краєзнавства з краєзнавчими центрами цього регіону. О.М.Богдашина в праці «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії Української культури ім. Д.І.Багалія

(1921–1934 рр.)» описує участь співробітників кафедри в підготовці I Всеукраїнської конференції з краєзнавства. Зокрема, наголошується, що Першою Всеукраїнською конференцією були прийняті такі пропозиції етнологічно-краєзнавчої секції цієї кафедри, як: необхідність комплексного вивчення продуктивних сил України, розширення мережі краєзнавчих центрів з метою пролетаризації науки. Все ж автор дещо поспішно робить висновок про те, що на базі секції був створений Український комітет краєзнавства (УКК). Як відомо, до складу комітету увійшли лише два її співробітники — А.В.Ветухов, П.Г.Ковалівський. Робота органу комітету — журналу «Краєзнавство» з розвитку краєзнавства в Україні стала предметом досліджень В.В.Бездрабко.

Очевидно, всі ці погляди мають право на існування. З одного боку, краєзнавство в 20-х роках насправді пустило потужне коріння в суспільне життя. Воно звертало увагу на гострі проблеми дослідження історії, на збереження історико-культурної спадщини, розвиток народних традицій. Його характерною відмінністю було ще й те, що воно мало глибоке наукове підґрунтя. Серед організаторів краєзнавчих центрів були відомі в Україні учені: Д.І.Багалій, М.С.Грушевський, П.А.Тутковський, М.І.Яворський, А.П.Новіцький, А.М.Лобода, С.С.Дложевський, Ф.І.Шміт, А.Ю.Кримський, В.І.Вернадський, С.О.Єфремов, К.Й.Студінський, М.Є.Слабченко, В.М.Перетц, В.О.Геринович та інші. З іншого боку — всі інститути ВУАН активно співпрацювали з добровільними позаштатними кореспондентами. Так, в Комісії з вивчення Правобережної України було більше 150 добровільних помічників, в Кабінетах національних меншин — близько 200, а Етнографічна комісія в 1929 році мала близько 2000 кореспондентів⁸.

Не менш цікаві праці, в яких досліджувалася діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК), який в середині 20-х років сформувався на хвилі загального підйому руху з дослідження рідного краю. Відзначимо, що першими біографами вищезазначеного комітету були його члени, які в різних періодичних виданнях того періоду виступали з інформаційними проблематичними статтями, зокрема О.Лазаріс, К.Дубняк, П.Ковалівський, М.Криворотченко⁹. Окремі згадки про Комітет були і в 50-х — на початку 60-х років у зв'язку з розгортанням роботи з підготовки багатотомної історії міст і сіл.

В кінці 80-х років одним з перших почав вивчати діяльність Українського комітету краєзнавства відомий історик Ю.З.Данилюк. На IV Республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства в 1989 році він зупинився на загальних результатах діяльності вищезазначеного комітету. Безумовно, на глибині висновків ученого позначилася відсутність достатньої кількості джерел¹⁰. Проте це дослідження відкрило нову проблематику в наукових пошуках. У період незалежності України Ю.З.Данилюк знову

повертається до питання вивчення діяльності УКК. У збірці «Історія України: маловідомі імена, події, факти» друкує статтю «Український комітет краєзнавства: склад та діяльність», де роботу УКК розкриває через життєві долі найактивніших його членів, зокрема М.І.Яворського як голови комітету, М.І.Криворотченка — відповідального секретаря, В.О.Гериновича — ученого-краєзнавця з Кам'янця-Подільського, А.А.Янати — ученого-біолога. Приведені в статті факти значно збагачують уявлення про участь УКК в підготовці краєзнавчих кадрів, взаємозв'язках з аналогічними органами інших республік, репресії проти членів комітету середини 30-х років ХХ ст.¹¹.

До вивчення краєзнавства 20–30-х років звертався в своїх працях і академік НАН України П.Т.Тронько. Зокрема, в доповіді на урочистому пленумі Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців в Харкові 28–29 червня 1996 року, присвяченого 70-літтю Українського комітету краєзнавців, відзначаючи роль УКК в розгортанні краєзнавства 20-х років, він підкреслив, що значення комітету у формуванні наукових принципів дослідницької діяльності громадських краєзнавчих центрів в першу чергу полягає в тому, що він зумів залучити до роботи таких відомих в Україні учених, як: Д.І.Багалій, А.А.Яната, С.В.Рудницький, П.Г.Ковалівський, А.В.Ветухов, В.О.Геринович, К.В.Дубняк, М.І.Яворський. Їх активність послужила поштовхом до появи краєзнавчих структур і систематизації краєзнавчих досліджень¹².

Слід підкреслити, що українське краєзнавство мало свої характерні відмінності від російського. По-перше, загальнонаціонального звучання воно набуло в період Української революції; по-друге, краєзнавство України формувалося спочатку під потужним пресом антиукраїнської політики, а надалі — в атмосфері постійного недовір'я більшовицькій владі, яка вішала йому ярлики «націоналізму», «патріархальщини», «аполітичності», по-третє, на відміну від російського, краєзнавство України не отримувало державних асигнувань, а існувало на кошти його організаторів і меценатів, по-четверте, українське краєзнавство як загальнонаціональна субстанція формувалося в умовах гострого протистояння 1917–1920 рр. Звідси перед ним у першу чергу гостро постало питання збереження національно-культурної спадщини в період військового лихоліття. І останнє, краєзнавство України через історичну специфіку не було єдиним організмом, воно складалося з різних шкіл і, на жаль, їх ідеологи і ініціатори дуже часто через амбітність створювали непотрібну конкуренцію, напруженість в стосунках, що уміло використала влада в період політичних репресій.

Відзначимо, що вже з перших кроків становлення радянської влади в Україні державні і політичні структури стосовно до краєзнавства проводять політику подвійних стандартів. На початку 20-х років це політика виявлялася в процесі радянзації українського суспільства. З одного боку, державні

структури декларували принцип рівноправ'я в діяльності громадських організацій, а з іншого боку — створювали перешкоди для діяльності краєзнавчих ланок, які виникли в дореволюційний час.

Історія Українського комітету краєзнавства як історія краєзнавчого руху в цілому переконливо свідчить, що ці структури не могли існувати в політичній атмосфері того часу. На початку 20-х років яскраво видимим є негативне ставлення структур влади до організацій і установ, діяльність яких базувалася і на національних пріоритетах. Про це свідчать спроби влади підпорядкувати своєму політичному впливу Українську академію наук. Під виглядом демократизації, наближення до державних завдань, економічного і ідеологічного життя, посилення виховання кадрів комуністів-учених на ВУАН в середині 20-х років здійснюється політичний тиск. Їй висувають звинувачення як «вогнищу буржуазної української культури». Такий тиск здійснювався також і на різні краєзнавчі організації, особливо ті, які виникли в 1917–1920 роках. Їх намагалися розформувати, влаштовуючи багаточисленні перереєстрації. Виявлялося недовір'я і до наукових центрів, які виникли на початку 20-х років. Їх кількість так само намагалися обмежити. Так, на засіданні Комісії, організованої Наркоматом освіти для розгляду штатів наукових установ, 1 вересня 1924 року підкреслювалося, що в Україні існує близько 50 наукових товариств, але підтримку субсидіями можна зробити лише при зменшенні їх кількості до 20. Переслідуванню, політичному шельмуванню піддаються старі професорські кадри, які створювали фундамент наукового краєзнавства і були відомі в Україні і за її межами.

На середину 20-х років підходи державних структур до організації краєзнавства зазнали зміни. Підтримувалися ті краєзнавчі структури, які в своїй діяльності відходили від дослідження національно-культурних аспектів і в основу роботи ставили «виробничий принцип». Підтвердженням цьому стала підготовка Першого Всеукраїнського З'їзду з краєзнавства, ідею проведення якого висунув відомий учений-краєзнавець, завідувач кафедри Харківського ІНО Д.К.Зеленін. У 1923 році він звернувся до Народного комісаріату освіти України з листом, в якому запропонував провести такий з'їзд, мотивуючи тим, що в Російській Федерації до цього часу вже пройшли Всеросійські і регіональні конференції. Пройшло майже 2 роки, а ідея ученого так і не була реалізована. З 15 напрямів, які він запропонував обговорити на з'їзді, державні структури виділили лише один — дослідження виробничих сил.

Як відомо, перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства відбулася 28–31 травня 1925 року, але з іншою тематикою. Її підготовка і підсумки показали настороженість тодішньої влади до подібного роду заходів, свідченням цього стала незначна кількість учасників конференції — більше 100.

Звідси це засідання конституювало себе не з'їздом, а конференцією. До вибраного Українського комітету краєзнавства увійшли не відомі краєзнавці, а представники таких установ: Народного комісаріату освіти, ЦК комсомолу, Інституту географії і так далі. Цей метод представництва від центральних організацій показав бажання властей звузити діяльність цього органу. І такі сподівання виправдалися. Так, член комітету К.В.Дубняк 21 липня 1926 року в газеті «Известия» опублікував статтю «Нові шляхи краєзнавчої роботи», в якій пропонував в краєзнавчій роботі дотримуватися виробничого принципу, перепідпорядкувати керівництво краєзнавчим рухом Держплану¹³. З ідеями, запропонованими в цій статті, не погодився голова ЦБК Росії (центрального бюро краєзнавства) академік С.Ф.Ольденбург. У відповідь на статтю К.В.Дубняка в цій же газеті він в різкій формі виступив проти підміни пріоритетів в краєзнавстві.

Інший член Українського комітету краєзнавства Д.Зайцев, продовжуючи захищати ідеї виробничого краєзнавства, стверджував, що простою формою краєзнавчої роботи є спостереження. Він радив уважно придивлятися до селянина, який має бджоли, спостерігати за станом озимини, організовувати дослідження вологості ґрунтів. Цим так само на його думку мають займатися і наукові організації краєзнавства¹⁴.

Паралельно з цим державні і політичні структури створюють радянські організації, дослідницькі організації, завданням яких було вивчення історії «боротьби пролетаріату України і його Комуністичної партії». Першою була створена комісія з історії української революції і Комуністичної партії (Істпарт)¹⁵. У 1925 році в Україні вже діяло 20 місцевих істпартвідділів в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську, Запоріжжі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Єлизаветграді, Донецьку, Херсоні, Конотопі, Кам'янці-Подільському та ін.¹⁶

Кардинальні зміни в підході до організації краєзнавчого руху в Україні спостерігаються в кінці 20-х років. Цей часовий рубіж засвідчив, що період ліберального ставлення і терпимості до краєзнавчого руху закінчився. Владні структури починають здійснювати неприкритий тиск, в першу чергу, на науковців Всеукраїнської академії наук, які були рушійною силою краєзнавства. У березні 1927 року ЦК КП(б)У приймає рішення про реорганізацію ВУАН. Головною метою реорганізації було витіснення з академії тих працівників, які були виховані у дусі ідей національно-культурного розвитку. У цих рішеннях практично до нуля зводилася діяльність різних комісій, довкола яких об'єднувалися сотні аматорів-краєзнавців з регіонів. Шляхом цькування окремих членів ВУАН створюється вакуум довкола установ академії, більшість з яких в 1930 році реорганізується. Довше за всіх в системі ВУАН проіснувала кафедра історії української культури, яку очолював академік Д.І.Багалій. Вона була перетворена в

науково-дослідний інститут, який після смерті цього відомого ученого в 1934 році був ліквідований.

Поступово ліквідовуються і самодіяльні краєзнавчі структури в регіонах. Владу не влаштувало навіть те, що більшість з них прийняла нові правила гри і зосередило свою діяльність на принципах соціалістичного будівництва. У 1932 році припиняє роботу і Український комітет краєзнавства. Не врятувало краєзнавчий рух і вивчення історії фабрик і заводів. На деякий час призупинилася агонія краєзнавства у зв'язку із створенням «Історії громадянської війни».

На противагу самодіяльності краєзнавчих структур, їх демократичності, влада ініціює створення принципово нових організацій, таких, як товариство краєзнавців-марксистів. Проте надумане заполітизування не оживило краєзнавство, а навпаки, привело його до повного організаційного занепаду.

На жаль, аналогічні процеси в історичному краєзнавстві протікали і в Росії, де воно також поступово витіснялося виробничим краєзнавством. Впродовж 1927–1930-х років в Росії від керівництва краєзнавчими процесами були усунені старі кадри Центрального бюро краєзнавства (ЦБК). У 1929 році припинено видання журналу «Краєзнавство» і «Вістей ЦБК». Новий щомісячник «Радянське краєзнавство», який почав виходити в 1930 році, щоб догодити владі, став органом рішучої боротьби з «махровим буржуазним краєзнавством». Почалася скажена критика неугодної історичної і соціально-економічної літератури, цькування авторів. До краєзнавців «чорносотенців, шовіністів, мракобісів» був зарахований навіть дослідник Усурійського краю В.К.Арсеньєв. Влада пішла на те, що в методологію краєзнавства почала вводити принципи партійності, класової спрямованості, плановості, залучали краєзнавців в здійснення індустріалізації, розвиток виробничих сил аграрного сектору. Методика впливу на краєзнавчі кадри була схожа з інструментарієм українських репресантів: критика, шельмування, чищення, арешти. Фізичним репресіям були піддані відомі дослідники Н.П.Анциферов, С.В.Бахрушин, І.М.Гревс, М.І.Смірнов та інші¹⁷.

У середині 30-х років в деяких регіонах України, які мали досвід організації історико-краєзнавчих товариств приймаються заходи щодо реанімації краєзнавчого руху. Так, наприклад, 11 квітня 1936 року бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У приймає рішення «Про роботу краєзнавчого товариства і про заходи щодо широкого розвитку самодіяльного краєзнавчого руху в області». Прийняте рішення акцентувало увагу на швидкому створенні цієї структури. Були поставлені конкретні завдання виконавцям, особливо облплану, обкому комсомолу, обласному відділу народної освіти. Проте це рішення не було виконане, і краєзнавче товариство так і не приступило до роботи.

Середина 30-х років була найбільш трагічна для краєзнавчого руху України. Саме в цей час сотні його організаторів у всіх регіонах піддавалися політичному тиску і репресіям. Цим влада демонструвала, що на цьому етапі їй не потрібні самодіяльні організації, які могли будити прагнення до самоорганізації активно мислячої частини населення.

Таким чином, можна стверджувати, що краєзнавчий рух 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні і в Російській Федерації пройшов складний і драматичний шлях розвитку. Прагнення його організаторів до національно-культурних пріоритетів: вивчення історії свого народу, столітніх традицій, багатой культурної спадщини піддавалося тиску з боку влади, яка різними методами намагалася залучити краєзнавчий рух до вивчення проблем, що відповідали її політичним завданням. У підходах до краєзнавчого руху політика влади базувалася на подвійних стандартах: з одного боку, вона проголошувала толерантне ставлення до існування різних товариств; з іншого — використовувала різні методи політичного тиску і адміністративні важелі впливу. З особливою наполегливістю ця політика велася на тлі сфабрикованого процесу СВУ й інших спецоперацій НКВС. В середині 30-х років цей тиск заміниться політичними репресіями. Терміни «краєзнавство», «краєзнавчий рух», «краєзнавчі організації» надовго зникають з вживання як в засобах масової інформації, так і в наукових публікаціях.

В статье автор делает попытку сравнительно анализа украинского и русского краеведения 20–30-х гг. XX века. Подчеркивается, что оно имело как общие, так и отличительные черты. Это обстоятельство не достаточно отражено в историографии краеведческого движения по проблематике которого только в период независимости Украины защищено около тридцати кандидатских и докторских диссертаций, проведено в Украине более пятисот международных, региональных научно-краеведческих конференций.

Ключевые слова: краеведение, конференции, симпозиумы, научные труды, национальная идентичность, общество, историко-культурное наследие.

The author makes an attempt to compare Ukrainian and Russian historical regional studies in 1920s — 1930s in the article. It is stressed that they had both common and distinctive features. This circumstance is scrutinized not thoroughly enough in the historiography of the historical regional studies, which was the object of analysis of more than thirty thesis and five hundred international and regional conferences.

Key words: historical regional studies, conference, symposium, research paper, national identity, societies, historical cultural heritage.

¹ Тронько П.Т. Краєзнавство України напередодні III З'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців // Краєзнавство. — 2003. — № 1–4. — С. 3.

² Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід. Проблеми. Перспективи). — К., 2000. — С. 39.

³ Шмидт С.О. «Золотое десятилетие» советского краеведения // Отечество. — М., 1990. — Вып. 1. — С. 11.

⁴ Очеретянюк В.І. Здобутки і втрати українського краєзнавства в 20–30-х рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. — Вип.1. — Ч.2. Матер. III Всеукр. наук.-практ. конфер. «Туризм в Україні: економіка і культура» (Світязь. — 9–10 вересня). — 1998. — С. 181–183.

⁵ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — 2000. — 479 с.

⁶ Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х рр. — К, 2000. — 289 с.

⁷ Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні у 20-х — початку 30-х рр.: Дис. ... канд. іст наук. — Полтава, 1992. — 211 с.

⁸ Етнографічний вісник. — 1929. — № 6. — С. 5.

⁹ Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. — 1927. — № 1. — С. 2–5.

¹⁰ Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1989. — С. 35.

¹¹ Його ж. Український комітет краєзнавства: склад та діяльність // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. — Вип. 13. — К., 2001. — С. 193–207.

¹² Тронько П.Т. 70-річчя Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. — 1995. — № 1–4. — С. 5–6.

¹³ Известия. — 1926. — 21 июля. — С. 5.

¹⁴ Краєзнавство. — 1927. — № 3. — С. 3.

¹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1950 рр. Зб.док. том 1: (1917 — червень 1941рр.). — К., 1959. — С. 112.

¹⁶ Краєзнавство. — 1927. — № 3.

¹⁷ Козлов В.Ф. Вопросы исторического краеведения в журнале «Советское краеведение (1930–1936гг.)» // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 55.

Комарницький Олександр (Кам'янець-Подільський)

УДК 378(477.43) «19»:321.022–057.87

ПАРТІЙНА ТА ПОЛІТОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920-ті рр.)

У статті показано участь студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у роботі партійних осередків, профспілкових організацій, проаналізовано їхню політосвітню діяльність, спрямовану на підвищення загального політичного рівня містечкового та сільського населення.

Ключові слова: студенти, інститут, партія, профком, шефство, доповідь.

З приходом до влади більшовиків в УСРР гостро постала проблема реорганізації й поширення освіти, метою якої було навчання й виховання покоління, здатного втілити в життя проекти правлячої партії щодо побудови нового суспільства. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували Г.Г.Єфіменко, О.О.Лаврут, В.В.Липинський, В.К.Майборода, В.І.Прилуцький, В.В.Ченцов та інші¹. У пропонуваному повідомленні проаналізуємо діяльність осередків КП(б)У і ЛКСМУ, профспілкових організацій у студентському середовищі Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (далі — ІНО), участь студентів у політосвітній роботі в селах, насамперед, Кам'яниччини, з'ясуємо формування у студентській молоді опозиційних настроїв до радянської влади.

На початку 20-х рр. ХХ ст. перед більшовицькою владою постала проблема привести студентів у відповідність з радянською системою. У серпні 1921 р. завідувач Подільського губернського відділу народної освіти у своїй доповіді, характеризуючи становище на Поділлі, звертав увагу на те, що «національно-культурний рух на Поділлі [у 1921 р. — О.К.] констатується як стихійний... Як не здорове явище в [ньому] треба одмітити... сліпий націоналізм, від якого є тільки одне лікування — найбільш широка і глибока політехнічна освіта... Поділля не пережило ще військового стану... [воно] кубло бандитизму... [Тут] не сприяючі умови для утворення в населенні твердої, сталої віри в новий устрій і очі багатьох ще й досі повертаються туди, на захід, звідки очікують приходу когось іншого»².

Саме за таких стартових умов більшовики почали радянізувати студентство Кам'янець-Подільського ІНО. Значна увага у виші приділялася «посилению ролі партійних організацій в ідейно-політичному вихованні студентства». Це завдання, як найголовніше, було поставлене перед вишів-

ськими парторганізаціями в листі ЦК РКП(б) від 14 грудня 1922 р. «Про роботу парторганізацій у вузах і на робітфаках». «Партія, — говорилося у листі, — повинна охопити своїм ідейним впливом саму роботу школи. Тільки розв'язання цього завдання усуне цілком реальну загрозу того, що пролетарські елементи студентства будуть піддані буржуазній обробці»³. У травні 1924 р. на XIII з'їзді ВКП(б) у резолюції «Про роботу серед молоді» йшлося про те, що «партія повинна поставити перед собою першочергове завдання організації раціонального комуністичного виховання молоді у вузах... Партійні і комсомольські осередки вузів повинні поміняти зміст і методи своєї роботи... необхідно якнайретельніше раціоналізувати роботу комуністів і комсомольців, так, щоб громадська робота не перечила академічній, і навпаки»⁴.

Партійний орган Кам'янець-Подільського ІНО провів результативну роботу. 13 червня 1924 р. на триместрових загальних зборах студентів, викладачів і техпрацівників політкомісар у своєму виступі зазначав, що частина студентства «стала твердо на платформу Радянської Влади... Студентство твердо заявляє, що воно не буде уколисуватися оцінкою біжучої роботи, а стояти, як найближче до Комуністичної партії, буде невпинно поглиблювати політично-громадську працю». Для того, щоби бути «в безперервній зв'язку з керівною всім життям Республіки Партією», студенти вирішили створити осередок КП(б)У⁵. Засідання партосередку відбувалися у приміщенні студентського клубу. Досить часто на них були присутніми студенти (від 40 до 90 осіб). Після таких відвідин, за словами проректора Кам'янець-Подільського ІНО Р.Заклинського, студентство подавало заяви про бажання вступити у партію⁶.

Завдання «поліпшення ідейно-виховної роботи серед студентства» стояло і перед ЛКСМУ. Дописувач журналу «Студент революції» Т.Масенко звернув увагу на переобтяженість студентів-комсомольців осередковою комсомольською роботою, відповідно до якої вони були зобов'язані відвідувати загальні збори, брати участь у роботі «юнацьких» чи «тимчасових ударних» гуртків, політосвітній, шефській, діаграмній комсомольських комісіях. Часу для роботи у загальностудентських гуртках та товариствах фактично не залишалось, що врешті призводило до «ізоляції комсомольського осередку, відмежування комсомольців од усієї маси пролетстудентства в самому процесі позаакадемічної, політично-освітньої роботи»⁷.

У перші роки існування ІНО тут функціонували осередки УПСР і УКП. Після того як професор Шимонович виїхав за кордон есерівське угруповання припинило своє існування. Осередок укапістів вступив у «стадію дезорганізації» навесні 1921 р., коли студент Шевченко (організатор осередку УКП у Кам'янці-Подільському) публічно зрікся своїх поглядів [під впливом членів КП(б)У. — О.К.]⁸.

Значне зростання кадрів пролетарського студентства висунуло необхідність створення у вишах профспілкових організацій. Партія розглядала профспілки «як школу управління, школу господарювання, школу комунізму»⁹. Згідно «Положення про організації пролетарського студентства у вищій школі (профсекцій)» (1924 р.) вони мали за мету: об'єднання в стінах вишу пролетарського студентства, що були членами профспілки; активне сприяння реалізації всіх заходів Головпрофосу з пролетаризації та реформування вищої школи; здійснення організаційного зв'язку своїх членів з профспілками та виробництвом; наукову та культурно-просвітню роботу серед членів організації; охорону наукових та матеріальних інтересів членів профспілки¹⁰.

У Кам'янець-Подільському ІНО було створено профком «робітників освіти» (Робос). У 1925–1926 навчальному році (далі — н.р.) він налічував 135 членів (селян — 70, службовців — 56, робітників — 4 і т.д.). Після ліквідації виконавчого бюро пролетарського студентства (ВБПС) профком перебрав на себе його функції та організаційну структуру¹¹. На засіданнях розглядалася низка актуальних питань: «Пролетарська революція і вчительство», «Комсомол і вчительство», «Всеукраїнський вчительський з'їзд», «Селянський Інтернаціонал», «Червоний та жовтий Профінтерн», «Сільськогосподарська та споживча кооперація» тощо¹².

В ІНО було створено також студентську секцію КНС (комітет незаможних селян). На засіданнях КНС, подібно до профкому «Робос», заслуховувалися доповіді: «Комнезами на новому повороті», «Школа й партія», «Школа і ЛКСМУ», «Школа й національне питання», «Організаційна структура профспілок», «Національний рух на Сході», «Історія профрухів на Заході», «Селянські партії і спілки», «Аграрно-селянські повстання» тощо¹³. У середині липня 1925 р. секція налічувала 71 особу¹⁴.

Широкого розмаху набула серед студентів шефська робота. Дописувач журналу «Студент революції» О.Кундзіч звернув увагу на необхідність посилення політосвітньої роботи у підшефних селах, які «ще темніші чим де-б то не було на Україні і на які можуть виїжджати закордонні чорносотенці [зважаючи на прикордонне становище Кам'яниччини — О.К.]»¹⁵.

Кам'янець-Подільський ІНО встановив шефство над місцевим клубом залізничників, Руськофільваровецьким і Мукшано-Китайгородським сільбудами. Для координації роботи утворили Комітет по культшефству, до якого ввійшли викладачі і студенти¹⁶. Для проведення роботи студентська молодь ділилася на групи і прикріплювалася до певних районів¹⁷.

Найпоширенішою формою роботи було виголошення доповідей. Вони мали різноманітну тематику (див. табл. № 1).

Таблиця № 1¹⁸

Інформація про доповіді, виголошені студентами Кам'янець-Подільського ІНО у підшефних районах (1924–1925 н.р.)

Підшефні райони	Характер доповідей				
	політичні	професійні	анти-релігійні	природничі	разом
Залізничний клуб	22	6	4	8	40
с. Мукша-Китайгородська	27	4	5	15	51
Руські фільварки	21	9	5	14	49
Села Орининської волості	22	—	—	—	22
Разом	92	19	14	37	162

Серед інших виокремимо такі доповіді: «Історія робітничого руху», «Ленін і освіта», «Ленін і селянство», «Міжнародний день робітниці», «Первісний комунізм», «Класи, партії», «Город, село і партія», «Парижська комуна», «Світова війна», «Лютнева революція», «Комсомол, як резерв компартії», «Грошова реформа», «Феодалізм», «Капіталістичний устрій і диктатура пролетаріату», «Радянське будівництво», «Профспілки й охорона праці», «Історія 3-х Інтернаціоналів», «Міжнародне становище СРСР», «Соціально-економічні відносини в часах Шевченка», «Раданська влада і національне питання», «Матеріалістичне розуміння в історії», «Новий побут», «Народне господарство», «Парижська комуна», «Як виникли класи», «Як виникла релігія», «Як виник всесвіт», «Як виникло життя», «Походження людини», «Дарвінізм і марксизм», «Природне з'ясування біблійних чудес», «Минуле і теперішнє всесвіту», «Повстання життя», «Походження людини», «Походження мови» та інші¹⁹.

За своїм змістовим наповненням виділяються загальні збори студентів, викладачів, техперсоналу, представників селян підшефних районів (липень 1925 р.), на яких було заслухано доповідь ректора В.О.Гериновича про Конституцію СРСР. Зібрання прийняло відповідну резолюцію: «Конституція СРСР являється найкращою і єдиною формою держави, яка вповні розв'язує господарські національні питання усіх народів нашої СРСР — через те СРСР стала центром уваги і точкою тягнення усіх, особливо пригнічених народів світу... Хай живе наше СРСР! Хай живе її творець Компартія! Хай живе змагання усіх народів світу до всесвітньої спілки РСР!» Перед студентством було поставлене завдання «ознайомити широкі кола селянства і робітництва з умовами розвитку народів в буржуазних державах і в нашій спілці СРСР і заходами Комуністичної партії, яка являється творцем Конституції СРСР»²⁰.

Найкраще себе проявили у роботі в підшефних районах студенти Грищенко, Вознесенський, Стефанович, Б.Розенкранц, Суслопаров, Шуберт, Круглик, Круцкевич, Сотниченко, Літинський, Гойхенберг, Махович, Волянський, Мельник, Білінський, Найчук, Чорний та ін.²¹.

Студенти також організовували для селян екскурсії до геологічного та зоологічного кабінетів, обсерваторії ІНО, проводили вистави²², керували гуртками у підшефних районах. Зокрема, при клубі залізничників діяли політичний, професійний, літературний, вокально-драматичний гуртки²³.

Студентська молодь здійснювала політосвітню роботу й в інших містечках та селах Поділля. Для підготовки студентів до роботи на селі проводилися відповідні заняття. Наприклад, у грудні 1923 р. вони слухали лекції професорів В.Гериновича — «Віфлеємська зірка», «Чародійна палочка», Заклинського — «СРСР», Любарського — «Вартість Лавієва свідоцтва про Христа», викладачів М.Балицького — «Головні завдання кампанії на селі», Бориса — «Виникнення віри в духів і богів», Іваницького — «Відпусти на Україні, як шукання чудесного», аспіранта Зборовця — «Епідемія чудес з погляду психології юрби»²⁴. У березні 1924 р. у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (СГІ) для студентів ІНО провели курси з питань землеробства, садівництва, огородництва, скотарства, кооперації, антирелігійної пропаганди²⁵. Такі ж заняття проводилися і в наступні роки²⁶. Під час навчального процесу викладачі працювали також над розвитком у студентів «красномовства», залученням їх до публічних виступів²⁷, тому основною формою роботи студентів залишалося виголошення доповідей. Так, взимку 1924 р. селяни заслухали 35 доповідей на політичні теми, 43 — на антирелігійні, 31 — з освітніх питань, 42 — з землеустрою, 32 — кооперації²⁸. На початку 1925 р. було 3 політичні виступи, 9 природничих, 1 літературний, 3 сільськогосподарських, 2 педагогічних. 9 виступів були присвячені Міжнародному жіночому дню 8 Березня. Загалом доповіді тривали 42 години. Їх відвідали 1116 осіб²⁹.

Студентська молодь виступала переважно на Кам'яничині: сс.Сокіл, Киселівка, Великі Вірмени, Думанів, Фрідрівці, Китайгород, Устя, Панівці; Дунаєвеччині — Горчична, Маків, Рахнівка, Слобідка-Рахнівська, Блещанівка, Кривчик; Городоччині — Нова Порічанка, Тростяне. Архівні документи повідомляють про їхню роботу у Ямпільському, Зіньківському, Томашпільському (сс.Липівка і Ярошівка), Гайсинському (с. Ставки), Юринецькому (с.Івахнівці) районах, містечках Віньківці і Соболівка³⁰. Послугами студентів користувалися і навчальні заклади Кам'янця-Подільського. Так, студент Януш у квітні–травні 1924 р. для персоналу СГІ, ФЗУ, індустріального технікуму, лісової і художньої шкіл прочитав лекцію «Безробіття і боротьба з ним», після чого колективи цих закладів ухвалили перечислити одноденний заробіток на користь безробітних³¹.

Студенти проводили роботу серед селян і через гурткову роботу. Даний напрям характеризує наступна таблиця.

Таблиця № 2³²

Інформація про гурткову роботу студентів Кам'янець-Подільського ІНО на селі у першому триместрі 1925–1926 н.р.

Назва гуртка	Кількість проведених зборів	Час, затрачений на збори (год.)	Було присутніх на зборах
Політичний	12	29,5	135
Сільськогосподарський	10	30	325
Кооперативний	9	32,5	272
Мистецький	17	78,5	285
Польська секція	4	12,5	135
Юнсекція	8	32	332
Літературно-газетний	7	17	115
Разом	67	232	1599

Серед інших форм роботи на селі виокремимо такі: проведення бесід, читання газет, випуск стінних газет, організація сільбудів, хат-читалень, робота у бібліотеках, «Червоних кутках». Цікаво, що у с. Великі Вірмени після лекцій студентів Сотниченка («Повстання світу і розвиток життя на землі») і Горецького («Фінансова політика СРСР») селяни ухвалили заснувати сільбуд і хату-читальню³³. У сусідньому селі Киселівка завдяки активній діяльності Ф.Дудки на користь незаможного студентства було зібрано 10 крб. До того ж селяни ухвалили взяти участь у зборі коштів на потреби німецького пролетаріату³⁴.

Досить широко студентство використовувало у своїй роботі вистави. Наприклад, взимку 1924 р. вони поставили 29 вистав³⁵. У с.Верхні Панівці провели «День врожаю», у ході якого влаштували низку виступів на агрономічні теми, а також сільськогосподарську виставку³⁶.

Однією із найбільш поширених форм масової політроботи були вечірки. Їх зміст часто був пов'язаний з виховно-побутовими питаннями («жива газета», «світова газета» з карикатурами, декламації, співи, оркестр та ін.)³⁷.

З різних місць надходили схвальні відгуки про роботу студентів. У лютому 1924 р. ректор В.О.Геринович у своєму виступі на загальних зборах персоналу ІНО зазначав: «...Ми маємо посвідки органів сільвлади, які посвідчують переведену працю і запрошують наших студентів ще приїздити на працю... Наше студентство є дитиною життя і дитиною мас і дає

масам те, що може дати»³⁸. Разом з тим, мали місце випадки, які підривали авторитет студентства. Так, у листопаді 1929 р. студенти А.Ясінецький і С.Зарицький у сільраді с. Почапинці Чемеровецького району у присутності активу села затіяли суперечку, чим «дискредитували своє службове положення, підривали свідомість працюючих, гідність і авторитет влади»³⁹.

Найбільш активних студентів керівництво інституту стимулювало. Їх нагороджували грамотами, бюстами Леніна, путівками у будинки відпочинку, на курорт, преміювали грошима, місячним безкоштовним харчуванням, черевиками, калошами, сорочками, відрізками матерії тощо. У кращі кімнати гуртожитку проводили радіо⁴⁰. Студентам-ударникам призначали персональні стипендії. Так, студенти І.Полонський та В.Кржевіцький отримували стипендію радянської влади, розмір якої складав 150 крб; І.Савченко та П.Чернов — Червоної армії (150 крб); А.Хіхловський — Івана Франка (150 крб); І.Тарасевич — Д.Заболотного (100 крб); Л.Рабіна-Мехес та П.Сазонова — 8 Березня (100 крб); Г.Жарін та Ф.Романько — партгисядчі (90 крб)⁴¹. У листопаді 1927 р. стипендію імені Жовтневої революції призначили В.Панасюку, який мав «революційні заслуги»⁴².

Разом з тим, архівні документи свідчать і про існування в студентському середовищі девіантної поведінки та опозиційних настроїв до радянської влади. У листопаді 1921 р. політкомісар С.Чалий повідомляв, що студенти псували майно ІНО, в аудиторіях «відправляли природні функції»⁴³. У травні 1923 р. при огляді приміщень ІНО завідуючий окпрофосвітою Кобзар на стінах побачив портрет В.Винниченка, якому «не [було] місця в радянських освітніх установах»⁴⁴. Тоді ж слухач підготовчих курсів Б.Штейренталь на городі садив буряки вверх корінцями, що було розцінено як «прояв саботажу й економічної контрреволюції»⁴⁵.

У березні 1924 р. відраховано зі складу студентів Г.Михальчишину, яка «вперто старалася перешкодити» святкуванню в інституті 6-ї річниці Червоної армії. Умовно звільнили також О.Бублій, яка чинила перешкоди у розслідуванні даної справи⁴⁶. Тоді ж було відраховано і П.Скапчука, який здійснив «ганебний вчинок» на губернському пленумі КНС (будучи у президії пленуму вкрав у члена президії — завідувача губернським земельно-селянським банком, золотий годинник)⁴⁷.

У березні 1929 р. на нараді в ЦК ЛКСМУ повідомлялося, що за даними ДПУ серед значної частини студентства існувало глибоке невдоволення радянською владою, по цілому ряду округів виникали антирадянські угруповання. Серед інших називався Кам'янець-Подільський ІНО⁴⁸.

Таким чином, у 20-ті рр. ХХ ст. важливою складовою буття студентів Кам'янець-Подільського ІНО була їхня партійна діяльність. Вони брали активну участь у роботі партійних осередків, профспілкових організацій. Студентська молодь також намагалася підняти загальний політичний рівень

населення, насамперед сільського, шляхом читання лекцій, доповідей, проведення бесід, організації бібліотек, гуртків, влаштування свят, екскурсій. Визначальними у роботі студентів були ідеологічні настанови правлячої партії. Разом з тим, у цей період в студентському середовищі існували прояви девіантної поведінки та почали формуватися опозиційні настрої до радянської влади.

В статтє показано участие студентов Каменец-Подольского института народного образования в работе партийных ячеек, профсоюзных организаций, проанализировано их политико-просветительную деятельность, направленную на поднятие общего политического уровня местечкового и сельского населения.

Ключевые слова: студенты, институт, партия, профком, шефство, доклад.

This article is about participation of the students of Kam'yanec-Podil'skiy Institute of National Education in the work of party cells, trade-union organizations. Their political activity, directed on getting up of general political level of town and rural population, is analysed in the article.

Key words: student, institute, party, trade-union, patronage, lecture.

¹ Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. — 304 с.; Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті роки ХХ ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. — Донецьк, 2004. — 19 с.; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр. Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. — Харків, 2001. — 40 с.; Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). — К.: Либідь, 1992. — 196 с.; Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.), В.Даниленко, Я.Верменич та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 147–162; Його ж. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920–1927 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т історії України. — К., 1994. — 18 с.; Його ж. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.). — К., 2001. — 249 с.; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. / НАН України, Ін-т історії України. — Б.м., б.р. — 482 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 272. — Арк. 10.

³ Вища школа Української РСР за 50 років / Керівник авт. кол., відп. ред. В.І.Пічов. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. — С. 93.

⁴ Прилуцький В. Участь студентства... — С. 149.

⁵ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 95.

⁶ Заклинський Р. Паргосередок Кам'янець-Подільського ІНО // Студент революції. — Харків. — 1925. — № 7. — С. 32.

⁷ Не треба ізоляції! (До роботи ВУЗівських комсомольських осередків) // Студент революції. — 1925. — № 4 — С. 42–43.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1063. — Арк. 43.

⁹ Вища школа Української РСР... — С. 100.

¹⁰ Прилуцький В. Участь студентства... — С. 148.

¹¹ ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 115.

¹² Там само. — Арк. 86, 105; Спр. 601. — Арк. 14зв.

¹³ Там само. — Спр. 414. — Арк. 86, 105; Спр. 601. — Арк. 14зв.; Спр. 711. — Арк. 82.

¹⁴ Там само. — Спр. 711. — Арк. 82.

¹⁵ Кундзіч О. На весні (в Кам'янецькому ІНО) // Студент революції. — 1925. — № 5. — С. 48.

¹⁶ ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 601. — Арк. 14зв.

¹⁷ Там само. — Спр. 566. — Арк. 129.

¹⁸ Там само. — Спр. 601. — Арк. 101.

¹⁹ Там само. — Спр. 414. — Арк. 8зв., 51зв., 83зв., 86зв.; Спр. 566. — Арк. 85зв.; Спр. 755. — Арк. 11зв.; Спр. 756. — Арк. 2,3.

²⁰ Там само. — Спр. 711. — Арк. 69–69зв.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 630. — Арк. 97зв.; ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 44зв., 56зв.

²² ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 44зв., 51зв.; Спр. 566. — Арк. 86.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 630. — Арк. 2.

²⁴ Там само. — Арк. 2; ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 4.

²⁵ Там само. — Спр. 579. — Арк. 38–38зв.

²⁶ Там само. — Спр. 414. — Арк. 77зв.; Спр. 938. — Арк. 330.

²⁷ Там само. — Спр. 398. — Арк. 127зв.

²⁸ Там само. — Спр. 584. — Арк. 2.

²⁹ Там само. — Спр. 601. — Арк. 143.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 630. — Оп. 4. — Спр. 630. — Арк. 8зв., 18зв., 87зв.; ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 22зв., 57зв.; Спр. 415. — Арк. 30–30зв., 44–44зв.; Спр. 566. — Арк. 89.

³¹ ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 62зв.

³² Там само. — Арк. 115зв., 117; Спр. 710. — Арк. 18.

- ³³ Там само. — Спр. 414. — Арк. 51зв.; Спр. 566. — Арк. 85зв.
- ³⁴ Там само. — Спр. 415. — Арк. 44зв.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 630. — Арк. 20зв.; ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 584. — Арк. 2.
- ³⁶ ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 601. — Арк. 101.
- ³⁷ Прилуцький В. Участь студентства... — С. 154.
- ³⁸ ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 584. — Арк. 3зв.
- ³⁹ Там само. — Спр. 1142. — Арк. 67.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 1585. — Арк. 81; Спр. 1586. — Арк. 117; Спр. 2066. — Арк. 26.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 998. — Арк. 1зв.
- ⁴² Там само. — Спр. 1379. — Арк. 9.
- ⁴³ Там само. — Спр. 11. — Арк. 58.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 206. — Арк. 74.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 385. — Арк. 25.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 630. — Арк. 40; ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 618. — Арк. 26.
- ⁴⁷ ДАХО. — Ф.Р. 302. — Оп. 1. — Спр. 629. — Арк. 41.
- ⁴⁸ Прилуцький В.І. Молодь України... — С. 212; Прилуцький В. Репресивні заходи проти молоді в УСРР у період формування тоталітарного ладу (1920–1936 рр.) // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-фахова оцінка: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Київ, 25 листопада 2000 р. / Редкол.: В.А.Смолій, С.В.Кульчицький, В.І.Марочко та ін. — К., Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003. — С. 231.

Бадах Юрій (Київ)

УДК 94 (4) «1939/1940»

РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКЕ ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ (1939–1940 рр.).

У статті проаналізовані радянсько-фінські стосунки напередодні Другої світової війни, які привели у листопаді 1939 р. до війни між цими державами. Висвітлено хід та результати радянсько-фінської війни, показані втрати особового складу, озброєння і військової техніки, зроблені висновки щодо боєздатності радянських військ.

Ключові слова: радянсько-фінські стосунки, дипломатичні переговори, війна, бойові дії, кордон, Карельський перешийок, лінія Маннергейма, втрати особового складу, озброєння, військової техніки, боєздатність Червоної армії.

Не дивлячись на те, що пройшло більше 70 років з дня закінчення Радянсько-фінської війни, вона ще має немало таємниць, які невідомі масовому читачу, тому що не до кінця розкриті всі архіви, що знаходяться в Росії та інших країнах. Але час йде, з'являються нові повідомлення, поступово відкриваються архіви, що дозволяє науковцю більш повно розкривати тему, що досліджується.

Відомо, що Фінляндія вийшла зі складу більшовицької Росії у 1918 р., де вона була з 1809 р. під назвою Великого князівства Фінляндського. У жовтні 1920 р. між Фінляндією та Радянською Росією був укладений мирний договір.

21 січня 1932 р. Фінляндія підписала з СРСР договір про ненапад, який 7 квітня 1934 р. був продовжений до 1945 р. Проте обидві країни ставилися одна до одної з підозрою, створюючи на кордоні оборонні рубежі, особливо на Карельському перешийку. Фіни, знаючи добре агресивні наміри більшовиків, їх прагнення до «світової революції» не дуже бажали співпрацювати з Радянським Союзом, розглядаючи його як потенційного ворога. Тому Фінляндія, відразу з початком Другої світової війни підтвердила свій нейтралітет, думаючи цим задобрити СРСР, що вона ніколи не стане плацдармом для нападу на нього. В той же час фіни добивалися від Радянського Союзу згоди на ремілітаризацію Аландських островів, демілітаризований статус яких регулювався Аландською конвенцією 1921р.¹

В січні 1939 р. Швеція та Фінляндія звернулися до країн-учасників конвенції та СРСР з пропозицією її переглянути і санкціонувати шведсько-фінські плани ремілітаризації островів. Радянський Союз запросив конкретні дані про намічені заходи, але фіни відмовили. Це стало приводом для

Москви, яка в травні 1939 р. заявила про негативну позицію з цього питання. А через два місяці фіни відхилили пропозицію СРСР про спільну радянсько-фінсько-шведську оборону Аландських островів. Дотримуючись нейтралітету, Швеція, Фінляндія і Норвегія відмовились як від англо-французьких гарантій, так і від пропозиції Німеччини укласти договори про ненапад. Слухаючи поради скандинавських країн, фіни негативно поставилися до можливості отримання англо-франко-радянських гарантій. При цьому фінське керівництво вважало, що це може призвести до надання Радянському Союзу свободи дій стосовно Фінляндії, і буде шантажувати Велику Британію тим, що, у випадку надання гарантій, країна стане на бік Німеччини. На початку серпня 1939 р. у Фінляндії, на Карельському перешийку були проведені військові маневри з відбиття наступу на «лінії Маннергейма», на які не був запрошений радянський аташе².

В Москві розуміли, що фіни тягнуться до Німеччини і на випадок участі СРСР у війні в Європі Фінляндія «буде у стані ... супротивників»³. Впевнившись, що Фінляндію неможливо втягнути в «обійми СРСР» дипломатичним шляхом, у Москві почали думати про воєнне рішення фінської проблеми. Додатковий таємний договір до Пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною від 23 серпня 1939 р. поставив все на свої місця, Фінляндія опинилася у сфері радянських інтересів, правда без серйозних гарантій забезпечення їх у регіоні⁴.

Почалася Друга світова війна і, будучи нейтральною, разом за Швецією і Норвегією Фінляндія надіялася уникнути втягування у війну, хоча образилася на Німеччину, яка її «продала». При цьому, не знаючи про таємний додаток до Пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною, не підозрювала, яка участь їй була уготовлена. З початком Другої світової війни в СРСР 7 вересня почалася мобілізація, а Ленінградський військовий округ та Балтійський і Північний флоти Радянського Союзу були приведені в бойову готовність. Цей факт стурбував Фінське керівництво і вже 11 вересня 1939 р. воно висловило готовність почати переговори про торгові угоди з СРСР, урегулювання питання про Аландські острови та зробило спробу уточнити причини проведення часткового призову в Червону армію⁵.

Від СРСР фіни отримали відповідь, в якій було дано роз'яснення, що частковий призов та приведення Збройних сил у бойову готовність викликано міжнародною обстановкою. Отримавши таку відповідь, керівництво Фінляндії вирішило почати призов резервістів в армію та провести за їх участі маневри на Карельському перешийку.

Почавши «визвольний похід» у Польщу, Радянський Союз 17 вересня 1939 р. заявив про «свій нейтралітет» стосовно Фінляндії, а 19 вересня висловив готовність оновити економічні переговори з країною⁶. Не дивлячись на те, що Велика Британія вже 27 вересня радила Фінляндії проти-

стояти тиску СРСР, на фоні переговорів Радянського Союзу з країнами Балтії фіні заявили Німеччині, що не підуть на угоду з СРСР, як Естонія⁷.

Вдалих «визвольний похід» у Польщу, укладання договорів з прибалтійськими країнами значно покращили радянські позиції у Східній Європі і видно породили у радянського керівництва надію на сприятливе рішення фінського питання. В СРСР планували спочатку діяти проти Фінляндії за прибалтійським зразком, запропонувавши їй договір про взаємодопомогу та розташувати військові бази. Але при цьому не виключалось, що Фінляндія відмовиться від таких пропозицій. Тому 5 жовтня 1939 р. командування радянського Балтійського флоту отримало наказ про розробку плану захоплення островів у Фінській затоці⁸. (В СРСР були плани бойових дій на північному-заході в тому числі й проти Фінляндії, які постійно уточнювалися)⁹.

Виконуючи директиву Наркома оборони СРСР у квітні 1939 р. командування Ленінградського військового округу (ЛВО) перевірило готовність військ на випадок війни з Фінляндією, провівши двосторонню «воєнну гру на картах». У червні 1939 р. Військова Рада ЛВО провела оперативну поїздку на Карельський перешийок, в ходу якої програвалася операція з провокування прикордонного конфлікту і початку бойових дій при перевазі Червоної армії в авіації¹⁰.

Поки невідомо (відсутні документи) чи обговорювався оперативний план війни з Фінляндією на Головній військовій Раді (ГВО), чи виявилися розходження в оцінках противника між Генеральним Штабом і штабом ЛВО. Мемуари маршалів К.Мерецкова та О.Василевського¹¹ не дозволяють однозначно вирішити питання про час засідання ГВО, хоча оперативне планування в Генеральному Штабі та штабі ЛВО, певна річ, було зкоординоване. Проте більшість істориків вважає, що перший план бойових дій проти Фінляндії був розроблений в штабі ЛВО. Для проведення операції проти Фінляндії планувалося мати в складі Мурманської армійської групи 2 стрілецькі дивізії, на Кемському та Ребольському — окремий стрілецький корпус (три дивізії), у 8-ій армії — сім стрілецьких дивізій, а в 14-ій армії, на Карельському перешийку — 8 стрілецьких дивізій та три танкові бригади. Всього війська мали 1550 гармат, 989 танків, 1581 літак¹². Проте в Москві вважали, що чисельність військ та бойової техніки треба збільшувати.

В середині вересня 1939 р. почалося зосередження військ ЛВО за планами прикриття, згідно директиви Наркома оборони від 11 вересня. До 1 жовтня була сформована Мурманська армійська група, що розгорнула свої війська на кордоні. На Ухтинському напрямку розгорталася 54-а гірська стрілецька дивізія, в Карелії — дві дивізії та артилерійський дивізіон великого калібру, на Карельському перешийку два стрілецькі корпуси у складі 5 стрілецьких дивізій, трьох танкових бригад, 6 артполків та трьох

артилерійських дивізіонів бойових машин¹³. Враховуючи чисельну перевагу Червоної армії, особливо у озброєнні та військовій техніці над фінськими збройними силами, вважалось, що СРСР легко візьме гору.

5 жовтня 1939 р. СРСР запросив Фінляндію «на переговори». Фіни не поспішали з відповіддю. Вони відразу звернулися за підтримкою до Німеччини, Великої Британії, США та Швеції. Велика Британія, Франція та США порадили фінам зайняти непоступливу позицію, сподіваючись, що ускладнення радянсько-фінських взаємин спровокує протиріччя між СРСР та Німеччиною. Німеччина порадила Фінляндії не загострювати стосунків з Москвою, а Швеція зайняла уникливу позицію.

Через два дні, 7 жовтня 1939 р., В.Молотов запитав у фінського посла «чому до цього часу немає відповіді уряду на пропозицію про переговори». Міністр закордонних справ Фінляндії Е.Еркко заявив, що «коли СРСР зробить спробу здійснити тиск, то отримає сильну відсіч», а фінська делегація приїде в Москву на переговори лише після узгодження позицій уряду та парламенту¹⁴.

6 жовтня 1939 р. фінський уряд вирішив посилити війська резервістами, а 9 жовтня вони отримали наказ на підготовку до оборони. 8 жовтня Фінляндія заявила, що не піде на укладання договору з СРСР на зразок країн Балтії, а фінська делегація отримала дозвіл на обговорення тільки питання про три острови у Фінській затоці¹⁵. Преса Фінляндії в цей час розгорнула антирадянську кампанію, яку спричинило порушення 9 жовтня повітряного простору радянськими літаками¹⁶. Радянський уряд не забарився і віддав наказ ЛВО зосередити до 10 жовтня 1939 р. на Карельському перешийку 50-ий та 19–20 стрілецькі корпуси з танками, 40-ву танкову бригаду та артдивізіон бойових машин¹⁷. То ж Фінляндія 12 жовтня 1939 р. була змушена оголосити загальну мобілізацію та евакуацію цивільного населення з великих міст. 13 жовтня радянські літаки знов вторглися у повітряний простір Фінляндії. Велась постійна повітряна розвідка і над Фінською затокою.

У той же день 12 жовтня США, Швеція, Норвегія і Данія звернулися до Радянського Союзу не ставити до Фінляндії вимог, котрі б зачіпали її незалежність та нейтралітет. Радянський уряд відповів про свою дружню позицію стосовно Фінляндії і небажання зачіпати її незалежність, оскільки говорилося про те, що переговори «мають ціль покращити дружні відносини між Фінляндією та СРСР, коли фіни будуть проводити по відношенню до СРСР політику дружби та добросусідських відношень»¹⁸. Москва демонструвала готовність до компромісу, але попереджувала, що коли Фінляндія буде відстоювати свою непримирену позицію і відповідати на її «миролюбні пропозиції» брязканням зброї і трохи не демобілізує своїх збройних сил, це може закрити шлях до мирної угоди з фінським урядом та створити небажані ускладнення у взаємостосунках цієї країни з Радянським Союзом¹⁹.

Також 12 жовтня у Москві почалися радянсько-фінські переговори з метою домогтись аналогічних поступок від Фінляндії, як від Прибалтійських країн²⁰, однак Фінляндія відмовилась обговорювати питання про укладання договору про взаємодопомогу. Радянська сторона запропонувала проект договору про спільну оборону Фінської затоки на зразок Фінсько-шведської угоди про оборону Аландських островів. Але і ця пропозиція була відхилена фінами без обговорення. Тоді радянська делегація запропонувала наступний варіант:

1) здати в оренду СРСР на 30 років півострів Ханко як військово-морську базу (ВМБ) з береговою артилерійською обороною, розмістивши там піхотний полк, два дивізіони зенітної артилерії, два полки авіації, батальйон танків, з 5,5 тис. людей;

2) надати «радянському військово-морському флоту» право на якірну стоянку в затоці Лаппвік;

3) передати Радянському Союзу острови Гогланд, Сейскар, Лавенсаарі, великий та малий Тютерссаарі, Б'йорке, а також частину Карельського перешийку від села Ліппола до південного кінця міста Койвісто, а також західну частину півостровів «Рибачий» та «Середній» (всього 2761 кв.км);

4) зі своєї сторони СРСР передає Фінляндії територію в районі Ребола та Порос — озеро — глухі ділянки Карелії (5529 кв.км);

5) існуючий радянсько-фінляндський пакт про ненапад доповнюється статтею «про взаємні обов'язки не вступати в угруповання і коаліції держав, прямо чи посередньо ворожі тій чи іншій стороні, що домовляється»;

6) сторони роззброюють свої укріплення на Карельському перешийку;

7) СРСР обіцяє «не заперечувати проти озброєння Аландських островів» власними силами Фінляндії²¹.

Проте фінська делегація не мала повноважень для обговорення таких пропозицій і 14 жовтня виїхала в Гельсинки для консультацій, що стало несподіванкою для радянської сторони. Через чотири дні фінське керівництво узгодило свою позицію на переговорах з СРСР, тому що в уряді виявились прихильники визначених поступок Радянському Союзу. Для подолання таких настроїв 18–19 жовтня Президент і Міністр закордонних справ Фінляндії в ході зустрічі скандинавських країн у Стокгольмі зробили спробу добитися підтримки своїх сусідів на випадок загострення стосунків з СРСР. Однак скандинавські країни ухилились від яких-небудь конкретних обіцянок, що не завадило Е.Еркко обдурити своїх колег по кабінету, повідомивши їм про готовність Швеції надати дипломатичну підтримку Фінляндії. У фінів склалася думка, що «Радянський Союз блефує» і стосовно нього треба проводити «тверду лінію»²².

Тим часом у Фінляндії продовжувалась «обробка» суспільної думки в дусі недопустимості поступок СРСР, почалися арешти членів лівих суспіль-

них організації, було заборонено видання ряду газет та журналів. 17 жовтня Головнокомандувачем був призначений маршал К.Маннергейм, створена його ставка. Це була тверда та холонокровна людина, фінський барон, генерал-лейтенант колишньої царської армії, що командував російською кавалерійською дивізією. Микола II завдяки відданості та старанності наблизив його до двору. Склад фінської делегації на переговорах у Москві, що займала жорстоку позицію, трохи змінився. 23 жовтня переговори відновились. Їх очолював Ю.Пассікві. З пропозицій Радянського Союзу Фінляндія погодилась: передати СРСР острови у Фінській затоці, крім Б'йорке; на Карельському перешийку перенести кордон на 10 км західніше вздовж узбережжя Фінської затоки, але відмовилась від радянської пропозиції щодо надання в оренду півострова Ханко і права на якірну стоянку в затоці Лаппвік, оскільки розміщені там війська могли б бути використані «для нападу проти Фінляндії». Також фіни погоджувались на уточнення відповідної статті радянсько-фінського договору про ненапад. Решта радянських пропозицій була відхилена, хоча з задоволенням відмічалась згода СРСР на ремілітаризацію Аландських островів²³.

Радянська делегація вважала, що передані пропозиції були мінімальними та заявила, що вона не може відмовитись від пропозиції про створення на Ханко військово-морської бази (ВМБ), хоча і обмежувала чисельність своїх військ до 4 тис. осіб, а строк оренди часом європейської війни. Делегація висловила готовність відсунути на схід лінію майбутнього кордону на 10–20 км південніше м. Койвісто, але наполягала на передачі СРСР о. Б'йорке. Була прийнята фінська пропозиція щодо відповідного посилення існуючого договору про ненапад. Решта пропозицій СРСР залишалася у силі²⁴. Не маючи повноважень їх обговорювати, фінська делегація 24 жовтня повернулася в Гельсінкі за новими консультаціями.

Фінське керівництво сподівалося, що конфлікту не буде, зважаючи на те, що було багато пропозицій за досягнення компромісу, в тому числі від К.Маннергейма та Ю.Пассікві, але в цілому можливість угоди була відхилена. У країні завершилась мобілізація та були проведені в кінці жовтня маневри. 25 жовтня 1939 р. фінські територіальні води були оголошені небезпечними для плавання внаслідок замінування їх в районі Аландських островів. Збройні сили Фінляндії були розгорнуті в прикордонній зоні, а основні сили зайняли оборонні рубежі на Карельському перешийку. В Москві вирішили, що фінська делегація більше не приїде в СРСР, а переговори будуть продовжені по дипломатичним каналам²⁵.

В цей час СРСР згідно з наказом начальника Генерального Штабу від 24 жовтня на Карельський перешийок перекидає три стрілецькі дивізії, а в Карелію — три стрілецькі дивізії та два артполки²⁶. 29 жовтня Військова рада ЛВО надала Наркому оборони «План операції проти Фінляндії», в

якому Червона армія мала наступати на територію Фінляндії у п'яти напрямках, сподіваючись «розтягнути» угруповання сил противника і у взаємодії з авіацією за 10–15 діб нанести рішучу поразку фінській армії²⁷.

Маючи план операції проти Фінляндії, радянське керівництво видно, ще надіялося на те, що зможе «натиснути» на неї та досягти своїх цілей, не доводячи справу до війни. Насамперед, Радянський Союз зробив спробу нейтралізувати антирадянську пропаганду фінської преси, на яку в свою чергу здійснювали «вплив треті держави». Навіть В.Молотов, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР, 31 жовтня 1939 р. зупинився на ході радянсько-фінських переговорів наголосивши, що Фінляндія повинна зрозуміти проблеми забезпечення безпеки СРСР в умовах європейської війни. Він завірив про несправедливість чуток, згідно яких Радянський Союз робив замах на фінський суверенітет²⁸.

Потрібно зауважити, що фінський уряд не інформував у повній мірі про радянські пропозиції навіть парламент, розуміючи, що це викличе розкол та послабить єдність нації, тому виступ В.Молотова в Гельсинкі було сприйнято з роздратуванням. 1 листопада Е.Еркко заявив, що пропозиції СРСР диктуються «російським імперіалізмом»²⁹.

Але з 3 листопада 1939 р. переговори продовжились. Це був останній їх раунд, на якому фінська делегація підтвердила свою позицію стосовно островів Фінської затоки і дала згоду перенести кордон на Карельському перешийку до форта Інно, але категорично відмовилась від оренди півострова Ханко та інших радянських пропозицій³⁰. До переговорів долучився Й.Сталін, «доводячи» фінам необхідність створення радянської ВМБ на північному узбережжі біля входу у Фінську затоку, запропонувавши розмістити її на островах в районі Ханко чи продати цю територію СРСР. 9 листопада відбулося останнє засідання делегацій, в ході якого стало зрозуміло, що сторони залишились при своїх думках і 13 листопада фінська делегація покинула Москву³¹.

Керівництво Фінляндії вважало, що результати переговорів в Москві — це значна перемога дипломатії Е.Еркко, а СРСР блефує і війни не буде. Навіть Генеральний Штаб фінської армії зайнявся розробкою планів демобілізації призваних резервістів. Військові аналітики вважали, що Червона армія не буде зосереджувати великих сил і фінська армія зможе протистояти 15–17 радянським дивізіям протягом 6 місяців, а за цей час будуть знайдені союзники чи справа дійде до припустимого компромісу, хоча існували дані про розгортання радянських військ³².

Фінське керівництво помилялося. Розрив переговорів спровокував Москву на воєнне рішення проблеми. 3 листопада Балтійський флот отримав завдання підготувати план війни з Фінляндією, який був затверджений 22 листопада. З 3 листопада до фінського кордону були висунуті ще 4 радян-

ські стрілецькі дивізії. 17 листопада виходить директива Наркома оборони СРСР, яка вимагала «закінчити зосередження та бути готовими до рішучого наступу з метою в короткий строк розбити супротивника», але без зазначення часу початку операції³³. Однак труднощі з зосередженням та розгортанням військ змусило радянське командування відкласти початок війни з Фінляндією до кінця листопада³⁴.

В СРСР почала нагнітатися напружена атмосфера, в першу чергу, на кордоні з Фінляндією, проводилися демонстрації в містах. Антифінська компанія поступово зростала. Радянським людям говорили, що фінське керівництво веде лінію на розв'язання війни проти СРСР, веде антирадянську агітацію, займається провокаціями на кордоні³⁵.

26 листопада ТАРС повідомило, що фінська артилерія обстріляла радянську територію у с. Майніла на Карельському перешийку, в результаті чого було вбито 4 та поранено 9 радянських військовослужбовців³⁶. Певна річ, що це була радянська провокація, оскільки фіни довели відсутність у них такої артилерії, щоби дістати до с. Майніла (є версія, що з тилу стріляло НКВД). Саме цей інцидент був приводом для війни, котрій створила радянська сторона.

Вже ввечері 26 листопада Фінляндії була вручена радянська нота, в котрій заявлялось, що «зосередження фінських військ під Ленінградом створює загрозу місту, та є насправді ворожим актом проти СРСР, який вже привів до нападу на радянські війська та до жертв». Фінські війська повинні відійти на 20–25 км від кордону³⁷.

Ця нота знов поставила перед фінським урядом питанням щодо політики стосовно СРСР. 27 листопада Радянський Союз отримав у відповідь фінську ноту, в якій заперечувалась участь фінських військ в артилерійському обстрілі, пропонувалось створити спільну радянсько-фінську комісію для розслідування інциденту та «приступити до переговорів з питання про взаємні відводи військ на відому відстань від кордону»³⁸. Це викликало обурення Москви і Фінляндії 28 листопада була направлена нова нота, в якій радянський уряд заявив, що з цього числа він звільняв себе від взятих у пакті про ненапад зобов'язань³⁹. Така форма денонсації договору радянською стороною була порушенням передбаченої в його тексті процедури.

Наступного дня на кордоні з'являються «нові інциденти», котрі були використані 29 листопада радянською стороною для розриву дипломатичних стосунків із Фінляндією.

Гельсинки підготували нову ноту, в якій фінський уряд давав згоду на переговори про односторонній відвід своїх військ від кордону і пропонував передати конфлікт, що виник, на вирішення нейтрального арбітра. Проте Москва на цю ноту вже не реагувала, не зважаючи навіть на пропозиції посередництва від президента США Т.Рузвельта.

У ніч на 29 листопада 1939 р. штаб ЛВО отримав наказ 30 листопада почати вторгнення у Фінляндію. На цей час Червона Армія переважала фінську армію у танках у 88 раз, літаках — у 9 раз, гарматах та мінометах — у 5,4 рази, за особовим складом — у 1,7 рази. В бойовому складі радянських військ було 4-и армії (7, 8, 9, 14), 2289 танків, 2446 літаків, 2876 гармат і мінометів⁴¹. Головним операційним напрямком Червоної армії вважали Карельський перешийок, на якому було зосереджено 46% радянських та 50% фінських військ.

63 тис. бійців Червоної армії було явно недостатньо для успішного наступу на укріплені позиції лінії К.Маннергейма. Але радянські війська планували за 8–10 днів розбити супротивника на Карельському перешийку та північніше Ладозького озера, створивши умови для наступу на Гельсинки та окупації всієї країни. Не дивлячись на те, що найукріпленішою у фінів була лінія Маннергейма, головний удар СРСР наніс саме по ній, прагнучи здобути гучну славу і продемонструвати нищівну міць Червоної армії.

Бойові дії розпочалися о 8.00 30 листопада 1939 р. Однак, усі оптимістичні розрахунки не справдилися унаслідок слабкої підготовки радянських військ та успішними діями противника. В результаті замість блискавичного 15-денного походу Червоної армії прийшлося вести затяжну 105-денну війну.

Воєнні історики поділяють радянсько-фінську війну на три періоди, перший з яких тривав з 30 листопада по 26 грудня 1939 р.⁴² Сьома радянська армія на Карельському перешийку вела важкі бойові дії на лінії Маннергейма, підійшовши тільки 4–10 грудня до головної її смуги на всій довжині від Ладозького озера до Фінської затоки. Але далі сьома армія зупинилась, почалася позиційна боротьба.

Восьма армія почала наступ у Фінляндії по декількох відносно ізольованих дорогах і до 8 грудня просунулась на 50–80 км від кордону. Але 13–24 грудня в районі Толварві фіни зупинили дві радянські дивізії та змусили їх відступити більше ніж на 50 км, стабілізувавши цю ділянку фронту до кінця війни. Ще дві радянські дивізії, що наступали вздовж берега Ладозького озера були зупинені та перейшли до оборони. Вихід у тил фінам восьмої армії на Карельському перешийку не вдался.

На фронті дев'ятої радянської армії 54 гірська стрілецька дивізія вийшла до 6 грудня до Расті, але противник відкинув радянські частини і почав їх оточувати. Північніше 163-я радянська стрілецька дивізія досягла Суомуссалмі, але 11 грудня фіни перерізали її комунікації. Спроби 44-ої стрілецької дивізії, що тільки прибула з України допомогти їй не вдалась. Краще діяла на Кандалакшському напрямку 122-а радянська стрілецька дивізія, яка до 16 грудня просунулась на 200 км у Фінляндію та вийшла на підступи до Кеміярві. 17–19 грудня фіни нанесли контрудар, вимусивши її відійти на 20 км до Салли, де фронт стабілізувався.

На найпівнічнішій ділянці фронту радянські війська 2 грудня захопили Петсамо і почали просуватися на південь. До 18 грудня 52-а стрілецька дивізія просунулась до 110 км Рованіємського шосе, де і закріпилася⁴³. Успішніше діяли радянські моряки, висадивши та захопивши з 30 листопада по 3 грудня ряд фінських островів у Фінській затоці, а з 9 грудня Балтійський флот почав військово-морську блокаду Фінляндії⁴⁴.

На агресію СРСР проти Фінляндії в світі була розгорнута потужна антирадянська кампанія, яка активно використовувала ідею небезпеки «світової комуністичної революції». 3 грудня уряд Фінляндії звернувся до Ліги Націй за допомогою. 9 грудня мала відбутися Рада Ліги, куди, як член Ради, був запрошений Радянський Союз. Але держава відмовилася, заявивши, що війна відсутня, а у СРСР дружні стосунки з «урядом фінської демократичної республіки», котрий визнається єдиним законним урядом Фінляндії⁴⁵. Була скликана Асамблея Ліги Націй, що створює Комітет з фінського питання, котрий 12 грудня закликав СРСР та Фінляндію «припинити воєнні дії і почати за посередництва Асамблеї негайно переговори для відновлення миру». На відміну від фінського уряду, радянський уряд в той же день відхилив цю пропозицію. В результаті 14 грудня 1939 р. під тиском США та Франції СРСР був виключений з Ліги Націй, як агресор, а 16 грудня Ліга Націй прийняла резолюцію щодо допомоги Фінляндії, надавши можливість західним союзникам розгорнути підготовку воєнних дій проти СРСР. Велика Британія та Франція змогли постачати у Фінляндію озброєння та військову техніку та готувалися до вторгнення у Скандинавію. Допомагали Фінляндії Швеція, Норвегія, Італія та інші країни.

Тим часом у радянсько-фінській війні настав її другий період, що тривав з 27 грудня 1939 р. до 31 січня 1940 р.⁴⁶ Під час війни були сильні морози. Червона армія через погане обмундирування сильно мерзла. «Наркомовські» 100 гр горілки були введені саме тоді. 7 січня 1940 р. радянські війська, що діяли на Карельському перешийку об'єдналися у Північно-західний фронт, де було зосереджено 26 дивізій, їх головним завданням став удар у напрямку Выборгу, намічений на 4-6 лютого 1940 р. Командувачем фронту було призначено С.Тимошенка.

Затяжна війна Радянського Союзу поряд з популяризацією гасла «визвольної місії Червоної армії» породила у радянських військах немало «нездорових» та «антирадянських» настроїв. Коли напередодні і в перші дні бойових дій переважали «шапкозакидальські» настрої та очікування швидкої перемоги, то з кінця 1939 р. почало відмічатися різке посилення негативних настроїв у діючій армії.

З 1 лютого почався третій період війни, який тривав до 13 березня 1940 р.⁴⁷ Бойові дії почалися з масованих ударів артилерії та авіації на лінії Маннергейма, але до істотних успіхів вони не призвели.

Генеральний наступ військ Північно-Західного фронту почався 11 лютого з трьох годинної артилерійської та авіаційної підготовки. В результаті впертої боротьби фіни 15 лютого відвели свої війська на другу оборонну лінію. 14–16 лютого війська 13-ої армії також прорвали фронт і центральна частина лінії Маннергейма була подолана.

З 17 лютого фінські війська почали відхід, а до 21 лютого радянські війська вийшли до другої смуги лінії і захопили м. Койвісто та узбережжя Выборгської затоки. З 28 лютого почався новий наступ радянських військ, які просувались за фінами, що відступали до Выборгу. Війська 7-ої радянської армії охопили Выборг з двох сторін, перерізавши шосе Выборг-Гельсинки.

Головні події, що вирішили кінець війни розвивалися на Карельському перешийку, де війська 7-ої армії до 9 березня вийшли до міста Выборга, а до 12 березня зайняли його. Тим часом війська 13 армії до 11 березня форсували р. Вуоксу та створили загрозу тилу фінських військ, що були розгорнуті вздовж Тайпаленйоки та Суванто. К.Маннергейм 9 березня доповів уряду, що його армія стоїть перед загрозою повного розгрому. Це прискорило рішення фінського керівництва погодитися на радянські умови миру, хоча бої за Выборг тривали до 13 березня 1940 р.

У ході третього періоду війни, залякана Москвою Швеція відмовила Фінляндії прислати свої війська та 16 лютого заявила, що не пропустить через свою територію іноземні сили. Норвегія також з цієї причини зайняла вичікувальну позицію. США та Німеччина відмовились бути посередниками між Фінляндією та СРСР, хоча Москва до кінця січня 1940 р. не погоджувалась вести які-небудь переговори з законним урядом Фінляндії. Лише після офіційного звернення Фінляндії з проханням щодо посередництва до Швеції, що сталося 24 січня 1940 р., радянське керівництво 29 січня виявило готовність вести переговори про умови досягнення миру, які почнуться тільки в кінці лютого 1940 р., коли обставини сильно змінилися⁴⁸.

22 лютого керівництво Фінляндії просило Велику Британію і Францію здійснити тиск на СРСР, схилити його до початку мирних переговорів, але це прохання було залишено без уваги. Велика Британія відмовилась, тому що «не була згодна з даними умовами миру з СРСР і головне була не зацікавлена у припиненні війни»⁴⁹.

Москва 21 лютого дала згоду на посередництво шведів. Правда, фіни ще не були готові обговорювати мир на радянських умовах і 23 лютого просили Швецію відправити війська та дозволити транзит англо-французького експедиційного корпусу, але шведи пообіцяли пропускати тільки добровольців. Проте висадки не відбулося через небажання Швеції та Норвегії. Тож фіни вимушено погодилися на висунуті СРСР умови миру, що дозволило радянському уряду 6 березня 1940 р. заявити про готовність до мирних

переговорів, і 7 березня фінська делегація вилетіла до Москви. Переговори йшли з 8 по 12 березня. На їх хід весь час впливали Велика Британія та Франція, що своїми обіцянками необмеженої допомоги змушували Гельсинки відмовитися від прийняття радянських пропозицій⁵⁰.

СРСР, у свою чергу, в умовах різко зрослої загрози втручання у війну Великої Британії та Франції був вимушений піти на переговори та заключення миру з законною фінською владою. Фінське керівництво, враховуючи неясні обіцянки союзників, непоступливість Швеції та Норвегії в питанні транзиту іноземних військ та загрозу краху фінського фронту під тиском Червоної армії, було вимушене прийняти радянські вимоги, тільки тепер без обміну на частину території радянської Карелії. 13 березня 1940 р. у 2.00 був підписаний мирний договір між СРСР та Фінляндією. За великим рахунком фінське керівництво в таких умовах вчинило правильно. Була збережена армія ціною втрати територій, що б у подальшому дало можливість вернути втрачене. І це буде зроблено вже 1941 р.

Тож, радянсько-фінська війна почалася незалежно від війни між Німеччиною та західними державами, але частково завдяки їй. Її обґрунтування було здійснено звичним для більшовиків чином внаслідок поширення гасла, що «СРСР після неодноразових провокацій» Фінляндії почав бойові дії. І почав їх з авіаційних нальотів на Гельсинки, Ханко, Лахті та аеродроми, а Балтійський флот почав обстрілювати південне узбережжя Фінляндії. Здавалось, що війна закінчиться швидко. 180 млн. населення СРСР почало війну з 3,5 млн. населенням фінів. Ніхто, крім самих фінів, не думав, що пройде більше трьох місяців, перш ніж Радянський Союз досягне своєї мети. Спочатку командування Червоної армії почало наступ з чотирьох напрямків, використовуючи відносно невеликі сили з своїх невичерпних резервів. Проте фіни вірно визначили ці вразливі місця на своєму кордоні і відповідно розташували свої слабкі сили, довівши армію мирного часу у 3,3 тис. осіб майже до 300 тис. Оснащення, озброєння і тактика фінської армії були пристосовані до ведення бойових дій в умовах суворої зими на місцевості з багаточисельними озерами та великими лісовими масивами. Їх сила полягала в умілому використанні могутніх природних перешкод. Саме цим пояснюються дивні успіхи, яких досягла фінська армія у перші місяці війни, не дивлячись на чисельну перевагу ворога. Успіхи сильно надихнули фінів, їх тактика повністю виправдалась, вони вели активну оборону все більш хоробріше, наносячи Червоній армії значних втрат. Але Фінляндія не мала людських ресурсів, а війська поступово танули та були перевтомлені боями. Знайти ж допомогу ззовні не вдалося. Їм допомагало біля двох батальйонів шведських добровольців, що діяли у Петсамо та добровольці з інших країн. Всього до 11 тис. осіб. Хоча допомоги у озброєнні та військової техніки було значно більше.

Червона армія у лютому 1940 р. значно збільшила свої сили і її перевага стала ще помітнішою, що дозволило прорвати лінію Маннергейма та наступати далі. Радянські війська майстерно використали замерзле море південніше Выборгу, обійшли місто, оточили його і почали просуватися вздовж узбережжя на захід. Війна загрожувала стати маневреною. Червона армія ставила своєю метою захоплення Гельсинки, а Фінляндія вже не мала резервів.

На думку автора, керівництво СРСР пішло на переговори з Фінляндією не тільки через підтримку її Великою Британією та Францією, що готували 100 тис. десант на півночі Фінляндії, а й через небажане утвердження західних держав на півночі Європи.

Престиж Червоної армії сильно впав. Хоча з самого початку було видно, що фінам не уникнути поразки. Чому радянські війська досягнули «успіху» тільки через три місяці?

Певна річ, наступ Червоної армії був початий дуже малими силами, її командири проявили таку тактичну неповоротність, таке погане командування, несли такі великі втрати, під час боротьби за лінію Маннергейма, що у всьому світі склалася переконлива думка щодо слабкої боєздатності радянських військ⁵¹.

В ході війни Червона армія понесла великих втрат. Було вбито та пропало безвісти 131476 осіб, 264908 осіб були поранені та хворі. Безповоротні втрати склали 406 літаків, 653 танки, 422 гармати та міномети. Загальні витрати СРСР на війну перебільшили 7,5 млрд. руб. Фіни втратили 22830 осіб убитими та пропавшими безвісти, 43557 осіб було поранено, втрачено 62 літаки, 50 танків, 500 гармат та мінометів⁵².

31 березня Карельська АРСР була перетворена в Карело-фінську РСР, а 9 квітня 1940 р. радянські війська евакуювались з Петсамо⁵³.

Потрібно відмітити, що на фоні загальної радості та полегшення у зв'язку з закінченням війни тим не менш відбувся сплеск «нездорових» настроїв у Червоній армії, де більшість вважало, що потрібно було «добити» Фінляндію.

29 квітня 1940 р. був підписаний радянсько-фінський протокол з описом нового кордону, демаркація якого була завершена 16 жовтня 1940 р.

Так завершилася радянсько-фінська війна. В результаті Радянський Союз отримав весь Карельський перешийок, включаючи Выборг. Кордон від Ленінграду було посунуто і тепер він складав 70 км на схід від Ладозького озера. Вузька центральна частина Фінляндії ще більше звузилась у результаті переміщення кордону на захід. Весь півострів Рибачий відійшов до СРСР, котрий мав право створити там ВМБ. Фінляндія могла мати у водах Північно-Льодовитого океану, в районі Печенги тільки невеликі кораблі берегової охорони. Це були дуже важкі умови, зате Фінляндія залишалась суверенною державою.

Проанализированы советско-финские отношения накануне Второй мировой войны, которые привели в ноябре 1939 года к войне между государствами. Показан ход и результаты советско-финской войны, потери личного состава, вооружений военной техники, сделаны выводы о боеготовности советских войск.

Ключевые слова: советско-финские отношения, дипломатические переговоры, война, боевые действия, граница, Карельский перешеек, линия Маннергейма, потери личного состава, вооружения, военной техники, боеготовность Красной армии.

Analys the Soviet-Finnish relations on the eve of the second world war, which led in November 1939 year to war between powers war. Showed motion and result of Soviet-Finnish war loss of personnel, armament and military technique conelnesions are done in relation to military efficiency of soviet forces.

Key words: Soviet-Finnish relations, diplomatic negotiations, war, military operations, frontier, Karelia isthus, line of Mannerheim, Loser of personal armament and military technigne, military efficiency red army.

¹ Тайны и уроки зимней войны 1939–1940. По документам рассекреченных архивов — Спб., 2000. — С. 21.

² Кан А.С. Внешняя политика скандинавских стран в годы Второй мировой войны. — М., 1967. — С. 12–13.

³ Сиполс В.Я. Тайны дипломатические. — М., 1997. — С. 15.

⁴ Барышников В.Н. От прохладного мира к зимней войне. Восточная политика Финляндии в 1930-тые годы. — Спб., 1997. — С. 220.

⁵ Документы внешней политики. — Т. 22, кн. 2 — М., 1992. — С. 313.

⁶ Там само. — С. 227.

⁷ Барышников В.Н. От прохладного мира к зимней войне. Восточная политика Финляндии в 1930-тые годы. — Спб., 1997. — С. 101.

⁸ Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу 1939–1941г. — М., 2002. — С. 114.

⁹ РГВА. — Ф. 25888. — Оп. 15. — Спр. 459. — Арк. 35.

¹⁰ РГВА. — Ф. 25888. — Оп. 15. — Спр. 493. — Арк. 10.

¹¹ Мерецков К.А. На службе народу. — М., 1988; Василевський А.М. Дело всей жизни. — Т. 1. — М., 1988.

¹² РГВА. — Ф. 25888. — Оп. 14. — Спр. 2. — Арк. 10.

¹³ Тайны и уроки зимней войны 1939–1940. По документам рассекреченных архивов. — Спб., 2000. — С. 41–42.

¹⁴ Там само. — С. 116.

- ¹⁵ Барышников В.Н. От прохладного мира к зимней войне. Восточная политика Финляндии в 1930-тые годы. — Спб., 1997. — С. 234.
- ¹⁶ Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941гг. — М., 1992. — С. 194.
- ¹⁷ РГВА. — Ф. 25888. — Оп. 14. — Спр. 17. Арк. 110.
- ¹⁸ Документы внешней политики. — Т. 22, кн. 2. — М., 1992. — С. 179–180.
- ¹⁹ Там само. — С. 181–182.
- ²⁰ Дюрозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1918 до наших днів — К., 2005. — С. 228.
- ²¹ Сиполс В.Я. Тайны дипломатические — М., 1997. — С. 159–160.
- ²² Барышников В.Н. От прохладного мира к зимней войне. Восточная политика Финляндии в 1930-тые годы. — Спб., 1997. — С. 237–238.
- ²³ Сиполс В.Я. Тайны дипломатические. — С. 160–161.
- ²⁴ Документы внешней политики. — Т. 23, кн. 1. — М., 1994. — С. 208–209.
- ²⁵ Барышников В.Н. От прохладного мира к зимней войне. Восточная политика Финляндии в 1930-тые годы. — Спб., 1997. — С. 247–249.
- ²⁶ РГВА. — Ф. 25888. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 12.
- ²⁷ РГВА. — Ф. 25888. — Оп. 14. — Спр. 2. — Арк. 11.
- ²⁸ Молотов В.М. О внешней политике Советского Союза — М., 1939. — С. 121.
- ²⁹ Зимняя война 1939–1940. Политическая история. — Кн.1. — М., 1998. — С. 126.
- ³⁰ Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу 1939–1941 г. — М., 2002. — С. 121.
- ³¹ Документы внешней политики. — Т. 22, кн. 2. — М., 1992. — С. 274–275.
- ³² Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941гг. — М., 1992. — С. 154.
- ³³ Тайны и уроки зимней войны 1939–1940. По документам рассекреченных архивов — Спб., 2000. — С. 76.
- ³⁴ Зимняя война 1939–1940. Политическая история. — Кн.1. — М., 1998. — С. 132.
- ³⁵ Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941гг. — М., 1992. — С. 152–153.
- ³⁶ Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу 1939–1941г. — М., 2002. — С. 122.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Внешняя политика СССР. — Т. 4. — М., 1946. — С. 463.
- ³⁹ Там само. — С. 464–465.
- ⁴⁰ Документы внешней политики. — Т. 22, кн. 2. — М., 1992. — С. 344–345.
- ⁴¹ РГВА. — Ф. 37977. — Оп. 1. — Спр. 595. — Арк. 58.
- ⁴² Советская военная энциклопедия. — Т. 8. — М., 1980. — С. 161–162.

⁴³ Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу 1939–1941 г. — М., 2002. — С. 127.

⁴⁴ Документы внешней политики. — Т. 22, кн. 2. — М., 1992. — С. 372.

⁴⁵ Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу 1939–1941 г. — М., 2002. — С. 127.

⁴⁶ Козлов А.И. Советско-финская война 1939–1940. Взгляд с «той» стороны. — Рига, 1997. — С. 27.

⁴⁷ Козлов А.И. Советско-финская война 1939–1940. Взгляд с «той» стороны. — Рига, 1997. — С. 188–189.

⁴⁸ Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941 гг. — М., 1992. — С. 185–186.

⁴⁹ Там само. — С. 107–108.

⁵⁰ Сиполс В.Я. Тайны дипломатические — М., 1997. — С. 196.

⁵¹ Типпельскирх К. История Второй мировой войны 1939–1945. — М., 2001. — С. 72–74.

⁵² Гриф Секретности снят. Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Под редакцией Г.Ф.Кривошеева. — М., 1993. — С. 95–123.

⁵³ Внешняя политика СССР. — Т. 4. — М., 1946. — С. 498.

Луцький Олександр (Львів)

УДК 364.46(477.8)(09)»1941/1942»

СУСПІЛЬНА ДОПОМОГА ЖИТЕЛЯМ ПРИКАРПАТТЯ (восени 1941 – влітку 1942 рр.)

В статті проаналізовано екстраординарну ситуацію на Прикарпатті на початку нацистської окупації і розглянуто основні напрями, форми та методи діяльності української громадськості, спрямованої на організацію допомоги жертвам повені і голоду.

Ключові слова: повінь, голод, допомога потерпілим, переселення дітей.

У вітчизняній історичній науці утверджується позитивна тенденція, пов'язана з неупередженим розглядом та аналізом різних проявів легального організованого життя на окупованих нацистами та їх сателітами землях України часів Другої світової війни. Через ідеологічні причини вказана тема як самостійна дослідницька проблема десятки років знаходилася під негласним табу радянської історіографії. Сьогодні вона дедалі активніше входить у коло наукових зацікавлень українських істориків. Проте, незважаючи на великий масив наукової, достатньо удокументованої літератури, чимало аспектів проблеми ще належно не вивчено. Серед них — різні форми громадської добродітності (допомога дітям-сиротам, людям старшого віку, інвалідам, родинам репресованих, полоненим, іншим вразливим категоріям населення), дослідження яких дозволяє по-новому осмислити тогочасний стан соціального та морального розвитку суспільства.

Стаття має на меті висвітлити участь української громадськості Галичини в допомогівій акції жертвам повені та голоду на Прикарпатті наприкінці 1941 — у першій половині 1942 рр. Невеликі за обсягом сюжети окресленої теми раніше вже вплітались у канву окремих робіт, проте вони не були самодостатніми і мали здебільшого побіжний характер. Не претендує на вичерпність і це дослідження. Потрібно й надалі здійснювати джерелознавчі пошуки, критично оцінити матеріали тогочасної преси, запроваджувати до наукового обігу нові архівні документи, спогади учасників та очевидців подій, а відтак скрупульозно зіставити фактичний матеріал для встановлення його достовірності. Без цього неможливі якісні зрушення у вивченні означеної проблеми.

Масовий голод узимку й навесні 1942 р. у гірських місцевостях Галичини був одним із найтрагічніших епізодів періоду нацистської окупації краю. Регіон найбільше постраждав від вересневої повені 1941 р., наслідки якої виявилися катастрофічними для населення. На початку вересня 1941 р. після кількадечних безперервних інтенсивних дощів на Бойківщині, Гуцульщині і Лемківщині з берегів вийшли ріки Дністер, Прут, Черемош, Бистриця,

Лімниця, Стрий, Сян. Повінь одразу охопила великі території й набула руйнівного характеру. Вода залила тисячі гектарів полів, городи, пасовища, зруйнувала будинки, дороги, мости, спричинила масову загибель худоби і домашньої птиці. Були жертви і серед людей¹. У числі газети «Самбірські вісті» від 11 вересня 1942 р. очевидець так писав про повінь на Бойківщині: «Дня 30.VIII.1941 р., пізнім вечором страшні хмари почали надтягати з заходу. Вночі почав падати легенький дощ, який падав цілу неділю й понеділок з малими перервами. Вода в Дністрі і Стривігору почала чимраз більше прибувати, а у вівторок, о годині 8- й зрання, почала з великою силою виступати з берегів [...] Села Бабине, Береги і Кружики залляла вода протягом одної години цілком... Жаль серце стискав, сльози самі тиснулися до очей, коли з підвищеного місця хтось дивився на безкрає море води, в якому стирчали лишень телеграфічні стовпи, дерева і верхи хат. Збіжжя, яке було вижате чи в копах, а також конюшина в копицях скорим темпом сплили, неначе б, перті водою, тікали від своїх властителів. Вся ярина, бульба, отава знищені дотла».

Аналогічна ситуація склалася на Гуцульщині й Покутті, де за багатолітніми спостереженнями подібна повінь була ще в 1886 р. Рівні води р. Дністра на ділянці Галич — Заліщики піднімалися на 8–10 метрів². У Станиславові під водою опинилися передмістя, припинила роботу електростанція, перервався залізничний зв'язок з околицями. Півтораметровий шар води значної площі залив Надвірну³. На 10 метрів понад свій нормальний стан піднеслась розбурхана вода у р. Сян. В зоні затоплення опинився Перемишль й навколишні села: Острів, Бутковичі, Пралківці, Вовче, Перекопане та ін.⁴.

Тисячі людей, втративши все своє майно, залишилися без даху над головою і без засобів до існування. З огляду на те, що більшість селянських господарств у гірських районах краю як і раніше, за польського панування, так і за час майже дворічного перебування під радянською владою з великими труднощами зводили кінці з кінцями⁵, вереснева повінь прирекла горян на неймовірні страждання й бідування. Найважче було селянам з колишньої прикордонної смуги, звідки їх виселила радянська влада, а з початком радянсько-німецької війни вони повернулися до своїх спустошених господарств та напівзруйнованих будинків. Повінь остаточно розвіяла сподівання селян на краще майбутнє, поставивши їх у безвихідь.

Для порятунку потерпілих від повені українська інтелігенція ініціювала створення в містах і селах Галичини громадських комітетів допомоги. 6 вересня 1941 р. Коломийський окружний комітет допомоги жертвам повені на чолі з о. прелатом Олександром Русиним звернувся до населення округи із закликом організувати подібні комітети на місцях і розпочати збір продуктів, одягу, будівельних матеріалів тощо⁶. Оперативно було розроблено й оприлюднено інструкцію для комітетів, яка утверджувала засади самоорганізації та самопомоги. Ініціативу підтримала громадськість Галичи-

ни, і вже у вересні–жовтні найбільш потерпілі села одержали першу допомогу. Для створення фонду допомоги на Бойківщині службовці й робітники-українці сплачували 1–2 відсотки зарплати. У Дрогобицькій окрузі почалася збірна акція під гаслом «Допоможім собі самі», основною ідеєю якої було самообмеження. 5 грудня 1941 р. місцевий український окружний комітет звернувся до громадськості з настановою: не їсти сніданку в неділю, а заощаджені продукти передавати потребуючим. На заклик першими зголосилися громади сіл Болахівці, Уличне, Снятинка, Воля Якубова, Почасевичі, Летня. Через кілька днів їх представники, незважаючи на власну незаможність і розуміючи важливість допомогової акції, почали звозити до комітету перші сотні кілограмів збіжжя, картоплю, яйця, овочі⁷. У містах до збору коштів на допомогу потерпілим приєдналась і творча інтелігенція. 4 жовтня у Станиславові з ініціативи місцевих мистецьких кіл у переповненому залі відбувся добродійний концерт на підтримку жертв повені⁸. У ньому взяли участь провідні митці міста: піаніст Т.Левицький, скрипалька О. Сімович, віолончеліст І. Вольфсталь, хор «Думка», оркестр театру ім. І.Франка під керівництвом І. Недільського⁹.

Увагу справі допомоги потерпілим приділив також провід Організації українських націоналістів самостійників-державників. Як свідчить М.Лебедь, тогочасний урядуючий провідник ОУН СД, на першій конференції ОУН, яка відбулася наприкінці вересня — початку жовтня 1941 р. окремо розглядалося питання боротьби з голодом в підгірських районах Галичини¹⁰. Членам ОУН було доручено організувати допомогу для голодуючих по селах і допильнувати, щоб ніхто з українського населення такої допомоги не цурався¹¹.

Німецька окупаційна адміністрація мало переймалася турботами і проблемами поневоленого населення, хоча навіть її представники висловлювали занепокоєння розмірами спустошень, заподіяних стихією, і виділили невеликі кошти і продукти для окремих потерпілих місцевостей. Вони при цьому керувалися не мотивами гуманності, а усвідомленням небезпеки масштабів руйнувань і загрози від традиційних супутників природних катаклізмів — інфекційних епідемій, що могли зачепити також військових та цивільних німців, які опинилися на цих теренах. Траплялося, що окремі німецькі урядовці в міру сил і бажання намагалися сприяти українським громадським чинникам в організації допомоги потерпілим, як до прикладу це робив станиславівський окружний староста д-р Альбрехт, але подібні поодинокі випадки не мали вирішального впливу на ситуацію. Водночас гітлерівці постійно наголошували, що за будь-яких обставин усі без винятку округи Генеральної Губернії, в тому числі й найбільш постраждалого від стихійного лиха галицького дистрикту, мусять повністю здати до кінця 1941 р. сільськогосподарський натуральний податок (т. зв. контингент), накладений

на селян ще в серпні. Окупанти не бажали враховувати скрутне становище селян, в якому вони опинилися після повені. 4 жовтня 1941 р., тобто на початку заготівельної кампанії, губернатор галицького дистрикту К.Ляш у виступі перед представниками німецької адміністрації краю наголосив: «Головним завданням в дистрикті Галичина є збір та вивезення врожаю. Дистрикт є областю з надлишком зерна»¹².

Проте для більшості індивідуальних господарств, які опинилися в зоні повені, встановлені норми здачі аграрної продукції виявилися нереальними для виконання. За таких обставин Український центральний комітет (УЦК), єдина дозволена окупантами громадська представницька організація українців у межах усієї Генеральної Губернії, звернувся до головного відділу прохарчування і сільського господарства в уряді генерального губернатора з клопотанням про зниження розмірів контингентів у зоні стихійного лиха та продовження термінів їх здачі. За даними М.Сича, внаслідок зусиль УЦК керівник згаданого відділу окупаційної адміністрації визнав за можливе зменшити контингент відповідно до стану врожаю в окремих громадах та продовжити термін його здачі. Умовою застосування знижок стала вимога здачі продуцентами 60% накладених контингентів¹³. Самбірський повіт, зокрема, повинен був здати в 1941 р. контингент жита в розмірі 23,3 тис. центнерів, пшениці — 10,6 тис., ячменю — 8,1 тис., вівса — 16 тис., картоплі — 73,7 тис. центнерів. Коли окупанти виявили, що їх розпорядження належно не виконуються, самбірське староство оголосило крайній термін здачі контингенту. Того ж дня десять селянських родин, яким інкримінували «злобне затаєння продуктів» було вислано до таборів примусової праці, а їхнє майно і господарство конфіскували¹⁴. За невиконання податкових приписів передбачалися надзвичайно суворі санкції: аж до смертної кари включно. Згідно з розпорядженням німецької влади, власник господарства за невиконання норм поставок сільгосппродукції або несвоєчасну сплату податку підлягав: 1. Високим грошовим штрафам. 2. Конфіскації всього живого інвентарю. 3. Конфіскації збіжжя і всього майна та відправці на виконання важких примусових робіт в таборах. 4. Карі смерті¹⁵. Щоб уникнути каральних заходів, селяни змушені були віддавати найнеобхідніше.

Щоб примусити населення якомога швидше розрахуватися з владою, окупанти заборонили вільний продаж сільськогосподарської продукції, а на Бойківщині, Гуцульщині та Лемківщині до закінчення здачі контингенту зупинили роботу млинів, насильно вилучаючи у жителів жорна і ручні млинки. Запроваджено карткову систему розподілу продуктів, мізерна відпускна норма яких для ненімецького населення не забезпечувала мінімальних фізіологічних потреб. При цьому для селян видача продовольчих пайків взагалі не передбачалася, оскільки вважалося, що вони здатні себе прогодувати.

За таких обставин наприкінці 1941 р. і особливо на початку 1942 р., в умовах незвично холодної і довгої зими, більшість південних районів Галичини охопив масовий голод. З початку 1942 р. звідки почали надходити повідомлення про зростання випадків голодної смерті. На Бойківщині і Гуцульщині така загроза постала для 250 тис. осіб. За даними УЦК на початок травня на Стрийщині голодувало 69000 осіб, Коломийщині — 41138, Самбірщині — 39000, Дрогобиччині — 30000, Калушині — 35000, Станиславівщині — 17412 осіб¹⁶. Люди пухли від голоду, хворіли і помирали. За матеріалами ОУН лише в Станиславівському повіті за першу половину 1942 р. від голодного виснаження померло 6000 осіб. Особливо сильний голод поширився в гірських місцевостях, де в селах через ослабленість від хронічного недоїдання щоденно помирали 12–14 осіб¹⁷. 11 лютого 1942 р. на засіданні виділу (управи) Української національної ради адвокат В.Лисий стверджував: «[...] Економічна руїна загалом доведена до краю. Найгірше в горах, бо бойки і гуцули нічого не дістають, а владі це байдуже. З Поділля довозити хліб не можна, хоч є дозволи крайсгауптманів, бо відбирають, ще й б'ють. Голод зростає. До того особиста свобода більше обмежена, як за большевиків. Стягання контингентів проводиться у безмілосердний, просто жорстокий спосіб. Розбивають скрині, забирають усе, б'ють, при чому село нічого дістати не може. А контингенти рішуче зависокі. Багато людей арештують невинно. [...]»¹⁸. 15 травня 1942 р. о. Євген Левицький — парох с. Баличі Підгірні у листі до митрополита Андрея Шептицького зазначав « [...] тим часом в Баличах страшний голод. Кількоро старших парохіян померло дослівно з голоду. В такому селі, де все, що мало будь-яку відживну вартість, з'їдено, дуже маленько посаджено чи посіяно. Вправді влади призначили деяку кількість бульби та зерна на засів, однак люди, які місяцями примирають з голоду, все насіння мимо строгости наказу поз'їдали. З голоду їдять люди падлину, множаться рабункові напади, виводять худобу зі стаєн і вбивають в корчах задля м'яса»¹⁹.

Голод в українських селах Прикарпаття шаленів аж до середини липня 1942 р., щоденно забираючи нові жертви. Стягнення контингентів продовжувалося з попередньою беззастережністю. У деяких місцевостях німецькі карні експедиції окрім усіх запасів харчів реквізували все, що мало якусь матеріальну вартість: чоботи, мило, годинники тощо²⁰. До участі у зборі контингентів нацистська адміністрація залучала й українську поліцію, яка теж застосовувала насильство і примус. Певне уявлення про це дає витяг зі звіту керівника Станиславівського проводу ОУН-СД «Богданка»: «В Рогатинщині до збірки контингенту німці організують теж українську поліцію, яка свої обов'язки виконує аж надто «солідно» (побої, здирства). Роблять це головню нейтральні підлі типи і барановщики²¹, які за це дістають премії (горілка, папіроси і т. д.)»²². У серпні 1942 р. митрополит Андрей Шептиць-

кий в листі до папи Пія XII зазначав: «сільському населенню нав'язаний режим рабства; практично всіх молодих людей насильно вивозять до Німеччини працювати на фабриках та фермах. У селян відбирають все, що вони вирощують, і від них вимагають подвоїти продукцію. Покарання за купівлю чи продаж через виробника — смерть»²³. Навіть ті, хто досі був досить заможним, констатував митрополит, зазнають зубожіння і потерпають від голоду²⁴. Лише наприкінці липня 1942 р., як інформував оунівський «Вісник української інформаційної служби» (1942, № 7–8), в Галичині було зафіксовано деяке зменшення випадків голодної смерті, коли «[...] зав'язалась бараболя, напучнявіли колоски зерна і люди замість травною і хабаззям стали жититись недоспілою бараболею і таким же зерном»²⁵.

Селяни рятувалися як могли. За свідченнями Г.Дем'яна (1929 р. н.) навесні того страшного 1942 р. у його рідному селі Грабовець, розташованому в Сколівських Besкидах, «недоїдало все населення, навіть заможніші родини [...], [...] люди варили різні трави. Лобода і заяча капуста вважалися ще лакоминкою. Із смереки зривали молоді пагінці, очищали їх і готували з того страву, а то й цілком сирими їли. На болотистих місцях виривали так звані нюнюки. Очищали їх низ від болота та позеленілих листків і з'їдали. Таким способом найбільше тамувала голод дівчора, яка доглядала худобу на пасовищах. Рятувало ще трохи те, що була якась худобина. Але ж молока більшу частину забирали окупанти. Зарізати теля чи свинку було суворо заборонено»²⁶. Багато з горян, щоб урятуватися, вирушали в пошуках хліба до інших, переважно східних і північних округ галицького дистрикту, де селяни зібрали непоганий урожай. Прибулі випрошували харчі чи обмінювали на них свої речі. Проте німецькі порядки не дозволяли вільно перевозити продукти з однієї округи до іншої. Поліція й жандармерія затримувала верховинців на залізничних станціях, польових дорогах і стежках й конфісковувала придбані ними продукти. Ці акції супроводжувалися знущаннями і побиттям людей. Добратися до дому без втрат вдалося небагатьом²⁷. Орест Кузьма (1928 р. н.) — колишній мешканець с. Хватова (тепер — Буського району Львівської області) згадує випадок, коли жінка, в якій відібрали збіжжя, з розпуки кинулася під поїзд²⁸.

Надзвичайна ситуація в гірських районах згуртувала українську громадськість. Український центральний комітет розпочав масову акцію допомоги голодуючим, яка поруч із пекучою проблемою порятунку інтернованих у нацистських таборах військовополонених українців-бійців Червоної армії стала для комітету першочерговою і невідкладною турботою. Так, 4 березня 1942 р. у Львові було скликано конференцію делегатів з потерпілих теренів, де створили окрему комісію для організації негайної допомоги голодуючим з засягом діяльності на цілу Генеральну губернію і призначили в цій справі спеціального уповноваженого УЦК²⁹. Ним став Дмитро Паліїв, що від 1939 р.

жив у Криниці (Лемківщина, тогочасна територія Краківського дистрикту), Після того, як німецька влада заборонила Палієву перебувати в Галичині, його на цій посаді замінив лікар Іван Черкавський³⁰. Осідком комісії став Львів (вул. Личаківська, 37-а).

Митрополит А.Шептицький, єпископи станиславівський Г.Хомишин і перемиський Й.Коциловський 25 березня 1942 р. підписали спільне послання духовенства всіх греко-католицьких єпархій Генеральної губернії, в якому закликали до активної допомоги голодуючим та координування своєї праці з відповідними заходами УЦК. Священиків зобов'язували всіляко стимулювати вірних до складання пожертв на потреби голодуючих у неділі та свята і пересилати матеріальну допомогу до УЦК та його місцевих комітетів. Крім того, духовенству було доручено спільно з УЦК організувати в потерпілих місцевостях народні кухні, де голодуючі могли б отримувати мінімальне харчування³¹. В Новосандецькій окрузі (західна Лемківщина) активом місцевого Українського допомогового комітету вже у лютому 1942 р. було організовано 10 громадських кухонь, в яких харчувалося близько 3 тис. осіб³².

Найбільшого розмаху акція досягла у травні–червні. У березні 1942 р. УЦК вдалося вибити від влади харчові приділи для голодуючих і передати їх на Підгір'я. Загальний обсяг виданих владою харчів становив 437,5 тонн. Цих продуктів виявилось рідше замало, щоб забезпечити потребує населення навіть у Галичині. Тому для найбільш постраждалих місцевостей, таких як Турка, Сколе, Долина, Ділятин УЦК виділив із своїх власних запасів 241,3 тонн продовольства³³. До початку червня 1942 р. у дев'яти галицьких округах, що найбільше постраждали від голоду, УЦК організував 486 народних кухонь, послугами яких користувалися 96,7 тис. осіб, з них 80 відсотків складала діти, решту особи старшого віку і непрацездатні. Всі вони одержували щоденне одноразове харчування. В окремих селах, де з огляду на високогір'я і дисперсне розселення мешканців не було змоги організувати народні кухні, представники УЦК роздавали індивідуальну харчову допомогу³⁴. Левова частина цієї роботи була виконана жінками.

Однак для повсюдного відкриття народних кухонь і надання допомоги всім потребуєчим УЦК не мав ані коштів, ані продуктів, ані організаційних можливостей. За таких обставин було вирішено терміново вивезти з голодуючих районів хоча б частину дітей віком від 8 до 14 років у ті місцевості Галичини, де була змога врятувати їх від смерті, передусім на Опілля та Поділля. Згоду на це дала й німецька адміністрація.

У березні 1942 р. УЦК розробив детальний план перевезення дітей і розгорнув потужну пропагандистську акцію в пресі. Низові структури на місцях отримали точні інструкції щодо механізму переселення, зібрали необхідні статистичні дані про кількість дітей, яких батьки зголошувалися відпустити. В округах, які приймали переселенців, були визначені конкретні

повіти й села, куди повинні були переїхати діти. Кореспонденти пресових видань краківсько-львівського «Українського видавництва» докладно нотували перебіг переселенської акції, закликаючи всіх, хто зустрічав переселюваних дітей в дорозі і тих, хто приймав їх на тривалий побут, «виявити якнайбільше зрозуміння до їхнього положення та заступити їм їхніх батьків. Часто повинні їм дати навіть більше, як деякі батьки, які цієї опіки чи не вміли, чи не могли дати. Це наш суспільний обов'язок!»³⁵. Відділ народного здоров'я УЦК закликав до співпраці українських лікарів. На перехідних станціях чергував медичний персонал, стежачи за дотриманням переселенцями гігієнічних норм і правил, надаючи безпосередню допомогу хворим, забезпечуючи їх ліками. Духовними опікунами дітей були священники і вчителі народних шкіл, зазвичай супроводжуючи їх до місць призначення. Українська кооперація в Галичині, її центральні установи — Ревізійний союз українських кооператив, Центросоюз, Маслосоюз, Народна торгівля — за всіх існуючих тоді обмежень надали допомогу коштами, продуктами харчування, транспортом. Почесне головування в комісії допомоги голодуючим, створеної з відповідальних і сповнених посвяти людей, доручили митрополитові Й. Сліпому.

Завдяки координації дій співробітників УЦК і зусиллям усього українського суспільства в квітні-травні 1942 р. з усіх потерпілих від голоду місцевостей залізничним транспортом, вантажними автомобілями, підводами було вивезено 22,3 тис. дітей, в т. ч. із Самбірської округи — 3,2 тис., Дрогобицької — 3,9 тис., Коломийської — 2,3 тис., Станиславівської — 3,5 тис., Стрийської — 5,6 тис., Калуської — 2 тис., Перемишльської — 1,2 тис. Крім того, близько 3 тис. дітей батьки та родичі вивезли самостійно³⁶. У дорозі на всіх транзитних пунктах дітям та їх наставникам забезпечили харчі, зібрані серед місцевого селянства.

Найбільше дітей прийняли округи: Тернопільська — майже 8 тис., Чортківська — 3,7 тис., Золочівська — 2,1 тис., Кам'яно-Струмилівська — 2,1 тис., Бережанська — майже 1 тис.³⁷ Про готовність прийняти переселенців тамтешні жителі заявляли ще раніше, але повною мірою добра воля виявилася, коли діти прибули на місце призначення. Їх розхапали українські родини, взявши на себе відповідальність за матеріальну і моральну опіку над ними. Незважаючи на власні нестатки, опікуни подбали, щоб переселенці були добре нагодовані та одягнені. В цьому незабаром мали змогу переконатися й багато батьків, які приїхали їх відвідати. Зі свого боку діти допомагали тим родинам, які їх прийняли: пасли худобу, рубали дрова, виконували іншу посильну роботу на господарстві³⁸. Представники УЦК здійснювали контроль за станом переселенців, дбали, щоб їм не чинили кривди. Лікарі стежили за здоров'ям дітей, священники проводили серед них виховну роботу. В багатьох випадках для переселенців організовували навчання в народних школах. Водночас УЦК дорікав, що подекуди лікарі не належно здійснювали

медичне обстеження перед від'їздом дітей, що стало причиною частих звернень-скарг українських окружних комітетів, які організували прийом і розселення. Траплялися й інші недоліки в організації переселенської акції, але в цілому, як констатував у липні 1942 р. УЦК, «[...] переведені контролю виявили, що загально переселеним дітям живеться добре [...]»³⁹.

В середині серпня 1942 р., коли небезпека голодомору у гірських районах минула, почалося організоване, добре сплановане повернення дітей додому. У другій половині серпня-протягом вересня діти повернулися до своїх сімей. Усі вони везли зі собою скромні подарунки, опікуни спорядили їм на дорогу хліб, молоко, мед, яблука, а також одяг (новий чи перешитий) і взуття. Майже всі повернулися, лише тисяча дітей-сиріт або тих, чиїх батьків примусово вивезли до Німеччини, залишилася у своїх опікунів до кінця війни або й назавжди.

Отже, допомогова акція 1941–1942 рр., врятувавши життя і здоров'я десяткам тисяч мешканців Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини засвідчила достатньо високий рівень соціальної згуртованості й організованості українського суспільства в Галичині. Ця подія виявила, що в критичні, екстремальні моменти історії краща частина української інтелігенції здатна давати раду складним випробуванням, згуртовуючи громадськість на засадах національної солідарності і добровільної жертвності.

В статъе проанализирована экстраординарная ситуация на Прикарпатье в начале нацистской оккупации, рассмотрены основные направления, формы и методы деятельности украинской общественности, направленной на организацию помощи жертвам наводнения и голода.

Ключевые слова: наводнение, голод, помощь потерпевшим, переселение детей.

The article provides an analysis of the extraordinary situation in the Ukrainian Carpathian region at the beginning of the Nazi occupation, in particular of the main directions, forms and methods of activities of Ukrainian intelligentsia aiming at the organization of help to victims of flood and famine.

Key words: flood, famine, help to victims, resettlement of children.

¹ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. Р-35. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 1.

² Сусідко М.М., Лук'янець О.І. Районування територій України за ступенем гідрологічної небезпеки // http://www.uhmi.org.ua/pub/nr_253/18_Sosedko+Luk.pdf

³ Повінь на Прикарпатті // Воля Покуття. — 1941. — 28 вересня.

⁴ З українського життя. Перемищина // Краківські вісті: щоденник. — 1941. — 7 вересня.

⁵ Не випадково Коломийська окружна управа, контрольована ОУН, ще у липні 1941 р. звернулася до селян Коломийського, Снятинського, Городенківського повітів із закликом, щоб під час жнив і загалом польових робіт приймали на роботу верховинців і у такий спосіб дали горянам матеріальну допомогу і «відвернули від них марево голоду, що рік-річно відвідує нашу Гуцульщину» // Воля Покуття. — 1941. — 27 липня.

⁶ Відозва Окружного Комітету помочі жертвам повені // Воля Покуття. — 1941. — 14 вересня.

⁷ «Поможім самі собі». Робота Українського окружного комітету Дрогобиччини // Вільне слово. — 1942. — 24 січня.

⁸ З життя у Львові й у Галичині // Краківські вісті: щоденник. — 1941. — 17 жовтня.

⁹ Концерт на допомогу жертвам повені // Вільне слово. — 1941. — 19 жовтня.

¹⁰ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1: Німецька окупація України. Репринтне вид. — Дрогобич, 1993. — С. 30.

¹¹ Дяків В. Мої спогади про Осипа Горнового. (У записі Л. Шанковського) // Дяків-Горновий О. Ідея і чин. Повна збірка творів. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1968. С. 51.

¹² ДАЛО. — Ф. Р-35. — Оп. 6. — Спр. 34. — Арк. 4. Цит. за: Боляновський А. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 рр. Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук зі спеціальності 07. 00. 02 — всесвітня історія. Львів. 2000. — С. 146.

¹³ Сич М. Українська кооперація в Галичині під час II світової війни. — Львів. 2000. — С. 242.

¹⁴ Наша хроніка. Селяни Самбірського повіту мусять негайно здати контингент // Вільне слово. — 1942. — 9 березня.

¹⁵ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників в 1941–1944 рр. Зб. документів і матеріалів. — Львів, 1949. — С. 90.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3959. — Оп. 2. — Спр. 59а. — Арк. 10.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1622. — Арк. 5; Лебедь М. Українська Повстанська Армія... — С. 30.

¹⁸ Протоколи нарад Ради сеньйорів і Української Національної Ради. Від липня 1941 до лютого 1942. (машинописна копія). — Арк. 131 // Особистий архів Михайла Романюка у Львові.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДА України у Львові). — Ф. 201. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 168.

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. — Арк. 85зв.

²¹ Ймовірно від прізвища Я.Барановського — секретаря (з 1933 р.) Проводу ОУН, якого в організації підозрювали у співпраці з польською поліцією. Після розколу ОУН працював в ОУН (м). 11 травня 1943 р. вбитий у Львові за нез'ясованих обставин.

²² Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали. / Відп. ред. М.Кугутяк. — Т. 2. — Кн. 1 (1939–1945). — Івано-Франківськ, 2009. — С. 216.

²³ Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації, 1941–1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії / За ред. Б.Гудзяка, І.Скочиляса та О.Турия. — Львів, 2000. — Ч. 2. — С. 229.

²⁴ Там само.

²⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. — Арк. 85зв.

²⁶ Дем'ян Г. Грабовець (Історико-народознавче дослідження). — Львів, 2007. — С. 227.

²⁷ 25 лютого 1942 р. у своєму щоденнику поет Мирослав Кушнір, що проживав тоді у Бережанах, писав: «Незчисленними підводами, зі санчатами, а то й пішки з торбою на плечах мандрують наші підгір'яни від села до села за прошеним і міняним хлібом. А тут саме слідує найтрагічніше. Це все, що вони наміняли чи просто випросили у людей, їм забирають. Поліція все конфіскує. А потім вертає бойко без скравка (окрайця — О.Л.) хліба назад у свої гори і гине з голоду. [...] (див.: Кушнір М. Невкоєне серце.: Поезії, проза, матеріали до життєпису / Передмова М. Дубаса. — Львів, 2005. — С. 335–336).

²⁸ Кузьма О. Дорогою мого життя. Спомин. (машинописна копія) — С. 15 // Особистий архів Михайла Романюка у Львові.

²⁹ За координацію і розбудову українського зоорганізованого життя // Наші дні. — 1942. — № 4. — С. 3.

³⁰ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. Друге вид. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. — С. 104; Кубійович В. Мені 70. — Мюнхен; Париж, 1970. — С. 49.

³¹ Послання до духовенства всіх греко-католицьких єпархій Генеральної Губернії // Місіонар. Релігійний місячник. 1942. Ч. 5. — С. 54.

³² Ценко М. Допомога потребуєчим — гідна наслідування. Допомогові кухні на Лемківщині — Криниччині // Львівські вісті. — 1942. — 26 лютого; ЦДІАУ у Львові. — Ф. 201. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 123.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 3959. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 67зв.

³⁴ З краю. 486 народних кухонь при українських комітетах // Краківські вісті: щоденник. — 1942. — 19 червня.

³⁵ Дбаймо про здоров'я переселюваних дітей // Краківські вісті: щоденник. — 1942. — 17 травня.

³⁶ Всього для переселення підготували близько 35 тисяч дітей, проте вільних місць для них виявилось на означений час тільки 25 тисяч / Див.: Переселення 15000 дітей // Краківські вісті: щоденник. — 1942. — 19 травня.

³⁷ Дзиндра Я. Переселення українських дітей весною 1942 // За народ. Календар на 1943 рік. Львів. — С. 88–89.

³⁸ Кузьма О. Дорогою мого життя. Спомин... — С. 15.

³⁹ Суспільна опіка. Акція переселення дітей // Вісник Українського Центрального Комітету. — Краків-Львів, 1942. — Ч. 7/13. — С. 40.

*Головата Лариса (Львів)
УДК 655.41:378.662(4)»1939/1945»*

ДІЯЛЬНІСТЬ УТГІ В КОНТЕКСТІ ЛЕГАЛЬНОГО ВИДАВНИЧОГО РУХУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито зміст роботи Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах у роки Другої світової війни; механізм випуску, поширення, цензурування видань; взаємини видавців з контролюючими органами окупаційних властей у Празі.

Ключові слова: Друга світова війна, Протекторат Чехії і Моравії, Генеральна губернія, українська еміграція, видавничий процес, навчальна література, освітні установи.

Кількаетапне розчленування Чехо-Словаччини (відторгнення Судетів на основі Мюнхенської угоди між лідерами Німеччини, Великобританії, Франції та Італії 29 вересня, передача Тешинської області Польщі, проголошення незалежної Словацької республіки і передача Угорщині південних районів Словаччини й південно-західних територій Підкарпатської Русі у листопаді 1938 року), тобто низка послідовних дій, спрямованих на переділ та упокорення ЧСР, призвели, врешті, до заснування 15 березня 1939 року за особистим наказом Адольфа Гітлера маріонеткової держави під назвою Протекторат Чехії і Моравії (Reichsprotectorat Böhmen und Mähren; Protektorát Čechy a Morava). Відтак велика культурно-освітня база, створена й розбудована численними іммігрантами зі сходу за сприяння уряду Першої Чехо-Словацької республіки в міжвоєнний час, опинилася перед проблемою адаптування до умов нового державно-адміністративного утворення, які характеризувалися виразними політичними, цензурними, фінансовими й бюрократичними обмеженнями, несприятливими для подальшого розвитку культурної, освітньої, видавничої роботи.

У часі війни культурний потенціал української еміграції втілювали Український вільний університет, Музей визвольної боротьби України, Українське історико-філологічне товариство, Український технічно-господарський інститут, Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі, видавничі фірми («Колос», «Пробоем», Юрія Тищенка), а також згуртовані навколо цих та інших структур викладачі, науковці, громадські діячі. Серед згаданих осередків Український технічно-господарський інститут (далі — УТГІ) мав свою незаперечну специфіку. Це був вищий навчальний заклад політехнічного профілю, що

постав як підрозділ Української господарської академії в Подєбрадах (далі — УГА), приватної вищої школи, заснованої з ініціативи Українського громадського комітету в Празі на підставі розпорядження міністерства хліборобства ЧСР від 16 травня 1922 року. УГА створювалася для фахового доучування молоді з Наддніпрянської України, Галичини та Волині, в тому числі кількох сотень студентів вищих шкіл та матурантів українських гімназій, які полишили батьківщину, не закінчивши студій¹. Відповідно до статуту, затвердженого професорською радою 23 травня 1925 року, завдання УГА полягало в підготовці слухачів до «самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проектної, організаційної, виконавчої та адміністративної у всіх галузях агрономії, лісівництва, технології, межевої справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації». Програмне положення статуту проголошувало: «Академія має підпирати науковими дослідями та мистецькою працею розвиток наук та умінь і дбати про технічний, сільськогосподарський та промисловий поступ Українського народу та цілого людства»². Установа знаходилася в подвійному підпорядкуванні: адміністративно залежала від міністерства хліборобства, у фінансовому — від міністерства закордонних справ ЧСР.

Заснування УТГП було викликане прагненням зберегти політехнічну освіту в еміграції всупереч несприятливим економічним обставинам, а саме — в умовах кризи кінця двадцятих, через яку чехословацький уряд зменшив фінансування, заборонив прийом нових студентів і, врешті, зліквідував УГА. У передчутті близького закриття і з метою підтримання освітньої бази академія зініціювала Товариство прихильників, яке, хоч і не мало змоги повністю покрити фінансові потреби установи, однак роздобуло мінімальні кошти, а головне — виробило життєздатну для кризових умов стратегію поведінки. Втільювати її припало УТГП, заснованому за згодою міністерства хліборобства ЧСР в листопаді 1932 року й утримуваному спеціальним Фондом української політехніки при допомозі міжнародної української спільноти.

Від кінця 1920-х років за відсутності необхідних дотацій УГА не могла провадити роботу в повному обсязі й поступово сконцентрувалася на організації заочного навчання переважно серед молоді Галичини. Академію зліквідували відповідно до постанови Ради міністрів ЧСР від 31 грудня 1935 року та наказу міністерства хліборобства від 1 січня 1936 року, а її спадкоємцем — УТГП — заопікувалася Спілка професорів УГА (далі — СПУГА)³. Після ліквідації академії УТГП став самостійною установою, дав роботу викладачам, зберіг первинну структуру вищого навчального закладу (три факультети — агрономічно-лісовий, економічно-кооперативний, хімічно-технологічний) та продовжив започатковану нею діяльність із підготовки спеціалістів.

Картину розвитку установ Чехо-Словаччини, в тому числі й УТГІ, на тлі культурного життя еміграції, із використанням архівних джерел, відтворено в окремому додатку під назвою «Українська наукова і культурницька еміграція між двома світовими війнами» до перевиданого в 1993 році збірника лекцій «Українська культура»⁴. Микола Зайців у ювілейному виданні до 50-річчя заснування УГА і 40-річчя УТГІ запропонував періодизацію, яка враховує відмінності різних етапів розвитку обох установ⁵. Спираючись на неї, назвемо сутнісні моменти інституційної історії УГА-УТГІ. *На першому етапі* (1922–1935) УГА отримала найбільш сприятливі умови праці — державну фінансову підтримку, розгалужену структуру (3 факультети, 59 кафедр), повноцінний викладацький і студентський контингенти, а тому могла провадити навчальну (аудиторну і заочну), науково-дослідну і видавничу роботу в найбільшому обсязі. *На другому* (1935–1945) — у зв'язку з припиненням фінансування і формальним закриттям установа перетворилася на вищу школу суто заочного навчання. Й оскільки навчальний процес вівся кореспонденційним способом з використанням власних посібників, то їх продукування і поширення стало пріоритетною ділянкою, єдиним джерелом матеріального виживання, врешті визначальною рисою цього етапу розвитку. *Третя стадія* (1945–1952) минала в американській окупаційній зоні, у Баварії (Регенсбург-Мюнхен), де за наявності великої маси студентів і професорів, що в кінці війни емігрували з різних куточків України, УТГІ налагодив небувалу дотепер аудиторну навчальну роботу. *Четвертий етап* (початок 1950-х) окреслився на тлі масового виїзду українців за океан — до Сполучених Штатів Америки, Канади, Південної Америки, Австралії, коли за браком слухачів і викладачів УТГІ перетворився на науково-дослідний заклад. Треба наголосити, що для спільного, об'єднаного розгляду історії УГА й УТГІ дослідники мають природні підстави: інститут був заснований і деякий час знаходився в структурі академії, а після ліквідації останньої став єдиним спадкоємцем і втілювачем її освітньої концепції.

Згадані вище праці демонструють значний інформаційний потенціал з погляду наскрізного вивчення інституційної історії УТГІ. Мета цієї публікації — окремо дослідити діяльність установи в період Протекторату Чехії і Моравії, значно менше відображений в перелічених статтях, який, однак, має виразну специфіку порівняно з перед- і післявоєнним часом і заслуговує на більш прискіпливу увагу.

Розкрити зміст роботи УТГІ в роки Другої світової війни, механізм продукування і поширення підручників, умови й порядок пересилки літератури за східні межі Протекторату, пролити світло на взаємини установи з окупаційними контролюючими органами дозволяють матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд

3797 — Спілка професорів Української господарської академії в Подебрадах), а саме: статuti, інструкції та комунікати про заснування і діяльність спілки у 1934–1943 рр. (спр. 1); протоколи засідань управи спілки за 1934–1945 рр. (спр. 2, 3). Дані про видавничу продукцію інституту містяться у фундаментальній тритомній бібліографії, яку чеські славісти упорядкували головним чином на основі фондів Слов'янської бібліотеки при Національній бібліотеці Чеської Республіки (Прага)⁶.

Умови продукування навчальної літератури, видавничий доробок. Зі встановленням німецького протекторату статут СПУГА підтвердило празьке поліційне управління⁷, тим надавши правові підстави для продовження діяльності УТГІ. В 1942 році установа перебралася зі старого осідку в замок Юрія Подебрадського до нового — на вул. Гусовій, 131. Тогочасними дійсними членами СПУГА були: Осип Безпалко, Лука Бич, Петро Вуків, Леонід Грабина, Григорій Денисенко, Микола Добриловський, Віктор Доманицький, Микола Зайців, Василь Іванис, Борис Іваницький, Олександр Коваленко, Сергій Колубаїв, Василь Кучеренко, Сергій Комарецький, Борис Лисянський, Борис Мартос, Ісаак Мазепа, Валеріян Мельник, Йосип Мельник, Костянтин Міткович, Яків Моралевич, Кость Осауленко, Віктор Приходько, Кость Подоляк, Валентин Садовський, Максим Славінський, Марія Славінська, Михайло Сочинський, Володимир Чередіїв, Арсен Чернявський, Григорій Шиянів, Леонтій Шрамченко⁸. Як і перед війною, УТГІ функціонував у складі трьох факультетів (відділів)⁹. На агрономічно-лісовому головою управи став І. Мазепа, його заступником — К. Міткович, керівником факультету — В. Чередіїв, його заступником — К. Міткович, технічним секретарем — Т. Краснокутський. На економічно-кооперативному, де також викладалися гуманітарні курси (журналістика, українознавство), керівником призначено М. Добриловського, заступником — Г. Денисенка, секретарем — В. Приходька. На інженерно-технологічному — посаду голови управи і керівника факультету обійняв С. Комарецький, заступника голови управи — М. Зайців, заступника керівника факультету — О. Антипів, секретаря — Г. Черняхівський.

Під час війни кількість студентів помітно збільшилася. Так, за весь передвоєнний час — від початку діяльності 1 жовтня 1932 року до 1 жовтня 1939 — до інституту вступило 1086 осіб. У перший рік війни, тобто в 1939/40 навчальному році, через дестабілізацію політичного становища насамперед у Чехії і Польщі, на курси УТГІ записалося найменше студентів за весь час існування навчального закладу — лише 135. Однак уже наступного 1940/41 року до УТГІ вступило 847 осіб, в 1941/42 — 1283, у 1942/43 — 1272. Станом на 1 жовтня 1943 року при інституті налічувалося 4323 особи¹⁰. Василь Іванис у праці про УГА подає дещо інші цифри: перед війною (1932–1939) кількість курсантів УТГІ становила 1003, а протягом

війни (1940–1944) сягнула 7017 осіб¹¹. Попри певні розбіжності і ті, й інші статистичні дані демонструють тенденцію різкого збільшення числа студентів, зумовлену ситуацією в освіті на території Генеральної губернії. Закриття німцями всіх вищих шкіл, примусове переміщення на західні території змушувало українську молодь студентського віку орієнтуватися на заочну форму навчання, добре розвинуту ще перед війною саме празькими науково-педагогічними осередками — Українським технічно-господарським інститутом в Подєбрадах та Українським вільним університетом у Празі. Оскільки головна маса студентів УТГІ знаходилася в Генеральній губернії, то власне там і сформувався найбільший попит на підручники і широкий ринок їх збуту. Але підтримання і зміцнення цих чинників вимагало безперерійного продукування й пунктуального надходження лекційного матеріалу до адресатів.

З огляду на впевнене розростання студентського контингенту УТГІ в 1942–1943 роках повторно видав частину надрукованих раніше навчальних праць, збільшив наклади видань, яких через велику запотребованість на високошкільну літературу однаково не вистачало. У «Комунікаті Управи Спілки професорів УГА» вказано, що «у відчитному [1942/1943] році було надруковано 111.427 лекцій, на які [...] витрачено 445.708 аркушів циклостилевого паперу, не рахуючи макулатури». Новий обсяг видавничої роботи спонукав інститут зміцнити поліграфічну базу: придбати два циклостилі та спеціальний фотоапарат для виготовлення зображального матеріалу¹².

Попри воєнний час, непевність у стосунках із наглядовими структурами та нечіткість процедури поширення видань, УТГІ намагався утвердити досить гнучкі й раціональні принципи співпраці з авторами. Збереглися архівні відомості про норми оплати за видання підручників, що діяли в УТГІ від 1 січня 1942 року¹³. Відповідно до них авторський гонорар становив 250 крон за друкований аркуш із кожних розмножених на циклостилі 500 примірників. Нагороди виплачувалися не пізніше, ніж через місяць після виготовлення підручника. Окремо нараховувався гонорар за текст і малюнки, подані автором у туші, тобто оригінальні, однак малюнки, зроблені за вказівками автора з інших книжок, так само, як і допоміжні покажчики, авторові підручника не оплачувалися. Кількість авторських примірників сягала 25 (тобто п'ять із кожних ста); при колективних виданнях — 16 примірників відбитків зі своєї частини курсу (по 4 примірники з кожної виданої сотні) або 5 примірників цілого курсу (по 1 примірнику з кожної сотні). Попит на лекції був нерівномірний, тому УТГІ залишав за собою право розмножити понад визначені лімітами 500 примірників ще 50 відбиток окремих найбільш популярних текстів. За переклад з іноземних мов перекладач отримував одноразово 150 крон за друкований аркуш, незалежно від накладу. Тим самим нормам виплати авторського гонорару підлягали й підручники, які

УТГІ видав ще перед 1 січня 1942, але планував поновити накладом понад 500 примірників.

Тогочасний видавничий доробок установи склали оригінальні курси лекцій, перевидання й переробки праць викладачів УГА з передвоєнних часів і меншою мірою переклади — всього 24 позицій (див. Додаток N 1). Для потреб освіти виготовлено курси лекцій господарського, природничого (математика, хімія), технічного змісту. З гуманітарних підручників вийшли збірник лекцій «Українська культура» за редакцією Дмитра Антоновича, курс німецької мови Осипа Безпалка, «Основи журналізму» Степана Сірополка та курс з праісторії України «Формація українського народу» Вадима Щербаківського. Деякі викладачі УТГІ (наприклад, Ісаак Мазепа, Борис Мартос та інші) у воєнний період співпрацювали з іншими праякими установами — Українським вільним університетом, Українським історико-філологічним товариством, Культурно-науковим видавництвом при Українському національному об'єднанні, а також із приватними видавництвами «Пробоем», «Колос», Юрія Тищенка, які охоче друкували їх історико-політичні, мемуарні, публіцистичні писання.

Цензурування і поширення видань. Своїм численним студентам інститут надавав літературу з власного книжкового складу, де зберігалися передвоєнні і в меншій кількості нові, розмножені у воєнний час, підручники. Для заочників принциповим було систематичне отримання навчального матеріалу, однак влада тут створила серйозні перепони цензурного, фінансового й організаційного характеру.

Поет Мирослав Кушнір, тоді студент УТГІ, мешканець Генеральної губернії, у щоденниковому записі від 3 квітня 1942 року перелічив курси, запроваджені до обігу у Вищій школі політичних наук¹⁴: «...я дістав першу висилку студійних матеріалів з подебрадського інституту позаочного навчання. Я записався на Вищу Школу Політичних Наук та на курс українознавства: прийшли мені, отже: «Політична економія» [М. Добриловського], «Загальна наука права» [Л. Бича], «Граматика української мови» [видання не ідентифіковане] та «Історія укр[аїнської] літератури» [Л. Білецького]»¹⁵. Однак саме в квітні 1942 року було зафіксовано перші поодинокі випадки зникнення підручників. Вилучення відбувалося під час пересилки рекомендованими пакунками до Генеральної губернії — негласно, без попереднього поінформування керівництва УТГІ офіційними чинниками. У суті, про непорозуміння стало відомо безпосередньо зі скарг студентів, що не дочекалися своїх навчальних посібників. Реагуючи на загрозову для функціонування ситуацію, інститут надіслав лекції вдруге, подавши на пошту відповідні рекламації. Однак протягом року число скарг на неотримання текстів невпинно зростало, їх зникнення стало загальним і повсюдним, а з часом — у вересні 1942 року — інститутові повернули так і не надісланий

студійний матеріал загальною вагою 252 кг, затриманий і нагромаджений, як з'ясувалося, віденським гестапо.

28 вересня 1942 року через Українську установу довір'я керівники УТГІ подали до уряду Протекторату на ім'я райхспротектора доповідну записку, в якій характеризували завдання інституції, вказували на масове зникнення видань, на труднощі при їх поновленні, просили вжити заходів для внормування процедури, без чого праця інституту неминуче б занепаала. Через відсутність вчасної урядової реакції інститут ще понад місяць перебував у нез'ясованому становищі. Щойно 11 листопада 1942 року від культурного відділу надійшла вимога показати цензурним органам усі видання УТГІ. Майже одночасно — 15 листопада — до інституту навідалися представники гестапо й поінформували про заборону висилки до Генеральної губернії 42 курсів лекцій, взявши від директора Сергія Комарецького підписку, що заклад не поширюватиме книжок, доки не отримає на те спеціального дозволу празького культурного відділу. Після цього епізоду висилка студійного матеріалу до Генеральної губернії тимчасово припинилася, УТГІ надав видання чиновникам культурного відділу, які переадресували їх для здійснення цензурної процедури до краківського відділу пропаганди.

У документах згадується, що справою полагодження формальностей із чиновниками губерніального відділу пропаганди займався Остап Котик-Степанович (1898–1993) — випускник Українського вільного університету в Празі (1930), що в 1931 році отримав диплом інженера-економіста УГА в Подєбрадах, а під час війни працював у різних структурах УЦК, зокрема керівником господарського відділу і представником комітету в Берліні. Як вказано в його листі до керівництва УТГІ від 16 лютого 1943 року (текст розміщено в додатку до статті), всі підручники цензор поділив на декілька груп, беззастережно заборонивши поширювати на території Генеральної губернії лекції англійської і французької мов¹⁶. Цензурне правило поширювалося і на переклади літературних творів та було вмотивоване належністю Англії і Франції до антигітлерівського військово-політичного блоку держав і народів. До видань другої групи увійшли винятково надруковані перед війною гуманітарні курси («Політична економія» М.Добриловського, «Палеоліт» В.Щербаківського, «Історія України» М.Славінського, «Основи журналізму» О.Бочковського, «Нарис історії української преси» А.Животка, «Історія української літератури» Л.Білецького). Цензор їх піддав прискіпливому розгляду. О.Котик-Степанович, спостерігаючи ситуацію зблизка, в листі до керівництва УТГІ передрік, що більшість видань не отримає дозволу на поширення, а з журналістики — то вже напевно. Саме так і сталося. Крім згаданих підручників з англійської і французької мов, головний відділ пропаганди заборонив поширювати на території Генеральної губернії англо-

український словник та «Історію України» професора Максима Славінського¹⁷ — колишнього міністра праці в уряді Української держави часів Федора Лизогуба (жовтень–листопад 1918), перекладача, викладача УТГІ, в 1945 році депортованого органами НКВС до Києва, де він загинув у Лук'янівській в'язниці, не дочекавшись вироку суду.

Водночас цензор доручив переробити курси політекономії професора М.Добриловського та місцевого господарства професора Л.Бича¹⁸, вимагаючи внести до змісту кон'юнктурні зміни, а саме: за матеріалами тогочасної фахової німецької літератури слід було підготувати окремий додаток про новітні націонал-соціалістичні економічні ідеї. Курс Луки Бича друком не вийшов, ймовірно, через стан здоров'я автора (помер у 1944 році). Натомість Микола Добриловський таки видав «Вступ до вивчення економічної теорії й практики німецького націоналсоціалізму»¹⁹, який поруч із іншими звинуваченнями міг відіграти фатальну роль доказової бази під час енкаведистських допитів автора у 1945 році, репресованого й реабілітованого в середині 1950-х років.

Поширення інших семи видань чиновники краківського відділу пропаганди зупинили назовсім, як зазначалося в «Акті ревізійної комісії Українського Технічно-Господарського Інституту позаочного навчання в Подєбрадах за академічний рік 1942/1943» від 10 жовтня 1943 року, «без виглядів на дозвіл»²⁰. Судячи з документів, цими проскрибованими курсами стали два передвоєнні підручники «Основи журналізму» та «Структура часопису» О.Бочковського²¹, «Нарис історії української преси» А.Животка²², друга частина «Основ журналізму», написана С.Сірополком вже під час війни на доповнення до першої частини підручника померлого натовді О.Бочковського²³, «Історія української літератури» Л.Білецького²⁴, «Формація українського народу» В.Щербаківського²⁵, «Нарис економіки українських земель» В.Садовського, відомого економіста й демографа, в 1945 році депортованого радянськими спецслужбами до Києва, де він загинув у тюрмі²⁶. Через цензурні заборони на розповсюдження цих навчальних видань інститут був змушений закрити гуманітарні курси, для яких вони готувалися.

Лекції технічного, господарського змісту, безпечні з погляду ідеології, мали добрі шанси на отримання цензурного дозволу. Попри загальні порядки в сфері науки і вищої освіти — обмеження діяльності наукових установ, закриття вищих навчальних закладів, заборони щодо випуску наукової літератури і підручників для вищих шкіл — влада в 1942 році з прагматичних мотивів погодилася на відкриття у Львові т. зв. «державних фахових курсів» за окремими спеціальностями — медичні, ветеринарні, технічні, сільськогосподарські, лісові. Підручники з цих дисциплін могли придатися в новій освітній ситуації, і, мабуть, тому досить легко отримали офіційне схвалення на використання в межах Генеральної губернії. Більше

того: виконуючи прохання представників УЦК, краківський цензор скерував супровідного листа до празьких контролюючих органів, в якому висловив прихильну оцінку курсів, наголосив, що йдеться не про книжки, а про окремі лекції і запевнив, що не перешкоджатиме їх застосуванню на території підконтрольного йому адміністративного утворення (див. Додаток N 2).

Рекомендація відділу пропаганди Генеральної губернії не була зайвою, бо в Кракові відбувався, хоч і основний, однак лише перший етап полагождення формальностей. Наступний — належав до компетенції урядових структур Протекторату. 5 березня 1943 року чиновник міністерства освіти в Празі професор Весельський, викликав директора УТГП й усно повідомив, що інститутіві дозволено висилати до Генеральної губернії затримані курси, але для цього потрібно на кожну поштову посилку заповнити три примірники т. зв. консигнацій (йшлося про введення комісійної плати за розповсюдження видань) та подавати їх на затвердження міністерства. Фактично в такій формі — через дозвіл міністерства на консигнації за кожну окрему поштову посилку — 17 березня 1943 року було знято заборону на висилку підручників²⁷. «На письмі з цього приводу не було дано жадних розпоряджень, а лише дозволено [...] переписати назви цензурованих курсів»²⁸. Спочатку справа висилки студійного матеріалу йшла досить швидко, та чим далі, тим менше поверталось затверджених консигнацій, інколи вони лежали в міністерстві понад місяць, кількість їх постійно накопичувалася. Все це гальмувало навчальний процес, призводило до непорозумінь зі студентами, позбавленими необхідних для роботи лекцій. Якщо взяти до уваги, що кожен бланк консигнацій коштував 1,5 крон, а з літа 1943 року міністерство брало ще додаткові кошти (п'ять крон) за здійснення процедури затвердження (разом 6.50 за кожну посилку), то увиразнюється комерційна суть цих нововведень. Відомо, що на початку 1944 року УТГП подав на перегляд цензури інші курси, давніші і нововидані, використання яких потрібно було узаконити в межах Генеральної губернії²⁹: вже згаданий додаток до «Політичної економії» професора М.Добриловського, другу частину курсу лекцій з математики О.Коваленка (перша вийшла в 1937 р.), курс спеціального хліборобства В.Чередієва, підручника соціальної гігієни Н.Мазепи-Сінгалевич, дві частини «Ботаніки» В.Чередієва й І.Мазепи³⁰ та нове доповнене видання курсу автомобіля Г.Шиянова (попереднє вийшло в 1941 р.).

З приводу процедури поширення своїх лекцій УТГП звертався до відповідальних осіб УЦК — В.Кубійовича, О.Котика-Степановича, К.Німещенка, а також надзвичайного уповноваженого райхспротектора для слов'янських інституцій у Празі, райхштеллелайтера доктора Г.Баєра. Документи свідчать, що згадані особи робили спроби спростити бюрократичний механізм цензурування й висилки³¹. С.Комарецький запропонував також замінити

консигнації дозволом директора інституту і саме на нього покласти відповідальність за законність доправлення до Генеральної губернії дозволених цензурою курсів, надавши директорові право особисто ставити спеціальну печатку на кожному пакунокві. Та доктор Баєр справи не владнав, тому з липня надходження підписаних консигнацій припинилося зовсім. Після нових відвідин міністерства й пояснень, що УТГІ є освітньою, а не комерційною установою і висилає книжки для навчання, а не для продажу, оплату в п'ять корон таки скасували.

Окрему проблему становив переказ коштів з Генеральної губернії до Протекторату. Краківський комерційний банк в кінці 1943 року вирішив заблокувати рахунок УТГІ. Шукаючи спосіб налагодити регулярний переказ, інститут звернувся до «Книгоспілки» у Львові з проханням про посередництво в справі переведення грошей від студіюючих з Генеральної губернії до Протекторату, яка, проте, не будучи до кінця устаткованою, не могла оформити ці повноваження оперативно. Врешті, з'ясувавши, що в краківському банку можуть відкривати рахунки журналісти, а інститутські потреби в певному сенсі вдавалося підвести під цю категорію, керівництво УТГІ за підтримки УЦК домоглося продовження рахунку до середини 1944-го року. При цьому урядові фінансові структури вимагали щомісячних звітів із зазначенням джерел надходження коштів. Дозволяючи інституту отримувати гроші з продажу студійного матеріалу, влада запобігала іншим можливим фінансовим операціям.

Організаційні проблеми і взаємини з наглядовими чинниками. Кожна сторона діяльності інституту — видавнича, навчальна, кадрова, організаційна — зазнавала зовнішнього втручання, тому керівництво часто зверталося до вищих інстанцій з наболілих питань, передусім до безпосереднього урядового куратора УТГІ доктора Г.Баєра. Останній для ближчого знайомства з діяльністю установи ініціював кілька нарад і аудієнцій (11 листопада, 19 листопада 1943 р.). З ним, зокрема, обговорювали арешт гестапівцями секретаря УТГІ Олексія Козловського, а на переломі 1943–1944 років постала проблема працевлаштування нових професорів, які прибули до Протекторату з відступом німецької армії. Щодо останнього питання реакція Байєра була стриманою — принципово не проти, але необхідно кожну кандидатуру розглядати індивідуально, на основі окремої заяви, життєпису та списку наукових праць. Куратор брався запобігати перешкодам з боку гестапо, однак у документах зазначено, що стосовно частини кандидатів, на яких управа зробила відповідне подання, не було одержано жодної відповіді, натомість із приводу двох прийшла відмова³².

Одна із зустрічей відбулася 19 листопада 1943 р. в самому приміщенні в Подебрадах, де з нагоди приїзду очільника організували виставку видань УГА й УТГІ. Доктор Баєр позитивно оцінив працю УТГІ, порадив

утворити в Генеральній губернії експозитуру (представництво) інституту, яка б розсилала матеріал безпосередньо курсантам, а також висловив думку про розширення його діяльності, навіть про доцільність відновлення академії. На його думку, відновити академію належало не в Подєбрадах, а у великому німецькому місті, до того ж, тепер це мав бути заклад зі звуженим, суто сільськогосподарським профілем, оскільки встановлені високошкільні порядки категорично не допускали запровадження для не німців гуманітарної освіти. З одного боку, урядовий чиновник під час інспекції демонстрував готовність допомагати у вирішенні інститутських проблем, з іншого — вимагав абсолютної лояльності від співробітників, застерігав із приводу поширення ворожих щодо Німеччини поглядів, «бо навіть один такий випадок може загрожувати існуванню Інституту»³³. Адміністрація у відповідь заспокоювала, що звертає особливу увагу, аби «не трапилося якогось випадку, який би міг привести до ліквідації Інституту».

Видавничі умови на завершальному етапі війни. У кінці 1943 — на початку 1944 року у видавничій сфері на окупованих територіях склалася вкрай несприятлива ситуація. На тлі дестабілізації життя, поразок на фронті, бомбардувань великих міст, колосальних переміщень людей руйнувалися встановлені й апробовані вже в часі німецького правління механізми книговидання, закривалися видавництва, редакції газет і журналів переїздили у віддалені від лінії бойових дій населені пункти. «Портфелі» десятків видавничих фірм містили сотні запланованих до видання рукописів, що за деякі з них було наперед виплачено авторські гонорари, тому справа пошуку нової організаційно-матеріальної бази стояла гостро. Українські видавці зважували можливості співпраці з німецькими фірмами — зокрема R. Herrose's Verlag і Otto Harrasowitz. Останні зі свого боку сподівалися на зиск від продажу видань у місцях скупчень українських утікачів, військовополонених, робітників.

УТПГ вів подібні переговори не тільки стосовно випуску підручників, але передусім — збірника до 20-ліття УГА та 10-ліття інституту. Як на воєнний час, ювілейні врочистості, ініціатива проведення яких належала Культурно-науковому видавництву при Українському національному об'єднанні в Празі, організовувалися з розмахом. До складу ювілейного комітету увійшли три ректори академії — І.Шовгенів, тоді мешкав у Данцігу, Б.Іваницький — у Львові, С.Тимошенко — у Любліні, а також голова Спілки професорів УГА та директор УТПГ С.Комарецький, член організаційної комісії при Українському громадському комітеті в Празі Б.Мартос, представник УЦК О.Котик-Степанович, член Спілки українських інженерів на Словаччині Д.Зубченко, професор В.Доманицький у ролі генерального секретаря ювілейного комітету³⁴. Під час численних засідань, конференцій, виставок,

що відбулися в червні 1942 року в Подебрадах, Празі, Львові, Кракові, Варшаві, Ярославі, Перемишлі, Сяноку, Братіславі, було зібрано кошти на ювілейний збірник. Його випуск обговорювався з керівництвом «Українського видавництва», однак краківська цензура послідовно забороняла видавати й поширювати наукові видання.

Шукаючи інших можливостей, інститут звернувся до видавництва Otto Harrasowitz, яке переадресувало пропозицію до R.Herrose's Verlag. У відповідь R.Herrose's Verlag, що, як вважалося, мало «сталі стосунки» з офіційними чинниками³⁵, заявило про згоду видрукувати збірник, інші видання інституту³⁶, а для переговорів з його керівництвом управа делегувала М.Добриловського і В.Доманицького. Посланцям доручили дійти згоди щодо цілого переліку умов, спрямованих на обстоювання інтересів установи й її авторів, а саме: забезпечення: авторського гонорару в розмірі не менше, ніж 10% від продажної ціни цілого видання; укладення нової угоди на кожне нове видання; встановлення гуртових цін при продажу видань для УТГІ — знижки не менше, ніж 40%; надання на склад УТГІ не менше 200 примірників кожного курсу; зазначення назви УТГІ в заголовку кожного курсу; у випадку повного вичерпання друкованих підручників можливості тимчасово видавати їх на циклостилї до виходу з друку нового видання³⁷.

Управа СПУГА, очевидно, найбільшою проблемою вважала саме випуск ювілейного збірника, а не малих за обсягом лекцій, тому, скориставшись пропозицією, зараз же відіслала R.Herrose's Verlag рукопис і відповідного листа про тарифи празької друкарні «Політіка» на виготовлення ілюстрацій, де серед іншого просила чіткіше окреслити договірні засади видруку підручників. Однак у підсумку німецька фірма відмовилася видати збірник, а про перемовини в матеріалах управи було залишено такий відгук: «Приїхавши до Праги, п. Штайнер [представник R.Herrose's Verlag] викликав проф. [М.] Добриловського й умовився з ним щодо видання Збірника. Але, відїхавши, він за деякий час повернув рукопис Збірника з листом, в якому писав, що за браком паперу він не може зараз видати цей Збірник, а відсуває цю справу на після війни. На прохання, щоб фірма Геррозе тимчасом видала бодай першу частину збірника (історичну), одержали категоричну відмову [...]. Відмовившись друкувати збірник, Штайнер просив надіслати йому 20 ріжних наших курсів, список яких він прислав, щоб ці курси негайно пустити до друку. Ці книжки були йому послані, але жадної відповіді до цього часу й не одержали»³⁸. Ювілейний збірник погоджувався видати також Юрій Тищенко, однак його пропозицію гостро опротестував В.Доманицький.

Невдалі спроби знайти порозуміння з німецькими видавцями спонукали діячів УТГІ зважити можливості заснування власного видавництва, зреш-

тою, передбачені статутом СПУГА. Ідею підтримав діяч ОУН Zenon Пеленський, обіцяючи організаційну і матеріальну допомогу. До слова, організувати наукове видавництво прагнув також Український вільний університет, однак урядовий куратор празьких славістичних інституцій Баєр поставився до цих планів негативно, зауваживши, що статут УВУ не дає достатніх підстав для розбудови видавничої бази і радив університетові скористатися послугами приватних фірм чи знайти «нейтральне українське видавництво»³⁹.

Численні невіршені організаційні, кадрові, матеріальні питання не завадили, однак, виникненню у владних колах підозри щодо наживи інституту з надто дорогого продажу книжок. Документи фіксують зміст розмови директора Сергія Комарецького з начальником Української установи довір'я у Празі Дмитром Бандрівським, який попереджував інститутське керівництво про зацікавлення відповідальних представників німецької окупаційної влади міфічним капіталом, набутим начебто з розповсюдження книжок. У відповідь директор мусив надати необхідні пояснення: «Щоб розвіяти ці неправдиві чутки, я показав п. Бандрівському цінник Інституту, зазначив, що там стоять ціни курсів з навчанням, вирахував там же, скільки з цієї суми береться за навчання та самий підручник й порівняв ці ціни з цінами книжок, які видав Геррозе друком, з чого виходило, що наші книжки є дешевшими, ніж видання Геррозе. Отже, спекуляції жадної не було й нема. Навпаки ми продаємо свої курси занадто дешево, а професура в Інституті працює майже безплатно. Щодо тих пів мільйонів корон, які має Інститут, то це є не заробіток Інституту, а лише переходові суми, бо з цих сум Інститут мусить заплатити за переведення навчання п. п. професорам. Це навчання складається з платні за перевірку студійного листування в дуже мізерній сумі — всього по 2 кор. За перевірену лекцію, та за іспити по 10 кор. за кожний іспит. Не дивлячись на такі малі суми, які присилають студіюючі за переведення навчання, зараз з цих грошей одержалася досить поважна сума. Пояснюється це тим, що багато курсантів, внесши відповідну таксу, з тих або інших причин не поспішають із своїми студіями, між тим як Інститут переводить виплату професорам лише за фактично переведену ними працю»⁴⁰. Д. Бандрівський взяв розрахунки до уваги, познайомив з ними представників офіційних органів і через певний час повідомив керівництво, що підозри в спекуляції з інституту знято.

З наближенням радянсько-німецького фронту на засіданні Управи СПУГА від 13 лютого 1945 року постало питання перенесення УТГІ і відкриття його філії поза межами Протекторату, а місцем осідку орієнтовно визначили Український науковий інститут у Берліні. Всі гострі проблеми, що поставали в край несприятливій перспективі (неминуча майбутня евакуація, необхідність припинення зарахування нових студіюючих, потреба

швидшого облаштування на новому місці) обговорювалися на останніх подебрадських засіданнях управи в кінці лютого — протягом березня 1945 року⁴¹. Засідання тривали щонайменше до 20 березня 1945 року, коли й датовано останній протокол (N 52) у фонді 3797.

Свою працю над поширенням фахової освіти серед еміграції УТГІ відновив улітку 1945 року в Регенсбургу. 10 серпня ініціативна група професорів обрала комісію з перекваліфікації української еміграції, що повинна була зважити можливості для продовження фахово-освітньої діяльності і підшукати кваліфікованих лекторів, у місцях більших скупчень емігрантів були організовані делегатури УТГІ, які серед іншого організовували і вели фахові школи і фахові курси⁴².

Отже, під час Другої світової війни попит на навчання в УТГІ порівняно з попереднім періодом зріс у декілька разів: закриття з приходом німців вищих шкіл у Генеральній губернії і подальша фактична ліквідація гуманітарної освіти привели до штучного збільшення напливу студентів на технічні, економічні й сільськогосподарські курси. Попри розростання контингенту студіюючих, загальні умови функціонування інституту сприятливими не були, і через абсолютну неспроможність налагодити стаціонарне навчання заочна форма залишалася єдиним способом виконання освітніх завдань. Випуск на циклостилї малотиражних лекційних курсів частково компенсував відсутність повноцінних підручників для вищої освіти. Однак цензурні, організаційні, фінансові обмеження, постійне втручання з боку наглядових структур, загальнополітична ситуація в Протектораті, що особливо загострилася в кінці 1943 — на початку 1945 років, чинили серйозні перешкоди для нормального перебігу видавничої й навчальної роботи, утруднюючи отримання дозволу на випуск і розповсюдження лекційного матеріалу, доправлення його до студентів, усталення адекватної до суспільних запитів номенклатури спеціальностей, вирішення кадрових питань. Проблему становила і слабкість матеріальної бази випуску навчальної літератури. Відтак вдалося видати щонайменше 24 курси лекцій господарського, природничого, технічного змісту, частина яких була перевиданням підручників УГА–УТГІ чехо-словацького періоду. Усе ж при допомозі українського суспільства вдалося підтримати неперервність діяльності УТГІ як освітньої установи політехнічного профілю; було забезпечено певний приріст видавничого доробку, що відіграв позитивну роль у поширенні технічних та економічних знань; тисячі молодих українців, позбавлених в окупаційних обставинах ширших можливостей здобути освіту, отримали в УТГІ фахові знання; було закладено організаційні, матеріальні, кадрові основи для продовження культурно-освітньої роботи і розвитку національної вищої освіти в еміграції після війни.

Додаток 1

**Список навчальних посібників УТГГ, виданих під час
Другої світової війни**

1. *Антипів, О.*, 1895-?. *Машинознавство / Олекса Антипів.* — [1942–43]. — 148 с. — Рік подано за дж.: Комунікат Управи СПУГА // ЦДАВОВ України. — Ф. 3797. — Спр. 1. — Оп. 1. — Арк. 51.
2. *Антонович, Д.*, 1877–1945. *Українська культура: збірник лекцій / за ред. Дмитра Антоновича.* — 1940. — 334 с.: іл. — 1-е вид. надруковане в 1934 р. для курсів українознавства при УГА.
3. *Безпалко, О.* *Німецька мова: (курс лекцій) / Осип Безпалко.* — 2-е попр. й доп. вид. — 1943. — 288 с. — 1-е вид. 1932–1933.
4. *Гнатовський, А.* *Городництво. Частина загальна / Антон Гнатовський.* — 1941. — 75 с.: 25 іл.
5. *Добриловський, М.* *Вступ до вивчення економічної теорії й практики німецького націоналсоціалізму : курс лекцій / Микола Добриловський.* — 1943. — 82 с.
5. *Коваленко, О.* *Елементарний курс математики: курс лекцій. Ч. 2 / Олександр Коваленко.* — 1942. — 364 с.: 271 іл.
6. *Комарецький, С.* *Органічна хемія / Сергій Комарецький.* — 1942. — 132 с.
7. *Комарецький, С.* *Практичний курс аналітичної хемії: якісна аналіза / Сергій Комарецький.* — 1944. — 195 с.: іл.
8. *Конічкова, К.* *Птахівництво: підручник для господинських шкіл та селянських господарств / Карла Конічкова ; з чеського оригіналу, виданого в Празі 1940 пер. В. Чередіїв.* — 1942. — 180 с.: 151 іл.
9. *Мазена, І.* *Карпатські полонини / І. Мазена.* — 1944. — 90 с.: іл.
10. *Мартос, Б.* *Організація й ведення зібрань: курс лекцій / Борис Мартос.* — 1942. — 46 с.
11. *Мартос, Б.* *Теорія кооперації: курс лекцій / Борис Мартос.* — 1942. — 145 с.: іл.
12. *Моралевич, Я.* *Контокоренти: (курс лекцій) / Яків Моралевич.* — 1940. — 80 с.: табл.
13. *Сінгалевич-Мазена, Н.* *Соціальна гігієна: курс лекцій / Н. Сінгалевич-Мазєпова.* 1942. — 132 с.
14. *Сірополко, С.* *Основи журналізму / Степан Сірополко.* — 1941. — 49 с.
15. *Фролов Л.* *Крохмальництво : (курс лекцій) / Леонід Фролов.* — 1944. — 130 с.
16. *Фролов, Л.* *Технологія палива : (курс лекцій) / Леонід Фролов.* — 1939. — 73 с.: 34 іл.

17. *Фролов, Л.* Хемічна технологія води: фабрикація холодильних напоїв: курс лекцій / Леонід Фролов. — 1941. — 60 с.: 29 іл.
18. *Фролов, Л.* Цукроварство : (курс лекцій) / Леонід Фролов. — 1940. — 73 с.: 124 іл.
- 19-20. *Чередиїв, В.* Спеціальне хліборобство: [у 2-х ч.] / Володимир Чередиїв. — 1944. — 75, 7 с.; 97 с.
21. *Черняхівський, С.* Алгебра: (курс лекцій) / Семен Черняхівський. — 1941. — 108 с.: табл. —
22. *Шиянів, Г.* Автомобіль: (самохід) : курс лекцій / Г. Шиянів. — 1941. — 115 с.: іл.
23. *Шиянів, Г.* Автомобіль: (курс лекцій) / Г. Шиянів. — 3-є доп. вид. — 1944. — 139 с.: іл.
24. *Щербаківський, В.* Формація українського народу: нарис праісторії України: курс лекцій / Вадим Щербаківський. — 1942. — 45 с.: табл.

Додаток 2

**Лист О. Котика-Степановича, представника УЦК у Кракові і Берліні,
до керівництва УТГІ в справі цензури видань інституту
у відділі пропаганди уряду Генеральної губернії**

Остап Котик-Степанович

Краків, дня 16 лютого 1943

Високоповажаний Пане Професоре [С. Комарецький?]

В доповненні мого листа до п. О. Козловського [] з дня 12 ц. м. в справі цензури видань УТГІ подаю дальші інформації.

Цензор Головного Відділу Пропаганди в ГГ переглянув вже всі книжки видання УТГІ зі слідуючим вислідом (зачну від неприємних речей).

I. Підручники, згл[ядно]. Лекції мов англійської і французької заборонені до поширювання на терені ГГ.

II. Видання — 1. [М.] Добриловського — Політична економія, 2. [В.] Щербаківського — Палеоліт, 3. [М.] Славінського — Історія України, 4. [О.] Бочковського — Основи журналізму, 7. [А.] Животка — Нарис історії української преси, 8. [Л.] Білецького — Історія української літератури — ще на цензурному столі.

Більшість з них буде здається заборонена, підручники Бочковського і Животка напевно. Всі ці книжки будуть переглянені і оцінені протягом двох до трьох тижнів.

III. Всі інші книжки цензуру перейшли.

На моє прохання в Головному Відділі Пропаганди, не чекаючи висліду цензури книжок групи II. виготовлено вже список всіх книжок групи III. і письмо з відповідними прологами, за підписом п. [Л.] Гемеля [представник уряду Генеральної Губернії, керівник відділу «Шріфттум унд Фолькстум»], службовою дорогою вийшло вже до Праги. В письмі цьому Пропаганда дає прихильну оцінку цих видань і не має ніяких застережень проти поширювання їх на терені ГГ.

Як досі, справи на добрій дорозі. Вільний вхід в Галичину згл. в Г[енеральну] Г[убернію] мають лекції технічних курсів і всі лекції економічно-кооперативного відділу. Якщо б підручник політ. економії не перейшов в цілому, то для проф. Добриловського не буде більших труднощів доповнити лекції в дусі нових економічних засад.

Дальший хід справ буде залежати знова від Праги. З д-р[ом] Кепке, у котрого я мав замовлене побачення на 13 ц.м., я на жаль розминувся; цього ж дня він знова виїхав до Праги. Прошу в дальшому звернутися знова до нього, згл. до уряду, що рішає про право дозволу на висилку і який би технічно оформив справу самої висилки. На митному уряді будуть дальші труднощі — що іншого пересилати цілу книжку, а що іншого розбиті лекції.

Зазначую однак, що в письмі Пропаганди до Праги в оцінці підручників чи книжок говориться виразно про лекції, про курс лекцій, про лекційний матеріал для позаочного навчання і под., так що сама ця оцінка і ставлення справи з Кракова полегшує Вам справу в Празі. На письмо це, підписане п. Гемелем дня 15.ІІ.с.р. можна делікатно покликатися. Про хід справи прошу нас поінформувати.

Д-р Кепке знає з розмов наше наставлення до УТГІ і потребу Ваших видань, спеціально в Галичині. Може однак бути потрібна для Вас ще свого рода офіційна заява УЦК. Прошу тоді писати, адресуючи на УЦК, Шкільний Відділ в Кракові.

Проф. Кубійович часто виїздить, я теж тепер в більшості пересиджую у Львові.

З глибокою пошаною до Вас

[Підп. в. р.]

ЦДАВО України. — Ф. 3797. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 76–76зв. — Машинопис.

В статье исследуется деятельность Украинского технико-хозяйственного института в Подебрадах в годы Второй мировой войны; механизм выпуска, цензуры изданий; взаимоотношения издателей и контролирующих органов оккупационных властей в Праге.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Протекторат Чехии и Моравии, Генеральная губерния, украинская эмиграция, издательский процесс, учебная литература, образовательные учреждения.

In my article I examine the content of work of the Ukrainian Technical-Agricultural Institute of Podebrady (UTHI) during II World War; mechanism of editions issue, distribution and censorship; relationships of editors with supervisory bodies of occupation powers in Prague.

Key words: II World War, Protectorate Bohemia and Moravia, General Government, publishing process, Ukrainian émigrés, educational literature, educational institutions.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3797. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 80.

² Там само. — Арк. 79.

³ Там само. — Спр. 1. — Арк. 2–3.

⁴ Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. — К.: Либідь, 1993. — 592 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).

⁵ Українська Господарська Академія та Український Технічно-Господарський Інститут і високе технічне шкільництво західного світу / Проф. д-р інж. Микола Зайцев // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут, Подєбради-Регенсбург-Мюнхен 1932–1972: В 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ / Видання Абсолютентів Української Господарської Академії ш Українського Технічно-Господарського Інституту. — Нью Йорк, 1972. — С. 5–11. — (Українська висока політехнічна школа на чужині. Т. III).

⁶ *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Českosloven-sku 1918-1945 (Bibliografie s biografickými údaji o autorech) / Bibliografii zpracovaly Zdeňka Rachůnková a Michaela Řeháková ; Biografická hesla zpracoval Jiří Vacek za spolupráce a redakce Z. Rachůnkové a M. Řehákové. — Díl I, svazek 1–3. — Praha: Národní knihovna České republiky, 1996. — 1472 s.*

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3797. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 97.

⁸ Там само. — Спр. 5. — Арк. 129.

⁹ По війні, у Мюнхені, УТГІ деякий час працював у складі п'яти факультетів, крім трьох згаданих, ще ветеринарно-медичний і фармацевтичний.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3797. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 54.

¹¹ Іванис Василь. Національно-політичне значення Української господарської академії / Проф. інж. Василь Іванис // Українська Господарська Академія в Ч. С. Р. Подєбради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут, Подєбради-Регенсбург-Мюнхен 1932–1972: В 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ / Видання Абсолютентів Української Господарської Академії ш Українського Технічно-Господарського Інституту. — Нью Йорк, 1972. — С. 17. (Українська висока політехнічна школа на чужині. Т. III).

¹² ЦДАВО України. — Ф. 3797. — Оп.1. — Спр. 1. — Арк. 52.

¹³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 188.

¹⁴ Вища школа політичних наук заснована в структурі економічно-кооперативного факультету 12 листопада 1936 р.; термін навчання три роки; до програми входили історичні та суспільні предмети — загальна політика, право, соціологія та соціальна політика, економіка та економічна політика, різні галузі українознавства, теорія і техніка журналістики, теоретичні основи військової науки, засади ведення громадської та парламентської роботи.

¹⁵ Кушнір М. Невкоєне серце: Поезії, проза, матеріали до життєпису / упорядники Микола Дубас, Ігор Калинець; передмова Миколи Дубаса. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. — С. 339.

¹⁶ Ймовірно, це були видання, надруковані для потреб УТГІ в 30-х рр.: Англійська мова: курс лекцій / Петро Вуков. — Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1932–1933. — 371, VI, 81 с. — (Курс; ч. 7); Французька мова: (курс лекцій) / Марія Славінська. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1932–1933. — 276, V с. — (Курс; ч. 9).

¹⁷ Славінський, М. Історія України / Максим Славінський. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1933–1934. — 175, 2 с. — (Курс ; ч. 81; Курси українознавства при Українській господарській академії; вип. 1).

¹⁸ Йдеться про наміри УТГІ перевидати передвоєнні економічні праці: Добриловський, Микола, 1888–1971?. Політична економія : курс лекцій / Микола Добриловський. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1932–1933. — 305 с. — (Курс; ч. 1). Бич, Л. Господарство місцевої самоуправи : курс лекцій / Лука Бич. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1934. — 263, III с. — (Курс; ч. 22).

¹⁹ Добриловський, М. Вступ до вивчення економічної теорії й практики німецького націоналсоціалізму: курс лекцій / Микола Добриловський. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1943. — 82 с. — (Курс; ч. 40).

²⁰ Акт ревізійної комісії Українського Технічно-Господарського Інституту позаочного навчання в Подєбрадах за академічний рік 1942/1943 від 10 жовтня 1943 р. // ЦДАВОВ України. — Ф. 3797. — Спр. 3. — Арк. 193.

²¹ Бочковський, О.-І. Основи журналізму: нарис теорії журналістики / О. І. Бочковський. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1937. Ч. 1. — 89 с. — (Курс ; ч. 61); Структура часопису: нарис архітекtonіки часопису / О. І. Бочковський. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1938. — 34 с. — (Курс; ч. 64).

²² Животко, А. Нарис історії української преси : курс лекцій / Аркадій Животко. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1937. — 108, IV с. — (Курс; ч. 62).

²³ Сірополко, С. Основи журналізму / Степан Сірополко. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1941. — 49 с. — (Курс; ч. 66).

²⁴ Білецький, Л. Історія української літератури: курс лекцій / Леонид Білецький. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1937. — 104 с. — (Курс; ч. 85).

²⁵ Щербаківський, В. Формація українського народу / Вадим Щербаківський. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1937. — 35 с.: табл. — (Курс; ч. 89).

²⁶ Садовський, В. Нарис економіки українських земель: курс лекцій / Валентин Садовський. Подєбади: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1935. — 78 с. — (Курс; ч. 88; Курси українознавства при Українській господарській академії в Ч. С. Р.; вип. 8).

²⁷ ЦДАВО України. — Оп. 1. — Ф. 3797. — Спр. 3. — Арк. 193.

²⁸ Комунікат Управи Спільки Професорів УГА // ЦДАВО України. — Оп. 1. — Ф. 3797. — Спр.1. — Арк. 54.

²⁹ Протоколи спільного засідання Управи СПУГА та Сенату УТГІ від 29 січня і 9 березня 1944 // ЦДАВО України. — Оп. 1. — Ф. 3797. — Спр.1. — Арк. 104–105.

³⁰ Ботаніка: курс лекцій / Володимир Чередиїв. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання при Українській господарській академії в ЧСР, 1932–1933. Ч. 1: Анатомія рослин. — 109 с.: 92 іл. — (Курс; ч. 105); Ботаніка: курс лекцій / Ісаак Мазепа. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання при Українській господарській академії в ЧСР, 1932–1933. Ч. 2: Морфологія рослин. — 100 с.: 115 іл. — (Курс; ч. 106).

³¹ Протокол Загальних зборів Спілки професорів УГА від 16 жовтня 1943 // ЦДАВО України. — Ф. 3797. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 197.

³² Там само. — Арк. 201зв.–202.

³³ Там само. — Спр. 2. — Арк. 103.

³⁴ Організаторами свята на місцях виступили: у Ярославі — О.Терлецький, М.Каплистий, Перемишлі — Б.Загайкевич, культурно-освітній референт УДК, випускники УТГІ В.Наливайко, Ю.Артюшенко, Г.Гордієнко; у Сяноку — члени УДК П.Святий, Подоляк та М.Малик, у Варшаві — голова секції інженерів при УДК — В.Яновський, кол. доц. УГА С. Романовський, асистент УГА Л. Биковський, голова УДК полк. Поготовко, у Любліні — голова УОТ Є.Гловінський, В.Іванис, кол. проф. УГА і декан її інженерного факультету, у Братиславі організатором урочистостей виступила Спілка українських інженерів на Словаччині і її діячі Роман Волощук — голова української колонії в Братиславі, Петро Печкан — голова українського студентського товариства «Бескид» у Братиславі, Юрій Гончаренко — голова Ревізійної комісії Спілки.

³⁵ Протокол засідання Управи СПУГА від 11 грудня 1943 року // ЦДАВО України. — Ф. 3797. — Оп.1. — Спр. 2. — Арк. 103.

³⁶ Там само. — Арк. 103.

³⁷ Протокол спільного засідання Управи СПУГА та Сенату УТГІ дня 29 січня р.1944 // ЦДАВО України. — Ф. 3822. — Спр. 2. — Арк. 104–105.

³⁸ ЦДАВОВ України. — Ф. 3797. — Спр. 3. — Арк. 201.

³⁹ Протокол засідання Кураторії Товариства Прихильників УВУ в Празі від 5 липня 1943 // ЦДАВО України. — Ф. 3822. — Спр. 1. — Арк. 400.

⁴⁰ ЦДАВОВ України. — Ф. 3797. — Оп.1. — Спр. 3. — Арк. 201зв.–202.

⁴¹ Протоколи ч. 48 (20 лют.), 49 (6 бер.), 50 (13 бер.) засідання Управи СПУГА // ЦДАВО України. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 121.

⁴² Українське фахове шкільництво на еміграції [про відновлення діяльності УТГІ в Регенсбургу] Українська школа на еміграції: педагогічно-методичний журнал, місячний додаток до «Нашого життя». — Авгсбург, 1947. — Рік I. — Ч. 2 (жовтень). — с. 26.

З М І С Т

Даниленко Віктор (Київ). Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.)	5
Янковська Оксана (Київ). Соціальна складова реформ М.Хрущова	21
Білокінь Сергій (Київ). Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади . . .	39
Подкур Роман (Київ). Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудовдя у повоєнній УРСР	61
Плющ Микола (Київ). Проблеми розвитку аграрного сектора (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.)	71
Швидкий Василь (Київ). Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.)	83
Хоменко Наталія (Київ). Реакція студентської молоді на викриття культу особи Сталіна	99
Бондарчук Петро (Київ). Релігійний досвід в житті віруючих України (середина 1940-х — середина 1980-х років)	123
Булгакова Оксана (Київ). Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків)	145
Бажан Олег (Київ). Петро Шелест: штрихи політичного портрета	152
Смольницька Мирослава (Київ). Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика	162
Лаас Наталія (Київ). Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.)	175
Крупина Віктор (Київ). Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х — першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати	193
Дибчук Людмила (Вінниця). Спадщина діячів літератури і мистецтва української діаспори Канади та країн Латинської Америки другої половини ХХ ст. — початку ХХІ ст.	202
Юсов Святослав, Юсова Наталія (Київ). Діяльність вчених-гуманітаріїв УРСР за ідеологічних умов другої половини 1940-х рр. (На прикладі етногенетичних досліджень). (Продовження, початок див. вип. 15, ч. 1) . . .	219

Терлецька Ірина (Київ). Сутність сталінізму: історіографічне осмислення в сучасній Україні і Росії	232
Скуннова Юля (Київ). Лев Биковський як дослідник української книжкової культури	249
Савчук Віктор (Кам'янець-Подільський). Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи	259
Комарніцький Олександр (Кам'янець-Подільський). Партійна та політосвітня діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1920-ті рр.)	268
Бадах Юрій (Київ). Радянсько-фінське дипломатичне протистояння (1939–1940 рр.)	278
Луцький Олександр (Львів). Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 — влітку 1942 рр.)	294
Головата Лариса (Львів). Діяльність УТГІ в контексті легального видавничого руху періоду Другої світової війни	305

Наукове видання

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 16

Комп'ютерний набір — *Васильєва Н. Ф.*
Верстка та оригінал-макет — *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 30.09.2011. Формат 70x108/16.
Ум. друк. арк. 26,7. Обл. вид. арк. 25,6.
Тираж 300. Зам. 46.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.